

כשחדרה לתודעה הציבורית ההכרה שהמחדשים אימצו לעצמם את עניין המציצה כאמצעי במאבקם נגד ההלכה והמסורת, ומהם שהטיפו לבטל את המציצה מכל וכל, כגון באסיפת הרבנים הרפורמים בברונשווייג בשנת 1844¹³¹, חיזקו רבני הונגריה את איסור המציצה שלא דרך הפה. ראש וראשון למחמירים היה מהר"ם שיק שבתשובה לתלמידו ר' שלמה צבי שיק בשנת תרל"ז (1877) הוא מתעלם כמעט לחלוטין מתשובת רבו החתם סופר, שנדפס בבטאון משכילי. מיד בפתח התשובה הוא כותב:

"ואשר שאלת בענין המציצה שרוצים החדשים לבטל, לדעתי אין לענות להם כלל ועל כזה נאמר אל תען כסיל". ובהמשך הדברים: "מי שאומר דמציצה בפה הוא סכנה או מזיק לולד הוא אומר שקר מוחלט. והמפורסם אינו צריך ראי'. ואני מוהל זה יותר מארבעים שנה ומעולם ת"ל לא הי' שום מקרה או שום חולשה על ידי זה. וע"ז יכולין להעיד כל המוהלים שבדורותינו. וכן שמענו מהמוהלים שהיו לפנינו שמעולם לא הי' שום ספק ופקפוק בזה... וכבר העידו על זה ג"כ גדולי חכמים פראפעסאריין זה קרוב לשלשים שנה, שגם אז רצו החדשים לבטל והי' רעש בעולם ושלחו לשאול פי חכמי הגוים והרבה פראפעסאריין וכלם העידו שאין המציצה מזיק או מסכן לוולד. אדרבה מקצת מהם כתבו דלפעמים מועלת". כנראה כדי לעקוף את תשובת החת"ס מציין מהר"ם שיק את דעת רבו בדבר נאמנות הרופאים: "וכבר האריך מרן הגאון בעל חת"ס זצ"ל בחיור"ד סי' קע"ה בענין נאמנות הרופאים", משם נראה בעליל שאין לרופאים נאמנות לסתור את ההלכה או אף מנהג ישראל¹³². מתשובה זו מתברר, דרך אגב, שהחרדים בגרמניה גייסו אף הם רופאים ומומחים שהעידו לטובת המציצה בפה. העניין נדון בכתב-העת הגרמני "דער ציאנסוועכטער" שהיה נספח לכתב-העת הרבני "שומר ציון הנאמן" בעריכת ר' יעקב עטלינגר אב"ד אלטונא. מהר"ם שיק ממליץ לשואל שיעיין בכתב-עת זה "ואם יש למעלתו נפקא מינה [=עניין] לראות העדות של פראפעסאריין

ר' יהודה אסאד מציין בתשובתו שהיא נכתבה לבקשת ר' צבי הירש לעהרן מאמשטרדאם "וכן השבתי תשובה זו להגאון... מאור הגולה בעל מחבר ס' שער התורה [צ"ל שערי תורה] אבד"ק ווערבוני אחר בקשתו ממני לחוות לו דעתי ע"ד המציצה במצות מילה אשר בעו"ה קצת רועים רעים קשר רשעים רצו לבטל ולהפר ברית המציצה באמרם שאינו מגוף המצוה כי אם משום סכנה וזה באקלים החם, אבל במדינות אלו אין שום סכנה במניעותה. ואני בעניי בקנאי קנאת ד' צבאות כתבתי מאז באגרת הקנאות יום יב טבת תר"ה לפ"ק שנדפס באמשט"ד נגד האספסוף שהרעימו סוד"136. ראייתו של ר"י אסאד שמציצה היא מגוף המצוה, שכן מחללים עליה שבת כמו על גוף המילה עצמה, "כי הנה המציצה פרק הדם והיא אב מלאכה ודוחה לשבת החמורה וליום הכפורים ואי לאו דמעכב המציצה לגוף המצוה

131 על אסיפת ברונושווייג ותגובות רבני הונגריה ראה בסעיף הבא וגם למעלה פרק א (הערה 49).
132 בדברים אלה יש אולי רמז שהתשובה ב"כוכבי יצחק" זויה, או שהיתה הוראת שעה לווינה בלבד משום פיקוח נפש באותה שעה, שבנסיבות אלו דעת הרופא קובעת.
133 שו"ת מהר"ם שיק אור"ח סי' קנב, עש"ק ויחי תרל"ז.

134 מנוסח השאלה (וגם התשובה) נראה לכאורה שהכוונה לא למצוץ כלל, אף על-ידי ספוג. אם כי קשה להניח ששאלה כזאת היתה עולה על שולחנו של מהר"ם שיק. והדבר צ"ע.
135 שו"ת מהר"ם שיק יו"ד סי' רמד.
136 הכוונה לאסיפת ברונושווייג. מכתבו של ר' יהודה אסאד נדפס בספר "קנאת ציון" מכתב כא (אז עדיין אב"ד סעמניץ).

לא היה דוחה שבת ויוה"כ ויו"ט, אלא ודאי כך ניתנה הלכה למשה מסיני, מלבד טעם הסכנה כנאמר בגמרא. רצ"ה לעהרן ביקשו "שאדבר דברי הנ"ל... ולעשות רצון צדיק חפצתי"¹³⁷.

גם ר' שלמה זלמן אולמאן אב"ד מאקווא יוצא חוצץ נגד מציצה בספוג. "על דבר אשר כת חדשה רוצים לחדש עפ"י רופאים... ורוצים לעקור כל מציצה רק להניח תחבושת או מין ספוגי להוציא דם ממקומות רבות דהיא רפואה תעלה כמו מציצה בפה". נראה שהתשובה נכתבה אחרי אסיפת ברונושווייג. "אחר עיון ראיתי כי לא כן ידברו ועון גדול הוא בידיהם מי שרוצה לעקור מציצה בפה". והוא פונה אל "כל מוהל יזהר וישמור פיו ולשונו להיות מוצץ בפה"¹³⁸.

הביטויים החריפים ביותר נגד ביטול המציצה בפה הם מפרי עטו של ר' חיים צבי מאנהיימר אב"ד אונוואר. הוא בא חשבון גם עם ר' אלעזר הורוויץ, שלדעתו שגה בעניין זה והטעה את החתם סופר. בתשובתו לר' אברהם אליעזר עקשטיין דיין בפעסט, ששאלו "אודות הפקודה מקהל קאנגרעס (רעפארם) דעיר פעסט אשר בחזק ידם בטלו המציצה וגזרו שכל איש אסור למצוץ בפה רק כאשר עושים החדשים". הנה פקודת הניאולוגים בפעסט אינה מחייבת כמובן את קהילת היראים. השאלה היא "אם מוהלים שהמה יראי ה' רשאים לעשות כן, כי רבים מתפרנסים מזה. וגם אם עושים כן" כלומר שהם מוהלים ללא מציצה בפה בקהל הניאולוגים, "אם רשאים ליתן להם רשות להיות מוהל אצל היראים, כיון שמקיים חוקם שלא למצוץ". כאן הוא מזכיר ש"כבר שלשים שנה רצו לבטל המציצה מכל וכל... והנה בתוך המבטלים היה הרב המנוח דק"ק וויען [ר' אלעזר הורוויץ] וכבר הכו על קדקדו כל גאוני הדור בעת ההיא ולא האמינו לדבריו"¹³⁹. ואף אם מכתבו שהעתיק בשם רבינו זצ"ל אמת מ"מ הוא לא ביטל המציצה מכל וכל רק אמר אם יכול למצוץ על

ידי המצאה אחרת כמו ספוג וכדומה גם כן די". כראיה, שדברי החתם סופר לא היו להלכה כוללת גם במקומות אחרים, מביא המשיב את העובדה שפרסבורג אתרא דמר החת"ס, "מוצצין בפה כמו מקדמת דנא ומעולם לא עלה על דעת שום אדם לשנות ולמצוץ בדבר אחר, רק השיב כן לוויען (שהיה אז חולי הרע ר"ל¹⁴⁰) ששמה לא רצו למצוץ... אולם גם על זה חלקו כל חכמי וגאוני מדינתנו ואשכנז. ויפה כתב הרב הגאון המנוח דק"ק אלטונא [ר' יעקב עטלינגר] שמלישנא דרמב"ם שכתב להדיא מוצץ בפה להוציא דם מרחוק וזה אי אפשר רק בכח המציצה בפה ולא על ידי דבר אחר... והרב דוויען שהוא כעת בעלמא דקשוט בודאי כבר קיבל הדין ע"ז ומיתתו היתה כפרתו על שנתן יד לפושעים ותלה בוקי סריקי ברבינו הגדול זצ"ל. ובלי ספק אילו ידע רבינו הגדול מעדות הרופאים הנ"ל וגם שהפושעים ומתחדשים יבטלו מכל וכל המציצה בודאי לא היה כותב זה כלל". ולהלכה ולמעשה: "ואסור ליראי ה' להיות מוהל אי יודע שלא יעשו המציצה וזה ברור ללא ספק כלל. אולם שאלה אחריתי אם ראוי לתת לאיש כזה למול אצלינו, אם יהיה מוצץ כדת וכדין בודאי אין כאן חשש"¹⁴¹.

בעניין המציצה היו מעורבים גם השלטונות. בשנת תרל"ז (1877) יצאה גזירה מלפני משרד הבריאות ההונגרי שאסור למצוץ בפה. לשאלת ר' אברהם צבי פישר מורה הוראה בישוב קענדערעש, כיצד לנהוג, משיב ר' שלמה צבי שיק, "גם אני קבלתי החק מקאמיטאט [המחוז] וכבר דברתי פא"פ עם הפהיזיקום ואמר לי כי הם רק את פקודתם עושים להשגיח שלא יבוא נזק הגוף למוהל ולנימול. ואני מוהל יותר מעשרה שנים ולא יצא מכשול מתחת ידי ולא נכשלתי בעזה"י". ואשר לשאלה המעשית, "בודאי חוב עלינו לעשות השתדלות למצוץ בפה דוקא כמנהג אבותינו". אך אם הרופאים יתנגדו לכך "טוב למצוץ בספוג (היינו ליתן שוואם [ספוג] ביין

137 תשובת מהר"א יו"ד סי' רנח. כאן כנראה הדברים אמורים בביטול המציצה מכל וכל, שכן זאת היתה החלטת האסיפה בברונשווייג.

138 שו"ת יריעות שלמה סי' ה. רש"י אולמאן כתב גם ב"קנאת ציון" מכתב לא, עש"ק בא תר"ה.

139 נראה שהיו רבנים שלא האמינו שהחתם סופר התיר מציצה שלא בפה. שמא משום כך החליט ר"א הורוויץ להדפיסה ב"כוכבי צחק".

140 ר"ת עין הבדלה סי' יג.

ולאחר השקלא והטריא ההלכתי אינו מגיע לכלל הכרעה "וצע"ג לדינא"¹⁴⁵.

שלא כשני הרבנים ר"י גרינוואלד ורי"ב קאהן, שלדעתם מציצה בפה היא חלק בלתי נפרד ממצוות מילה, מקל רשב"ן שיק במציצה בפה. הוא בא בדברים בעניין זה עם חתנו ר' משה שבתי ווייס אב"ד טורוק סט' מיקלוש, עם מחותנו ר' קלמן ווייס אב"ד באוהעל (אביו של הקודם, שניהם רבנים בקהילות סטאטוסקו) ועם עוד שלושה שואלים. בתשובה לחתנו מצטט רשב"ן שיק מהשאלה ששאל את רבו מהר"ם שיק בשנת תרל"ז, שכבר אוזכרה לעיל. "ועתה אהובי בני ראה מה שהשיב לי מרן ז"ל באו"ח סי' קנב. הוא לא רצה לדעת שהתיר מורו הגאון בעל ח"ס זה כבר למצוץ בספוג והלך וחיפש למצוא איסורים ממקומות מפורזים אשר אין נוגעים בענין אשר הצעתי לפניו". ואשר לשאלה הקונקרטי, "תקותי חזקה שגם עתה יהי' סיפק בידי המוהלים לקיים המצוה כאשר אותה נפשם וכאשר נהגו עד היום, אך בדרך כלל חוב עלינו לקיים דינא דמלכותא"¹⁴⁶. בתשובה למחותנו ר' קלמן ווייס העתיק רשב"ן שיק את שאלתו של מחותנו במלואה. ר' קלמן ווייס מפרץ את פסקי ר' יהודה אסאד ומהר"ם שיק ש"הפריזו על המדה בדקדוקי עניות להעלות דין המציצה עד גבהי שחקים היותה הלכה למשה מסיני. אני על החת"ס אסמוך ראשי ורובי... ועל כל פנים ראוי ונכון בלא נדנוד ספק אף לנפש היפה למצוץ בספוג ואפילו בשבת... ואף שנשמטה אותה תשובה הנ"ל מספרי שו"ת החת"ס מה בכך, אולי שכח המחבר להעתיקה או אולי התכוון בנו המסדר התשו' והוא הרה"ג ר' שמעון סופר ז"ל להשמיטה ולהעלימה ולהסתירה מפני החומרא. מכל מקום מאחר שלא נשמע מעולם שחת"ס ביטל את הוראתו הזאת מה איכפת לך בחומרות בניו ותלמידיו הלא בטלה דעתם מפני דעת רבם הגדול אשר כל בית ישראל נשען עליו". בתשובתו מתרץ רשב"ן שיק את דעת מהר"ם שיק בעניין המציצה, שאמנם הפריז בהחמרה, אך השעה היתה צריכה לכך. "לא נתעלמה

ולמצוץ ע"י הספוג פעמים ושלש בנחת)". ומוטב כך מאשר "שימול ח"ו רופא המחלל שבת ואינו מניח תפילין"¹⁴². עשרים שנה לאחר מכן, בשנת תרנ"ז (1897), נשאל שוב רשב"ן שיק מאת תלמידו ר' יוסף פינקלשטיין נאמן דק"ק סארוואש, "שהרופא דשם גזר עליך שלא למצוץ בפה ובקשת לשמוע דעתי אם תשמע לקולו או להניח האומנות כדי שלא לבטל מנהג אבותינו". בתשובה מזכיר רשב"ן שיק ש"כבר שאלתי את מרן מהר"ם שיק ז"ל והשיב שחלילה לנו למצוץ בספוג". אולם במקרה דנן, ש"אם לא תעשה כרצונם ידחו אותך ויקחו מוהל שאינו מניח תפילין ואוכל נבלות וטריפות ומחלל שבת... ומאחר שכבר התיר בעל ח"ס ז"ל והגאון ר"א האראוויטץ בוויען למצוץ בספוג, לזאת דעתי שאם אתה באונס תעשה כרצונם, אין בכך אשם. והעיקר לקיים המצוה בדחילו ורחימו"¹⁴³.

הגזירה של 1877 לא הקפידו עליה השלטונות ועברה מן העולם. אך בשנת תר"ס (1900) התחדשה הגזירה והפעם אכפו כנראה השלטונות את החוק בכמה מקומות ביתר תוקף. ר' יהודה גרינוואלד אב"ד סאטמאר, במכתבו אל ר' אריה ליב ליפשיץ אב"ד סאנטוב ונשיא לשכת היראים בבודאפשט, מתרעם על אזלת ידה של הלשכה האורתודוקסית בטיפול (ליתר דיוק בחוסר טיפולה) בביטול הגזירה. "הנה בין המון הצועקים אודות הגזירה החדשה אודות הפערארדענינגען [ההוראות] אצל ברית מילה. גם אנכי הדל והעני משתתף עמם, כי מי יודע עד היכן הדברים מגיעים... ומאד יתפלא כל השומע יפער פיו הן על הראשים העומדים על המשמר שם בקאנצלייא והן על הרבנים הנקראים קאמיטעע מדוע לעת כזאת החרש יחרישו והעלם יעלימו עיניהם ח"ו... מדוע גם אחרי שכבר נעשה מעשה הפתגם [החוק] לא יתאמצו לעשות ככל אשר לאל ידם"¹⁴⁴. ר' יששכר בער קאהן אב"ד ערדא-סענושארך שבטראנסילוואניה, רואה בחומרה רבה גזירה זו עד כדי כך, שהוא מסתפק ושואל "אם על המציצה בפה כשהוא גזירת המלכות שלא למצוץ אם יהרג ולא יעבור הוא אי לאו".

142 שו"ת רשב"ן או"ח סי' קמב, א חקת תרל"ז.

143 שם סי' קמו, עש"ק וישב תרנ"ז.

144 שו"ת זכרון יהודה חלק ב סי' פב.

145 שו"ת בינת יששכר יו"ד סי' לג, ג וישב תר"ס. בשל אימת המלכות נוספה הפיסקא הבאה: "ואף שאינו נפקא מינה במדינה

זו כי לא נגזר במדינתנו ח"ו שום גזירה על המציצה כלל וכלל כי המלך שלנו מלכות של חסד ואולי נפקא מינה במדינה אחרת ודרוש וקבל שכר".

146 שו"ת רשב"ן או"ח סי' קמד, מוש"ק שמות תר"ס.

ולמצוץ ע"י הספוג פעמים ושלש בנחת). ומוטב כך מאשר "שימול ח"ו רופא המחלל שבת ואינו מניח תפילין"¹⁴². עשרים שנה לאחר מכן, בשנת תרנ"ז (1897), נשאל שוב רשב"ן שיק מאת תלמידו ר' יוסף פינקלשטיין נאמן דק"ק סארוואש, "שהרופא דשם גזר עליך שלא למצוץ בפה ובקשת לשמוע דעתי אם תשמע לקולו או להניח האומנות כדי שלא לבטל מנהג אבותינו". בתשובה מזכיר רשב"ן שיק ש"כבר שאלתי את מרן מהר"ם שיק ז"ל והשיב שחלילה לנו למצוץ בספוג". אולם במקרה דנן, ש"אם לא תעשה כרצונם ידחו אותך ויקחו מוהל שאינו מניח תפילין ואוכל נבלות וטריפות ומחלל שבת... ומאחר שכבר התיר בעל ח"ס ז"ל והגאון ר"א האראוויטץ בווינען למצוץ בספוג, לזאת דעתי שאם אתה באונס תעשה כרצונם, אין בך אשם. והעיקר לקיים המצוה בדחילו ורחימו"¹⁴³.

הגזירה של 1877 לא הקפידו עליה השלטונות ועברה מן העולם. אך בשנת תר"ס (1900) התחדשה הגזירה והפעם אכפו כנראה השלטונות את החוק בכמה מקומות ביתר תוקף. ר' יהודה גרינוואלד אב"ד סאטמאר, במכתבו אל ר' אריה ליב ליפשיץ אב"ד סאנטוב ונשיא לשכת היראים בבודאפשט, מתרעם על אזלת ידה של הלשכה האורתודוקסית בטיפול (ליתר דיוק בחוסר טיפול) בגזירה. "הנה בין המון הצועקים אודות הגזירה החדשה אודות הפערארדענינגען [ההוראות] אצל ברית מילה. גם אנכי הדל והעני משתתף עמם, כי מי יודע עד היכן הדברים מגיעים... ומאד יתפלא כל השומע יפער פיו הן על הראשים העומדים על המשמר שם בקאנצליא וכן על הרבנים הנקראים קאמיטעע מדוע לעת כזאת החרש יחרישו והעלם יעלימו עיניהם ח"ו... מדוע גם אחרי שכבר נעשה מעשה הפתגם [החוק] לא יתאמצו לעשות ככל אשר לאל ידם"¹⁴⁴. ר' יששכר בער קאהן אב"ד ערדא-סענושאראן שבטראנסילוואניה, רואה בחומרה רבה גזירה זו עד כדי כך, שהוא מסתפק ושואל "אם על המציצה בפה כשהוא גזירת המלכות שלא למצוץ אם יהרג ולא יעבור הוא אי לאו".

ולאחר השקלא והטריא ההלכתי אינו מגיע לכלל הכרעה "וצע"ג לדינא"¹⁴⁵.

שלא כשני הרבנים ר"י גרינוואלד ורי"ב קאהן, שלדעתם מציצה בפה היא חלק בלתי נפרד ממצוות מילה, מקל רשב"ן שיק במציצה בפה. הוא בא בדברים בעניין זה עם חתנו ר' משה שבתי ווייס אב"ד טורוק סט' מיקלוש, עם מחותנו ר' קלמן ווייס אב"ד באוהעל (אביו של הקודם, שניהם רבנים בקהילות סטאטוסקו) ועם עוד שלושה שואלים. בתשובה לחתנו מצטט רשב"ן שיק מהשאלה ששאל את רבו מהר"ם שיק בשנת תרל"ז, שכבר אוזכרה לעיל. "ועתה אהובי בני ראה מה שהשיב לי מרן ז"ל באו"ח סי' קנב. הוא לא רצה לדעת שהתיר מורו הגאון בעל ח"ס זה כבר למצוץ בספוג והלך וחיפש למצוא איסורים ממקומות מפורזים אשר אין נוגעים בענין אשר הצעתי לפניו". ואשר לשאלה הקונקרטית, "תקותי חזקה שגם עתה יהי סיפק בידי המוהלים לקיים המצוה כאשר אותה נפשם וכאשר נהגו עד היום, אך בדרך כלל חוב עלינו לקיים דינא דמלכותא"¹⁴⁶. בתשובה למחותנו ר' קלמן ווייס העתיק רשב"ן שיק את שאלתו של מחותנו במלואה. ר' קלמן ווייס מפרך את פסקי ר' יהודה אסאד ומהר"ם שיק ש"הפריזו על המדה בדקדוקי עניות להעלות דין המציצה עד גבהי שחקים היותה הלכה למשה מסיני. אני על החת"ס אסמוך ראשי ורובי... ועל כל פנים ראוי ונכון בלא נדנוד ספק אף לנפש היפה למצוץ בספוג ואפילו בשבת... ואף שנשמטה אותה תשובה הנ"ל מספרי שו"ת החת"ס מה בכך, אולי שכח המחבר להעתיקה או אולי התכוון בנו המסדר התשו' והוא הרה"ג ר' שמעון סופר ז"ל להשמיטה ולהעלימה ולהסתירה מפני החומרא. מכל מקום מאחר שלא נשמע מעולם שחת"ס ביטל את הוראתו הזאת מה איכפת לך בחומרות בניו ותלמידיו הלא בטלה דעתם מפני דעת רבם הגדול אשר כל בית ישראל נשען עליו". בתשובתו מתרץ רשב"ן שיק את דעת מהר"ם שיק בעניין המציצה, שאמנם הפריז בהחמרה, אך השעה היתה צריכה לכך. "לא נתעלמה

זו כי לא נגזר במדינתנו ח"ו שום גזירה על המציצה כלל וכלל כי המלך שלנו מלכות של חסד ואולי נפקא מינה במדינה אחרת ודרוש וקבל שכר".

146 שו"ת רשב"ן או"ח סי' קמד, מוש"ק שמות תר"ס.

142 שו"ת רשב"ן או"ח סי' קמב, א חקת תרל"ז.

143 שם סי' קמו, עש"ק וישב תרנ"ז.

144 שו"ת זכרון יהודה חלק ב סי' פב.

145 שו"ת בינת יששכר יו"ד סי' לג, ג וישב תר"ס. בשל אימת המלכות נוספה הפיסקא הבאה: "ואף שאינו נפקא מינה במדינה

הלכה ממש רבינו וכל דבריו משפט וצדק ובהשכל ודעת. הורה כהלכה והי' מבני יששכר שידעו בינה לעתים". לאחר שהוא מרחיב בדברים על דרכו של מהר"ם שיק בפסיקה בענייני ציבור הוא חוזר "לגוף הענין אשר לפנינו. ידע מע"כ מחותני השי"ו שבשנת תרל"ז יצא ג"כ החק מן הממשלה שאסור למצוץ בפה ואז הרופאים לא השגיתו על החק. ואני מוהל זה ל"ה שנים ויותר משש מאות ילדים נמולו על ידי ות"ל לא יצא מכשול מתחת ידי... אך בכל זאת אין להכחיש שנשתנו הענינים והסבות". ובשורה התחתונה מסביר רשב"ן שיק שהחק נחקק לטובת עם ישראל "ובאמת הוא חק של חסד ורחמים לטובה וגם הספוג מועיל. וזה ברור ומבואר לענ"ד"¹⁴⁷.

ברוח הדברים הנ"ל משיב רשב"ן שיק גם לר' נחום וויינברגר מורה הוראה בקהילת קונהדיצש; לר' יעקב שווארץ מורה הוראה בקהילת אבאדסאלוק; ולתלמידו ר' דוד בלאסס שוי"ב בישוב דיומא¹⁴⁸. בשלוש התשובות מציג רשב"ן שיק את שתי העמדות, של מורו מהר"ם שיק, והוא עצמו מסכים שלכתחילה יש למצוץ בפה ורק מחמת אונס הוא מתיר למצוץ בספוג. נוסף רק שבתשובתו לר' דוד בלאסס, נכנס אלמנט חדש של חילול שבת. "בש"ק הבע"ל יש לך לקיים מצות ברית מילה והרופא דשם גזר שמחויב אתה לכבס הידים קודם המילה בבורית [סבון]". אם על המציצה בפה אפשר לוותר בשעת הדחק, אך "על חילול שבת אנו מחויבין למסור גופנו ומאדנו וחלילה לך לכבס בבורית. ואין רשות לשום רופא או מושל להכריח אותך. ואני מקבל עלי האחריות שלא יעשו לך מאומה. רק במים תרחץ ידיך היטב ודי בזה".

147 שם סי' קמה, ב בא תר"ס. שאלת ר"ק ווייס היא מיום ה וארא תר"ס.

148 שם סי' קמג, ג ויחי תר"ס; סי' קמז; סי' קסא.

149 ר' יואל אונגאר אב"ד פאקש, תשובת ריב"א או"ח סי' א, מציין את התאריכים הנ"ל למספר הנוצרים. כנראה לא רצה לקרוא חודש עברי על שם אותה אסיפה.

149* מרכז דינור בירושלים הדפיס פרוטוקול מקוצר משתי ועידות רבנים רפורמים בגרמניה בשנים 1844 — 1846 (ירושלים תשמ"ו). על ועידת ברונושווייג בעמ' 3 — 19. על ביטול המציצה

אסיפת ברונושווייג

בימים 12-19 ביוני 1844¹⁴⁹ התקיימה בעיר ברונושווייג שבגרמניה אסיפת רבנים רפורמיים מגרמניה. האסיפה קיבלה שורה של החלטות, שביטודן הונח הרעיון שחכמי כל דור ודור רשאים לשנות את ההלכה ומכל שכן המנהגים לפי "רוח הזמן". מלבד ביטול המציצה הכריזו גם על ביטול הציפייה לגאולה ולמשיח; מסידור התפילה הוצאו כל התפילות שעניינן ביאת משיח והקרבת קרבנות^{149*}. נגד אסיפת ברונושווייג והחלטותיה נדפסו אחד עשר מכתבים מרבנים בהונגריה בקובץ "קנאת ציון" שנערך בידי ר' הירש לעהרן ור' אליהו אברהם פרינץ מאמשטרדאם (אמשטרדאם תר"ו), כמובא לעיל בסוף פרק א¹⁵⁰. רובם של מכתבי-הזדהות אלה, שלפי אופיים הם תשובות הלכתיות לכל דבר, עם משא ומתן של הלכה כנהוג, נדפסו גם בספריהם. נציגם לפי סדר הדפסתם בקובץ הנ"ל: תשובת ר' יהודה אסאד (מכתב כא בקובץ) נדפסה בתשובות מהרי"א יהודה יעלה או"ח סי' ו (יב טבת תר"ה); תשובת ר' מאיר א"ש (מכתב כב) נדפסה בשו"ת אמרי אש יו"ד סי' ק (כו שבט תר"ה); תשובת ר' אברהם שמואל בנימין סופר (מכתב כד) לא נדפסה אמנם בשו"ת כתב סופר אך נדפסה בספר "אגרות סופרים", מכתב מא (שבט תר"ה)¹⁵¹; תשובת ר' יצחק משה פערלס (מכתב כה) נדפסה בשו"ת בית נאמן סי' כו (יא אדר א תר"ה)¹⁵². תשובת ר' שלמה זלמן אולמאן (מכתב לא) נדפסה בשו"ת יריעות שלמה סי' יד (עש"ק בא תר"ה). תשובותיהם של ר' יקותיאל יהודה טייטלבוים (מכתב כז) ושל ר' אברהם אולמאן (מכתב כט) לא נדפסו בספריהם, שו"ת אבני צדק (לראשון) ושו"ת

שם, עמ' 6 — 16. על החלטת ועידת ברונושווייג בדבר שינויים בסידור התפילה ראה יצחק משה אלבוגן, התפילה בישראל (תל-אביב תשל"ב) עמ' 306-307.

150 רשימת הרבנים שם הערה 49.

151 התשובה הוספה לשו"ת כתב סופר מהדורת ירושלים תש"ך, חר"מ, התשובות הנוספות סי' ד.

152 המו"ל של שו"ת בית נאמן מעיר שהתשובה ב"קנאת ציון" נדפסה בקיצור ובהרבה השמטות. גם תשובות אחרות קוצרו בידי עורכי הקובץ.

בית אברהם (לשני). לעומת זאת מצאנו את תשובות של מהר"ם שיק ושל ר' יואל אונגאר בספריהם¹⁵³, אם כי לא נדפסו בקובץ "קנאת ציון"¹⁵⁴.

כחודשיים לאחר אסיפת ברונושווייג של הרבנים הריפורמיים בגרמניה, שלא נגעה במישרין לציבור היהודי בהונגריה, התקיימה אסיפת רבנים בפאקש שבהונגריה, בחודש אלול תר"ד (1844). ר' פייבל הורוויץ רבה של פאפא הגה את הרעיון של אסיפת רבנים כל ארצית, כדי לנסות ולתווך השלום בין רבני המדינה מן הזרמים השונים. ר' פייבל הורוויץ הזמין לאסיפה כמאה ועשרים מרבני המדינה כדי להווכח מה משותף להם ומה מפריד ביניהם ושמה ניתן להגיע לעמדה משותפת ומוסכמת על כל הזרמים ולפחות על רובם של המשתתפים. לאסיפה הגיעו עשרים וחמשה רבנים בלבד, ולא מן הבולטים והמפורסמים. המארגן נהג בדרך דיפלומאטית ולא הודיע לרבנים מן המחנה החרדי שהוזמנו גם רבנים מן המחנה שכנגד ובכללם בעלי מגמה ריפורמאטורית. בין המשתתפים היה גם ר' יהודה אסאד וככל הנראה היה הרב הבולט ביותר באסיפה. במכתבו לר' פייבל הורוויץ הוא מתרעם ומעלה בפניו ארבע טרוניות. תחילה הוא מזכיר את חלקו הפעיל בהשתדלות למען הצלחת האסיפה. הוא ניסה לשכנע "גאוני וגדולי ישראל יחי' מיודעי ומכירי מאז" להשתתף באסיפה. את פעולותיו עשה ר"י אסאד "בחשאי והצנע לכת בסתרי סתרים... בכדי שלא לעורר העזי פנים שבדור ללחום נגדנו". ואילו "מעלתו הדר"ג נ"י לא כן עשה. א' במה שהמתיק סוד עם אותו איש הידוע מהמשמאילים¹⁵⁵ המבקשים לעסוק בלימודי חיצוניות לעיקר ומגמתם לבטל

153 שו"ת מהר"ם שיק יו"ד סי' שלא, כח שבט תר"ה; תשובת ריב"א או"ח סי' א, אדר תר"ה; ר' יואל אונגאר החתים גם את הדיינים והלומדים מפאקש: ר' קלמן טעבל ב"ר יצחק גריסהאבר, ר' מענדל בנעט דיין, ר' ליבגאלדשטיין, ר' אהרן שפיצער.

154 השמטת תשובותיהם מ"קנאת ציון" נבעה כנראה משתי סיבות. א) מהר"ם שיק היה עדיין צעיר יחסית (כבן ארבעים) ושימש ברכנות יערגן, קהילה קטנה הסמוכה לפרסבורג. שמו עדיין לא היה ידוע מחוץ למקומו. גם ר' יואל אונגאר היה בערך באותו גיל. ואם כי פאקש היתה קהילה מכובדת וידועה למדי, לא יצאו כנראה מוניטיו של הרב אלא כעבור שנים. ב) ייתכן שעורכי "קנאת ציון" השתדלו לקבץ חתימות מרבנים באזורים נרחבים בהונגריה. והנה אזור "אויברלאנד" היה כבר מיוצג בשבע קהילות (פרסבורג, סעמניץ, וערכובי, עיר חדש, לאקנבאך, באניהאד ואורמין) שהן למעלה ממחצית מרבני הונגריה שהשתתפו בקובץ.

הלימוד תורה שבע"פ לגמרי ר"ל... ב' במה שפרו"מ נ"י העלים זאת מאתנו ולא גילה לנו דבר ורמז מהמתקת הסוד ההוא בהיותנו יחד בק"ק פאקש באסיפת רבנים גדולים צדיקים יחי'; ג' במה שכתב ידו לכל רבני המדינה בכלל ופרט לבוא ולהועד בפתע פתאום בבת אחת ולא נודע לכולנו שום רמז דבר מקודם ובלי שאלת עצה תחילה מהזקנים הגדולים בתורה שיחי'; ד' מה תועלת מעצת הרבנים החדשים רע-בנים מעוטי ימים וצעירים אשר לא מלאו כריסם בש"ס ופוסקים". ר"י אסאד מנסה ללמוד זכות על ר"פ הורוויץ, ש"טעמו ונמוקו עמו וכל מעשיו לשם שמים... והן עתה רצוני לידע דעת מעכ"ת נ"י מה שיחו ועצתו עוד לעשות לכרך ד' צבאות... אם לעורר להתאסף שנית או נניח הדבר משך זמן מה"¹⁵⁶.

פסק-דין מיהאלוויץ

ידועה יותר אסיפת הרבנים בעיר מיהאלוויץ (מיכאלובצה) שבסלובאקיה בשנת תרכ"ו (1865), שבמהלכה נתקבלו כמה החלטות מחמירות שנועדו לשמור שמירה יתירה על קהילות ישראל בהונגריה מהלכד ברשת המחדשים^{156*}. המשתתפים היו רבנים מאיזור הקרוי "אונטרלאנד", רובם בעלי נטיה לחסידות ובתוכם גם אדמו"רים. להחלטות האסיפה נתנו משתתפיה תוקף של "פסק דין" הלכתי. הרוח החיה באסיפת מיהאלוויץ וביישום החלטותיה היה ר' הילל ליכטנשטיין, אז אב"ד סיקסא. אחת ההחלטות היתה איסור מוחלט על דרשות בלעז, דהיינו בגרמנית צחה ובהונגרית, דבר שהיה בבחינת גזירה שאין רוב הציבור יכול לעמוד בה, ביחוד במחוזות המערביים, שרוב הציבור היהודי היה אמון על

מ"אונטרלאנד" לא השתתפו אלא ארבעה רבנים (אונגוואר, אוהעל, קרולה ומאקאווא). לשם האיוון הגיאוגרפי נאלצו, כנראה, להשמיט שתי תשובות שאף הן באו מאזור "אויברלאנד".

155 הכוונה כנראה לליאו הולנדר מראשי הרפורמים בהונגריה באותו זמן. ראה יקותיאל יהודה גרינוואלד, קורות התורה והאמונה בהונגריה (בודאפעש תרפ"א), עמ' 56 — 62.

156 תשובות מהרי"א אה"ע סי' עח [תר"ה]. אמנם הוחלט לקיים אסיפה נוספת בעיר אופן, אך היא לא נתקיימה. ר' פייבל הורוויץ נפטר זמן קצר לאחר מכן בן 49 (גרינוואלד שם).

156* האסיפה התקיימה בחודש כסלו תרכ"ו (1865). על האסיפה, משתתפיה והחלטותיה ראה נתנאל קצבורג, פרקים בתולדות החברה היהודית בימי הביניים ובעת החדשה, מוקדשים לפרופ' יעקב כ"ץ במלא לו שבועים וחמש שנה (ירושלים תש"ם) עמ' רעג — רפו.

בית אברהם (לשני). לעומת זאת מצאנו את תשובות של מהר"ם שיק ושל ר' יואל אונגאר בספריהם¹⁵³, אם כי לא נדפסו בקובץ "קנאת ציון"¹⁵⁴.

כחודשיים לאחר אסיפת ברונשווייג של הרבנים הריפורמיים בגרמניה, שלא נגעה במישרין לציבור היהודי בהונגריה, התקיימה אסיפת רבנים בפאקש שבהונגריה, בחודש אלול תר"ד (1844). ר' פייבל הורוויץ רבה של פאפא הגה את הרעיון של אסיפת רבנים כל ארצית, כדי לנסות ולתווך השלום בין רבני המדינה מן הזרמים השונים. ר' פייבל הורוויץ הזמין לאסיפה כמאה ועשרים מרבני המדינה כדי להווכח מה משותף להם ומה מפריד ביניהם ושמא ניתן להגיע לעמדה משותפת ומוסכמת על כל הזרמים ולפחות על רובם של המשתתפים. לאסיפה הגיעו עשרים וחמשה רבנים בלבד, ולא מן הבולטים והמפורסמים. המארגן נהג בדרך דיפלומאטית ולא הודיע לרבנים מן המחנה החרדי שהוזמנו גם רבנים מן המחנה שכנגד ובכללם בעלי מגמה ריפורמאטורית. בין המשתתפים היה גם ר' יהודה אסאד וככל הנראה היה הרב הבולט ביותר באסיפה. במכתבו לר' פייבל הורוויץ הוא מתרעם ומעלה בפניו ארבע טרוניות. תחילה הוא מזכיר את חלקו הפעיל בהשתדלות למען הצלחת האסיפה. הוא ניסה לשכנע "גאוני וגדולי ישראל יחי' מיודעי ומכירי מאז" להשתתף באסיפה. את פעולותיו עשה ר"י אסאד "בחשאי והצנע לכת בסתרי סתרים... בכדי שלא לעורר העזי פנים שבדור ללחום נגדנו". ואילו "מעלתו הדר"ג נ"י לא כן עשה. א' במה שהמתיק סוד עם אותו איש הידוע מהמשמאילים¹⁵⁵ המבקשים לעסוק בלימודי חיצוניות לעיקר ומגמתם לבטל

הלימוד תורה שבע"פ לגמרי ר"ל... ב' במה שפרו"מ נ"י העלים זאת מאתנו ולא גילה לנו דבר ורמז מהמתקת הסוד ההוא בהיותנו יחד בק"ק פאקש באסיפת רבנים גדולים צדיקים יחי'; ג' במה שכתב ידו לכל רבני המדינה בכלל ופרט לבוא ולהועד בפתע פתאום בבת אחת ולא נודע לכולנו שום רמז דבר מקודם וכלי שאלת עצה תחילה מהזקנים הגדולים בתורה שיחי'; ד' מה תועלת מעצת הרבנים החדשים רע-בנים מעוטי ימים וצעירים אשר לא מלאו כריסם בש"ס ופוסקים". ר"י אסאד מנסה ללמוד זכות על ר"פ הורוויץ, ש"טעמו ונמוקו עמו וכל מעשיו לשם שמים... והן עתה רצוני לידע דעת מעכ"ת נ"י מה שיחו ועצתו עוד לעשות לכרך ד' צבאות... אם לעורר להתאסף שנית או נניח הדבר משך זמן מה"¹⁵⁶.

פסק-דין מיהאלוויץ

ידועה יותר אסיפת הרבנים בעיר מיהאלוויץ (מיכאלובצה) שבסלובאקיה בשנת תרכ"ו (1865), שבמהלכה נתקבלו כמה החלטות מחמירות שנועדו לשמור שמירה יתירה על קהילות ישראל בהונגריה מהלכד ברשת המחדשים¹⁵⁶. המשתתפים היו רבנים מאיזור הקרוי "אוטרלאנד", רובם בעלי נטיה לחסידות ובתוכם גם אדמו"רים. להחלטות האסיפה נתנו משתתפיה תוקף של "פסק דין" הלכתי. הרוח החיה באסיפת מיהאלוויץ וביישום החלטותיה היה ר' הילל ליכטנשטיין, אז אב"ד סיקסא. אחת ההחלטות היתה איסור מוחלט על דרשות בלעז, דהיינו בגרמנית צחה ובהונגרית, דבר שהיה בבחינת גזירה שאין רוב הציבור יכול לעמוד בה, ביחוד במחוזות המערביים, שרוב הציבור היהודי היה אמון על

153 שו"ת מהר"ם שיק יו"ד סי' שלא, כח שבט תר"ה; תשובת ריב"א או"ח סי' א, אדר תר"ה; ר' יואל אונגאר החתים גם את הדיינים והלומדים מפאקש: ר' קלמן טעבל ב"ר יצחק גריסהאבר, ר' מענדל בנעט דייין, ר' ליב גאלדשטיין, ר' אהרן שפיצער.

154 השמטת תשובותיהם מ"קנאת ציון" נבעה כנראה משתי סיבות. א) מהר"ם שיק היה עדיין צעיר יחסית (כבן ארבעים) ושימש ברבנות יערגן, קהילה קטנה הסמוכה לפרסבורג. שמו עדיין לא היה ידוע מחוץ למקומו. גם ר' יואל אונגאר היה בערך באותו גיל. ואם כי פאקש היתה קהילה מכובדת וידועה למדי, לא יצאו כנראה מוניטיו של הרב אלא כעבור שנים. ב) ייתכן שעורכי "קנאת ציון" השתדלו לקבץ חתימות מרבנים באזורים נרחבים בהונגריה. והנה אוזר "אויברלאנד" היה כבר מיוצג בשבע קהילות (פרסבורג, סעמניץ, ווערבו, עיר חדש, לאקנבאך, באניהאד ואורמין) שהן למעלה ממחצית מרבני הונגריה שהשתתפו בקובץ.

מ"אוטרלאנד" לא השתתפו אלא ארבעה רבנים (אונגוואר, אוהעל, קרולה ומאקאווא). לשם האיוון הגיאוגרפי נאלצו, כנראה, להשמיט שתי תשובות שאף הן באו מאזור "אויברלאנד". 155 הכוונה כנראה לליאו הולנדר מראשי הרפורמים בהונגריה באותו זמן. ראה יקותיאל יהודה גרינוואלד, קורות התורה והאמונה בהונגריה (בודאפעשט תרפ"א), עמ' 56 — 62. 156 תשובות מהרי"א אה"ע סי' עח [תר"ה]. אמנם הוחלט לקיים אסיפה נוספת בעיר אופן, אך היא לא נתקיימה. ר' פייבל הורוויץ נפטר זמן קצר לאחר מכן בן 49 (גרינוואלד שם). 156* האסיפה התקיימה בחודש כסלו תרכ"ו (1865). על האסיפה, משתתפיה והחלטותיה ראה נתנאל קצבורג, פרקים בתולדות החברה היהודית בימי הביניים ובעת החדשה, מוקדשים לפרופ' יעקב כ"ץ במלא לו שבועים וחמש שנה (ירושלים תש"ם) עמ' רעג — רפו.

בית אברהם (לשני). לעומת זאת מצאנו את תשובות של מהר"ם שיק ושל ר' יואל אונגאר בספריהם¹⁵³, אם כי לא נדפסו בקובץ "קנאת ציון"¹⁵⁴.

כחודשיים לאחר אסיפת ברונשווייג של הרבנים הריפורמיים בגרמניה, שלא נגעה במישרין לציבור היהודי בהונגריה, התקיימה אסיפת רבנים בפאקש שבהונגריה, בחודש אלול תר"ד (1844). ר' פייבל הורוויץ רבה של פאפא הגה את הרעיון של אסיפת רבנים כל ארצית, כדי לנסות ולתווך השלום בין רבני המדינה מן הזרמים השונים. ר' פייבל הורוויץ הזמין לאסיפה כמאה ועשרים מרבני המדינה כדי להווכח מה משותף להם ומה מפריד ביניהם ושמא ניתן להגיע לעמדה משותפת ומוסכמת על כל הזרמים ולפחות על רובם של המשתתפים. לאסיפה הגיעו עשרים וחמשה רבנים בלבד, ולא מן הבולטים והמפורסמים. המארגן נהג בדרך דיפלומאטית ולא הודיע לרבנים מן המחנה החרדי שהוזמנו גם רבנים מן המחנה שכנגד ובכללם בעלי מגמה ריפורמאטורית. בין המשתתפים היה גם ר' יהודה אסאד וככל הנראה היה הרב הבולט ביותר באסיפה. במכתבו לר' פייבל הורוויץ הוא מתרעם ומעלה בפניו ארבע טרוניות. תחילה הוא מזכיר את חלקו הפעיל בהשתדלות למען הצלחת האסיפה. הוא ניסה לשכנע "גאוני וגדולי ישראל יחי' מיודעי ומכירי מאד" להשתתף באסיפה. את פעולותיו עשה ר"י אסאד "בחסאי והצנע לכת בסתרי סתרים... בכדי שלא לעורר העזי פנים שבדור ללחום נגדנו". ואילו "מעלתו הדר"ג נ"י לא כן עשה. א' במה שהמתיק סוד עם אותו איש הידוע מהמשמאילים¹⁵⁵ המבקשים לעסוק בלימודי חיצוניות לעיקר ומגמתם לבטל

הלימוד תורה שבע"פ לגמרי ר"ל... ב' במה שפרו"מ נ"י העלים זאת מאתנו ולא גילה לנו דבר ורמז מהמתקת הסוד ההוא בהיותנו יחד בק"ק פאקש באסיפת רבנים גדולים צדיקים יחי'; ג' במה שכתב ידו לכל רבני המדינה בכלל ופרט לבוא ולהועד בפתע פתאום בבת אחת ולא נודע לכולנו שום רמז דבר מקודם וכלי שאלת עצה תחילה מהזקנים הגדולים בתורה שיחי'; ד' מה תועלת מעצת הרבנים החדשים רע-בנים מעוטי ימים וצעירים אשר לא מלאו כריסם בש"ס ופוסקים". ר"י אסאד מנסה ללמוד זכות על ר"פ הורוויץ, ש"טעמו ונמוקו עמו וכל מעשיו לשם שמים... והן עתה רצוני לידע דעת מעכ"ת נ"י מה שיחו ועצתו עוד לעשות לכרך ד' צבאות... אם לעורר להתאסף שנית או נניח הדבר משך זמן מה"¹⁵⁶.

פסק-דין מיהאלוויץ

ידועה יותר אסיפת הרבנים בעיר מיהאלוויץ (מיכאלובצה) שבסלובאקיה בשנת תרכ"ו (1865), שבמהלכה נתקבלו כמה החלטות מחמירות שנועדו לשמור שמירה יתירה על קהילות ישראל בהונגריה מהלכד ברשת המחדשים¹⁵⁶. המשתתפים היו רבנים מאיזור הקרוי "אוטרלאנד", רובם בעלי נטיה לחסידות ובתוכם גם אדמו"רים. להחלטות האסיפה נתנו משתתפיה תוקף של "פסק דין" הלכתי. הרוח החיה באסיפת מיהאלוויץ וביישום החלטותיה היה ר' הילל ליכטנשטיין, אז אב"ד סיקסא. אחת ההחלטות היתה איסור מוחלט על דרשות בלעז, דהיינו בגרמנית צחה ובהונגרית, דבר שהיה בבחינת גזירה שאין רוב הציבור יכול לעמוד בה, ביחוד במחוזות המערביים, שרוב הציבור היהודי היה אמון על

153 שו"ת מהר"ם שיק יו"ד סי' שלא, כח שבט תר"ה; תשובת ריב"א או"ח סי' א, אדר תר"ה; ר' יואל אונגאר החתים גם את הדיינים והלומדים מפאקש: ר' קלמן טעבל ב"ר יצחק גריסהאבר, ר' מענדל בנעט דייין, ר' ליב גאלדשטיין, ר' אהרן שפיצער.

154 השמטת תשובותיהם מ"קנאת ציון" נבעה כנראה משתי סיבות. א) מהר"ם שיק היה עדיין צעיר יחסית (כבן ארבעים) ושימש ברבנות יערן, קהילה קטנה הסמוכה לפרסבורג. שמו עדיין לא היה ידוע מחוץ למקומו. גם ר' יואל אונגאר היה בערך באותו גיל. ואם כי פאקש היתה קהילה מכובדת וידועה למדי, לא יצאו כנראה מוניטיו של הרב אלא כעבור שנים. ב) ייתכן שעורכי "קנאת ציון" השתדלו לקבץ חתימות מרבנים באזורים נרחבים בהונגריה. והנה אזור "אויברלאנד" היה כבר מיוצג בשבע קהילות (פרסבורג, סעמניץ, ווערבו, עיר חדש, לאקנבאך, באניהאד ואורמין) שהן למעלה ממחצית מרבני הונגריה שהשתתפו בקובץ.

מ"אוטרלאנד" לא השתתפו אלא ארבעה רבנים (אונגוואר, אוהעל, קרולה ומאקאווא). לשם האיוון הגיאוגרפי נאלצו, כנראה, להשמיט שתי תשובות שאף הן באו מאזור "אויברלאנד". 155 הכוונה כנראה לליאו הולנדר מראשי הרפורמים בהונגריה באותו זמן. ראה יקותיאל יהודה גרינוואלד, קורות התורה והאמונה בהונגריה (בודאפעשט תרפ"א), עמ' 56 — 62. 156 תשובות מהרי"א אה"ע סי' עח [תר"ה]. אמנם הוחלט לקיים אסיפה נוספת בעיר אופן, אך היא לא נתקיימה. ר' פייבל הורוויץ נפטר זמן קצר לאחר מכן בן 49 (גרינוואלד שם). 156* האסיפה התקיימה בחודש כסלו תרכ"ו (1865). על האסיפה, משתתפיה והחלטותיה ראה נתנאל קצבורג, פרקים בתולדות החברה היהודית בימי הכיניים וכעת החדשה, מוקדשים לפרופ' יעקב כ"ץ במלא לו שבעים וחמש שנה (ירושלים תש"ם) עמ' רעג — רפו.

השפה הגרמנית ותרבותה. רבה של קהילת סנגרוד (סנטגוטהארד) שליד הגבול האוסטרי, ר' וואלף סופר, שואל את רבו מהר"ם שיק "ע"ד פסקי דינים אשר נדפסו מחדש מאת הרב הצדיק המופלג מו"ה הלל ל"ש נ"י ואין ביכלתכם לאשרם ולקיימם שלא לדרוש בלשון אשכנז שאצליכם אין שומע בענין אחר. ועוד כמה דברים כאלו". בתשובתו אומר מהר"ם שיק שכבר נשאל על פסקי הדין הנזכרים "ומקצתם הסכמתי עליהם... ומקצתם לא הסכמתי עליהם". ואשר לעניין הנשאל מודה מהר"ם שיק "שמעת שנטו ישראל מדרך אבותינו וחשקו בידיעות נכריות וחכמות חיצוניות וילדי נכרים יספיקו ולשונוות לאומים יהגו נתמעט התורה מישראל ונשתכחה מהרבה נערי בחורי בני ישראל... וכלם לא התחילו אלא בלשונוות לאומים וחכמת נכרים". אך כיון שזה המצב, אם יכריזו איסור מוחלט על לשונוות לעז בהכרח יטה הנוער מדרך הישר, שכן יושפע מן הזרם החדשני ופיתויו כגון "פרעדיגען וכן צייטונגען [נאומים ועתונות] שלהם שרבו להסית ולהדיח. ואין איש מהצדיקים שהוא יכול לעמוד נגדם להוכיח על פשעם וחטאם ברבים אצל השרים כי סתם עליהם המדבר", כלומר, אינם שולטים בשפה כיאות. "ואם ירחיקום מעל גבול ישראל יבדלו מקהל הגולה". אך אין בנימוק זה כדי להתיר לבני נוער השכלה ולימוד השפה, "שיש בהם חשש מכמה קלקולים הנ"ל אפילו אם יהי' כוונתם רצויה". מהר"ם שיק נוטה להתיר לדרוש בלשון לאומים "אם נמצא צדיק שהכניס עצמו לזה דקים ליה בנפשיה שלא יכשל... ומוחזקין אנו בו שהוא תלמיד חכם וירא ה' מרבים ודורש בלשון לאומים וכל כוונתם להרחיב גבול הקדושה ולהמשיך קלי הדעת לתורת ה' ויראתו ללחום מלחמת ה' נגד הרשעים לסתום פי דוברי שקר... לא מצאתי מקום לאסור לו במקום שאין רוצין לשמוע כי אם בלשון אשכנז ואם לא ידרוש בלשון אשכנז יקבלו אחר שאינו הגון וכו' לא מצאתי איסור לירא ה' לדרוש בלשון אשכנז". כך היתה

דעתו. "אבל חברי רבו עלי והסכימו שלא כדברי ומוכרח אני לקבל דבריהם באימה וביראה וחלילה לסור מדבריהם"¹⁵⁷.

דעתו של רב מ"אונטרלאנד" בדבר דרשות בלעז מבוטאת במכתב התמיכה של ר' חיים בצלאל פאנט אב"ד טאשנאד שבטראנסילוואניה, אל ר' הלל ליכטנשטיין, כשנה לפני אסיפת מיהאלוויץ. ראשית הוא מברך על "אשר לא השבית לנו איש גודר גדר ועומד בפרץ בפני חורשי און" בדמותו של ר' הלל ל"ש, אשר פנה כנראה במכתב חוזר לרבני המדינה ובו טיוטת התכנית שבדעתו להציע לאסיפה המתוכננת. הרב מטאשנאד מקדיש את כל מכתב־תשובתו למה שנאמר באות א' בהצעת התכנית: "ומ"ש באות א' שלא לדרוש בלשון העמים זה אין צריך לפנים כי הדבר מובן מאליו שכל הדורש לרבים צריך שידבר בלשון עמו בלשון שישמעו השומעים ויבינו אותה... בלשון יהודית הוא הלשון שאנחנו רגילים בה מעת הולדנו ואבותינו דברו בה וכל העם יבינו אותה. מה שאין כן... בלשון דייטש... שממש רוב העם אינם מבינים לשון דייטש הצח". בסיום הוא בא לכלל מסקנה, "שיתור נכון לכנוס לבית תפלה של עמים ולשמוע תוכחה ופרעדיג מכהן שלהם הנקרא גייסטליכער מלכנוס לקאהרשוהל ולשמוע הפרעדיג מאלו פרעדיגערס... כי לא ימלט שלא יהי' בדבריהם טמון מינות ואפיקורסות אשר רבים מעמי הארץ לא ירגישו"¹⁵⁸.

גם ר' יהודה אסאד מקונן על הלעז שפשה במדינה. בתשובה לר' מרדכי ליב [גליק] אב"ד יהאנע, המתרגם על הדפסת הש"ס "בלשון העמים ובגופן שלהן", כלומר, בכתב לועזי, "ומעלתו קורא תגר על גדולי ישראל שמניחים לעשות כן". גם ר"י אסאד שותף לחרדתו של השואל ותולה את הקלקלה ב"אותן המורים חדשים הדורשים בלשון אשכנז המה התחילו בקלקלה להדפיס הדרשה ומאמרי חז"ל בתוכם. ועתה מי ימחה בידם ואל מי ישמעו ומי יפר מחשבותם" — שואל ר"י אסאד בסיום תשובתו¹⁵⁹.

157 שו"ת מהר"ם שיק או"ח סי' ע [תרכ"ו?]. ר' וואלף סופר היה אובד עצות, שכן לא היה מסוגל לדרוש אלא בלשון הגרמנית. הוא פנה שוב אל מהר"ם שיק ושאל מאין יבוא עזרו וכיצד יתפרנס. מהר"ם שיק לא חזר בו. "לא אוכל לתת לך היתר. עשה מה שאפשר לך, שלא לכוון דווקא לדבר בלשון צח ומדויק... ואין אני אומר שאופן הנ"ל אינו בכלל איסור שאסרו הרבנים הגדולים בפסק הנ"ל, אלא להחזיק הרע במעוטו". הוא

נגד תפילה בלשון לעז בתשובתו של ר' מרדכי ליב ווינקלר "נגד חבורת אנשי פועלי און אשר זוממים לעשות חדשות ולפרוץ גדרי ראשונים... והמה מחשבותם להרוס ולפרוץ להתפלל בלשון לעז" שהם מדברים ומבינים בו". מה שנאמר בגמרא ונפסק בשלחן ערוך "כי תפלה נאמרה בכל לשון, הוא רק באקראי בעלמא אבל לא בקביעות". לפיכך "אסור לקבוע בביה"כ תפלות בלשון אחרת"¹⁶⁰. בדעה זו היא גם ר' שלמה צבי שיק. בתשובה לחתנו ר' מאיר שטיין אב"ד טורוק סט' מיקלוש, "בענין מה שהסכימו ראשי העדה לומר תפלת הנוותן תשועה בשבתות ויו"ט בלשון המדינה ויש הרבה מבני הקהלה יחי' שממאנים בחדשות כאלה ורוצים לצאת מביהכ"נ אם ישנו התפלה הזאת מלשון הקודש ללשון המדינה ושאלת אותי דעתי בזה". הכרעתו ברורה: "הדין עם המיעוט המוחין לשנות מנוסח התפלה כי כל התפלות והבקשות צריכין להיות בלשון הקודש דוקא. ועל הראשים לעשות הטוב והישר בעיני אלקים ואדם ולהחזיר השלום"¹⁶¹.

לא תפילה בלבד אוסר רשב"ן שיק בלועזית, אלא אף הכנסת לשון לעז לבית הכנסת בצורה אחרת. לשאלת ר' קאפל פרידמאן אב"ד נירעדהאזא, "שאחד מבני קהלתו יחי' נתן טבלא בלשון המדינה אונגאריש על שם החברה שיסדו לטובת המורים על שלחן הטהור במקום שקוראין בתורה. ובקצת בני העדה מתרעמים ומקצת עושים רעש גדול בשביל זה, כי אומרים שהדבר מכוער בעיניהם לכתוב כתב שאינו קודש במקום שקוראין בתורה שניתנה בלשון הקודש. והסכימו לשאול ג' רבנים אשר במדינה שיכתבו דעתם ע"פ דת תוה"ק והמוסר ואני א' מאלו ג'. המשיב מסיק לאיסור מכמה טעמים¹⁶². כיצא בכך תשובתו לבנו ר' ברכיה שיק אב"ד שטולוויסנבורג, "על הטבלא שלחן שכתבו עליה בכתב לאטיין Zedoko וכן כל שמות החברות. והראשים אומרים מאחר שגם מלפנים בעת שישב הרב הגאון ר' גאטליעב פישער ז"ל הי' שם טבלא אחד שהי' כתוב עליה בכתב הזה Noegylet [חברת נשים לצדקה] ומה לי שם אחד או הרבה. ואתה אמרת אין מן היושר להעמיד כתב [לועזי] בשלחן

160 שו"ת לבושי מרדכי או"ח סי' ט, ה שמות תר"ס.

161 שו"ת רשב"ן או"ח סי' מג.

162 שם סי' מב, א ויגש תרנ"ג.

שאנו קוראין עליו את התורה שניתנה בלשון הקודש והוא בזיון ללשונינו ולתורתינו". בתשובה שלח לו אביו את התשובה שנשלחה לנירעדהאזא "זה שבעה שנים" והוא מוסיף "שגם הרב הגאון דק"ק קאראלי ר' מאיר פערלס ז"ל כתב ג"כ על דרך זה. ושמעו לקולינו והסירו הטבלא של אונגאריש"¹⁶³.

ומשימוש בלעז בבית הכנסת המרחק קצר לשינוי השם העברי לשם לועזי. תלמיד חכם בשם ר' מאיר קאליש שואל את מהר"ם שיק "שיש בני אדם שמכנים עצמם בשם הגוים ומעלתו נ"י הוכיח אותם דהרי אמרו במדרש שבזכות זה שלא שינו את שמם זכינו לצאת ממצרים. והם משיבים שלזה די במה שיש להם שם יהודי לקרותם בו לעלות לתורה וזה דבר הבל וטפשות". מהר"ם שיק כואב את כאבו של השואל ומספר לו מעשה שהיה "בהיותי רב בק"ק יערגין סמוך לפרעשבורג. ופעם נודמן לי כשמסרתי המאטריקעל להשר המיועד לזה התרעם לפני ואמר כי לא נאה מה שיהודים קורין עצמם בשם הגוים ושאר כל האומות מחשיבין השמות הבאים להם מראשי האומה... ואינם משנים בשום אופן כי מחזיקים זאת להם לכבוד ולתפארת. והיהודים אשר הם מקדמוני האומות... הם בושים עצמם להקרא בשם העצם ומשנים שמם לשם האומות וזה להם גנאי גדול. ולא הי' בפי מענה להשיב לו, אבל דחיתי אותו בדברים שהגלות גורם זאת". ומהר"ם שיק מוסיף: "ואני מזהיר כמה פעמים בדרשותי על האיסור ההוא. וכל ימי הזהרתי בני ובנותי על האיסור ההוא ובעזה"י לא שמעתי שילמדו ח"ו לעשות כמעשים של הקלים הנ"ל. וראוי לכל בר ישראל הנאמן לה' ולתורתו להזהיר את בני ביתו והסרים למשמעתו על ככה. והשומע ישמע ותבוא עליו ברכת טוב"¹⁶⁴.

חכמי הונגריה לעזרת החרדים בגליציה

כבר ראינו למעלה כיצד נחלצו רבני הונגריה לעזרת החרדים בגליציה נגד ייסוד סמינאר לרבנים, בשנת תרמ"א (1881). בסוף הקיץ של אותה שנה נתעוררה תסיסה בגליציה, כנראה לקראת הבחירות

163 שם סי' פו [תר"ס].

164 שו"ת מהר"ם שיק יו"ד סי' קסט, א נצבים תרל"ח.

נגד תפילה בלשון לעז בתשובתו של ר' מרדכי לייב ווינקלר "נגד חבורת אנשי פועלי און אשר זוממים לעשות חדשות ולפרוץ גדר רישונים... והמה מחשבותם להרוס ולפרוץ להתפלל בלשון לעז" שהם מדברים ומבינים בו". מה שנאמר בגמרא ונפסק בשלחן ערוך "כי תפלה נאמרה בכל לשון, הוא רק באקראי בעלמא אבל לא בקביעות". לפיכך "אסור לקבוע בביה"כ תפלות בלשון אחרת"¹⁶⁰. בדעה זו היא גם ר' שלמה צבי שיק. בתשובה לחתנו ר' מאיר שטיין אב"ד טורוק סט' מיקלוש, "בענין מה שהסכימו ראשי העדה לומר תפלת הנותן תשועה בשבתות ויו"ט בלשון המדינה ויש הרבה מבני הקהלה יחי' שממאנים בחדשות כאלה ורוצים לצאת מביהכ"נ אם ישנו התפלה הזאת מלשון הקודש ללשון המדינה ושאלת אותי דעתי בזה". הכרעתו ברורה: "הדין עם המיעוט המוחין לשנות מנוסח התפלה כי כל התפלות והבקשות צריכין להיות בלשון הקודש דוקא. ועל הראשים לעשות הטוב והישר בעיני אלקים ואדם ולהחזיר השלום"¹⁶¹.

לא תפילה בלבד אוסר רשב"ן שיק בלועזית, אלא אף הכנסת לשון לעז לבית הכנסת בצורה אחרת. לשאלת ר' קאפל פרידמאן אב"ד נירעדהאזא, "שאחד מבני קהלתו יחי' נתן טבלא בלשון המדינה אונגאריש על שם החברה שיסדו לטובת המורים על שלחן הטהור במקום שקוראין בתורה. ובקצת בני העדה מתרעמים ומקצת עושים רעש גדול בשביל זה, כי אומרים שהדבר מכוער בעיניהם לכתוב כתב שאינו קודש במקום שקוראין בתורה שניתנה בלשון הקודש. והסכימו לשאול ג' רבנים אשר במדינה שיכתבו דעתם ע"פ דת תוה"ק והמוסר ואני א' מאלו ג'. המשיב מסיק לאיסור מכמה טעמים¹⁶². כיוצא בכך תשובתו לבנו ר' ברכיה שיק אב"ד שטולוויסנבורג, "על הטבלא שלחן שכתבו עליה בכתב לאטיין Zedoko וכן כל שמות החברות. והראשים אומרים מאחר שגם מלפנים בעת שישב הרב הגאון ר' גאטליעב פישער ז"ל הי' שם טבלא אחד שהי' כתוב עליה בכתב הזה Noegylet [חברת נשים לצדקה] ומה לי שם אחד או הרבה. ואתה אמרת אין מן היושר להעמיד כתב [לועזי] בשלחן

ומשימוש בלעז בבית הכנסת המרחק קצר לשינוי השם העברי לשם לועזי. תלמיד חכם בשם ר' מאיר קאליש שואל את מהר"ם שיק "שיש בני אדם שמכנים עצמם בשם הגוים ומעלתו נ"י הוכיח אותם דהרי אמרו במדרש שבזכות זה שלא שינו את שמם זכינו לצאת ממצרים. והם משיבים שלזה די במה שיש להם שם יהודי לקרותם בו לעלות לתורה וזה דבר הבל וטפשות". מהר"ם שיק כואב את כאבו של השואל ומספר לו מעשה שהיה "בהיותי רב בק"ק יערגין סמוך לפרעשבורג. ופעם נזדמן לי כשמסרתי המאטריקעל להשר המיועד לזה התרעם לפני ואמר כי לא נאה מה שיהודים קורין עצמם בשם הגוים ושאר כל האומות מחשיבין השמות הבאים להם מראשי האומה... ואינם משנים בשום אופן כי מחזיקים זאת להם לכבוד ולתפארת. והיהודים אשר הם מקדמוני האומות... הם בושים עצמם להקרא בשם העצם ומשנים שמם לשם האומות וזה להם גנאי גדול. ולא הי' בפי מענה להשיב לו, אבל דחיתי אותו בדברים שהגלות גורם זאת". ומהר"ם שיק מוסיף: "ואני מזהיר כמה פעמים בדרשותי על האיסור ההוא. וכל ימי הזהרתי בני ובנותי על האיסור ההוא ובעזהי"ת לא שמעתי שילמדו ח"ו לעשות כמעשים של הקלים הנ"ל. וראוי לכל בר ישראל הנאמן לה' ולתורתו להזהיר את בני ביתו והסרים למשמעתו על ככה. והשומע ישמע ותבוא עליו ברכת טוב"¹⁶⁴.

חכמי הונגריה לעזרת החרדים בגליציה

כבר ראינו למעלה כיצד נחלצו רבני הונגריה לעזרת החרדים בגליציה נגד ייסוד סמינאר לרבנים, בשנת תרמ"א (1881). בסוף הקיץ של אותה שנה נתעוררה תסיסה בגליציה, כנראה לקראת הבחירות

160 שו"ת לבושי מרדכי או"ח סי' ט, ה שמות תר"ס.

161 שו"ת רשב"ן או"ח סי' מג.

162 שם סי' מב, א ויגש תרנ"ג.

163 שם סי' פו [תר"ס].

164 שו"ת מהר"ם שיק יו"ד סי' קסט, א נצבים תרל"ח.

לפארלמנט. בין המועמדים לבחירות אלה, וכן בבחירות הפנימיות לקהילות השונות, היו גם יהודים שאינם שומרי תורה. מהם גם משכילים ולוחמים בדת, במנהיגים וברבנים. לבלימת חוגים אלה ומגמותיהם הוקם ארגון "מחזיקי הדת" בגליציה, שראשיו ויוזמיו היו הרב מקראקא, ר' שמעון סופר ואתו חסידי בעלזא והאדמו"ר שלהם בראשם. את מאבקם ניהלו גם — ואולי בעיקר — דרך הבטאונים "מחזיקי הדת" ו"קול מחזיקי הדת". באחד מגליונות "מחזיקי הדת" נדפס נספח מיוחד שהוקדש לגיוס דעת הקהל ובראשה הרבנים נגד המשכילים ומהרסי הדת. הדברים כווננו, כנראה, במיוחד כלפי רבני הונגריה, שלהם נסיון של עשרות שנים במאבקים מסוג זה. רבנים מהונגריה אמנם הושיטו את תמיכתם ברבני גליציה ותרמו מנסיגונם הרב בסוגיה מסובכת זו. כמה ממכתבי התמיכה נכללו בספרי השו"ת של כותבי המכתבים, שכללו גם שקלא-וטריוא הלכתי בדבר מעמדם של פושעי ישראל כפרנסים וכמנהיגי ציבור.

ר' יקותיאל יהודה טייטלבוים רבה של סיגט, ולפני כן רב בשתי קהילות בגליציה, הכיר את מצב העניינים בשתי המדינות. הוא כותב "למנהלי חברת מחזיקי הדת בלבוב" בין השאר: "ראיתי מגילה עפה... מאת מעכת"ה אשר ירימו כשופר קולם להגיד לעמו פשעם... בראותם אשר החלו רשעי הדור לעשות אצל שרי ופרתמי המדינות. והקולר תלוי בצוואר הבוחרים לאנשים האלה... לתתם לראשים ומנהיגי קהלה קדושה... לבחור באנשים אשר יטיפו בלשון העמים ולא יזוור מהם למען ימצאו חן בעיני האדונים (אם כי נהפוך הוא כידוע)... ועי"ז בעו"ה פשתה המספחת במדינת גאליציע כי היה צרי הדת לראש. וזה החילם לבקש מאת השרים ופרתמי המדינות לעשות סעמינאר וכדומה... ובזה לא יבצר מהם כל אשר יזמו לעשות אשר על כן חובה עמוסה על כל בר ישראל... בעת אשר יקראו לאסיפה לבחור ראשי ומנהיגי הקהלה... לבחור מנהיגים וראשים יראי ה' וחושבי שמו אשר לא ישאפו לרוח חדשה... וחזן מזה שהורינו הנסיון בשאר מדינות אשר ע"י מנהיגים כאלה נפלה חומת הדת ונפרצה... מבואר עפ"י דת תורה הקדושה שאסור למנות את הפושעים

165 שו"ת אבני צדק או"ח סי' פח [חורף תרמ"ב].

166 שו"ת נטע שורק או"ח סי' נט, ב לך לך תרמ"ב.

ברוח זו כותב גם ר' משה נתן נטע יונגרייז אב"ד טיסא-פירעד. הוא מזכיר שתים משלוש הנקודות שהעלה בעל נטע שורק, "כי יש כח לשנות השלחן ערוך לפי רוח העת. עוד אומרים שע"פ תלמוד ושו"ע מותר לעשות מנהיגים מחללי שבתות וכופרים

ומורים". לדעתו אלה הבוחרים במנהיגים אלה עוברים על לאו ולא תשים דמים בביתך. אבל אם יבחרו במועמדים יראי ה' יקיימו "את המצוה לעשות מעקה לגגך למען יהיו נשמרים מכל מכשול גוף וממוץ"¹⁶⁷.

ר' ברוך עקפעלד רבה של טשוס כותב "אל ראשי מחזיקי הדת בגאליציה". בפתח המכתב הוא מביע את צערו. "למגינת לב ולדאבון נפש שמעתי את השמועה לא טובה כי גם בארצכם ארץ גאליציה עלה הצפוני והדיח נפשות טהורות". גם משפט זה מוכיח, שהדימוי של יהדות גליציה בקרב חכמי הונגריה היה, שיהדות זו שלימה והומוגנית מבחינת שמירת הדת. ומכל מקום לא יעלה על הדעת, שכופרים ומינים יהיו מנהיגי הציבור. בתשובתו עונה ר"ב עקפעלד על ארבע שאלות, שאינן זהות בדיוק לשאלות שהועלו בתשובות הקודמות, לפחות מצד הניסוח. "ועתה יש את נפשכם לדעת על פי דין תורה ארבעה דברים. הראשון, אם מותר להמנות לאיש שעובר על מקצת דברי תורה או כולה להיות אחד משופטי העיר וממנהיגה להיות כאחד מטובי העיר; ב' אם מותר לישב עמם בצרכי ציבור; ג' הפסקים שנעשו על פיהם מה דינם על פי דין תורה; ד' אם מותר להעלותם לאיזהו כבוד שבעולם". התשובה לכל השאלות הללו מובנת מאליה — שלילה גמורה¹⁶⁸. כך גם מכתבו של ר' אהרן פריד אב"ד ביסרמין, "על דבר השאלה הנוגע לכלל דת ישראל הקדושה אשר נדרשתי בכלל רבני אונגארן... מאת הרבנים חכמי גאליציען נ"י הנדפס בעלה מיוחדת גליון למ"ע מחזיקי הדת". גם הוא ממריצם "שאל תבחרו את האנשים הפוסעים מורדי אור ליתן המשרה על שכמם"¹⁶⁹.

ר' שמעון סופר אב"ד קראקא, שכאמור היה ממקימה של חברת "מחזיקי הדת" ועמד בראש המאבק הציבורי, נבחר לפארלמנט האוסטרי כבר בשנת תרל"ט (1879), כשלוש שנים לפני המערכה שלפנינו וייצג בו את ההמונים היהודים בגליציה, שרובם המכריע היה שומר תורה ומצוות, ורבים מהם גם חסידים לאדמו"רים הרבים שהתגוררו בה. בעוד שכל המכתבים שהבאנו נכתבו בחורף תרמ"ב (1881), הפיץ ר' שמעון סופר חוזר לרבנים רק בסוף הקיץ של תרמ"ב. הוא נעזר בגיסו, ר' שלמה זלמן שפיצר (חתן החתם סופר), רבה של העדה החרדית בווינה, שהיתה לו היכרות עם רבני גרמניה האורתודוקסים, כדי לגייס גם אותם למאבק הציבורי בגליציה שהיה עדיין בשיאו. בחוזר של ר' שמעון סופר נאמר "הנני שולח למע"כ קונטרס אשר העלה כבוד גיסי הרב מו"ה שלמה זלמן שפיטצער נ"י בקובץ חתימות רבנים ממדינת אשכנז וכמה מהם אשר הלכו למנוחות עולם". תמצית הקונטרס "שאסור מן התורה למנות פרנס על הציבור איש אשר מתנכרים מעשיו ותהלוכותיו מדרכי התורה האסורה לנו, ומכל שכן המחלל שבת בפרהסיא שהוא מומר לכל התורה כולה". באסיפת רבנים ובעלי בתים בעיר לבוב מטעם חברת "מחזיקי הדת" הוחלט באמת כך ור"ש סופר מסכם, "שהתקנה אשר נתקנה בק"ק לבוב בקבוץ גדול מרבנים ובע"כ לא ממידת חסידות היא אלא מעיקר דין תורה. וכל העובר על זה וממנה על הציבור פרנס שאינו הגון הרי זה עבריינא מומר לדבר א'... והרי זה חוטא ומחטיא את הרבים". חוזר זה נכלל גם בספר השו"ת של ר' שמעון סופר¹⁷⁰.

167 שו"ת מנוחת משה סי' קכד, ד לך לך [תרמ"ב]. פרט השנה בתשובה הוא "תורה צוה" [?].

168 שו"ת פאת השדה אה"ע וח"מ סי' ט, ד דחנוכה תרמ"ב.

169 שו"ת מהרא"פ סי' מו, ג יגש תרמ"ב.
170 שו"ת מכתב סופר חו"מ סי' ב, עש"קראה תרמ"ב. חוזר זה נכתב כחצי שנה לפני פטירת ר' שמעון סופר (יז אדר תרמ"ג 1883).

ומורים". לדעתו אלה הבוחרים במנהיגים אלה עוברים על לאו ולא תשים דמים בביתך. אבל אם יבחרו במועמדים יראי ה' יקיימו "את המצוה לעשות מעקה לגגך למען יהיו נשמרים מכל מכשול גוף וממון"¹⁶⁷.

ר' ברוך עקפעלד רבה של טשוס כותב "אל ראשי מחזיקי הדת בגאליציא". בפתח המכתב הוא מביע את צערו. "למגינת לב ולדאבון נפש שמעתי את השמועה לא טובה כי גם בארצכם ארץ גאליציא עלה הצפוני והדיח נפשות טהורות". גם משפט זה מוכיח, שהדימוי של יהדות גליציה בקרב חכמי הונגריה היה, שיהדות זו שלימה והומוגנית מבחינת שמירת הדת. ומכל מקום לא יעלה על הדעת, שכופרים ומינים יהיו מנהיגי הציבור. בתשובתו עונה ר"ב עקפעלד על ארבע שאלות, שאינן זהות בדיוק לשאלות שהועלו בתשובות הקודמות, לפחות מצד הניסוח. "ועתה יש את נפשכם לדעת על פי דין תורה ארבעה דברים. הראשון, אם מותר להמנות לאיש שעובר על מקצת דברי תורה או כולה להיות אחד משופטי העיר וממנהיגה להיות כאחד מטובי העיר; ב' אם מותר לישב עמם בצרכי ציבור; ג' הפסקים שנעשו על פיהם מה דינם על פי דין תורה; ד' אם מותר להעלותם לאיזהו כבוד שבעולם". התשובה לכל השאלות הללו מובנת מאליה — שלילה גמורה¹⁶⁸. כך גם מכתבו של ר' אהרן פריד אב"ד ביסרמין, "על דבר השאלה הנוגע לכלל דת ישראל הקדושה אשר נדרשתי בכלל רבני אונגארן... מאת הרבנים חכמי גאליציען נ"י הנדפס בעלה מיוחדת גליון למ"ע מחזיקי הדת". גם הוא ממריצם "שאל תבחרו את האנשים הפוסעים מורדי אור ליתן המשרה על שכמם"¹⁶⁹.

ר' שמעון סופר אב"ד קראקא, שכאמור היה ממקימה של חברת "מחזיקי הדת" ועמד בראש המאבק הציבורי, נבחר לפארלמנט האוסטרי כבר בשנת תרל"ט (1879), כשלוש שנים לפני המערכה שלפנינו וייצג בו את ההמונים היהודים בגליציה, שרובם המכריע היה שומר תורה ומצוות, ורבים מהם גם חסידים לאדמו"רים הרבים שהתגוררו בה. בעוד שכל המכתבים שהבאנו נכתבו בחורף תרמ"ב (1881), הפיץ ר' שמעון סופר חוזר לרבנים רק בסוף הקיץ של תרמ"ב. הוא נעזר בגיסו, ר' שלמה זלמן שפיצר (חתן החתם סופר), רבה של העדה החרדית בווינה, שהיתה לו היכרות עם רבני גרמניה האורתודוקסים, כדי לגייס גם אותם למאבק הציבורי בגליציה שהיה עדיין בשיאו. בחוזר של ר' שמעון סופר נאמר "הנני שולח למע"כ קונטרס אשר העלה כבוד גיסי הרב מו"ה שלמה זלמן שפיטצער נ"י בקובץ חתימות רבנים ממדינת אשכנז וכמה מהם אשר הלכו למנוחות עולם". תמצית הקונטרס "שאסור מן התורה למנות פרנס על הציבור איש אשר מתנכרים מעשיו ותהלוכותיו מדרכי התורה האסורה לנו, ומכל שכן המחלל שבת בפרהסיא שהוא מומר לכל התורה כולה". באסיפת רבנים ובעלי בתים בעיר לבוב מטעם חברת "מחזיקי הדת" הוחלט באמת כך ור"ש סופר מסכם, "שהתקנה אשר נתקנה בק"ק לבוב בקבוץ גדול מרבנים ובע"ב לא ממידת חסידות היא אלא מעיקר דין תורה. וכל העובר על זה וממנה על הציבור פרנס שאינו הגון הרי זה עבריינא מומר לדבר א'... והרי זה חוטא ומחטיא את הרבים". חוזר זה נכלל גם בספר השו"ת של ר' שמעון סופר¹⁷⁰.

167 שו"ת מנוחת משה סי' קכד, ד לך לך [תרמ"ב]. פרט השנה בתשובה הוא "תורה צוה" [?].
168 שו"ת פאת השדה אה"ע חור"מ סי' ט, ד דחנוכה תרמ"ב.

169 שו"ת מהרא"פ סי' מו, ג ויגש תרמ"ב.
170 שו"ת מכתב סופר חור"מ סי' ב, עש"ק דאה תרמ"ב. חוזר זה נכתב כחצי שנה לפני פטירת ר' שמעון סופר (יז אדר תרמ"ג 1883).

פרק רביעי

עבריינים, מומרים, בעלי תשובה

כהן עברייני

פרק זה הוא המשך ישיר ומתקשר, על-פי הנושאים הכלולים בו, בפרק הקודם. שכן המחדשים והנוהים אחר שינויים בחיי הדת ובאורח החיים המסורתי, עבריינים גמורים הם לפי דעת כל רבני הונגריה מן המחנה החרדי. ויש שהשווים למינים, שדינם חמור אף מעובדי עבודה זרה. ואף-על-פי-כן לא כל העבריינים והעוברים על הדת עשו את מה שעשו בגלל מניעים "אידיאולוגיים" של רפורמה. שהרי עוברי עבירה היו בכל התקופות, טרם היות רפורמה. ניתן אולי להפוך את הניסוח ולומר, שחלק מאנשי הרפורמה והנוהים אחריה הגיעו אל האידיאולוגיה של הרפורמה לאחר שפקרו בדת והפקיעו את עצמם מקיום מצוות או חלק מהן, וזאת כדי למצוא לעצמם ולמעשיהם צידוק לגיטימי. אמנם חלק מן התשובות שנביא לקמן רקעם הברור ויסודם המעשי בעולם הרפורמה. חלק מן התשובות ניתן היה לשבח גם בפרק הקודם, שעניינו הבלעדי מעשי המחדשים והשינויים שחוללו באורח החיים של יהודי הונגריה. לאחר עיון והתלבטות מצאנו להביאם בפרק זה, בשל ההדגשים, שבדרך כלל, הם על מעשי העושים ולא על אלה המצדיקים מעשים אלה.

מהר"ם שיק הקדיש לביורו "דין המומרים וכל פרטיהם" דיון ארוך מאד (11 עמודות)¹. הוא מברר את דין המומרים והעבריינים לסוגיהם השונים, כגון מומר לדבר אחד או למקצת דברים, מומר לחלל שבת, לעבודה זרה ושאר עבירות חמורות, מומר לכל התורה, מומר להכעיס ומומר לתיאבון וכל כיוצא בהם. הוא מסדר את השיטות של הראשונים והאחרונים, דן בהם ומסיק את מסקנותיו להלכה ולמעשה. מאגר עצום זה בנושא זה, שכנראה עסק בחיבורו כבר בראשית דרכו הרבנית, שימשו לאחר מכן. כשנשאל שאלות מעשיות על מומרים ועבריינים מתוך המציאות הקונקרטית, כבר מצא תשתית רחבה, שעל יסודה בנה את התשובות לשאלות השונות.

1 שו"ת מהר"ם שיק חו"מ סי' סא. התשובה לא נגמרה בדפוס וייתכן שנשארה קטועה בידי המחבר עצמו, שמדי פעם הוסיף

דברים שנחדשו לו בסוגיה זו.

2 שלחן ערוך אורח חיים סי' קכח, מ"מא.

מתברר שהשוחט הזה "כבר יצא עליו קול רינון בדבר עבירה ומעשיו מקולקלים". ואף-על-פי-כן אין להעבירו לגמרי מתפקידו, אלא שבמשך תקופה מסויימת לא ישחוט אלא בפיקוח "עומד על גביו עד יראה לכל כי שב בלב שלם ובנפש חפצה". ובהמשך חוזר הכת"ס על דברי הים של שלמה הנ"ל. והוא סומך על השואל ש"ענינו בראשו" ויפעל "כפי המקום והזמן"⁵.

כהן שנפשו חשקה בחלוצה, שאיסורה לכהן לדעת רוב הפוסקים מדרבנן. הדבר אירע בעיר הבירה ווינה. כהן זה היה קרוב משפחה ל"הגביר החכם השלם" משה שמואל יעללעניק, כנראה מפרנסי הקהילה ומן העניין נראה שנטה לחדשים. בשאלתו מספר יעללעניק "על כהן א' שנתקשר בקשר אמיץ עם חליצה אחת ואהבה עזה ביניהם לישא אותה וגם יש כאן חימוד ממון", כלומר, שהאשה היא בעלת רכוש. נוסף לכך "רבו המסיתים שם בע"מ וויצן", המעודדים את הכהן שיבצע את זממו. השואל דואג אם לא יתירו לו לשאת את אהובתו יש חשש שהזוג "יעברו בשאט נפשם ח"ו להמיר דתם". השואל "חתר למצוא מזויר", כלומר, להתיר לכהן את הנישואין, "בכדי להצילם מן היותר חמור מדרת שחת". השאלה הובאה בפני ר' יהודה אסאד, הדוחה את הדבר מכל וכל. "ותמוה בעיני על חכם כמותו איך יעלה על מחשבתו כזאת. חס מלהזכיר. אם כן בכל איסורי דרבנן יאמרו כן להתירם לכל קלי הדעת המתאווים למלאות תאוותם מהאי טעמא כדי שלא ימירו דת לגמרי. אתמהא! ונהפוך הוא. כל איסורי דרבנן הם סייג לתורה כדי שע"י שמירת סייגים לא יבואו להקל על איסורי דאורייתא... וישתקע הדבר ולא יזכר ולא יפקד ולא יעלה על לב". איסור חליצה גם חמור יותר משאר איסורים דרבנן, שכן "לשיטת רש"י ריש פרק אלו הן הלוקין דאורייתא הוא". המסקנה הברורה היא ו"הדין פשוט כביעתא בכותחא שחלילה להורות לו שום צד היתר של שוא על האסור"⁶.

על כהן מחלל שבת נשאל ר' שלמה צבי שיק מאת ר' אברהם צבי פישר נאמן דקהילת קענדרעש,

דאורייתא במטמא למתים". בני משפחת הרב המנוח, החסים על כבודו של "הרב עטרת משפחתם", חייבים להפנות את תסכולם כלפי החוטא, שבמעשיו מבזה את אביו. "ידברו על לב הרופא... כרוב דברים המתקבלים על הלב ואפשר יחדל מפשע"³.

כיוצא בכך כהן שנשא גרושה "ודר עמה כאות נפשו... וביום יאהרצייט ביקש לעלות לתורה. וקפץ זקן אחד וקרא אותו ראשון בשם כהן". השואל, ר' מאנדל כהן ראב"ד באונסדורף, "חלק עליו שלא עשה כהוגן כיון שמפורש יוצא בש"ע א"ח סי' קכ"ח סעיף מ' דאין נוהגין בו קדושה לקרוא אותו ראשון לתורה". ר"מ כהן שואל את ר' חיים סופר "אם לקרוא אותו לאחרון או למפטיר פלוני בן פלוני הכהן, שהוא כבוד אביו שה" כהן כשר". לר"ח סופר ברור ש"מי שקורא אותו לתורה הן במקום כהן או במקום ישראל הן באחרון והן למפטיר הן בשם תואר כהן או בשם ישראל הוא עושה שלא כדת ושלא כדין". בסיום התשובה הוא כותב באירוניה "ואולי העיז האיש עוד לצוות לשמש לעשות מי שברך לאשתו זו הזונה אשר עוברת עמו בכל יום ביאה ובכל כח עבירות חמורות ומולידים חללים. אין חילול השם גדול מזה ר"ל"⁴.

כהן שנשא גרושה, ניתן היה במקרים מסויימים גם להשתדל ולהפעיל את השלטון שיצווה לגרשה, כעובר על הדת ועל המוסר. כגון המקרה שהובא בפני בעל כתב סופר על-ידי ר' אנשיל, שאין אנו יודעים עליו כלום. "ע"ד כהן שקידש אשה גרושה... חשתי ולא התמהמהתי וצויתי לידידי הצדיק הרבני המופלג מהר"מ כ"ץ נ"י לכתוב פסק כדין וכדת בגופן שלהם", כלומר בגרמנית, שיוצג בפני השלטון, "וגם הבר"צ באו על החתום כבקשת מעלתו נ"י". מסתבר שאת הקידושין לעבריינים ערך שוחט. ר' אנשיל מבקש "להעבירו לגמרי מטעמים אשר אמורים עם הספר במכתבו אלי". הכתב סופר אינו ממהר להחליט בעניין זה: "ובדבר זה קשה לי להכניס עצמי כי כבר כתב הים של שלמה שהדור פרוץ ואי אפשר להעמיד הדת על תלה... וצריך להיות מתון מאד בענין הזה". מסיום התשובה

3 שו"ת כתב סופר או"ח סי' טז, היתרו תרכ"ב.

4 שו"ת מחנה חיים אה"ע חלק ב סי' ג.

5 שו"ת כתב סופר יו"ד סי' ה, עש"ק תשא תר"ג. אגב, בעל כתב סופר היה אז צעיר לימים, טרם מלאו לו שלושים שנה, והיה

בראשית הקאריירה הרבנית שלו כממלא מקום אביו ברבנות פרסבורג. אך התשובה נכתבה בסגנון וברוח של סמכות ובטחון עצמי.

6 תשובות מהרי"א אה"ע סי' קמ.

דאורייתא במטמא למתים". בני משפחת הרב המנוח, החסים על כבודו של "הרב עטרת משפחתם", חייבים להפנות את תשומת לבם לחוטא, שבמעשיו מבזה את אביו. "ידברו על לב הרופא... ברוב דברים המתקבלים על הלב ואפשר יחדל מפשע"³.

כיצא בכך כהן שנשא גרושה "ודר עמה כאות נפשו... וביום יאהרצייט ביקש לעלות לתורה. וקפץ זקן אחד וקרא אותו ראשון בשם כהן". השואל, ר' מאנדל כהן ראב"ד באונסדורף, "חלק עליו שלא עשה כהוגן כיון שמפורש יוצא בש"ע א"ח סי' קכ"ח סעיף מ' דאין נוהגין בו קדושה לקרוא אותו ראשון לתורה". ר"מ כהן שואל את ר' חיים סופר "אם לקרוא אותו לאחרון או למפטיר פלוני בן פלוני הכהן, שהוא כבוד אביו שהי' כהן כשר". לר"ח סופר ברור ש"מי שקורא אותו לתורה הן במקום כהן או במקום ישראל הן באחרון והן למפטיר הן בשם תואר כהן או בשם ישראל הוא עושה שלא כדת ושלא כדין". בסיום התשובה הוא כותב באירוניה "ואולי העיז האיש עוד לצוות לשמש לעשות מי שברך לאשתו זו הזונה אשר עוברת עמו בכל יום ביאה ובכל כח עבירות חמורות ומולידים חללים. אין חילול השם גדול מזה ר"ל"⁴.

כהן שנשא גרושה, ניתן היה במקרים מסויימים גם להשתדל ולהפעיל את השלטון שיצווה לגרשה, כעובר על הדת ועל המוסר. כגון המקרה שהובא בפני בעל כתב סופר על-ידי ר' אנשיל, שאין אנו יודעים עליו כלום. "ע"ד כהן שקידש אשה גרושה... חשתי ולא התמהמהתי וצויתי לידידי הצדיק הרבני המופלג מהר"מ כ"ץ נ"י לכתוב פסק כדין וכדת בגופן שלהם", כלומר בגרמנית, שיוצג בפני השלטון, "וגם הבד"צ באו על החתום כבקשת מעלתו נ"י". מסתבר שאת הקידושין לעבריינים ערך שוחט. ר' אנשיל מבקש "להעבירו לגמרי מטעמים אשר אמורים עם הספר במכתבו אלי". הכתב סופר אינו ממהר להחליט בעניין זה: "ובדבר זה קשה לי להכניס עצמי כי כבר כתב הים של שלמה שהדור פרוץ ואי אפשר להעמיד הדת על תלה... וצריך להיות מתון מאד בענין הזה". מסיום התשובה

מתברר שהשוחט הזה "כבר יצא עליו קול ריגון בדבר עבירה ומעשיו מקולקלים". ואף-על-פי-כן אין להעבירו לגמרי מתפקידו, אלא שבמשך תקופה מסויימת לא ישחוט אלא בפיקוח "עומד על גביו עד יראה לכל כי שב בלב שלם ובנפש חפצה". ובהמשך חוזר הכת"ס על דברי הים של שלמה הנ"ל. והוא סומך על השואל ש"עיניו בראשו" ויפעל "כפי המקום והזמן"⁵.

כהן שנפשו חשקה בחלוצה, שאיסורה לכהן לדעת רוב הפוסקים מדרבנן. הדבר אירע בעיר הבירה ווינה. כהן זה היה קרוב משפחה ל"הגביר החכם השלם" משה שמואל יעללעניק, כנראה מפרנסי הקהילה ומן העניין נראה שנטה לחדשים. בשאלתו מספר יעללעניק "על כהן א' שנתקשר בקשר אמיץ עם חליצה אחת ואהבה עזה ביניהם לישא אותה וגם יש כאן חימוד ממון", כלומר, שהאשה היא בעלת רכוש. נוסף לכך "רבו המסיתים שם בע"מ וויען", המעודדים את הכהן שיבצע את זממו. השואל דואג אם לא יתירו לו לשאת את אהובתו יש חשש שהזוג "יעברו בשאט נפשם ח"ו להמיר דתם". השואל "חתר למצוא מזור", כלומר, להתיר לכהן את הנישואין, "בכדי להצילם מן היותר חמור מרדת שחת". השאלה הובאה בפני ר' יהודה אסאד, הדוחה את הדבר מכל וכל. "ותמוה בעיני על חכם כמותו איך יעלה על מחשבתו כזאת. חס מלהזכיר. אם כן בכל איסורי דרבנן יאמרו כן להתירם לכל קלי הדעת המתאווים למלאות תאוותם מהאי טעמא כדי שלא ימירו דת לגמרי. אתמהה! ונהפוך הוא. כל איסורי דרבנן הם סייג לתורה כדי שע"י שמירת סייגים לא יבואו להקל על איסורי דאורייתא... וישתקע הדבר ולא יזכר ולא יפקד ולא יעלה על לב". איסור חליצה גם חמור יותר משאר איסורים דרבנן, שכן "לשיטת רש"י ריש פרק אלו הן הלוקין דאורייתא הוא". המסקנה הברורה היא ו"הדין פשוט כביעתא בכותחא שחלילה להורות לו שום צד היתר של שוא על האסור"⁶.

על כהן מחלל שבת נשאל ר' שלמה צבי שיק מאת ר' אברהם צבי פישר נאמן דקהילת קענדורעש,

3 שו"ת כתב סופר או"ח סי' טז, היתרו תרכ"ב.
4 שו"ת מחנה חיים אה"ע חלק ב סי' ג.
5 שו"ת כתב סופר יו"ד סי' ה, עש"ק תשא תר"ג. אגב, בעל כתב סופר היה אז צעיר לימים, טרם מלאו לו שלושים שנה, והיה

בראשית הקאריירה הרבנית שלו כממלא מקום אביו ברבנות פרסבורג, אך התשובה נכתבה בסגנון וברוח של סמכות ובטחון עצמי.
6 תשובות מהרי"א אה"ע סי' קמ.

"אם כהן מחלל שבת רשאי לעלות לדוכן ואם חוב על הצבור לקיים בו וקדשתו". המשיב מקונן בתשובתו הקצרה על המצב בדורו: "וכבר ראינו שבדור הבוגד הזה צרפו למנין וקראו לתורה וצירפו לזימון מחללי שבת בפרהסי', ואפשר שסמכו על הסברה שאינם עושים להכעיס... לזאת בדורינו אין בידינו להרחיקם. וכן מצאתי בליקוטי חבר חלק ה' דף ק"ז שכתב אחרי שגברו בעלי זרוע אין כח בידינו להורידו אם עולה מעצמו אבל לקרות לפרוש כפיו אתמהה"⁷.

נטיה להתפשר עם כהן עברייני מגלה גם הגאון ר' עמרם בלום בתשובתו ל"רב גדול אחד", שהחמיר עם "כהן שנשא נערה שכבר נתעברה בזנות בהיותה פנוי" כמה פעמים וילדה ולפי שיקול דעתו אסורה לכהן. אמנם אינו רוצה להחליט עד ישמע דעת תורה מגדולי דורינו ועל כן פקד עליהם שיפרשו זה מזה עד שיהי' היתירם לדור ביחד מבורר מגדולי הדור, אבל לא הטו אזנם והוסיפו עוד שאפילו יצא הדבר לאיסור לא יגרש אותה". כדי ללחוץ על בני הזוג שיפרדו עד שיתברר דינם, ציווה הרב השואל למנוע מהם שירותי שוחט ומקוה אף-על-פי ש"יש לחוש וקרוב הדבר שיבוא עליה בנדתה". ר"ע בלום לא הסכים לסנקציה שהטיל הרב על בני הזוג. "דודאי לא ימנעו המקוה ממנה אם יש חשש שיבעול אותה בנדתה. ורק זאת יעשה שלא ינהגו בו קדושת כהונה". ואילו לאחר שיתברר שהאשה אסורה לכהן "יוכל מנוע מאתם גם השוחט וגם המקוה", אך זאת בתנאי שהדבר הוא "משום מיגדר מילתא או שזה יהי' לו כפי' לגרש", כלומר, שהדבר יביא תועלת מעשית, אבל אם העונש הוטל "רק לענות אותו אינני מסכים למנוע מהם המקוה אם יש חשש שיבוא עלי' בנדתה". ר"ע בלום מסיים את התשובה בעצה, שיש להתחשב בתנאי המקום. ו"עץ שאני אינני בקי בטיב האנשים המורדים והכל לפי הענין ואין לדיין אלא מה שענינו רואות, יתיעץ עצמו עם הותיקים וירא ד' בעירי"⁸.

מעשה בכהן "עז פנים ורע מעללים" שנשא גרושה ומשומדת בנישואין אזרחיים "ואחר כך נתן עובר אורח אחד בחשאי קידושין לזוג". רבה של

סעגהאלם, ר' יהודה ליב לאנדסברג, פסל את הכהן "מכהונתו שלא יקרא ראשון לתורה ולא ישא כפיו ובניו הנולדים מהסוררה הזה יהיו חללים". והנה אחד מן הרבנים המחודשים, "סורר ומורה הורה לו כי מותר לעלות שאר עליות רק כהן ומפטיר לא רשאי לו". ולא עוד אלא שכהן זה "נבחר זה שנה לסגן, ר"ל אם הגבאי לא יבוא או לא בא לבית הכנסת הוא יעמוד אצל ספר התורה". הרב השואל נתון במצוקה כיון ש"יד החוק מטעם הממשלה קשה מאד על הרב אם יחרים את הזולת". המשיב, ר' שלמה צבי שיק, מסביר שאין הרב מחרים את הכהן העברייני, דבר האסור לפי החוק, אלא "שעל פי דין תוה"ק הוא מוחרם ומנודה. והגם כי בימינו אין לנו רשות לנדות ולהחרים מדינא דמלכותא". מן הדין אסור גם לקרוא לו לעלות לתורה, לא רק לכהן אלא לכל עליה, "בין כהן שקורא ראשון ובין אחרון". ומכל שכן אסור "לעשות ליהודי שפל זה להיות גבאי דביהכ"נ שיעמוד אצל ספר תורה. חלילה לעדת ישראל לעשות כן ואין בזיון גדול מזה"⁹.

נשואי עבירה

מעשה ב"איש רע בליעל בגליל שלו", דהיינו בגליל העיירה איפאלשאג שבסלובאקיה, "אשר זה איזה שנים עשה נבלה בישראל ונשא אשת אחי אמו האסורה עליו מדברי סופרים... והוא והיא מודים כי בא עליה בעוד היתה אשת איש אשת דודו הנ"ל... והנה מעלתו נ"י קרא אותם ודיבר על לבם... ולא עלתה בידו... באמרם נבחר מות מחיים אם יהיו פרודים זה מזה". רבה של איפאלשאג, ר' שלמה דייטש, שואל את הכתב סופר עד היכן הוא חייב ללחוץ על בני הזוג להתגרש. המשיב פשוט לו "שאם בדברים לא יוסר... מצוה וחיוב איכא לכוף אותם בשוטים בכל מיני רידי וידי וסורים עד אשר יתפרדו כל פועלי און". לא רק בסנקציות במסגרת הקהילה היהודית יש לנקוט, אלא "חיוב מוטל על מעלתו נ"י להתאזר כגבר חלציו עם סיועת אקרו"ט במקומו לילך אל מקום המשפט שרי העיר אשר המה מושלים מקשיבים על דבר אמת לעמוד לימינו להעמיד הדת על מכוננו להכות באגרופ רשעים

9 שו"ת רשב"ן או"ח סי' רכד (שאלת רי"ל לאנדסברג); סי' רכה (תשובת רשב"ן שיק).

כמוהן, כמשיבים הקודמים, משיב גם ר"א דייטש, "מי ירים ראש ולא יכרה בגחלתן של חכמים לסדר להם קידושין". הטענה שאם לא ישיאו אותם ידורו בלא קידושין אינה ראויה להתייחסות "אין אנו אחראין לרשעים. וכי מפני זה נתיר להם ערוה דרבנן... לא תהא כזאת בישראל ואין אחריות היוצאים מן הדת עלינו. והלעיטוהו לרשע וימות. ולא יצא היתר אפילו לבטל קוצו של יו"ד ומכל שכן בדבר ערוה דרבנן שהחמירו בה כשל תורה. על כן כל מי שהוא בכלל ישראל ימשוך ידו מן הפתחים של היתר לפרוץ גדר חלילה... ע"כ אין להתיר כלל וכלל"¹².

מהר"ם שיק נשאל מאת ר' משה פולאק אב"ד באניהאד "בענין מומרית אחת שנשואה לגוי ורוצית לדרר איזה מעות לבנין בית הכנסת ויכתב שמה לזכרון, אם רשאין לקבל ממנה". לשואל אין ספק שאת שם המומרית אין לכתוב ברשימת המנדבים, אך "על גוף הדין אם רשאין לקבל לביהכ"נ הוא מסופק". מהר"ם שיק בפלפולו ובדין ההלכתי נוטה לומר שאין מניעה לקבל את הנדבה. "אך כ"ז כתבתי לפלפל בגוף הדין. אמנם בעובדא דידי' הרי בלאו הכי קיימא לן... דאין מקבלין צדקה מהנשים אלא דבר מועט, דבדבר מרובה איכא חשש גזל". ואף-על-פי שבעלה הוא גוי, "הרי קיימא לן דגזל גוי אסור". ובנידון דידן "מי יודע ומאן מפיס" שהנדבה אינה באה מממון של הגוי שהוא בחזקת גזל בידי האשה, "והקב"ה שונא גזל בעולה. ולדעתי קשה לעמוד ע"ז בבירור אם הוא באמת מעות שלה כיון דאינה נאמנת על זה ומי יהי' לעד לה. ואין לדיין אלא מה שענינו רואות". מסתבר איפוא שאין לקבל את התרומה של המומרת¹³.

השאלה הבאה היא שאלת נישואין של היתר ולדעת רבים מן החכמים, חכמי התלמוד וגם פוסקים ראשונים ואחרונים, אף נישואין של מצוה, אך הנוהג של הדורות האחרונים ביהדות אשכנז מעכב. הכוונה כמובן ליבוס. ר' אליעזר ווינטר אב"ד שטאמפי שבסלובאקיה שואל את ר' אברהם שאג אב"ד קוברסדורף, "נדון זקוקה ליבם שעמדה בבית חמיה ונמצאת כריסה בין שיניה ובבית חמיה אחי מתנא

אלו עד אשר יתרצו בגט פטורין כדת משה וישראל". הכת"ס הביין מדברי השואל שיש חשש סביר "שאם יכוף אותם ילכו אחרי ההבל ויהבלו ויצאו לתרבות רעות ח"ו", כלומר, שימירו את דתם. "ומכל מקום פשוט לי שאין לדיין לחוש לזה רק מה שבידו לעשות יעשה". למשיב לא פשוט הדבר כל כך. "הנה מה דפשיטא לי מספקא לי טובא". הכתב סופר מהסס אם החיוב של הכפיה על-ידי השלטונות הוא גם במקום של יציאה לתרבות רעה והוא בדעה ש"אם יראה כי יש חשש קרוב לבוא שיצאו לתרבות רעה... ימשוך ידו מהם בכפי' כי האי. וחכם עיניו בראשו" מסיים הכת"ס גם תשובה זו¹⁰.

המקרה דלעיל אירע בצפון המדינה. כעבור תשע שנים קרה אותו מקרה בדומה של המדינה, במחוז באטשקא. גם כאן נשא איש את אשת אחי אמו. למעשה זה יש גם קשר לתנועת הרפורמה, שכן הקידושין נערכו בידי "אחד מרבנים החדשים שקוראים ראבי מכת חדשה וריקנים ביראת שמים". רבה של קהילת אדא במחוז באטשקא, ר' מרדכי אליעזר וועבער, פונה אל רבו ר' שלמה זלמן אולמאן רבה של מאקאווא הסמוכה, ושואל מה עליו לעשות כדי לגדור את הפרצה. המשיב נחרץ בדעתו "והנני אומר בפומבי שכל הרבנים המובהקים אשר מעוטרים ביראת שמים וצדקת ד' עושים... בגליל באטשקא חיוב גדול מוטל עליהם לאזור מתניהם ובכל מאמצי כחם עפ"י הממשלה לכפות את זיווג רעים בשוטים להפריד אותם בגט פטורין כדין כל הנושא נשים בעבירה". אגב כך מגנה רש"ז אולמאן את "התועים הללו בישראל הן המה כת חדשים אשר אין להם יד ושם בתלמוד ופוסקים ולא הריחו ביראת ד'. כל איסורים גדולים הנאמרים בתורה שבע"פ כאין נחשבים אצלם ולא איסורי דאורייתא החמורים כגון חילול שבת וגלוי עריות כלא נחשב אצלם [והם] ממולאים במינות ר"ל"¹¹.

שלושים ושמונה שנה לאחר מכן, בשנת תרנ"ח (1898), שוב שאל אותה שאלה "רב פלוני בעיר פלוני" והפעם מאת ר' אליעזר דייטש, "במי שרוצה לישא את אשת אחי אמו ואם לא יתירו לו ידור עמה בלא קידושין, אם יש היתר לסדר להם קידושין".

10 שו"ת כתב סופר יו"ד סי' קסח, ה ויחי תרי"א.

11 שו"ת יריעות שלמה סי' כו, כז ניסן תר"ך.

12 שו"ת פרי השדה חלק א סי' קי, כד ניסן תרנ"ח.

13 שו"ת מהר"ם שיק יו"ד סי' רלא, א לך תרל"ה.

אלו עד אשר יתרוצו בגט פטורין כדת משה וישראל". הכת"ס הבין מדברי השואל שיש חשש סביר "שאם יכוף אותם ילכו אחרי ההבל ויהבלו ויצאו לתרבות רעות ח"ו", כלומר, שימירו את דתם. "ומכל מקום פשוט לי שאין לדיין לחוש לזה רק מה שבידו לעשות יעשה". למשיב לא פשוט הדבר כל כך. "הנה מה דפשיטא לי מספקא לי טובא". הכתב סופר מהסס אם החיוב של הכפיה על ידי השלטונות הוא גם במקום של יציאה לתרבות רעה והוא בדעה ש"אם יראה כי יש חשש קרוב לבוא שיצאו לתרבות רעה... ימשוך ידו מהם בכפי' כי האי. וחכם עיניו בראשו" מסיים הכת"ס גם תשובה זו¹⁰.

המקרה דלעיל אירע בצפון המדינה. כעבור תשע שנים קרה אותו מקרה בדרומה של המדינה, במחוז באטשקא. גם כאן נשא איש את אשת אחי אמו. למעשה זה יש גם קשר לתנועת הרפורמה, שכן הקידושין נערכו בידי "אחד מרבנים החדשים שקוראים ראבי מכת חדשה וריקנים ביראת שמים". רבה של קהילת אדא במחוז באטשקא, ר' מרדכי אליעזר וועבער, פונה אל רבו ר' שלמה זלמן אולמאן רבה של מאקאווא הסמוכה, ושואל מה עליו לעשות כדי לגדור את הפרצה. המשיב נחרץ בדעתו "והנני אומר בפומבי שכל הרבנים המובהקים אשר מעוטרים ביראת שמים וצדקת ד' עושים... בגליל באטשקא חיוב גדול מוטל עליהם לאזור מתניהם ובכל מאמצי כחם עפ"י הממשלה לכפות את זיווג רעים בשוטים להפריד אותם בגט פטורין כדין כל הנושא נשים בעבירה". אגב כך מגנה רש"י אולמאן את "התועים הללו בישראל הן המה כת חדשים אשר אין להם יד ושם בתלמוד ופוסקים ולא הריחו ביראת ד'. כל איסורים גדולים הנאמרים בתורה שבע"פ כאין נחשבים אצלם ולא איסורי דאורייתא החמורים כגון חילול שבת וגלוי עריות כלא נחשב אצלם [והם] ממולאים במינות ר"ל"¹¹.

שלושים ושמונה שנה לאחר מכן, בשנת תרנ"ח (1898), שוב שאל אותה שאלה "רב פלוני בעיר פלוני" והפעם מאת ר' אליעזר דייטש, "במי שרוצה לישא את אשת אחי אמו ואם לא יתירו לו ידור עמה בלא קידושין, אם יש היתר לסדר להם קידושין".

10 שו"ת כתב סופר יו"ד סי' קסח, ה ויחי תרי"א.
11 שו"ת יריעות שלמה סי' כו, כז ניסן תר"ך.

כמוהן, כמשיבים הקודמים, משיב גם ר"א דייטש, "מי ירים ראש ולא יכנה בגחלתן של חכמים לסדר להם קידושין". הטענה שאם לא ישיאו אותם ידורו בלא קידושין אינה ראויה להתייחסות "אין אנו אחראין לרשעים. וכי מפני זה נתיר להם ערוה דרבנן... לא תהא כזאת בישראל ואין אחריות היוצאים מן הדת עלינו. והלעיטוהו לרשע וימות. ולא יצא היתר אפילו לבטל קוצו של יו"ד ומכל שכן בדבר ערוה דרבנן שהחמירו בה כשל תורה. על כן כל מי שהוא בכלל ישראל ימשוך ידו מן הפתחים של היתר לפרוץ גדר חלילה... ע"כ אין להתיר כלל וכלל"¹².

מהר"ם שיק נשאל מאת ר' משה פולאק אב"ד באניהאד "בענין מומרית אחת שנשואה לגוי ורצית לנדר איזה מעות לבנין בית הכנסת ויכתב שמה לזכרון, אם רשאין לקבל ממנה". לשואל אין ספק שאת שם המומרית אין לכתוב ברשימת המנדבים, אך "על גוף הדין אם רשאין לקבל לביהכ"נ הוא מסופק". מהר"ם שיק בפלפולו ובדיון ההלכתי נוטה לומר שאין מניעה לקבל את הנדבה. "אך כ"ז כתבתי לפלפל בגוף הדין. אמנם בעובדא דידי' הרי בלאו הכי קיימא לך... דאין מקבלין צדקה מהנשים אלא דבר מועט, דבדבר מרובה איכא חשש גזל". ואף-על-פי שבעלה הוא גוי, "הרי קיימא לך דגזל גוי אסור". ובנידון דידן "מי יודע ומאן מפיס" שהנדבה אינה באה מממון של הגוי שהוא בחזקת גזל בידי האשה, "והקב"ה שונא גזל בעולה. ולדעתי קשה לעמוד ע"ז בבירור אם הוא באמת מעות שלה כיון דאינה נאמנת על זה ומי יהי' לעד לה. ואין לדיין אלא מה שענינו ראות". מסתבר איפוא שאין לקבל את התרומה של המומרת¹³.

השאלה הבאה היא שאלת נישואין של היתר ולדעת רבים מן החכמים, חכמי התלמוד וגם פוסקים ראשונים ואחרונים, אף נישואין של מצוה, אך הנוהג של הדורות האחרונים ביהדות אשכנז מעכב. הכוונה כמובן ליבום. ר' אליעזר ווינטר אב"ד שטאמפי שבסלובאקיה שואל את ר' אברהם שאג אב"ד קוברסדורף, "נדון זקוקה ליבם שעמדה בבית חמיה ונמצאת כריסה בין שיניה ובבית חמיה אחי מתנא

12 שו"ת פרי השדה חלק א סי' קי, כד ניסן תרנ"ח.
13 שו"ת מהר"ם שיק יו"ד סי' רלא, א לך לך תרל"ה.

היבם שזקוקה היא לו. ושניהם מודים... כי ממנו נתעברה ושניהם רוצים ביכום. וחשב מעלתו אם להתיר הנשואין שכבר קנאה בביאה". ר"א שאג מתנגד לכך. "הנה לדעתי חלילה בדור הפרוץ הזה לשנות מנהג מדינתנו שנהגו שלא ליבם. ואם אין בידינו לכופו לשלחה ולפוטרה בגט וחליצה מוטב שנעלים עין מהם ויעשו מה שלבם חפץ וידינו אל תהיה בהם להתיר בפומבי הנשואין ולהיות בי דינא שריא"¹⁴. מהתשובה הסמוכה מתברר שהבעיה נפתרה על-ידי "אחד ממחבלי כרמים", כלומר, רב מן המחנה הניאולוגי, שלא היו לו עיכובים בדבר שמקורו במנהג. "כי נעשה מעשה ע"פ אחד ממחבלי כרמים להורות שישא אותה ולקחה לו לאשה והיא יושבת תחת בעלה אחי מתנא"¹⁵.

מצאנו גם מקרה שרב מהמחדשים חשב להחמיר יתר על המידה ולאסור דבר המותר בתחום נישואי קרובים. הדבר נבע מפירוש לא נכון של דברי הרמ"א בשלחן ערוך אבן העזר סי' טו סעיף כו, שבו הפגין את בורותו בהלכה. הדברים אמורים ב"פנויה אחת שהיתה בבית איש אחד והיא בת אחות אשתו ונתעברה וילדה. והוא והיא מודים שהילד ממנו... ועפ"י פשר ורצון שניהם גירש האיש את אשתו אשר שהה עמה יותר מעשרים שנה בלי בנים. ועתה רוצה האיש לישא את המפותה בת אחות אשתו המגורשת. ורב אחד מהחדשים רצה לאסור את הנשואין עפ"י הרמ"א... שכתב שכל המגרש אפילו בקול נאסר בקרובותיה". כלומר, גם אם הגירושין של האשה באו רק מסיבת קול שיצא עליו שהם נישאו, גם אז האשה בבחינת מגורשת גמורה והמגרש אסור בקרובותיה של המגורשת. אך אותו רב מן החדשים "דייק שהרמ"א בא להוסיף על המחבר לאסור כל הקרובות אף בכי האי גוונא". כלומר, שגם קרובות המותרות בנישואין, כגון בת אחות אשתו המותרת בנישואין לכל הדעות, אוסר הרמ"א, דבר שאין לו כמובן שחר. מהר"ם שיק מצדיק את השואל, ר' פייש ווינטר דיין בהאליטש, ש"כל דבריו נכונים וברורים ופשוטים כביעתא בכותחא ואין להאריך בזה"¹⁶.

14 שו"ת אהל אברהם סי' סה.

15 שם סי' סו.

16 שו"ת מהר"ם שיק אה"ע סי' לו. וראה אודות נישואי עבירה, שו"ת רע"ז הילדסהיימר יו"ד סי' קנו, אה"ע סי' יט, כ, כה, צא.

היחס לעוברי עבירה

מחלל שבת בפרהסיא הרי הוא "מומר לכל התורה והוא מובדל מקהל ישראל ונידון כיוצא מן הדת ואיננו לא ישראל ולא נוצרי ולא תוגר... כאילו נמחה שמו מישראל עד שישב אל ה' וירחמהו". בלשון זו כתב החתם סופר¹⁷ וכך נהגו להלכה ולמעשה. אולם מצאנו שני יוצאים מן הכלל. ר' שרגא צבי טננבוים אב"ד מעזא-טשאטה נשאל מאת ר' יוסף לעווי "אודות מחלל שבת בפרהסיא שרוצה להתחבר עמכם אם רשאי לקבלו". לגבי עברייך מסוג זה קיים חשש שלאחר שיתקבל כחבר בקהילה יגיע במרוצת הזמן להנהלת הקהילה ותהיה לו השפעה שלילית על כלל הפרנסים. במקרה זה אין לחשוש לכך "כי זה תקנה אצליכם שמי שעושה או מכחיש דבר המובא בשלחן ערוך אינו רשאי להיות נבחר בין ראשים וטובים". תחילה מביא המשיב את דברי החת"ס דלעיל, מהם מסתבר שאין לקבלו בשום פנים. אולם בנידון שלפנינו הדבר שונה, "שאפשר לקות ממנו שישב, יש מקום להתיר. רק צריכים לראות שלא יהי' מאותן המכוונים להרוס. שלא יהי' לפוקה למכשול וקוץ להצית אש זרה ח"ו". נראה, שעצם הדבר שהוא רוצה להשתייך לקהילה חרדית המבססת תקנותיה על השלחן ערוך, נותן תקנה שאף הוא יחזור מדרכו. ולפיכך מותר לקבלו לקהילה. ובאשר "לענין מעות במה שיתחברו ויהיו נושאים בעול עמכם לשלם לקופת הקהל, יש לומר דמותר לקבל דלא יהי' עדיף מצדקה שמקבלין ממנו". אך העיכוב הוא מצד שבאותן מעות קונים גם נרות לבית הכנסת וכדומה "דהוי' כעין קרבן ומומר לחלל שבתות בפרהסיא אין מקבלין ממנו סיוע לבנין בית המקדש". גם לכך יש תקנה, שכן המעות של מחלל השבת מתערב עם כל התרומות "ויש לומר דמעות שמשלמים הבעלי בתים... הוברר הדבר למפרע שאין זה ממעות שנתנו אלו המחללי שבת בפרהסיא ומעות שלהם הוא לשאר הוצאה של חול, דבדרבנן יש ברירה"¹⁸.

מקרה נוסף של מחלל שבת בפרהסיא, לעניין לצרפו למנין ולקריתו לעלות לתורה. השאלה נדונה

17 שו"ת חתם סופר חו"מ סי' קצה וכבר הובאו דבריו אלה לעיל בפרק ב.

18 שו"ת נהרי אפרסמון יו"ד סי' צ, עש"ק ראה תרמ"א.

יאמרו לו ראה שמה מאד אנו דוחקין עצמנו שלא להרחיקך... ואולי אם יסבירו לו כל זה ישים הדברים אל לבבו ושב ורפא לו"¹⁹.

מחלל שבת בפרהסיא שאינו מראה שום סימן של חרטה ורצון טוב חל עליו הדין המקורי, שאין עליו חולק, ודינו כנכרי. כך פסק ר' אברהם הכהן קארפלס בעניין דלקמן: "בא אחד מארץ מרחק ואמר שהוא כהן, אך אינו עולה לדוכן והוא רע לשמים ולבריות, מחלל שבת וגרם לבנותיו להמיר דתם ולהנשא לנכרים. ואמרתי שאין זה צריך לפנים שאין לקראו ראשון לספר תורה בהמצא כהן אחר וגם אם אין שם כהן אחר... כי מחלל שבת בפרהסיא דינו כנכרי ואין לו מעלה וקדימה עד שיחזור בתשובה"²⁰.

כיוצא בכך תשובתו של ר' אלעזר לעוו אב"ד אונגוואר לשאלת ר' אליהו פעלדמאן מישוב שעפריש, שהיה בו מנין מצומצם, "אינם יותר מעשרה ובתוכם מחללי שבת בפרהסיא, אם מותר לומר קדיש קדושה ולקראו בספר תורה". הכרעתו החד משמעית של המשיב ש"מחלל שבת בפרהסיא בדבר שיש בו איסור סקילה... או שהם מן האנשים הכופרים ומלעיגים על התורה ודרשות רז"ל להם דין מומר לכל התורה ואינם ראויים לצירוף י' שנאמר בהם ונקדשתי בתוך בני ישראל... אין אנו קורין בהם בתוך בני ישראל"²¹.

לעומתו מצאנו צד היתר למחללי שבת בפרהסיא בדברי ר' משה שמואל גלאזנר בתשובתו לר' אברהם זעליג [שטיין] אב"ד אודווארהעלי שבטראנסילוואניה, "ע"ד מחללי שבת שבזמנינו איך לדון במגעם ביין". המשיב מביא "ממה שנמצא במהרי"א [אסאד] ושע"צ [ושערי צדק לר' מנחם מענדל פאנט] צדדי ההיתרים וגם אאמו"ר הגאון [ר' אברהם גלאזנר] וצ"ל שהאריך להוכיח דדוקא יינם אסור לא מגעם ביין שלנו, כי יינם אסור משום חיתון וזה שייך גם במחללי שבתות דודאי אסור להתחתן בהם, אבל מגע גוי אסור משום לתא דעבודה זרה וזה לא שייך בישראל מומר. אני חדשתי דבר יקר בעזה"ת והוא כי הא דאמרו חכז"ל המחלל שבת הוי' כמומר לעבודה זרה, היינו דוקא אם הוא יודע דמחלל שבת הוי' מומר לכל התורה, אבל אם הוא לא ידע מזה איך נדון אותו כמומר לכל התורה"²².

בידי ר' שמואל עהרנפעלד אב"ד מאטרסדורף לשאלת ר' אהרן טננבוים מישוב טאמאר. גם כאן היו מסיבות מקילות. האיש הוא בעל שדות שעובדים בהם בשבת. אף-על-פי ש"דין זה דמחלל שבת בפרהסיא הוא מומר לכל התורה כולה וכגוי יחשב הוא הלכה מבוארת בלי חולק", בנידון דידן יש מקום להקל. ראשית, כיון שהאיש אומר שיש לו היתר על העבודה בשדות "על ידי שטר מכירה וכדומה" ואם כי "באמת שקר ענה בו כי הוא מקלי הדעת ואין ליתן אמנה לדבריו בזה", עצם הדבר שהוא מתרץ את עצמו "שאומר שמכר בהמתו ועובד בהיתר... אף על גב דאין אנו מאמינים לו... עם כל זה לא נקרא מחלל שבת בפרהסיא, דהרי אומר לנו שעבודת השדה שלו היא בהיתר ורוצה להתחסד בפנינו הרי עכ"פ אינו מראה פחזותו בחילול שבת ברבים וסובר להטעות אותנו בחלקלקות לשונו אם כן אף על גב דודאי רשע גמור מקרי... אבל דין מחלל שבת שיהא מומר לכל התורה כולה ליכא". שנית, עבודותיו של האיש הזה בשבת היא על-ידי בהמותיו, "דליכא איסור סקילה אלא עובר בעשה או בלא תעשה דשביתת בהמתו", הדבר קל יותר ממחלל שבת בפועל באיסורי סקילה. שלישית, הרי האיש מחפש את קרבת בני הקהילה ו"רוצה הוא להתקרב" אל יהודי המקום, "ואולי ע"י התקרבות ייטיב דרכיו. והרבה חשו חכז"ל לתקנת השבים לכל יודח ממנו נדח ושלא לזרוק אבן אחר הנופל, אלא אדרבה טוב להסביר לו מגדל חומר האיסור ולומר לו שאם ייטיב דרכיו ויעשה באמת באופן היתר", הוא באמת יהיה חבר מלא בקהילה עם כל הזכויות. המשיב יודע שהדבר לא ייעשה בבית אחת, "אי אפשר להפכו ולעשות את העקוב למישור בפעם אחת, יען אשר הוא רגיל בה ויקשה להפריש [=לפרוש], אלא לאט לאט נביאהו לדרך הטוב והישר". לפיכך נראה לו לבעל חתן סופר שיש לנהוג בעברייך זה בעדינות ובהתחשבות. "על כן לדעתי כיון דעפ"י דין תורה אינו מוחלט למחלל שבת בפרהסיא, טוב שלא ירגיש שאין רוצים לצרפו למנין". ואילו לענין להעלותו לתורה מותר לקרותו לתורה, אך לא משבעה הקרואים אלא "יוסיפו אחרון ויהיה מן הנוספים לקרואים באופן שלא ירגיש גם בזה. ולאט לאט

19 שו"ת חתן סופר סי' כח, ה שמיני [תרמ"ג? בספר נדפס בטעות תרס"ג, אך בעל חתן סופר נפטר כבר בשנת תרמ"ג (ר"ח אב)].

20 שו"ת אהל אברהם סי' ח, ניסן תרנ"ד.

21 שו"ת פקודת אלעזר סי' ו, ה יתרו תרמ"ח.

22 שו"ת דור רביעי חלק ב סי' כט, יט אייר תרנ"ד.

בידי ר' שמואל עהרנפעלד אב"ד מאטרסדורף לשאלת ר' אהרן טנגבוים מישוב טאמאר. גם כאן היו מסיבות מקילות. האיש הוא בעל שדות שעובדים בהם בשבת. אף-על-פי ש"דין זה דמחלל שבת בפרהסיא הוא מומר לכל התורה כולה וכגוי יחשב הוא הלכה מבוארת בלי חולק", בנידון דידן יש מקום להקל. ראשית, כיון שהאיש אומר שיש לו היתר על העבודה בשדות "על ידי שטר מכירה וכדומה" ואם כי "באמת שקר ענה בו כי הוא מקלי הדעת ואין ליתן אמנה לדבריו בזה", עצם הדבר שהוא מתרץ את עצמו "שאומר שמכר בהמתו ועובד בהיתר... אף על גב דאין אנו מאמינים לו... עם כל זה לא נקרא מחלל שבת בפרהסיא, דהרי אומר לנו שעבודת השדה שלו היא בהיתר ורוצה להתחסד בפנינו הרי עכ"פ אינו מראה פחזותו בחילול שבת ברבים וסובר להטעות אותנו בחלקלקות לשונו אם כן אף על גב דודאי רשע גמור מקרי... אבל דין מחלל שבת שיהא מומר לכל התורה כולה ליכא". שנית, עבודותיו של האיש הזה בשבת היא על-ידי בהמותיו, "דליכא איסור סקילה אלא עובר בעשה או בלא תעשה דשביתת בהמתו", הדבר קל יותר ממחלל שבת בפועל באיסורי סקילה. שלישית, הרי האיש מחפש את קרבת בני הקהילה ו"רוצה הוא להתקרב" אל יהודי המקום, "ואולי ע"י התקרבות ייטיב דרכיו. והרבה חשו חכז"ל לתקנת השבים לבל יודח ממנו נדח ושלא לזרוק אבן אחר הנופל, אלא אדרבה טוב להסביר לו מגודל חומר האיסור ולומר לו שאם ייטיב דרכיו ויעשה באמת באופן היתר", הוא באמת יהיה חבר מלא בקהילה עם כל הזכויות. המשיב יודע שהדבר לא ייעשה בבת אחת, "אי אפשר להפכו ולעשות את העקוב למישור בפעם אחת, יען אשר הוא רגיל בה ויקשה להפריש [=לפרוש], אלא לאט לאט נביאהו לדרך הטוב והישר". לפיכך נראה לו לבעל חתן סופר שיש לנהוג בעברייך זה בעדינות ובהתחשבות. "על כן לדעתי כיון דעפ"י דין תורה אינו מוחלט למחלל שבת בפרהסיא, טוב שלא ירגיש שאין רוצים לצרפו למנין". ואילו לענין להעלותו לתורה מותר לקרותו לתורה, אך לא משבעה הקרואים אלא "יוסיפו אחרון ויהיה מן הנוספים לקרואים באופן שלא ירגיש גם בזה. ולאט לאט

בידי ר' שמואל עהרנפעלד אב"ד מאטרסדורף לשאלת ר' אהרן טנגבוים מישוב טאמאר. גם כאן היו מסיבות מקילות. האיש הוא בעל שדות שעובדים בהם בשבת. אף-על-פי ש"דין זה דמחלל שבת בפרהסיא הוא מומר לכל התורה כולה וכגוי יחשב הוא הלכה מבוארת בלי חולק", בנידון דידן יש מקום להקל. ראשית, כיון שהאיש אומר שיש לו היתר על העבודה בשדות "על ידי שטר מכירה וכדומה" ואם כי "באמת שקר ענה בו כי הוא מקלי הדעת ואין ליתן אמנה לדבריו בזה", עצם הדבר שהוא מתרץ את עצמו "שאומר שמכר בהמתו ועובד בהיתר... אף על גב דאין אנו מאמינים לו... עם כל זה לא נקרא מחלל שבת בפרהסיא, דהרי אומר לנו שעבודת השדה שלו היא בהיתר ורוצה להתחסד בפנינו הרי עכ"פ אינו מראה פחזותו בחילול שבת ברבים וסובר להטעות אותנו בחלקלקות לשונו אם כן אף על גב דודאי רשע גמור מקרי... אבל דין מחלל שבת שיהא מומר לכל התורה כולה ליכא". שנית, עבודותיו של האיש הזה בשבת היא על-ידי בהמותיו, "דליכא איסור סקילה אלא עובר בעשה או בלא תעשה דשביתת בהמתו", הדבר קל יותר ממחלל שבת בפועל באיסורי סקילה. שלישית, הרי האיש מחפש את קרבת בני הקהילה ו"רוצה הוא להתקרב" אל יהודי המקום, "ואולי ע"י התקרבות ייטיב דרכיו. והרבה חשו חכז"ל לתקנת השבים לבל יודח ממנו נדח ושלא לזרוק אבן אחר הנופל, אלא אדרבה טוב להסביר לו מגודל חומר האיסור ולומר לו שאם ייטיב דרכיו ויעשה באמת באופן היתר", הוא באמת יהיה חבר מלא בקהילה עם כל הזכויות. המשיב יודע שהדבר לא ייעשה בבת אחת, "אי אפשר להפכו ולעשות את העקוב למישור בפעם אחת, יען אשר הוא רגיל בה ויקשה להפריש [=לפרוש], אלא לאט לאט נביאהו לדרך הטוב והישר". לפיכך נראה לו לבעל חתן סופר שיש לנהוג בעברייך זה בעדינות ובהתחשבות. "על כן לדעתי כיון דעפ"י דין תורה אינו מוחלט למחלל שבת בפרהסיא, טוב שלא ירגיש שאין רוצים לצרפו למנין". ואילו לענין להעלותו לתורה מותר לקרותו לתורה, אך לא משבעה הקרואים אלא "יוסיפו אחרון ויהיה מן הנוספים לקרואים באופן שלא ירגיש גם בזה. ולאט לאט

מחלל שבת בפרהסיא שאינו מראה שום סימן של חרטה ורצון טוב חל עליו הדין המקורי, שאין עליו חולק, ודינו כנכרי. כך פסק ר' אברהם הכהן קארפלס בעניין דלקמן: "בא אחד מארץ מרחק ואמר שהוא כהן, אך אינו עולה לדוכן והוא רע לשמים ולבריות, מחלל שבת וגרם לבנותיו להמיר דתם ולהנשא לנכרים. ואמרתי שאין זה צריך לפנים שאין לקראו ראשון לספר תורה בהמצא כהן אחר וגם אם אין שם כהן אחר... כי מחלל שבת בפרהסי' דינו כנכרי ואין לו מעלה וקדימה עד שיחזור בתשובה"²⁰.

כיוצא בכך תשובתו של ר' אלעזר לעוו אב"ד אונגוואר לשאלת ר' אליהו פעלדמאן מישוב שעפריש, שהיה בו מנין מצומצם, "אינם יותר מעשרה ובתוכם מחללי שבת בפרהסיא, אם מותר לומר קדיש קדושה ולקרוא בספר תורה". הכרעתו החד משמעית של המשיב ש"מחלל שבת בפרהסיא בדבר שיש בו איסור סקילה... או שהם מן האנשים הכופרים ומלעיגים על התורה ודרשות רז"ל להם דין מומר לכל התורה ואינם ראויים לצירוף י' שנאמר בהם ונקדשתי בתוך בני ישראל... אין אנו קורין בהם בתוך בני ישראל"²¹.

לעומתו מצאנו צד היתר למחללי שבת בפרהסיא בדברי ר' משה שמואל גלאזנר בתשובתו לר' אברהם זעליג [שטיין] אב"ד אודווארהעלי שבטראנסילוואניה, "ע"ד מחללי שבת שבזמנינו איך לדון במגעם ביין". המשיב מביא "ממה שנמצא במהרי"א [אסאד] ושע"צ [ושערי צדק לר' מנחם מענדל פאנט] צדדי ההיתרים וגם אאמו"ר הגאון [ר' אברהם גלאזנר] זצ"ל שהאריך להוכיח דדוקא יינם אסור לא מגעם ביין שלנו, כי יינם אסור משום חיתון וזה שייך גם במחללי שבתות דודאי אסור להתחתן בהם, אבל מגע גוי אסור משום לתא דעבודה זרה וזה לא שייך בישראל מומר. אני חדשתי דבר יקר בעזהי"ת והוא כי הא דאמרו חכז"ל המחלל שבת הוי כמומר לעבודה זרה, היינו דוקא אם הוא יודע דמחלל שבת הוי מומר לכל התורה, אבל אם הוא לא ידע מזה איך נדון אותו כמומר לכל התורה"²².

20 שו"ת אהל אברהם סי' ח, ניסן תרנ"ד.

21 שו"ת פקודת אלעזר סי' ו, ה יתרו תרמ"ח.

22 שו"ת דור רביעי חלק ב סי' כט, יט אייר תרנ"ד.

19 שו"ת חתן סופר סי' כח, ה שמיני [תרמ"ג? בספר נדפס בטעות תרס"ג, אך בעל חתן סופר נפטר כבר בשנת תרמ"ג (ר"ח אב)].

האם מותר לחלל שבת כדי להציל יהודי מחילול שבתות הרבה ושאר עבירות? הלכה זו נדונה בספרו של ר' ברוך עקפעלד. הדברים אמורים ב"איש אחד אשר היה בצבא המלך יר"ה. ואולם יש אדם אחד אשר בהשתדלותו יעשה אותו חפשי, אם מותר להשתדלן לחלל את השבת למען יציל את האיש. כי צריך השתדלן לילך בשבת יותר מג' פרסאות". לאחר שקלא וטריא מסיק ר"ב עקפעלד להיתר: "ומעתה כיון דאם יצא לצבא לא יחלל את השבת בלבד כי אם יעכבוהו מלעשות מצות הרבה מצות עשה, כגון להניח תפילין ועוד הרבה, מותר לאדם לחטא ולחלל שבת אחד למען יזכה חברו ויעשה מצות הרבה"²³.

יהודי שמתנהג בביתו, בדרך כלל, בדרכי היהדות. מתפלל בבית הכנסת וכדומה, מקפיד על כשרות ואפילו על איסור שעטנז, אך בשדותיו עושים מלאכה בשבת "ע"י פועלים נכרים ובבהמתם". דבר נוסף שהוא אינו מגדל את בניו לתורה, אלא לומדים בבית ספר של גוים בעיר הקרובה באניא. האם אין בכך הוכחה שאין יהודי זה מאמין בדברי חז"ל. והשאלה האם מותר להעניק לו הכשר על י"ש משזיפים של פסח? שאלה זו שאל ר' עזריאל אייזיק קעלער אב"ד שאמקוט שבטראנסילוואניה את רבה של סיגט, ר' יקותיאל יהודה טייטלבוים. המשיב אינו מחמיר עם יהודי זה ומתיר לישראל לתת לו הכשר בתנאי "שיתאמץ לתקן על ענין חילול שבת ע"י נכרי... ואם יחזרו ויקבלו עליהם באמת מהיום והלאה שום מלאכה ע"י נכרי ולקיים מצות שביתת בהמתו ולהשגיח על בניהם ללמוד תורה ותפלה אצל מלמד אדם כשר וירא שמים, חוץ ממה שלומדים ושונים [בבית הספר הכללי] למסחר אזי מה שעבר אין ויתן להם כתב הכשר גם על הנעשה בזמן העבר... ונסלח להם כי לכל העם בשגגה"²⁴.

עלתה שאלה האם "מותר למכור עופות טריפות למומרים אוכלי בשר טריפות במקום שבלי זה מצוי לאוכלי בשר השקץ והעכבר לקנות טריפות מזולתם". שאלה זו הציג ר' זוסמן אליעזר סופר אב"ד האלאש בפני חותנו ר' יואל אונגאר אב"ד פאקש. למשיב אין ספק "דוודאי אסור לישראל להמציא בשר טריפה

לאוכלי נבילות וטריפות". לגבי מומר לכל התורה כולה הפוסקים חלוקים, לפי דעה אחת משמע "דאין איסור לסייע לידי עוברי עבירה" כאלו, כיון דדינו כנכרי. אבל לפי דעה אחרת אסור הדבר כיון "דיש לו דין ישראל" לגבי כמה דברים, "דחוששין לקידושיו ואם הי' יכולת בידינו היינו מצווים להפרישו וכל שכן שאסור לסייעו לעבירה"²⁵.

במקרה שאדם מסרב למול את בנו, האם יש להשתדל אצל השלטון "שיתן רשות שאם אין האב רוצה למול בנו שיהי' רשות לבית דין למול כדי שלא יעברו כולם על מצות עשה דהמול לכם"? ר' חיים סופר מעלה שאלה זו בפני מהר"ם שיק בליווי חוות-דעתו, שאכן כך צריך לנהוג כלפי המומרים הללו, שכן מלבד החיוב על האב למול, חל חיוב זה גם על בית-הדין שבעיר, במקום שהאב מסרב לקיים את המצוה. שכן התורה אומרת המול לכם, מלה המחייבת את כלל ישראל במצות מילה. מהר"ם שיק לא קיבל את דעתו. לא זו בלבד שאין להשתדל אצל השלטונות שיעניקו סמכות זו לבית-דין יהודי, אלא "אפילו ניתן רשות מהממשלה מכל מקום אי אפשר להתגרות באיש רע כזה שפוקר במצות מילה". מלבד זה, אין לדעת מהר"ם שיק חיוב על בית-הדין, "דמומר כזה מסתמא הוא מין ואפיקורס... ואינו בכלל לכם... ואינו בכלל ברית מילה". כלומר, אילו האב היה פוקר במצות מילה בלבד, הרי דינו כמומר לדבר אחד ולא הוציא את עצמו מכלל "לכם", דהיינו מכלל ישראל. אבל כיון שהוא מסתמא מומר לכל התורה אינו בכלל "לכם" ואין בית-הדין נזקק לו. על כך הוא חוזר גם בסיום התשובה: "ומכל מקום לענין שלנו נראה לפי ענ"ד דאין אנו מצווין עליהם למול אותם"²⁶.

ומה על מחלל שבת בפרהסיא המבקש למול את בנו? מקרה כזה בא לפני ר' שלמה צבי שיק והוא הריץ את שאלתו לרבו, ר' חיים צבי מאנהיימר אב"ד אונגוואר: "זה שנה תמימה שבא אחד מגראטווארדיין לדור לקהלתינו [קארצאג] והא דר בשכונתי. בביתו עוד לא בערו הקודש מן הבית", כלומר, המטבח כשר, "אך יש לו חנות פתוח בשוק

25 תשובת ריב"א אור"ח ויו"ד סי' קיט, ג משפטים תרל"ב.

26 שו"ת מהר"ם שיק יו"ד סי' רלח, תרל"ב. וראה אודות מי שנימול ע"י רופא מומר אם צריך להטיף ממנו דם ברית, שו"ת רבי עזריאל הילדסהיימר אה"ע סי' לח [תרכ"ח].

"הכת הזה, פוסע הלאה' אינם כופרים בדרשת חכמינו ז"ל רק מאנו לקבל דיני השלחן ערוך", ולכן הגיטין שלהם נכתבים כדת וכדין "כפי הנוסחא אשר נמסרו לנו ואין לספק שיעברו על אחת מעשרה דברים אשר מונה הרמב"ם בריש פרק א' מהל' גירושין. ורק יש לחוש משום דיקבלו עליהם מורים לא טובים אשר לא למדו ואם למדו שכחו כבר, אפשר דימצא בגט פסול דרבנן ובעבור זאת לא נחמיר עליהם". כך טוען השואל. ר"ב עקפעלד אינו מסכים אתו. לדעתו אפילו אם הפסול בגט הוא רק מדרבנן, הרי לא קיים מסדר הגט את רצון שולחו המגרש, החפץ שהגט יהיה כשר גם מדרבנן ואם כן פסול הגט גם מדאורייתא. "ועתה כיון דיש כמה מיני פסולים מדרבנן ולכת המכנים עצמם בשם פוסע הלאה אינם משגיחים בדברי רבותינו השולחן ערוך כי הוא להם עם מנהגיו הישירים כקוץ בעין. ומהם אשר לא למדו ואם למדו שכחו כי אינם חוזרים על לימודם... לכן כל שומר נפשו ירחק מלהתחתן עמהם". עניין נוסף שבגינן אין זה מן הראוי להתחתן בהם הוא עניין שמירת טהרת המשפחה: "ומבלעדי זאת מי ערב לנו שנשותיהם שמרו פרישתן כדת בימי נידותם וטבלו במקוה כשרה, הלא כל המקואות שלהם אשר מוריהם יתקנו יש עליהם לפקפק כי לא ידעו הלכות מקואות. לכן לא יתחתן עמהם כל אשר יחפוץ שיהי' זרעו מיוחס ולא ימצא בהם פסול"²⁸.

רופא יהודי שנשא נכרית "ויש לו ממנה זרע מרעים. ועתה בא ואומר שרוצה לשלם מס ולהיות כאחד משאר בני העדה מבית ומבחוץ. ומעלתו מוחה לראשי העדה לקבל ממנו מס באשר הוא גרוע משאר עוברי עבירה, יען שנתן מזרעו לדת נוצרים". שאלה זו שאל ר' אפרים פישר אב"ד וויינערן מאת ר' שלמה צבי שיק. המשיב מצדיק את הרב השואל, שכן "מי שנתקשר בקשר ציווילעזע בלי חופה וקידושין... ומכל שכן כשבר ישראל דר עם נכרית שאין לו חלק ונחלה בקהל ישראל כי הוא מובדל מקהל הגולה... וברור שאיש בער כזה גרוע הרבה מנכרי גמור... לזאת כתורה הורה מעכ"ת שאסור לבא בקהל ושאסור לקבל ממנו מס"²⁹.

התינוק "והוא בעיני כאצבע מן השמים" (עש"ק תרומה תרל"ט).

28 שו"ת פאת השדה אה"ע וחור"מ סי' ו, כד סיון תרל"ב.

29 שו"ת רשב"ן אה"ע סי' נב.

הויפטפלאץ בשבת קודש ומחלל שבת בפרהסי". והוא הראשון שפרץ הגדר לחלל שבת בפרהסי' לעין כל... והנה היום בלילה ילדה אשתו בן זכר... ידעתי שיבא ויבקש שאני אמול את בנו והרהרתי שהחוב מוטל עלי לומר שלא אמול את בנו בעצמי יען כי הוא מבזה את הדת לעין כל... אמנם מצד אחר ראיתי מה שמביא הש"ך ביו"ד סי' רס"ו בשם הרשב"א והרמב"ם שהקראים כל זמן שלא ידברו תועה על הרבנים ולא יתלוצצו בדברי רבותינו הקדושים חכמי המשנה והש"ס נכון לנו לכבדם ללכת לשאול בשלום בבתייהם ולמול בניהם אפילו בשבת". רשב"ן שיק מבקש איפוא עצה מרבו כיצד לנהוג. רח"צ מאנהיימר "אינו יכול לומר דבר ברור, כי בענין זה אין לדיין אלא מה שענינו ראות, כי לא כל המקומות שוות". הדבר הוא יותר בתחום הקהילתי-ציבורי מאשר בתחום ההלכתי הצרוף. מצד אחד חייבים "למחות בעוברי עבירה בכל כחו ולנדותו ולהחרימו עד שישוב בתשובה". אך מאידך "ידוע שבעו"ה אין כח בידינו להעמיד הדת על תלה ואין בידינו לכפות בעוברי עבירה. ומה שאנו מביישים אותם הרבה פעמים לא די שאינו מועיל ואדרכה מיגרע גרע. על כן צריך לשקול היטב הדבר מה שאנו עושים בעוברי עבירה". צריך איפוא להפעיל שיקול דעת בכל מקרה "והחכם עיניו בראשו לשקול על כל פרט ופרט אם לרחק או לקרב"²⁷.

התשובה הבאה היא יותר בתחום היחס לתנועת המחדשים והרפורמים מאשר בתחום העבריינות הכללית הלא-אידיאולוגית. ר' יוסף לפלר אב"ד באטורקעז שואל את ר' ברוך עקפעלד "אם מותר להתחתן באנשים שהלכו לאחור ולא לפנים וקורין עצמם בשם "פוסע הלאה" פארטשריטלער... אם לא יהי' להם דין דקראים... וכולם הם ספק ממזרים". על הקראים נגזר איסור חיתון בהם "לפי שנשותיהם מקודשות בכסף או בביאה ומגרשין שלא כדת". כלומר, קידושיהם תופסים לפי הדין ואילו הגירושים שלהם אינם תופסים, והמגורשות הללו, שהן לפי ההלכה בחזקת אשת איש, נישאות "לאחרים בחיי הבעלים, נמצא הבנים ממזרים מאשת איש". ר' יוסף לפלר בדעה, שדינם של הניאולוגים אינו כזה. לדעתו

27 שו"ת רשב"ן אור"ח סי' קלט, ה משפטים תרל"ט (שאלת רשב"ן שיק), א דר"ח אדר תשל"ט (תשובת רח"צ מאנהיימר). בסוף התשובה מודיע רשב"ן שיק לרבו שערב קודם המילה מת

הויפטפלאץ בשבת קודש ומחלל שבת בפרהסי". והוא הראשון שפרץ הגדר לחלל שבת בפרהסי' לעין כל... והנה היום בלילה ילדה אשתו בן זכר... ידעתי שיבא ויבקש שאני אמול את בנו והרהרתי שהחוב מוטל עלי לומר שלא אמול את בנו בעצמי יען כי הוא מבזה את הדת לעין כל... אמנם מצד אחר ראיתי מה שמביא הש"ך ביו"ד סי' רס"ו בשם הרשב"א והרמב"ם שהקראים כל זמן שלא ידברו תועה על הרבנים ולא יתלוצצו בדברי רבותינו הקדושים חכמי המשנה והש"ס נכון לנו לכבדם ללכת לשאול בשלום בבתיהם ולמול בניהם אפילו בשבת". רשב"ן שיק מבקש איפוא עצה מרבו כיצד לנהוג. רח"צ מאנהיימר "אינו יכול לומר דבר ברור, כי בענין זה אין לדיין אלא מה שענינו רואות, כי לא כל המקומות שוות". הדבר הוא יותר בתחום הקהילתי-ציבורי מאשר בתחום ההלכתי הצרופ. מצד אחד חייבים "למחות בעוברי עבירה בכל כחו ולגדותו ולהחרימו עד שישוב בתשובה". אך מאידך "ידוע שבעו"ה אין כח בידינו להעמיד הדת על תלה ואין בידינו לכפות בעוברי עבירה. ומה שאנו מביישים אותם הרבה פעמים לא די שאינו מועיל ואדרבה מיגרע גרע. על כן צריך לשקול היטב הדבר מה שאנו עושים בעוברי עבירה". צריך איפוא להפעיל שיקול דעת בכל מקרה "והחכם עיניו בראשו לשקול על כל פרט ופרט אם לרחק או לקרב"²⁷.

התשובה הבאה היא יותר בתחום היחס לתנועת המחדשים והרפורמים מאשר בתחום העבריינות הכללית הלא-אידיאולוגית. ר' יוסף לפלר אב"ד באטורקעז שואל את ר' ברוך עקפעלד "אם מותר להתחתן באנשים שהלכו לאחור ולא לפנים וקורין עצמם בשם "פוסע הלאה" פארטשריטלער... אם לא יהי' להם דין דקראים... וכולם הם ספק ממזרים". על הקראים נגזר איסור חיתון בהם "לפי שנשותיהם מקודשות בכסף או בביאה ומגרשין שלא כדת". כלומר, קידושיהם תופסים לפי הדין ואילו הגירושים שלהם אינם תופסים, והמגורשות הללו, שהן לפי ההלכה בחזקת אשת איש, נישאות "לאחרים בחיי הבעלים, נמצא הבנים ממזרים מאשת איש". ר' יוסף לפלר בדעה, שדינם של הניאולוגים אינו כזה. לדעתו

"הכת הזה, פוסע הלאה' אינם כופרים בדרשת חכמינו ז"ל רק מאנו לקבל דיני השלחן ערוך", ולכן הגיטין שלהם נכתבים כדת וכדין "כפי הנוסחא אשר נמסרו לנו ואין לספק שיעברו על אחת מעשרה דברים אשר מונה הרמב"ם בריש פרק א' מהל' גירושין. ורק יש לחוש משום דיקבלו עליהם מורים לא טובים אשר לא למדו ואם למדו שכחו כבר, אפשר דימצא בגט פסול דרבנן ובעבור זאת לא נחמיר עליהם". כך טוען השואל. ר"ב עקפעלד אינו מסכים אתו. לדעתו אפילו אם הפסול בגט הוא רק מדרבנן, הרי לא קיים מסדר הגט את רצון שולחו המגרש, החפץ שהגט יהיה כשר גם מדרבנן ואם כן פסול הגט גם מדאורייתא. "ועתה כיון דיש כמה מיני פסולים מדרבנן ולכת המכנים עצמם בשם פוסע הלאה אינם משגיחים בדברי רבותינו השולחן ערוך כי הוא להם עם מנהגיו הישרים כקוץ בעין. ומהם אשר לא למדו ואם למדו שכחו כי אינם חוזרים על לימודם... לכן כל שומר נפשו ירחק מלהתחתן עמהם". עניין נוסף שבגיניו אין זה מן הראוי להתחתן בהם הוא עניין שמירת טהרת המשפחה: "ומבלעדי זאת מי ערב לנו שנשותיהם שמרו פרישתן כדת בימי נידותם וטבלו במקוה כשרה, הלא כל המקואות שלהם אשר מוריהם יתקנו יש עליהם לפקפק כי לא ידעו הלכות מקואות. לכן לא יתחתן עמהם כל אשר יחפוץ שיהי' זרעו מיוחס ולא ימצא בהם פסול"²⁸.

רופא יהודי שנשא נכרית "ויש לו ממנה זרע מרעים. ועתה בא ואומר שרוצה לשלם מס ולהיות כאחד משאר בני העדה מבית ומבחוץ. ומעלתו מוחה לראשי העדה לקבל ממנו מס באשר הוא גרוע משאר עוברי עבירה, יען שנתן מזרעו לדת נוצרים". שאלה זו שאל ר' אפרים פישר אב"ד וויינערן מאת ר' שלמה צבי שיק. המשיב מצדיק את הרב השואל, שכן "מי שנתקשר בקשר ציווילעהע בלי חופה וקידושין... ומכל שכן כשבר ישראל דר עם נכרית שאין לו חלק ונחלה בקהל ישראל כי הוא מובדל מקהל הגולה... וברור שאיש בער כזה גרוע הרבה מנכרי גמור... לזאת כתורה הורה מעכ"ת שאסור לבא בקהל ושאסור לקבל ממנו מס"²⁹.

התינוק "והוא בעיניו כאצבע מן השמים" (עש"ק תרומה תרל"ט).
28 שו"ת פאת השדה אה"ע וחז"מ סי' ו, כד סיון תרל"ב.
29 שו"ת רשב"ן אה"ע סי' נב.

27 שו"ת רשב"ן או"ח סי' קלט, ה משפטים תרל"ט (שאלת רשב"ן שיק), א דר"ח אדר תשל"ט (תשובת רח"צ מאנהיימר). בסוף התשובה מודיע רשב"ן שיק לרבו שערב קודם המילה מת

מנהג ישראל שבשעה שאחד מבני המשפחה ממיר את דתו ר"ל יושבים הקרובים שבעה ומתאבלים על המשוּמַד כעל מת. ר' אברהם גרינבוים אב"ד האסאסא שבטראנסילוואניה שואל את בעל שבט סופר על מקור מנהג זה, ש"לא מצא דבר זה בפוסקים". המשיב מגלה המקור בספר חסידים סי' קץ כפי שמובא בספר בית לחם יהודה. והוא מוסיף "ונראה לי שאינו אלא בבן ובת אבל לא בשאר הראויין להתאבל עכ"ל". והמשיב מסיים: "ויפה עשה מעכ"ת שלא הורה לקרוע ולנהוג אבילות שבעה רק האב והאם יכבו ויתאבלו עכ"פ אבל אין לחייב לישב על הארץ ולנהוג דין אבילות כמו על מת ממש"³⁰.

לקט עניינים בתחום עוברי עבירה

הכתב סופר נשאל מאת "רב מופלג בתורה דיין מצוין בהלכה בקהילתו", שמטעם שיבואר מיד הוא חייב לשמור על אלמוניותו. השאלה היא "בדין ספר תורה שכתב מוסר". מוסר, דהיינו המוסר יהודים ומסגירים לידי השלטון, דינו כמומר וספר תורה שכתב פסול וטעון שריפה (או לפחות גניזה). השואל מסתפק "דאם לא מסר רק פעם אחת ג"כ פסול או דווקא אם מסר ג' פעמים", שאז נקבע מעמדו כמוסר. הכת"ס מוכיח ש"אפילו בפעם אחת הוא כמומר ופסול לכתוב ספר תורה ופסולים מדאורייתא... ופשיטא גם אי אינו פסול רק מדרבנן אין חילוק בין לכתחילה ובדיעבד"³¹.

ושאלה בעניין קרוב שנשאל הכתב סופר מחוץ למדינה. ר' ישראל דייטש אב"ד בויטן שבפרוסיה שואל "אודות אחד שקנה ספר תורה אם מותר לו למכור למי שהמיר דתו ובכל זאת אוכל מאכלי ישראל הכשרים ע"פ התורה ומתפלל בבהכ"נ בימים הנוראים. אם יש במכירת הס"ת הזו הורדה מקדושה". הכת"ס אוסר את המכירה משני טעמים: "א) דמבואר בש"ך יו"ד סי' רפא דס"ת שנמצא ביד נכרי ומין צריך לקנותו כדי שלא יזלזל בו ומכל שכן שאסור למכור לו. הגם שמומר זה הולך בדרכי ישראל... מכל מקום לא יודהר ב' בכבודו... וגם בניו

אחריו הנולדים בגויתו בוודאי יזלזלו בו"; (ב) טעמא רבא איכא... דספר תורה הנמצא ביד מין ואין יודע מי כתבו טעון גניזה. וכי כן איך נמכור לו ס"ת והא ברוב הימים אם המצא תמצא ס"ת זה בידו ולא נדע מי כתבו אזי צריכים לגנוזו ואסור להביא ס"ת לידי כך"³².

ובדומה לכך מה דינו של תנ"ך שמדפיסים המיסיונרים יחד עם ברית החדשה? על כך נשאל מהר"ם שיק מאת ר' פייש [ווינטר] דיין בהאליטש. "לאשר בעיר לאנדאן נתחברו מומרים נקראים מיסיאנערין... והעתיקו ללשונינו כיבלי שלהם בשם תורה חדשה והדפיסו תנ"ך שלנו ושיקוף שלהם בכרך אחד, אי רשאין להסיר השיקוף שלהן וללמוד מתוך התנ"ך. ומעלתו נ"י כתב שיש לו ראיות שדינם בשריפה ולא כתב הראיות. ולפענ"ד נראה בעז"י דאסור לשורפם". בסיום התשובה נאמר: "אמנם כל הנ"ל אם הם עצמם [המיסיונרים] המדפיסים, אבל לפי הנראה אין הכת הרשעים ההם מדפיסים בעצמם אלא הם הבעלי דברים ובעלי הדפוס אחרים הם... ואינם מכוונים לשם עבודה זרה... ומכל מקום אין לאבדם... ספריהם כשאר ספרים שהדפיסו גויים וקרינן בהן ואסור לאבדם. ודבר זה צריך להתברר מי הוא הפועל. כל זה כתבתי לפלפול ולא למעשה ובוודאי בעל נפש ירחק מהם". תשובה זו נכתבה בשנת תר"א (1841). לאחר כשלושים וחמש שנה הוסיף מהר"ם שיק לאחר החתימה: "ולפי המבואר ספרי תנ"ך שביארו ותרגמו החדשים שיש בהם חשש כפירה, אם אמנם שאין לקרות בביאורם ותרגומים ההם אבל המקרא ופירוש רש"י והמפורשים הראשונים אין לאבד". כן נראה לפענ"ד. ובס' דברי חיים חיו"ד סי' ס' הביא בשם חמיו הגאון ר' ברוך פרענקל תאומים בעל ספר ברוך טעם] וצ"ל לגונזם. והמחבר [ר' חיים הלברשטאם] צוק"ל כתב שלא ידע טעמו כי בוודאי דבעי שריפה". מהר"ם שיק חוזר על דעתו שאין הם טעונים שריפה "ומספיקא אין רשאין לאבדם"³³.

ומספרים שמדפיסים מיסיונרים ויהודים משכילים "שיש בהם חשש כפירה" לספרות חילונית לועזית.

30 שו"ת שבט סופר יו"ד סי' קח, ג ויקהל תרנ"א.
31 שו"ת כתב סופר יו"ד סי' קלו, יב טבת תרי"ג.
32 שם סי' קלג, ב דר"ח אלול תר"ח.

אל הגויים, אלא נוהג כמנהג המקום "משום כבוד". המשיב מסיים שכתב את הדברים "בלי עיון וכתבתי כל זה רק לכבודו אבל להלכה יציע הדבר לאביו ידידי הה"ג נ"י". הכוונה לר' שאול עהרנפעלד אב"ד סיקס, בן בתו של החתם סופר³⁵.

התייחסות שונה, חריפה ומחמירה יותר, מקבלת שאלת גילוי הראש בתשובתו של ר' בנימין וואלף ברייער אב"ד טאב. אך כאן הרקע אחר וגם הנסיבות שונות. השאלה היא לגבי תינוקות של בית רבן, הלומדים בבית-ספר כללי (כנראה בבעלות הקהילה), החייבים לשבת בגילוי ראש בעת לימודם בבית-הספר. השואל הוא גיסו ר' ראובן פוכס ("המוכתר במדע בחכמה ותבונה"), שמקום מושבו אינו נזכר בתשובה, אך היה כנראה איש שעסק בחינוך, אם כמורה או כמנהל בית-ספר. גיסו "שחר פני לברר לו דין של גילוי הראש ממקור הש"ס והפוסקים... כי ראה ראינו שרבים בזמנינו מקילים בזה. גם שמע שהנערים בבית החינוך הם ומוריהם יושבים והולכים ושבים בגילוי הראש ואין פוצה פה ומצפצף". למרבה הפלא מדובר בקהילה אורתודוכסית. "ועל הקהלות אשר חדשים לבקרים ולא רבו אמונתם", כלומר, קהילות שאינן שייכות לארגון האורתודוכסי, "לא עליהם תלונתי". שהרי "המה פרעו פרעות ופרצו גדר גם בשאר ענינים, אלא על אותן אשר לא הסיגו גבול שגבלו זקנינו והאמונה אזור חלציהם ולא פרקו עול ממנהגי קדמוניות. עם כל זה כפי ששמע גם שם פרוחה הצרעת... וגם האבות שמו רסן הדומי' למו פיהם בראותם שנעשה לחוק בבית החינוך שלהם שכל הנערים הדופקים על דלתי בית החינוך צריכים לישב בגלוי הראש... על כן כמה לבכו ואותה נפשו לדעם אם הוא רק מדת חסידות אז לא יחשוב לאותם הורים ומורים לעון אם אין מחנכים תלמידיהם בחסידות... אמנם אם הוא איסור גמור... אם כן המלמדים שלא להועיל ראויים לנדותם כי עוסקים במלאכתם ברמי' ובמרד ובמעל מראים שאיסור נהפך להיות היתר... על כן נבון מעכ"ת בסבך הספק". עכ"ל השואל.

ר' וואלף ברייער מכחיש בראשית דבריו שבקהילות אורתודוכסיות נוהגים כן. "הס מלהזכיר!

35 ספרי דת נוצריים לגויים ראה לקמן בפרק "בין יהודים לגויים".
36 שו"ת נטע שורק או"ח סי' ב.

ר' גבריאל [מילר] דיין במאטרסדורף שואל את ר' חיים סופר "אודות האי צורבא מרבנן" שלצורך פרנסתו פתח ספריית השאלה "מספרי העמים... שוהלביכער [ספרי לימוד] וגם ספרי חשק ככל אשר יחפוץ האיש או האשה להגות בהם... ושאל מעלתו נ"י אם נכון הדבר לעשות, אם אין בו חטא ועון או סרך עבירה". בתשובתו שולל ר"ח סופר מכל וכל את העיסוק בספרים כאלה: "לולא ראיתי מכתבו לא האמנתי שיעלה זאת על דעת ירא אלקים ועוסק בתורה לבחור לו עסק כזה אשר הוא הדלת לעמק שאול והוא הפתח של שער הגיהנם... האיש הזה אשר יעשה הלייביבליאטהעק [ספריית השאלה] יהיה שמו לחרפה ולשמצה וישא עליו עונות בית ישראל כי גדול חילול השם ורבה המכשלה עד שאין רפואה למכתו"³⁴.

בזמננו עניין כיסוי הראש הוא מעין סימן היכר בין יהודים המוגדרים כדתיים ובין יהודים שאינם שומרי תורה. בתקופה שבה אנו דנים היה עניין גילוי הראש או כיסוי אחד הסממנים שייחדו יהודים שומרי תורה מן הגויים, שגילו את ראשם בעת הפולחן הדתי שלהם ככנסיה ומחוצה לה. גם במשרדי הממשלה והשלטון המקומי הקפידו לשבת בגילוי ראש ובדרך כלל הקפידו על כך, שגם יהודים, הן מעובדי המשרד והן המבקרים בו, יגלו את ראשם. על רקע זה שואל ר' שמואל עהרנפעלד (לימים רבה של קיוועשד ואז עדיין אברך צעיר) את ר' שרגא צבי טננבוים אב"ד מ' טשאטה "על דבר איש אחד גבר דחל חטאין הרוצה ללמוד אומנות וצריך לעסוק באומנות זה אצל ערכאות אשר מוכרח לישב שם בגילוי ראש כל היום". השואל מביא מקורות של פוסקים גדולים הסבורים "דליכא איסורא בגילוי הראש אלא מדות חסידות וכן דעת מהרש"ל". בדורות מאוחרים יותר, כשהפך גילוי ראש לחלק הכרחי בפולחן הנוצרי, פסקו האחרונים ובראשם בעל טורי זהב "שהוא איסור גמור מלאו דבחוקותיהם לא תלכו". כיצד איפוא ינהג אותו ירא שמים שעיסוקו מחייבו לשבת בגילוי ראש במשרד השלטון. רש"צ טננבוים אינו סובר שיש כאן משום איסור, שכן "נודע שנטיילת הכובע [מן הראש] הוא רק משום כבוד וליכא חילול השם ולא אביזרייהו דעבודה זרה. אף אם שייך בחוקותיהם שרי", שכן היהודי אינו חושב להתדמות

34 שו"ת מחנה חיים או"ח חלק ב סי' א. הספר נדפס בשנת תרל"ב (1872). התשובה נכתבה איפוא לפני כן. תשובה בעניין מכירת

ר' גבריאל [מילר] דיין במאטרסדורף שואל את ר' חיים סופר "אודות האי צורבא מרבנן" שלצורך פרנסתו פתח ספריית השאלה "מספרי העמים... שוהלביכער [ספרי לימוד] וגם ספרי חשק ככל אשר יחפוץ האיש או האשה להגות בהם... ושאל מעלתו נ"י אם נכון הדבר לעשות, אם אין בו חטא ועון או סרך עבירה". בתשובתו שולל ר"ח סופר מכל וכל את העיסוק בספרים כאלה: "לולא ראיתי מכתבו לא האמנתי שיעלה זאת על דעת ירא אלקים ועוסק בתורה לבחור לו עסק כזה אשר הוא הדלת לעמק שואל והוא הפתח של שער הגיהנם... האיש הזה אשר יעשה הלייבליאטהעק [ספריית השאלה] יהיה שמו לחרפה ולשמצה וישא עליו עונות בית ישראל כי גדול חילול השם ורבה המכשלה עד שאין רפואה למכתו"³⁴.

בזמננו עניין כיסוי הראש הוא מעין סימן היכר בין יהודים המוגדרים כדתיים ובין יהודים שאינם שומרי תורה. בתקופה שבה אנו דנים היה עניין גילוי הראש או כיסוי אחד הסממנים שייחדו יהודים שומרי תורה מן הגויים, שגילו את ראשם בעת הפולחן הדתי שלהם בכניסה ומחוצה לה. גם במשרדי הממשלה והשלטון המקומי הקפידו לשבת בגילוי ראש ובדרך כלל הקפידו על כך, שגם יהודים, הן מעובדי המשרד והן המבקרים בו, יגלו את ראשם. על רקע זה שואל ר' שמואל עהרנפעלד (לימים רבה של קיוועשד ואז עדיין אברך צעיר) את ר' שרגא צבי טננבוים אב"ד מ' טשאטה "על דבר איש אחד גבר דחל חטאין הרוצה ללמוד אומנות וצריך לעסוק באומנות זה אצל ערכאות אשר מוכרח לישב שם בגילוי ראש כל היום". השואל מביא מקורות של פוסקים גדולים הסבורים "דליכא איסורא בגילוי הראש אלא מדות חסידות וכן דעת מהרש"ל". בדורות מאוחרים יותר, כשהפך גילוי ראש לחלק הכרחי בפולחן הנוצרי, פסקו האחרונים ובראשם בעל טורי זהב "שהוא איסור גמור מלאו דבחוקותיהם לא תלכו". כיצד איפוא ינהג אותו ירא שמים שעיסוקו מחייבו לשבת בגילוי ראש במשרד השלטון. רש"צ טננבוים אינו סובר שיש כאן משום איסור, שכן "נודע שנטילת הכובע [מן הראש] הוא רק משום כבוד וליכא חילול השם ולא אביזריהו דעבודה זרה. אף אם שייך בחוקותיהם שרי", שכן היהודי אינו חושב להתדמות

התייחסות שונה, חריפה ומחמירה יותר, מקבלת שאלת גילוי הראש בתשובתו של ר' בנימין וואלף ברייער אב"ד טאב. אך כאן הרקע אחר וגם הנסיבות שונות. השאלה היא לגבי תינוקות של בית רבן, הלומדים בבית־ספר כללי (כנראה בבעלות הקהילה), החייבים לשבת בגילוי ראש בעת לימודם בבית־הספר. השואל הוא גיסו ר' ראובן פוכס ("המוכתר במדע בחכמה ותבונה"), שמקום מושבו אינו נזכר בתשובה, אך היה כנראה איש שעסק בחינוך, אם כמורה או כמנהל בית־ספר. גיסו "שחר פני לברר לו דין של גילוי הראש ממקור הש"ס והפוסקים... כי ראה ראינו שרבים בזמנינו מקילים בזה. גם שמע שהנערים בבית החינוך הם ומוריהם יושבים והולכים ושבים בגילוי הראש ואין פוצה פה ומצפצף". למרבה הפלא מדובר בקהילה אורתודוקסית. "ועל הקהלות אשר חדשים לבקרים ולא רבו אמונתם", כלומר, קהילות שאינן שייכות לארגון האורתודוכסי, "לא עליהם תלונתי". שהרי "המה פרעו פרעות ופרצו גדר גם בשאר ענינים, אלא על אותן אשר לא הסיגו גבול שגבלו זקנינו והאמונה אזור חלציהם ולא פרקו עול ממנהגי קדמוניות. עם כל זה כפי ששמע גם שם פרחה הצרעת... וגם האבות שמו רסן הדומי' למו פיהם בראותם שנעשה לחוק בבית החינוך שלהם שכל הנערים הדופקים על דלתי בית החינוך צריכים לישב בגילוי הראש... על כן כמה לבבו ואותה נפשו לדעם אם הוא רק מדת חסידות או לא יחשוב לאותם הורים ומורים לעון אם אין מחנכים תלמידיהם בחסידות... אמנם אם הוא איסור גמור... אם כן המלמדים שלא להועיל ראויים לנדותם כי עוסקים במלאכתם ברמי' ובמרד ובמעל מראים שאיסור נהפך להיות היתר... על כן נבוך מעכ"ת בסבך הספק". עכ"ל השואל.

ר' וואלף ברייער מכחיש בראשית דבריו שבקהילות אורתודוכסיות נוהגים כן. "הס מלהזכיר!

34 שו"ת מחנה חיים או"ח חלק ב סי' א. הספר נדפס בשנת תרל"ב (1872). התשובה נכתבה איפוא לפני כן. תשובה בעניין מכירת

ספרי דת נוצריים לגויים ראה לקמן בפרק "בין יהודים לגויים".
35 שו"ת נטע שורק או"ח סי' ב.

לא ראינו ולא שמענו כזאת וגם מעלתו רק שמע ולא יאומן אף כי יסופר". ר"ו ברייער מודה שבקהילה אחת "שהתגורתי איזו ימים בקהלה העומדת על יסודי השומרי הדת במדינתנו ועם כל זה הנערים למאות מספרם יושבים בכל החדרים בגילוי הראש". אך אין לקהילה הזאת "דמיון בארץ הגר אשר על אדני ותקנות שומרי הדת ועל דיני השלחן ערוך ועל מנהגי אבותינו הקדושים נב"ע הטבעו. והיא [הקהילה המסויימת יוצאת הדופן] עומדת גלמודה והיא כחות בין השושנים. ובטוח אני", ממשיך ר' וואלף ברייער, "שכל הקהילות האורתודוכסיות המיוסדות על דיני שלחן ערוך ומנהגי ישראל שיעמדו האבות וראשי העדה כולם אחוזי חרב ללחום מלחמת ד' נגד ההורים... אשר בעזות מצחם ירהבו עוז" לבקש שהילדים ישבו בגילוי ראש בבתי הספר, "ולעבר ביד רמה על דת יהודית ועל אזהרת התורה ובחוקותיהם לא תלכו". שכן מסקנת המשיב, המבוססת על ח"י סעיפים, שבהם מובאים המקורות ופירושיהם והשיטות ש"להלכה דודאי איסור גילוי הראש דת יהודית היא" ולא מדת חסידות בלבד. יתר על כן, "ויותר מזה נלע"ד בבית חינוך ששמו לחוק שהצעירי ישראל צריכין לישב דוקא בפריעת ראש... זה הוא איסור גמור משום בחוקותיהם לא תלכו". הדבר החל "מעט שגבר פריצות ורכים חשקו... להתדמות לחוקי העמים. וכיון שבשולען שלהם ישבו התינוקות בפריעת ראש, גם החדשים תיקנו כן ומקפידים על כך, ודאי מינות נזרקה בהם ועוברים על איסור דאורייתא" — מסיים ר"ו ברייער את תשובתו. וליתר בטחון הוא מוסיף את המלים "וזה מה שכתבתי הוא דבר ברור כשמש ב"ה"³⁶.

בעיר ניקולסבורג, עיר ואם בישראל במדינת מורביה, שמאות שנים שימשו בה רבנים גדולים, התרופפה מסורת אבות בדורות האחרונים. ר' יהודה אסאד היה מצוי בנעשה בניקולסבורג, בה למד תורה מפי ר' מרדכי בנעט. לכן פנו אליו, כנראה, חברי בית־הדין וביקשו את עצתו ופסקו "בדין עסק ביש שאירע במחניכם אשר הרבה נערים צעירים ועמהם גם ישישים מנכבדי עירכם כולם באו בברית יחד והכיננו... בית משתה (קאפע הויז) ברחוב היהודים להתוועד שמה יום יום לקרות מכתבי העתים כאשר

כן עשו עד היום בבית משתה של האינם נמולים תוך העיר ושמה נכשלו הרבה נערי בני ישראל בחילולי ש"ק הרבה באיסורי דאורייתא ואיסורי דרבנן. ולכן נכשלים אזורו חיל לתקן כזה הפרצה ורצונם לשים עליהם אנשי יראי ד' משגיחים ושומרים שלא יחללו שבת גם שמה... באו לשאול נפשם להשיג ולהמציא להם היתר מפי הבד"צ יצ"ו לבשל להם ע"י נכרי קאפע מחדש בכל יום שבת קודש... ולהיות הזמן בהול ונחוץ להשיב על אתר... חשתי לכבודכם הרמה ואבוא בקצרה". ר"י אסאד שולל מכל וכל הקמת בית־קפה ומועדון מיוחד ליהודים ברחוב היהודי בניקולסבורג. הוא תמה על חברי בית־הדין: "ובעוני יפלא על פרו"מ נ"י איך עלה כלל על דעתכם לצוד להקל בזה. הרי גם מלבד איסור שבת החמורה, גם בחול אסור, הוא מושב לצים וכל שכן ביום ש"ק דאסור לקרות במכתבי קורות העתים... ואם המה כאדם עברו ברית שבת קודש... אנחנו לא ניתן להם יד גם להקל בהיות חמור ואסור משום מלאכת שבת דאורייתא". והוא ממריצם "התאזרו חיל לעמוד בפרץ ולמחות בידם בכל פועל מלעשות בית הוועד כלל". בסיום התשובה תוספת בסוגריים מרובעים: "וואותם החפצים לעשות כהרגלם בבית משתה של האינם נמולים יותר טוב להם לילך להתוועד שמה כרצונם עד היום ולא יעשו חדשות ברחוב היהודים בפרטות"³⁷.

ראינו בראשית הפרק כיצד היסס בעל כתב סופר לכפות על עברייך את ההלכה במקרה שיש חשש סביר שיצא לתרבות רעה וימיר את דתו. שיש מקרים שצריך לשקול הדבר ולהיות "מתון מתון" ושיש להפעיל את השכל, "והחכם עיניו בראשו" ושיש לנהוג בגמישות "לפי המקום והזמן". ר' מאיר א"ש נשאל על "העובר עבירה נמשכת היש להפרישו וליסרו אף כי יש לחוש שיצא לתרבות רעה ויוציא עוד בניו עמו" לשמד. בעבירה שכבר נעשתה מקבל מהר"ם א"ש את פסקו של הטורי זהב בהלכות נידוי וחרם [במקור בטעות הלכות נדה] בסימן שלד ס"ק א "דאין ליסר העוברים משום עבירה אם יש לחוש שיצא לתרבות רעה". אך הוא מסופק מה דינו של עברייך בעבירה מתמשכת, כלומר, שהוא עובר עליה יום יום ושעה שעה "והוא עומד במרדו ועובר בכל

37 תשובות מהרי"א או"ח סי' לד.

עת", שמא "בזה אין אנו חוששין ליסרו", גם אם קיים החשש של המרת דת. "במכתב אחד היה דעתי העניה נוטה" שאמנם חייבים ליסרו ולכופו³⁸.

מתקנת רבינו גרשם מאור הגולה שלא לשכור ארענדא מגויים ולא להשתתף במכרזים של אדוני הארענדא, כאשר יהודי כבר מחזיק בארענדא ובעל הארענדא מבקש להגדיל את השכירות. ר' אברהם יצחק וויינברגר אב"ד קליינווארדיין שואל את הכתב סופר מה הדין אם שוכר הארענדא "אינו מחזיק בתורת ד' הן בעניני אכילה ושתי' ובחילול שבת ובאיסור נדה ר"ל". השואל, שהיה גאון ידוע ומגדולי הרבנים בהונגריה³⁹, נטה לומר שתקנת רגמ"ה לא נתקנה לעבריינים מחללי שבת בפרהסיא, כיון ש"אין מצוה לפרנסו ולהחיותו... איך רבינו גרשם החריס ותיקן לטובתו". הכת"ס דחה את ההשוואה, "שאין הדמיון עולה יפה" ומסיק שאסור להשיג את גבולו והוא נכלל בתקנת רגמ"ה. אולם במקרה שלפנינו, כיון ש"עוד בשנה העברה רצה [העברייך] להשיג גבולו בארענדא" וגרם לו הפסד מרובה "והוכרח להוסיף על השכירות כמה אלפים", הרי מוכח בעליל שהעברייך "לא חש לחרם ר"ג מסתברא שלאיש אשר אלה לו לא תיקן... ואם כי מדינא אסור לעשות לרשע כרשעתו... מסתבר לי טובא שבכי האי גוונא לא תיקן רבינו גרשם... לכם אם רצון פר"מ נ"י להקל לבעליו" של הארענדא שמותר לו להשיג גבולו ולהוסיף על השכירות של הארענדא שבחזקת העברייך, "או להעלים עין אין מזחיחים אותו". הכת"ס מוסיף ש"טוב לפרסם הטעם", כדי שלא יתקבל הרושם בין הבריות, שהרבנים מפלים לטובה יהודי שומר תורה על פני עברייך, "שלא יטעו בתערובת טעמים... וסמכתי על רוחב בינתו"⁴⁰.

"יומודה ועוזב ירוחם" נאמר ביחס לעברייך שחזר בתשובה, ואף משומדים שהמירו דתם בכלל זה. כיון

שחזר בתשובה ושב אל אלקיו בכל לבבו ונפשו הרי הוא ככל יהודי כשר. ההמונים ועמי הארץ לא תמיד נהגו לפי כלל זה. הסתייגותם ושאט נפשם מן המשומדים, שלא מעטים מהם גרמו צרות צרורות לפרט ולכלל, השתרשו עמוק בלב העם גם לאחר שהמשומד חזר לעמו ולדתו. החזרה ליהדות לא היתה קלה, שכן לפי החוק בהונגריה אסור היה למשומד לחזור לדתו⁴¹. ואף־על־פי־כן קרו מקרים של חזרה לדת היהודית. סלידתו של הציבור היהודי ממשומד שחזר למוטב באה לידי ביטוי ברור באחת התשובות של בעל כתב סופר. ר' ליפמאן טויסקי דיין בקהילת פעלעג'האזא שואל "ע"ד אחד מאנשי עדתו שהמיר דתו לפני איזו שנים ר"ל ועכשיו כאשר יצאה הורמנא דמלכא בחסדו שכל אחד יוכל לחזור לדתו"⁴², מיד חזר ושב ורפא לו, חזר בתשובה... והשתטח לפני ארון הקודש ובכה בכי רב כי עגמה עליו נפשו... ומני אז הולך בדרך ישרים, עוסק במצות, משכים ומעריב לבית הכנסת כאחד מבעלי הבתים". והנה כמה מבני הקהילה התארגנו לייסד חברה בשם "תקון הנפש", שמטרתה ללמוד ולהתפלל "עבור תקון נשמתו של המת תוך י"ב חודש וביום יאהרציט שלו". שנים מנכבדי הקהילה קמו "להתנות תנאי כפול שלא תכון חברה זו אלא בתנאי שהאיש הנ"ל לא יבוא לעולם בקהלם להיות אחד מבני חברייה". אנשי הקהילה ביקשו איפוא מהדיין שישאל את בעל כתב סופר מה פסק ההלכה בזה. בתחילה מלמד המשיב זכות על המתנגדים להכללת החזרה בתשובה בחברה. "כלי ספק האנשים האלה כוונתם לשם שמים לפי דעתם וידיעתם ולמצוה קמכוונין, שלא יבוא זר בתוכם... איש כזה אשר היה רחוק משוקץ ומתועב בכל מיני תיעוב". אולם אליבא דאמת אין הדבר כן. אדרבה. הוא נוזף בהם: "חוששני להם מחטאת. עוברים על לא תונו איש את עמיתו... כל אלה שוגגים ומוטעים המה.

38 דת "מוכרת" (היהודים והבאפטסיסטים), מותר להן להמיר דת "מקובלת", אך לא להיפך. לפיכך אסור היה לבעל דת נוצרית להתגייר. ראה ג' קצבורג, מבוא לפנקס הקהילות, הונגריה, עמ' 49-50.

42 הכוונה כנראה להצעת החוק שהגיש שר הדתות ההונגרי יוסף אטוואש בשנת 1869 (שנה לפני כתיבת התשובה הזאת) בדבר "חופש הדת ושיוון העדות הדתיות", שבגלל התנגדות הקאטולים לא נתקבלה (קצבורג שם). נראה שתוך כדי הדיון הפארלמנטארי לא הקפידו השלטונות עם החוזרים בתשובה.

39 שו"ת אמרי אש יו"ד סי' קיב.
40 אברהם יצחק וויינברגר היתה לו גם קרבה משפחתית לבעל כתב סופר. הוא היה חתנו של ר' צבי הירש הלר. כאשר נשא החתם סופר את אלמנתו (תקצ"ה), הגיע גם חתנה רא"י וויינברגר לפרסבורג לבית החת"ס והיה סמוך על שולחנו זמן קצר, עד שנבחר לרבה של פרישטאטל.

40 שו"ת כתב סופר חו"מ סי' ב, כא טבת תרכ"א.
41 עד 1896 היתה הדת היהודית בהונגריה במעמד של דת "מוכרת" בלבד ולא דת "מקובלת". הדתות "המקובלות" (רוב הכתות הנוצריות) היתה להן זכות המרה הדדית, מה שאין כן

36 שו"ת נחלת בנימין סי' ל.

עת", שמא "בזה אין אנו חוששין ליסרו", גם אם קיים החשש של המרת דת. "במכתב אחד היה דעתי העניה נוטה" שאמנם חייבים ליסרו ולכופו³⁸.

מתקנת רבינו גרשם מאור הגולה שלא לשכור ארענדא מגויים ולא להשתתף במכרזים של אדוני הארענדא, כאשר יהודי כבר מחזיק בארענדא ובעל הארענדא מבקש להגדיל את השכירות. ר' אברהם יצחק וויינברגר אב"ד קליינווארדיין שואל את הכתב סופר מה הדין אם שוכר הארענדא "אינו מחזיק בתורת ד' הן בעניני אכילה ושתי' ובחילול שבת ובאיסור נדה ר"ל". השואל, שהיה גאון ידוע ומגדולי הרבנים בהונגריה³⁹, נטה לומר שתקנת רגמ"ה לא נתקנה לעבריינים מחללי שבת בפרהסיא, כיון ש"אין מצוה לפרנסו ולהחיותו... איך רבינו גרשם החרים ותיקן לטובתו". הכת"ס דחה את ההשוואה, "שאין הדמיון עולה יפה" ומסיק שאסור להשיג את גבולו והוא נכלל בתקנת רגמ"ה. אולם במקרה שלפנינו, כיון ש"עוד בשנה העברה רצה [העברייין] להשיג גבולו בארענדא" וגרם לו הפסד מרובה "והוכרח להוסיף על השכירות כמה אלפים", הרי מוכח בעליל שהעברייין "לא חש לחרם ר"ג מסתברא שלאיש אשר אלה לו לא תיקן... ואם כי מדינא אסור לעשות לרשע כרשתו... מסתבר לי טובא שבכי האי גוונא לא תיקן רבינו גרשם... לכם אם רצון פר"מ נ"י להקל לבעליו" של הארענדא שמותר לו להשיג גבולו ולהוסיף על השכירות של הארענדא שבחזקת העברייין, "או להעלים עין אין מזחיחים אותו". הכת"ס מוסיף ש"טוב לפרסם הטעם", כדי שלא יתקבל הרושם בין הבריות, שהרבנים מפלים לטובה יהודי שומר תורה על פני עברייין, "שלא יטעו בתערובת טעמים... וסמכתי על רוחב בינתו"⁴⁰.

"ומודה ועוזב ירוחם" נאמר ביחס לעברייין שחזר בתשובה, ואף משומדים שהמירו דתם בכלל זה. כיון

שחזר בתשובה ושב אל אלקיו בכל לבבו ונפשו הרי הוא ככל יהודי כשר. ההמונים ועמי הארץ לא תמיד נהגו לפי כלל זה. הסתייגותם ושאט נפשם מן המשומדים, שלא מעטים מהם גרמו צרות צרורות לפרט ולכלל, השתרשו עמוק בלב העם גם לאחר שהמשומד חזר לעמו ולדתו. החזרה ליהדות לא היתה קלה, שכן לפי החוק בהונגריה אסור היה למשומד לחזור לדתו⁴¹. ואף-על-פי-כן קרו מקרים של חזרה לדת היהודית. סלידתו של הציבור היהודי ממשומד שחזר למוטב באה לידי ביטוי ברור באחת התשובות של בעל כתב סופר. ר' ליפמאן טויסקי דיין בקהילת פעלעג'האזא שואל "ע"ד אחד מאנשי עדתו שהמיר דתו לפני איזו שנים ר"ל ועכשיו כאשר יצאה הורמנא דמלכא בחסדו שכל אחד יוכל לחזור לדתו⁴², מיד חזר ושב ורפא לו, חזר בתשובה... והשתטח לפני ארון הקודש ובכה בכי רב כי עגמה עליו נפשו... ומני אז הולך בדרך ישרים, עוסק במצות, משכים ומעריב לבית הכנסת כאחד מבעלי הבתים". והנה כמה מבני הקהילה התארגנו לייסד חברה בשם "תקון הנפש", שמטרתה ללמוד ולהתפלל "עבור תקון נשמתו של המת תוך י"ב חודש וכיום יאהרצייט שלו". שנים מנכבדי הקהילה קמו "להתנות תנאי כפול שלא תכון חברא זו אלא בתנאי שהאיש הנ"ל לא יבוא לעולם בקהלם להיות אחד מבני חברייא". אנשי הקהילה ביקשו איפוא מהדיין שישאל את בעל כתב סופר מה פסק ההלכה בזה. בתחילה מלמד המשיב זכות על המתנגדים להכללת החזר בתשובה בחברה. "כלי ספק האנשים האלה כוונתם לשם שמים לפי דעתם וידיעתם ולמצוה קמכוונין, שלא יבוא זר בתוכם... איש כזה אשר היה רחוק משוקץ ומתועב בכל מיני תיעוב". אולם אליבא דאמת אין הדבר כן. אדרבה. הוא נוזף בהם: "חוששני להם מחטאת. עוברים על לא תונו איש את עמיתו... כל אלה שוגגים ומוטעים המה.

38 שו"ת אמרי אש יו"ד סי' קיב.
39 ר' אברהם יצחק וויינברגר היתה לו גם קרבה משפחתית לבעל כתב סופר. הוא היה חתנו של ר' צבי הירש הלר. כאשר נשא החתם סופר את אלמנתו (חקצ"ה), הגיע גם חתנה רא"י וויינברגר לפרסבורג לבית החת"ס והיה סמוך על שולחנו זמן קצר, עד שנבחר לרבה של פריישטאטל.
40 שו"ת כתב סופר חו"מ סי' ב, כא טבת תרכ"א.
41 עד 1896 היתה הדת היהודית בהונגריה במעמד של דת "מוכרת" בלבד ולא דת "מקובלת". הדתות "המקובלות" (רוב הכתות הנוצריות) היתה להן זכות המרה הדדית, מה שאין כן

דת "מוכרת" (היהודים והבאפטיסטים), מותר להן להמיר דת "מקובלת", אך לא להיפך. לפיכך אסור היה לבעל דת נוצרית להתגייר. ראה נ' קצבורג, מבוא לפנקס הקהילות, הונגריה, עמ' 49-50.
42 הכוונה כנראה להצעת החוק שהגיש שר הדתות ההונגרי יוסף אטוואש בשנת 1869 (שנה לפני כתיבת התשובה הזאת) בדבר "חופש הדת ושיוון העדות הדתיות", שבגלל התנגדות הקათולים לא נתקבלה (קצבורג שם). נראה שתוך כדי הדיון הפארלמנטארי לא הקפידו השלטונות עם החוזרים בתשובה.

יבקשו מחילה מאתו ויקבלוהו מיד בסבר פנים יפות להיות מחוברי חבר למחברת הקודש. קדוש יאמר לו... נחלתו לעולם הבא שפרה לו"⁴³.

באותו עניין שואל ר' מאיר רייכהארט אב"ד קאטה (קולטא) שבסלובאקיה "ע"ד מומרת שיש לה בת שילדה מגוי ועדיין היא קטנה. והמומרת נשאה לבה לשוב אל ה' וגם ליקח עמה בתה שילדה אותה מהגוי". השאלה, מה דינה של הבת הקטנה, האם צריכה גיור? השאלה הובאה בפני מהר"ם שיק. הוא פוסק ש"באמת הוולד מומרת אפילו היא מגוי. דגם

מומר שנשבה לבין הנכרים שהוא כישראל לכל דבריו", לפני שהמומרת חזרה בתשובה, "האם והבת שניהם דינם כמומרים". אך לאחר שהאם חזרה בתשובה ו"מיד שנשאו לבו לשוב אל ה' ובוכה ומתחרט על עון גדול אשר עשה מיד הוא כישראל כשר". בהתחשב בחוקי המדינה כותב מהר"ם שיק בסוף התשובה: "כל זה כתבתי לפי מה שהוא עפ"י דיני התורה, אבל מה שהוא מנימוסי המדינה, צריך לחקור אחר זה מהאנשים היודעים דברים ברורים מחוקי המדינה ושלא לעשות ח"ו מה שהוא נגד חוקי המדינה ושרי הממשלה יר"ה"⁴⁴.

43 שו"ת כתב סופר או"ח סי' קט, כג תמוז תר"ל.

44 שו"ת מהר"ם שיק יו"ד סי' שצח. התשובה ללא תאריך. מהפיסקא האחרונה נראה שאף היא נכתבה בשנים תרכ"ט-תר"ל

(1869-1870), כשהצעת החוק של אטוואש ריחפה באוויר ולא היה ברור מה תוקפה החוקי.

פרק חמישי

רבנים, שוחטים, חזנים וענייני קהילה

יחסים בין־רבניים

מן המפורסמות שאין צריכות ראייה שמאז ומעולם נהווו חילוקי דעות בין רבנים וחכמים, אם על רקע פסקי הלכה, פירושי המקורות וכדומה; אם בדרכי הנהגת הציבור ובשאלות שהזמן גרמן וכל כיוצא בהם; ופעמים גם על רקע אישי. ברוב המקרים היתה זאת מחלוקת לשם שמים. אך פעמים גלשה המחלוקת ממחלוקת לשם שמים לדרכים אחרות וקיבלה צורה שלמעורבים בה כבר לא היתה שליטה עליה. כמה מן הניגודים הללו מצאו את מקומם גם בספרי השו"ת בתקופה שבה דנים פרקים אלה, דהיינו ממחצית המאה ה־19 ועד סופה.

בעל כתב סופר נשאל מאת ר' אברהם יצחק וויינברגר¹ "ע"ד תלמיד אחד שלמד אצל רבו כעשר שנים והוא רבו מובהק ויש לו דין ודברים עמו אם רשאי לתבעו בבית דין לדין תורה ואם הב"ד רשאין להזדקק לדון בהם". מהמשך הדברים מתברר שאותו תלמיד הוא גם חתנו של הרב. התשובה אינה מבהירה מה יסוד הריב בין הרב לתלמיד, שהיה כאמור גם חתנו. מסתבר שהחתן תבע את חותנו תביעה של ממון, שאולי הובטח לו כנדוניה. ברור שהעיקרון של "הכל שוים בפני החוק" חל גם במקרה דנן "וכבר כתבתי לעיל שלתבוע בבית דין לכל השיטות שרי", משיב הכת"ס. יחד עם זאת צריך להזהר מפגיעה בכבודו של רב גדול ומכובד על הציבור שהוא כבוד התורה. לכן מציע הכת"ס שסופרי הדיינים ילכו לשמוע את טענותיו של התובע אם יש בהן ממש לכאורה. ואילו להזמין את הרב בפני בית־הדין יש בכך משום זלזול בכבודו והוא מזהיר "שלא יכפוהו בית דין לבוא לפניהם ואפילו הב"ד גדולים ממנו". הדרך הטובה ביותר היא "אם אפשר לדבר על לב התלמיד ולכופו בדברים בתוכחת

מוסר שישמור נפשו וירחק מכל זה פן יכשל בדברים... ואם בדברים לא יוסר טוב לשמוע ממנו תחלה אם יש ממש בטענותיו שלא יהי' הורדת כבוד התורה והרב על מגן". אך זה שישמע את טענות החתן שוב לא יוכל לשמש כחבר בבית־הדין "אשר ישפטו בדינו". הכת"ס פונה גם אל התלמיד ש"ישמור נפשו וירחק מכזה... כי יש בו תרתי כבוד רבו וכבוד חותנו". הוא קושר את הריב המשפחתי הזה למצב הרבנים בכלל, כי "בדור הזה יש חילול השם גדול אם ישמעו קרובים ורחוקים מה יאמרו ראו זה שלמד תורה מבזה ומוריד כבוד רבו וחותנו" ומציע לו ש"יכנס בפורשים", כלומר, שיגיע לידי פשרה עם חותנו "ויאמר לרבו המובהק טוב לי תורת פ'ך מאלפי זהב וכסף". מכאן שהסיכסוך היה כספי.² כשם שפנה אל התובע החתן כך פונה הכת"ס גם אל הנתבע בעצה: "ואם לעצתי ישמע י"נ חביבי נ"י יראה כל האפשר לפייסו בדברים ובממון. כל חפצים לא ישוו לחוס על כבוד שמים וכבוד התורה". גם אליו הוא מעלה את העניין הציבורי, "כי מה יאמרו הבריות הלא יתלו בוקי סריקי בפר"מ נ"י כי מבקשים מומים ודוברים על צדיק עתק שכיחי הרבה והגם שיודעים בנפשם כי הדין עמו ישישו כי ימצאו גבר בגוברין לדבר עליו תועה... ולדינא אין משוא פנים בדבר ח"ו"³.

עניינו של ר' עקיבא יוסף שלזינגר בירושלים ידוע מאד. הוא היה אחד הקנאים בהונגריה בשמירה על חומת הדת שלא תפגע והפיץ את דעותיו ברבים בספריו ובכתבי העת. כאשר עלה לירושלים נהפך עליו הגלגל והיה קרבן לקנאי ירושלים, שאף החרימוהו על דעותיו שהפיץ נגד החלוקה ובעד עבודת אדמה וכו'. מהר"ם שיק נשאל מאת תלמידו ר' יואל צבי בנעט מפאקש בקשר לר' עקיבא יוסף

גם סי' קח, מוש"ק משפטים תרכ"ז.
3 שם סי' קט, פ' תצוה תרכ"ז.

1 כבר נאמר בפרק ד (הערה 39) שבעל כתב סופר היה גיסו החורג של ר' אברהם יצחק וויינברגר עיי"ש.

2 שו"ת כתב סופר יו"ד סי' קז, עש"ק משפטים תרכ"ז. בעניין זה

פרק חמישי

רבנים, שוחטים, חזנים וענייני קהילה

יחסים בין־רבניים

מן המפורסמות שאין צריכות ראייה שמאז ומעולם נתהוו חילוקי דעות בין רבנים וחכמים, אם על רקע פסקי הלכה, פירושי המקורות וכדומה; אם בדרכי הנהגת הציבור ובשאלות שהזמן גרמן וכל כיוצא בהם; ופעמים גם על רקע אישי. ברוב המקרים היתה זאת מחלוקת לשם שמים. אך פעמים גלשה המחלוקת ממחלוקת לשם שמים לדרכים אחרות וקיבלה צורה שלמעורבים בה כבר לא היתה שליטה עליה. כמה מן הניגודים הללו מצאו את מקומם גם בספרי השו"ת בתקופה שבה דנים פרקים אלה, דהיינו ממחצית המאה ה־19 ועד סופה.

בעל כתב סופר נשאל מאת ר' אברהם יצחק וויינברגר¹ "ע"ד תלמיד אחד שלמד אצל רבו כעשר שנים והוא רבו מובהק ויש לו דין ודברים עמו אם רשאי לתבעו בבית דין לדין תורה ואם הב"ד רשאי להזדקק לדון בהם". מהמשך הדברים מתברר שאותו תלמיד הוא גם חתנו של הרב. התשובה אינה מבהירה מה יסוד הריב בין הרב לתלמיד, שהיה כאמור גם חתנו. מסתבר שהחתן תבע את חתנו תביעה של ממון, שאולי הובטח לו כנדוניה. ברור שהעיקרון של "הכל שוים בפני החוק" חל גם במקרה דנן "וכבר כתבתי לעיל שלתבוע בבית דין לכל השיטות שרי", משיב הכת"ס. יחד עם זאת צריך להזהר מפגיעה בכבודו של רב גדול ומכובד על הציבור שהוא כבוד התורה. לכן מציע הכת"ס שסופרי הדיינים ילכו לשמוע את טענותיו של התובע אם יש בהן ממש לכאורה. ואילו להזמין את הרב בפני בית־הדין יש בכך משום זלזול בכבודו והוא מזהיר "שלא יכפוהו בית דין לבוא לפניהם ואפילו הב"ד גדולים ממנו". הדרך הטובה ביותר היא "אם אפשר לדבר על לב התלמיד ולכופו בדברים בתוכחת

מוסר שישמור נפשו וירחק מכל זה פן יכשל בדברים... ואם בדברים לא יוסר טוב לשמוע ממנו תחלה אם יש ממש בטענותיו שלא יהי' הורדת כבוד התורה והרב על מגן". אך זה שישמע את טענות החתן שוב לא יוכל לשמש כחבר בבית־הדין "אשר ישפטו בדינו". הכת"ס פונה גם אל התלמיד ש"ישמור נפשו וירחק מכוזה... כי יש בו תרתי כבוד רבו וכבוד חותנו". הוא קושר את הריב המשפחתי הזה למצב הרבנים בכלל, כי "בדור הזה יש חילול השם גדול אם ישמעו קרובים ורחוקים מה יאמרו ראו זה שלמד תורה מבזה ומוריד כבוד רבו וחותנו" ומציע לו ש"יכנס בפושרים", כלומר, שיגיע לידי פשרה עם חותנו "ויאמר לרבו המובהק טוב לי תורת פיך מאלפי זהב וכסף". מכאן שהסיכסוך היה כספי². כשם שפנה אל התובע החתן כך פונה הכת"ס גם אל הנתבע בעצה: "ואם לעצתי ישמע י"נ חביבי נ"י יראה כל האפשר לפייסו בדברים ובממון. כל חפצים לא ישוו לחוס על כבוד שמים וכבוד התורה". גם אליו הוא מעלה את העניין הציבורי, "כי מה יאמרו הבריות הלא יתלו בוקי סריקי בפר"מ נ"י כי מבקשים מומים ודוברים על צדיק עתק שכיחי הרבה והגם שיודעים בנפשם כי הדין עמו ישישו כי ימצאו גבר בגוברין לדבר עליו תועה... ולדינא אין משוא פנים בדבר ח"ו"³.

עניינו של ר' עקיבא יוסף שלזינגר בירושלים ידוע מאד. הוא היה אחד הקנאים בהונגריה בשמירה על חומת הדת שלא תפגע והפיץ את דעותיו ברבים בספריו ובכתבי העת. כאשר עלה לירושלים נהפך עליו הגלגל והיה קרבן לקנאי ירושלים, שאף החרימוהו על דעותיו שהפיץ נגד החלוקה ובעד עבודת אדמה וכו'. מהר"ם שיק נשאל מאת תלמידו ר' יואל צבי בנעט מפאקש בקשר לר' עקיבא יוסף

1 כבר נאמר בפרק ד (הערה 39) שבעל כתב סופר היה גיסו

החורג של ר' אברהם יצחק וויינברגר עיי"ש.

2 שו"ת כתב סופר יו"ד סי' קז, עש"ק משפטים תרכ"ז. בעניין זה

3 שם סי' קט, פ' תצוה תרכ"ז.

גם סי' קח, מוש"ק משפטים תרכ"ז.

שלזינגר, שתי שאלות: "ע"ד הרעש בארץ הקדושה נגד החיבור תשובת בית יוסף החדש [שחיבר רע"י שלזינגר] ושאלת אם יש לחוש על החרם שנתנו על הספר הזה. שנית שאלת שרבים הבטיחו להרב המחבר הנ"ל לתמכו בממון לשיבת ארץ הקדושה וכעת מכח הוצאות הקול והלע"ז עליו אינם רוצים לשלוח וליתן לו. אם המה רשאים לחזור מנדרם". על השאלה הראשונה משיב מהר"ם שיק: "והנה הספר הנ"ל לא ראיתי ולא בא לידי. ואם אמנם שהרב המחבר הנ"ל מוחזק בכשרות ולירא ה' בכל זה כשנשלח לידי מירושלים תוכן ענין הספר שנתנו עליו חרם בב"ד דשם חששתי לדבריהם... והיום שבא לידי קונטרס נדפס בירושלים בשם חרב פיפיות וגם בסופו נדפס קונטרס בשם צעקת הדל"ג* מהרב המחבר הנ"ל שצועק חמס שרודפין אותו שלא כדין ושאין ממש בלעז שהוציאו עליו". מהר"ם שיק לא ירד לסוף דעתם של הקנאים רודפי רע"י שלזינגר והוא תמה: "מי יודע ויבין זאת". ואף-על-פי-כן "צריכין אנו לחוש עוד עד דיצא האמת לאמתו ויתבררו הדברים". הוא מצטער מאד "ולמשמע אוזן דאבה נפשי". אך הוא מקוה ש"ה' ירחם על שארית עמו בית ישראל במהרה. הגאווה והגובה ישפלו גם הקנאה והשנאה יתבטלו ויבוא מבשר שלום וטוב בב"א". דברים אלה משקפים את מבוכתו של מהר"ם שיק בעניין זה. מצד אחד יש לכבד פסק בית-דין שהחריס את רע"י שלזינגר ומאידך רומז מהר"ם שיק בבירור שמקור כל המחלוקת בקנאה ושנאה וכו'.

ואשר לשאלה השניה האם מותר להם למבטיחי התמיכה ברע"י שלזינגר, טרם עלותו ארצה, לשנות את יעד התמיכה ולהפסיק את נדבתם, משיב מהר"ם שיק בפשטות, "בוודאי לא מבעי' כל זמן שאין דבר ברור כדלעיל בוודאי הנדר קיים. אלא אפילו אם ה' ח"ו הלעז אמת מכל מקום לדעתי אי אפשר להנודרים לחזור ולומר אדעתא דהכי לא נדרנא". בסיום התשובה נאמר: "ובפרט לפי הנראה מדברי מעלתך שהבטיחו לו זאת משום שעשה תועלת בספריו שחיבר להשיב רבים מילדי בני ישראל מדרכיהם הרע משטי כזב... וכל שכן שהדברים

נראים כמ"ש למעלה שרק טעות ושגגה היא שורש לדברים בענין ההוא"⁴.

ר' שלמה זלמן שפיצר, רבה של קהילת היראים בווינה, הוצעה לו הרבנות בעיר מאטרסדורף, לאחר שגיסו ר' שמעון סופר עבר לשמש ברבנות קראקא. נראה, שמלבד שהמקום קסם לו, בשל היותו מקום הרבנות של חותנו החתם סופר, רצה להקים בה ישיבה גדולה, דבר שנמנע ממנו בעיר הבירה ווינה. הוא ביקש על כך את הסכמת וברכת רבו מהר"ם שיק, שלא ניתנו לו. "שאלתני ליעץ אותך אם תקבל המשרה על שכמך להיות רב בק"ק מאטרסדארף יע"א הרוצים בך, כי שם תוכל להרכיב תורה ונפשך חשקה ללמוד וללמד". ראשית הוא מבקשו לשאול גם בעצת רבנים גדולים אחרים, "ישאל גם את הגאון מסאנץ [ר' חיים הלברשטאם] נ"י או להגאון מלעמבערג [ר' יוסף שאול נאטאנון] נ"י וכיוצא". דעתו של מהר"ם שיק היא ש"בנדרן דמעלתו נ"י יש לדון עוד דבר אחד. הרי הוא עומד באמצע המלחמה", הכוונה כמובן במלחמה ברפורמים בווינה, "ואם התורה התיירה בתחילה לילך לדבר מצוה אבל בעת המלחמה נאמר ופקדו שרי צבאות בראש העם. ובנסיעתו יניע את לב המון בני ישראל וגם יש לחוש ח"ו לחילול השם"⁵.

כיוצא בזה תשובת ר' יהודה אסאד לתלמידו ר' משה בער שען רב בעיר קרעמז, אשר אף הוא עלה על דעתו לעזוב את קהילתו ו"לברוח מפני רוח הזמן אשר גבר רוח עושים בקרב אנשים הרבה להג ואין אתה יודע אנה מפניהם תברח כי רוח היום על פני כל הארץ, כמעט אין מקום פנוי מרוח [הזמן]". ר"י אסאד אינו מסכים: "אהובי תלמידי, לך עצתי, מקומך אל תנח. תשא ותסכול עלבון התורה והמצות עד אשר ד' ממרום רוח טהרה עלינו ועליהם יערה. והוי שקוד ללמוד תורה כאות נפשך דום לד' והתחולל לו והוא יכלכלך בכבוד אנס"ו"⁶.

ידוע הפולמוס הרבני מסיבי לגט מהרמאנשטאדט, שסידר ר' זאב הלוי רוזנבלי בעיר הרמאנשטאדט בשנת תרל"ג (1873). כמה מרבני טראנסילוואניה

4 שו"ת מהר"ם שיק יו"ד סי' ריא, ה שלח תרל"ה.
5 שם סי' רכז, ד תשרי תרל"ד.
6 תשובות מהרי"א אה"ע סי' רנז.

ובראשם הרב משאמלוי מצאו בגט כמה פסולים. הרבנים הפוסלים נתמכו בידי רוב רבני הונגריה ובכללם מהר"ם שיק. לא נגולל כאן את הפרשה, שעליה כבר כתבתי במקום אחר⁷, אלא כדי "שלא יחסר המזג" נציין כאן את שתי התשובות של מהר"ם שיק, אחת לר' יוסף שאול נאטאנון אב"ד לבוב⁸ והשניה לר' יצחק אהרן לאנדסברג אב"ד גרוסווארדיין⁹, שעמדו לצדו של מסדר הגט.

למהר"ם שיק היו חילוקי דעות עם עמיתו ר' אהרן דוד דייטש אב"ד באלאשא ג'ארמאט באשר לדרכי הפעולה נגד מסרב לדין תורה. "הפלפול שהיו בינינו" לא חרג מויכוח הלכתי תורני רגיל ומקובל ולא השאיר, קרוב לוודאי, משקע של טינה אישית בין שני הרבנים הגדולים, ששניהם היו מגדולי הרבנים ושניהם עמדו בחזית המאבק בפורצי הגדר. מהר"ם שיק מריץ תשובה לרא"ד דייטש "ע"ד הפלפול שהיו בינינו בפעסט. כי אני אמרתי דמה שכתוב בתקנות [של ארגון הקהילות האורתודוקסין] שאם יסרב אחד לברר לו בית דין אז הדורכפירונגס קאממיסאן [הועד הפועל] יבררו בית דין. והם ידונו את המסרב שלא בפניו, דבר זה אינו ראוי על פי דין תורה". מהר"ם שיק התנגד לדון את המסרב שלא בפניו, "דכן הוא בדיניהם" של ערכאות המדינה. אבל בדיני ישראל הדין הוא שמותר להיעזר בידי הערכאות של המדינה "שכופין אותו או בנידוי או בחרם ובשוטין ע"י גוים שיכפוהו עשה מה שישאל אומר. אבל לדון שלא בפניו לא שמענו". ואילו ברה"פלוגתא שלו, רא"ד דייטש בדעה שאין לערב את השלטונות הארציים בפסקי בתי-הדין הרבניים אלא לדון את המסרב שלא בפניו שזה "עדיפא מכפיה ע"י גוים. וכדי לבוא על האמת אמרתי לברר דברי"¹⁰.

רוב ההתרחשויות שהבאנו כאן אירעו בשנות השבעים של המאה ה-19 ומיעוטם בשנות הששים.

7 ספר "חכמי טראנסילוואניה", עמ' קנדר-קנה.
8 שו"ת מהר"ם שיק אה"ע סי' קלא, ער"ח חשון תרל"ד.
9 שם סי' קלב, איסרו חג דסוכות תרל"ד.
10 שם חו"מ סי' ב, כה סיון תרל"ב.
11 על ר' צבי הורוויץ ראה בספרי הנ"ל (הערה 7) עמ' 76.
המחלוקת עליו שם עמ' קנדר-קנה.
12 שו"ת אהל אברהם סי' א, ה דברים תרנ"ג.
13 שו"ת בית היוצר או"ח סי' מג, מו.
14 שו"ת נטע שורק יו"ד סי' ה, ב סיון תרנ"ו.

15 שם חו"מ סי' י, עש"ק בחוקותי תרנ"ה. התשובה קטועה ("חסר הסיום וחבל על דאבדין"), ואין לדעת מה היתה מסקנת המשיב. לפי פנקס הקהילות הונגריה (עמ' 390) נבחר בשנת תרמ"ט (1889) לרב בניר מאדע ר' יצחק צבי יונגרייז. נראה, שר' יהוסף רוטנברג רצה להפקיע את חוקת הרבנות של רב זה ולהשיבה לעצמו. בשנת תרס"ו (1906) נבחר ר' יצחק צבי יונגרייז למלא מקום אביו, ר' משה יונגרייז, כרב בעיר קאשוי. אך ר' יהוסף רוטנברג כבר ישב מזה שנים בעיירה קאסאן ושימש בה אדמו"ר מפורסם ומקובל על חסידים רבים ולא חזר לגור מאדע.

*3 קונטרס "חרב פיפיות" (הכולל גם "צעקת הדל") היה בחזקת אבוד. רק לאחרונה נתגלה עותק שחסר בו דף אחד בארכיון עיריית ירושלים על-ידי ישראל פריידין. ראה קרית ספר כרך סג (תש"ן-תשנ"א), עמ' 987—991.

וכראשם הרב משאמלוי מצאו בגט כמה פסולים. הרבנים הפוסלים נתמכו בידי רוב רבני הונגריה ובכללם מהר"ם שיק. לא נגולל כאן את הפרשה, שעליה כבר כתבתי במקום אחר⁷, אלא כדי "שלא יחסר המזג" נציין כאן את שתי התשובות של מהר"ם שיק, אחת לר' יוסף שאול נאטאנון אב"ד לבוב⁸ והשנייה לר' יצחק אהרן לאנדסברג אב"ד גרוסווארדיין⁹, שעמדו לצדו של מסדר הגט.

למהר"ם שיק היו חילוקי דעות עם עמיתו ר' אהרן דוד דייטש אב"ד באלאשא ג'ארמאט כאשר לדרכי הפעולה נגד מסרב לדין תורה. "הפלפול שהיו בינינו" לא חרג מויכוח הלכתי תורני רגיל ומקובל ולא השאיר, קרוב לוודאי, משקע של טינה אישית בין שני הרבנים הגדולים, ששניהם היו מגדולי הרבנים ושניהם עמדו בחזית המאבק בפורצי הגדר. מהר"ם שיק מריץ תשובה לרא"ד דייטש "ע"ד הפלפול שהיו בינינו בפעסט. כי אני אמרתי דמה שכתוב בתקנות [של ארגון הקהילות האורתודוכסין] שאם יסרב אחד לברר לו בית דין או הדורכפירונגס קאממיסיאן [הועד הפועל] יבררו בית דין והם ידונו את המסרב שלא בפניו, דבר זה אינו ראוי על פי דין תורה". מהר"ם שיק התנגד לדון את המסרב שלא בפניו, "דכן הוא בדיניהם" של ערכאות המדינה. אבל בדיני ישראל הדין הוא שמותר להיעזר בידי הערכאות של המדינה "שכופין אותו או בנידוי או בחרם ובשוטין ע"י גוים שיכפוהו עשה מה שישאל אומר. אבל לדון שלא בפניו לא שמענו". ואילו ברה"פלוגתא שלו, רא"ד דייטש בדעה שאין לערב את השלטונות הארציים בפסקי בתי"הדין הרבניים אלא לדון את המסרב שלא בפניו שזה "עדיפא מכפיה ע"י גוים. וכדי לבוא על האמת אמרתי לברר דבריי"¹⁰.

רוב ההתרחשויות שהבאנו כאן אירעו בשנות השבעים של המאה ה-19 ומיעוטם בשנות הששים.

נביא שתי תשובות הדנות באירועים של שנות התשעים. הצד השווה שבמאורעות אלה הוא נסיון הדיחה של רבנים מקהילותיהם. לאחר שר' צבי הורוויץ נבחר לרבה של הרמאנשטאדט שבטראנסילוואניה לרב בחורף תר"ץ (1889), קמו לו מתנגדים בקהילה ובראשם ר' יהודה ווייס, ששימש בה מורה הוראה. טענת המתנגדים הייתה שהרב מתנהג בקלות דעת שאינה הולמת רב בקהילה חרדית. המאבק נמשך בשנים תרנ"ג—תרנ"ו (1893—1896) והוא נסתיים בנצחונו של הרב, ששימש בקהילתו עד פטירתו (תרצ"ד 1934). את פרטי הפרשה כבר פרטנו במקום אחר¹¹ ולא נכפיל את הדברים כאן. רק נציין את תשובותיהם של הרבנים ר' אברהם הכהן קארפלס¹², ר' יואל צבי רוט¹³ ור' שרגא צבי טננבוים¹⁴.

נסיון ההדיחה השני, נסיון שבוצע, היה מטעם הפוך. ההתנגדות לרב הקהילה הייתה ככל הנראה על שום חסידותו היתירה, שהיתה למורת רוחם של חלק מאנשי הקהילה בעיירה ניר מאדע. הרב הנפגע, ר' יהוסף הלוי רוטנברג, שהתפרסם לאחר מכן כאדמו"ר לחסידים רבים וכבקי ומעמיק בחכמת הקבלה, ביחוד לאחר שנבחר לרבה של מעזא-קאסאן, שימש ברבנות ניר מאדע "יותר מעשתי עשרה שנה". אולם "שני אנשים רדפוהו חנם ומסרוהו בערכאותיהם עד אשר פסקו עליו חמשה ימים מאסר". לא נמסר מה היו האשמות שטפלו עליו וכן לא ברור אם אמנם ריצה את עונש המאסר. במצב זה לא היה יכול להשאר בניר מאדע. הוא "ברח לעיר דעברעצין מקום אשר אנשי אמת תומכים אותו. וטרם יצא ממאדע דרש שם בפומבי בפני כמה מאות ישראל אשר נקבצו שם, כי הרבנות דשם שלו הוא ורק בורח הוא מחמת מרדין ופחד". ר"י רוטנברג מבקש איפוא מר' שרגא צבי טננבוים "שאדון אנכי בזה אם אבד חזקתו או לא"¹⁵.

7 ספר "חכמי טראנסילוואניה", עמ' קנד"קנה.

8 שו"ת מהר"ם שיק אה"ע סי' קלא, ער"ח חשון תרל"ד.

9 שם סי' קלב, איסרו חג דסוכות תרל"ד.

10 שם חו"מ סי' ב, כה סיון תרל"ב.

11 על ר' צבי הורוויץ ראה בספרי הנ"ל (הערה 7) עמ' 76. המחלוקת עליו שם עמ' קנד"קנה.

12 שו"ת אהל אברהם סי' א, ה דברים תרנ"ג.

13 שו"ת בית היוצר או"ח סי' מג, מו.

14 שו"ת נטע שורק יו"ד סי' ה, ב סיון תרנ"ו.

15 שם חו"מ סי' י, עש"ק בחוקותי תרנ"ה. התשובה קטועה ("חסר הסיום וחבל על דאבדין"), ואין לדעת מה הייתה מסקנת המשיב. לפי פנקס הקהילות הונגריה (עמ' 390) נבחר בשנת תרמ"ט (1889) לרב בניר מאדע ר' יצחק צבי יונגרייז. נראה, שר' יהוסף רוטנברג רצה להפקיע את חזקת הרבנות של רב זה ולהשיבה לעצמו. בשנת תרס"ו (1906) נבחר ר' יצחק צבי יונגרייז למלא מקום אביו, ר' משה יונגרייז, כרב בעיר קאשוי. אך ר' יהוסף רוטנברג כבר ישב מזה שנים בעיירה קאסאן ושימש בה אדמו"ר מפורסם ומקובל על חסידים רבים ולא חזר לניר מאדע.

פולמוס הציקוריה

התחליף לקפה המכונה ציקוריה שימש סלע מחלוקת בין רבנים, מהם גם רבני הונגריה. זה זמן רב (לפי דברי ר' יהודה אסאד "זה יותר ממאה שנה") שהיה בחזקת היתר ויהודים נהנו ממנו ללא חשש. עד שבאחד העתונים נדפסה ידיעה אנונימית ש"הוא בתערוכת שומן דבר אחר". ר' יהודה אסאד נשאל, כנראה בשנות הששים של המאה ה-19, "אם יש לחוש למה שכתוב בעלי הציטונג שהוא תערוכת שומן דבר אחר [חזיר]". בתשובתו לשואל, ר' אהרן אלעזר פאשקעס אב"ד גאלאנטא, מתייחס המשיב בזלזול לנאמר בעתון. "הנה כבר איפסקא הלכה אין משגיחים בבת קול". ביחוד שהקול הוא "קלא אילן וקול עלה נידף מכותב הציטונג. הכי שקר אחת לבד נמצא שם". אין אימון בידיעה גם משום שהעתון לא מסר "מבטן מי יצאו הדברים... היה לו להכותב להזכיר שם אמרו". נוסף לכך, במקרה שמתגלה חשש כלשהו הרי "מדרכי הכשרים הוא בכל כיוצא בזה לדרוש את ד' תחלה להריץ הענין בשו"ת לגדולי הדור יחי' כי עליהם המשרה לאפרושי מאיסורא כי מי יחוש חוץ מהם... פשיטא מלתא טובא דלאו כל כמיניה להוציא לעז על כמה הרבה דורות שקדמונו עד היום כאילו נכשל באכילת איסור כל ישראל הכשרים ח"ו וכל הרבנים וכל חכמי ישראל עד הנה לא עמדו על זה ונעלם מהם? הס מלהזכיר לא יאונה לצדיק כל און... ומכל שכן דבר שנתפשט בהיתר בכל הגולה זה יותר ממאה שנים". ואף-על-פי-כן חקר ר"י אסאד בדבר, "וזה מקרוב היה ידי' מו"ה משה ה"פ¹ בק"ק פרעסבורג וחקר על זה והשיבו לו כי נודע להם מעיר ברין שהוא כשר גמור בלי שום חשש איסור". והנה דווקא רב כגון ר' יוסף ווייסע אב"ד דעיר חדש שלא היה מ"שלומי אמוני ישראל", שבקהילתו הנהיגו שינויים בבית הכנסת¹⁷, הוא שאסר את הציקוריה על בני קהילתו. "בכן לא מחכמה עשה הרב בק' עיר חדש לאסור בעירו בפומבי מבלי לשאול תחילה במקום גבוה יותר ועתה הוא כחוכא". כלומר, עשה עצמו לצחוק, שכן "אם בעיר גדולה לאלקים ק"ק פ"ב

16 הכוונה כנראה לר' משה הערצפפלד דיין בסילאש (שם הגדולים מארץ הגר, מ, קמז).

17 ר' יוסף ווייסע נולד במורביה בשנת תקע"ב (1812). בזמן הפילוג לא בא כבירת האורתודוכסים אם כי חתם על איסור סמינאר לרבנים בהונגריה (תשובות מהרי"א אסאד אה"ע סי' ט). משנת תרט"ו (1855) אב"ד עיר חדש עד לפטירתו בשנת תרס"ד

[פרסבורג] ופה ס"ה [סערדאהעלין] ובכל שארי עיירות גדולות אוכלין אותו ובק' ע"ח אוסרין אותו". ור"י אסאד ממשיך בלעג "אנת ווייסע איה חכמתך". הוא משבח את השואל, הרב מגאלאנטא, שלא נפל בפח, "שלא הלך בעצת נפתולים נמהרה". והשורה התחתונה: "יאכלו ענוים וישבעו"¹⁸.

כעשר-שנים עשרה שנה לאחר מכן חל שינוי ביחס לאכילת הציקוריה. ר' חיים הלברשטאם בספרו שו"ת דברי חיים הסתייג אמנם מאכילת הציקוריה והעיד שבביתו אין משתמשים בה, אך אינו אוסר את אכילתה. כשנה לאחר פטירת ר"ח הלברשטאם, שואל ר' אשר שמואל פאנט, לימים אב"ד הידאלמאש, את דודו ורבו ר' מנחם מענדל פאנט אב"ד דעש בדבר התשובה בדברי חיים, ממנה הוא הבין שהאדמו"ר מצאנו אסר את הציקוריה. רמ"מ פאנט בתשובתו מעמידו על טעותו "בענין הציקאריע שהחמיר רבינו זצ"ל בדברי חיים ח"ב סי' גג. הנה אני לא ראיתי שם שכתב לאסרו. אדרבא סיים כי לא אסרו לעולם רק בביתו". ולעניין הלכה למעשה מסיים רמ"מ פאנט: "ובנדון דידן אין בידי לומר דבר בזה מחמת שרבינו רשכבה"ג בשו"ת דברי חיים לא רצה לאסרו אין בידינו לומר סברות בזה"¹⁹.

בשנת תרמ"א (1881) נתחדש הפולמוס בהונגריה בעניין אכילת הציקוריה. בשנה שלפניה יצא איסור מוחלט על הציקוריה מאת שני רבנים גדולים מגליציה, ילידי הונגריה, ר' שמעון סופר אב"ד קראקא ור' הלל ליכטנשטיין אב"ד קאלאמייא, ש"הרעיש עולמות" כדרכו, הדפיס את איסורו והפיצו בעותקים רבים. היוזמים היו רבני ירושלים, שערכו בדיקה ומצאו שאמנם שומן חזיר מעורב בציקוריה. אך היו רבנים, ובכללם ר' שלמה זלמן שפיצר מווינה, שנתנו הכשר על הציקוריה של הפירמה הידועה "פראנק". וכך נחלקו הדיעות בין רבנים אוסרים ורבנים מתירים. ר' הלל ליכטנשטיין אף הרחיק לכת וקבע שאי-אפשר לפקח ביעילות על תהליך הייצור ולכן אין אימון בשום הכשר.

(1904). ראה עליו ב־ Magyar-Zsidó Lexikon, עמ' 959. תשובה זו נכתבה לא מאוחר משנת תרכ"ו (1866) שבה נפטר ר"י אסאד, שהיינו לפני הפילוג בהונגריה.

18 תשובות מהרי"א יו"ד סי' קנז [תרכ"ה-תרכ"ו לערך].

19 שו"ת שערי צדק יו"ד סי' קה, עש"ק תשא תרל"ז.

יונגרייז לאחיו ר' יהושע פאלק יונגרייז אב"ד שאלה בנספח לתשובה בעניין אחר, "ואשר שאלתני מענין איסור דהאי קאפפע דפראנק על ידי אחינו הרב הגאון הצדיק מהר"ם [משה] נ"י אב"ד קאשוי", למרות היתרו של ר' שלמה זלמן שפיצר, "הנה אצלינו זה הרשו"ש איננו מוחזק לגאון וצדיק כמו אצליכם... על כן גם מעיקרא מעט אימון ניתן לו והוא רק כמו שאר בני ח"ל אשר לדעת הרמב"ם אין להם נאמנות"²².

ר' יהושע אהרן צבי וויינברגר אב"ד מארגרטן היתה לו דעה חיובית יותר על נותן ההכשר לציקוריה מתוצרת "פראנק". בתשובה לר' אשר גרוסברג אב"ד בעלעניעש "אודות הציגאריע לא אאריך רק זה אמת דמהגאון מהרי"א ז"ל דהקיל מאד אין רא"י כי בימיו עדיין לא נתברר ביורו הדבר, רק מה שראה בצייטונג לכן לא חש לזה כלל. אבל בזמנינו נתברר בבירור גמור שיש בו תערוכת שומן כמבואר בעלה אשר יצא לאור מהגאון דק"ק קראקויא שדרש וחקר מפי חכמים בחכמת חעמ"י ומפי ספרים מחכמי העמים המדברים באופני הציגאריע וכולם פה אחד עונים שיש בו תערוכות שומן דבר אחר באופן שאין בו ס'... כללו של דבר אין להקל בדבר זה רק ע"י הכשר מאדם נאמן. וכבר ראיתי הכשר מהרב ר' זלמן שפיטצער מק"ק וויען על הציגאריע הנקרא פראנק קאפפע והרוצה לסמוך עליו אין למחות כי ראוי לסמוך עליו. אבל כל הירא את דבר ה' צריך להרחיק מנגינת שותה קאפפע בקאפפע הויז", שכן שם שותים קפה ללא הכשר. "ואף כי מקרוב ראיתי עלה דבר חדש מהרב הצדיק מקאלעמאי דצווח ככרובי" על ההכשרים... שבשום אופן אין יכול אדם להשגיח השגחה ראוי' על מלאכה זו. אולם אנכי לא ידעתי, כי רחוק מן השכל הוא. לכן אין לדעתי למחות לסמוך על הכשר מאדם נאמן"²³.

רבה של פרסבורג, ר' שמחה בונם סופר, בן אחיו של ר' שמעון סופר אב"ד קראקא, שאסר את הציקוריה, ובן גיסו של ר' שלמה זלמן שפיצר, שהעניק הכשר לציקוריה של הפירמה "פראנק", משיב בעניין זה שתי תשובות. שתיהן בשנת תרמ"א (1881). לר' קאפל רייך, אז עדיין אב"ד ווערבו, הוא

ר' מנחם מענדל פאנט, שבשנת תרל"ז (1877) לא אסר את הציקוריה, כאמור, שינה את טעמו בשנת תרמ"א. בתשובה לר' דוד פרידמאן "בענין הציקאריע... אשר נתפרסם האיסור ומעלתו תמה על זה והביא דברי תשובות מהרי"א סי' קנ"ז להתיר", מתרץ המשיב שר' יהודה אסאד רק הביע את דעתו שאין להאמין לעתונים בדבר שנהגו היתר כמה וכמה דורות. הוא מודה שבשו"ת דברי חיים נאמר "כי נתברר להגאון בחקירה ודרישה מרבנים מפורסמים... כי אמת הוא שמערבין בתוך הציקאריע שומן דבר אחר רק שיש בהיתר כדי לבטל" את האיסור. ולכן "סיים הגאון דאין לאוסרו להעולם רק בעל נפש יחוש לעצמו". אך עתה נשתנה הדבר לרעה, ש"זה מקרוב אשר הרבנים הצדיקים מעיה"ק ירושלים תובב"א כתבו להגאון מאוה"ג ראש נשיא ישראל מהר"ש סופר נ"י אבד"ק קראקא כי ע"י דרישה וחקירה שלהם אצל הפאבריקען עתה הוסיפו על המדה של שומן דבר אחר עד שאין כדי ביטול בס' כלל... וכן עשה הה"ג מקראקא ונתברר לו בחקירה ודרישה כי כעת מעשה הציקאריע בהפאבריקען הוא חלק אחד מחמישים בהיתר על כן פרסם הגאון הנ"ל האיסור. ואחריו החזיק הגאון מקאלאמאי ושלח אגרות לכל הרבנים בכל מקומות... ואסר הציקאריעס בלי משגיחים בכל עת. וכן נעשה בלינץ ובקאלאמאי [מקומות ייצור הציקוריה] ואין צריך להאריך ביותר כי יבין בעצמו שאין בזה היתר מה שאכלו בשנים קדמוניות, כי חידש חידשו הפאבריקאנטען כעת והאיסור הולך וגדל כמובן. ומי שהוא בעל נפש גם מקודם ה' נזהר מעת שיצא הקול אף שאז היו סברות הביטול כנ"ל"²⁰.

כיוצא בזה כותב ר' שמואל דוד יונגרייז אב"ד פעהער-ג'ארמאט לר' גרשון ליטש-רוזנבוים אב"ד טאליא "אודות הציגאריע אשר נאסר מהרב הגאון הגדול דק"ק קראקוי נ"י". גם הוא מתרץ את דברי ר' יהודה אסאד, "כי עד עתה באמת מותר ה' כנ"ל... על כן צדק הגאון שם כי מה לנו ועלי הציטונג אשר יכול להיות כי איזה איש יהודי פאבריקאנט כתבו למען בצע כסף. אבל אנן בדין בודאי ראוי להזהר ולהזהיר לשמוע בקול רב גדול הדור"²¹. שמונה שנים לאחר מכן, בשנת תרמ"ט (1889), כותב רש"ד

20 שם סי' קו, ה תצוה תרמ"א.

21 שו"ת מהרשד"ה יו"ד סי' מ, מוש"ק יתרו תרמ"א.

22 שם סי' כז, א תצוה תרמ"ט.

23 שו"ת מהרי"א יו"ד סי' לח, א שמיני תרמ"א.

ר' מנחם מענדל פאנט, שבשנת תרל"ז (1877) לא אסר את הציקוריה, כאמור, שינה את טעמו בשנת תרמ"א. בתשובה לר' דוד פרידמאן "בענין הציקאריע... אשר נתפרסם האיסור ומעלתו תמה על זה והביא דברי תשובות מהרי"א סי' קנ"ז להתיר", מתרץ המשיב שר' יהודה אסאד רק הביע את דעתו שאין להאמין לעתונים בדבר שנהגו היתר כמה וכמה דורות. הוא מודה שבשו"ת דברי חיים נאמר "כי נתברר להגאון בחקירה ודרישה מרבנים מפורסמים... כי אמת הוא שמערבין בתוך הציקאריע שומן דבר אחר רק שיש בהיתר כדי לבטל" את האיסור. ולכן "סיים הגאון דאין לאוסרו להעולם רק בעל נפש יחוש לעצמו". אך עתה נשתנה הדבר לרעה, ש"זה מקרוב אשר הרבנים הצדיקים מעיה"ק ירושלים תובב"א כתבו להגאון מאוה"ג ראש נשיא ישראל מהר"ש סופר נ"י אבד"ק קראקא כי ע"י דרישה וחקירה שלהם אצל הפאבריקען עתה הוסיפו על המדה של שומן דבר אחר עד שאין כדי ביטול בס' כלל... וכן עשה הה"ג מקראקא ונתברר לו בחקירה ודרישה כי כעת מעשה הציקאריע בהפאבריקען הוא חלק אחד מחמישים בהיתר על כן פרסם הגאון הנ"ל האיסור. ואחריו החזיק הגאון מקאלאמאי ושלח אגרות לכל הרבנים בכל מקומות... ואסר הציקאריעס בלי משגיחים בכל עת. וכן נעשה בלינץ ובקאלאמאי [מקומות ייצור הציקוריה] ואין צריך להאריך ביותר כי יבין בעצמו שאין בזה היתר מה שאכלו בשנים קדמוניות, כי חידש חידשו הפאבריקאנטען כעת והאיסור הולך וגדל כמובן. ומי שהוא בעל נפש גם מקודם הי' נזהר מעת שיצא הקול אף שאז היו סברות הביטול כנ"ל²⁰.

כיוצא בזה כותב ר' שמואל דוד יונגרייז אב"ד פעהער-ג'ארמאט לר' גרשון ליטש-רוזנבוים אב"ד טאליא "אודות הציגאריע אשר נאסר מהרב הגאון הגדול דק"ק קראקוי נ"י". גם הוא מתרץ את דברי ר' יהודה אסאד, "כי עד עתה באמת מותר הי' כנ"ל... על כן צדק הגאון שם כי מה לנו ועלי הצייטונג אשר יכול להיות כי איזה איש יהודי פאבריקאנט כתבו למען בצע כסף. אבל אנן בדין בודאי ראוי להזהר ולהזהיר לשמוע בקול רב גדול הדור"²¹. שמונה שנים לאחר מכן, בשנת תרמ"ט (1889), כותב רש"ד

20 שם סי' קר, ה תצוה תרמ"א.

21 שו"ת מהרשד"ה יו"ד סי' מ, מוש"ק יתרו תרמ"א.

יונגרייז לאחיו ר' יהושע פאלק יונגרייז אב"ד שאלה בנספח לתשובה בעניין אחר, "ואשר שאלתני מענין איסור דהאי קאפפע דפראנק על ידי אחינו הרב הגאון הצדיק מהר"ם [משה] נ"י אב"ד קאשוי", למרות היתרו של ר' שלמה זלמן שפיצר, "הנה אצלינו זה הרשז"ש איננו מוחזק לגאון וצדיק כמו אצליכם... על כן גם מעיקרא מעט אימון ניתן לו והוא רק כמו שאר בני ח"ל אשר לדעת הרמב"ם אין להם נאמנות"²².

ר' יהושע אהרן צבי וויינברגר אב"ד מארגרטן היתה לו דעה חיובית יותר על נותן ההכשר לציקוריה מתוצרת "פראנק". בתשובה לר' אשר גרוסברג אב"ד בעלעניעש "אודות הציגאריע לא אאריך רק זה אמת דמהגאון מהרי"א ז"ל דהקיל מאד אין ראוי כי בימיו עדיין לא נתברר בירור הדבר, רק מה שראה בצייטונג לכן לא חש לזה כלל. אבל בזמנינו נתברר בבירור גמור שיש בו תערובת שומן כמבואר בעלה אשר יצא לאור מהגאון דק"ק קראקויא שדרש וחקר מפי חכמים בחכמת חעמ"י ומפי ספרים מחכמי העמים המדברים באופני הציגאריע וכולם פה אחד עונים שיש בו תערובות שומן דבר אחר באופן שאין בו ס'... כללו של דבר אין להקל בדבר זה רק ע"י הכשר מאדם נאמן. וכבר ראיתי הכשר מהרב ר' זלמן שפיטצער מק"ק וויען על הציגאריע הנקרא פראנק קאפפע והרוצה לסמוך עליו אין למחות כי ראוי לסמוך עליו. אבל כל הירא את דבר ה' צריך להרחיק מנגינת שותה קאפפע בקאפפע הויז", שכן שם שותים קפה ללא הכשר. "ואף כי מקרוב ראיתי עלה דבר חדש מהרב הצדיק מקאלעמאי דצוות ככרובי על ההכשרים... שבשום אופן אין יכול אדם להשגיח השגחה ראוי על מלאכה זו. אולם אנכי לא ידעתי, כי רחוק מן השכל הוא. לכן אין לדעתי למחות לסמוך על הכשר מאדם נאמן"²³.

רבה של פרסבורג, ר' שמחה בונם סופר, בן אחיו של ר' שמעון סופר אב"ד קראקא, שאסר את הציקוריה, ובן גיסו של ר' שלמה זלמן שפיצר, שהעניק הכשר לציקוריה של הפירמה "פראנק", משיב בעניין זה שתי תשובות. שתיהן בשנת תרמ"א (1881). לר' קאפל רייך, אז עדיין אב"ד ווערבווי, הוא

22 שם סי' כז, א תצוה תרמ"ט.

23 שו"ת מהריא"ץ יו"ד סי' לח, א שמיני תרמ"א.

כותב שלאחר "שנודע לנו שיש כמה אומנים שעושים בהכשר גמור בלי שום תערוכת דבר אחר... יש לצדד מכמה טעמים להקל". כדי לעמוד על מצב הדברים לאישורם "קראתי לאומן יהודי פה אשר עשה כמה שנים ציגאריע ובקי בטיב התיקון ואמר שלא נודע לו מאומה מתערוכת ד"א. וגם קראתי לביתי מי שבקי בחכמת כעמיע ועשה לפני אומנתו", כלומר, ערך בדיקה מעבדתית, "ולא מצא בו מאומה". אך כיון שכמה רבנים העידו וכן "ממדינת רוסלאנד שיודעין בודאי שמערכין בו שומן דבר אחר ראוי להזהיר שלא לקנות רק ממקומות שנודע בבירור שאין מערכין... אבל בודאי אין להכריז איסור בפומבי... רק להודיע כזאת ליראים ושלמים. וכן אנו עושין פה וכן השבתי לכמה רבנים". גם הוא מזכיר את ספר "דברי החיים!" מהג' דק"ק צאנו ז"ל" וסיים "אף שיש למנוע [=להמנע] מלשנות מכל מקום אין בידינו לאסור רק בעל נפש יחוש לעצמו. ותו אין להאריך"²⁴. התשובה השניה מסוף תרמ"א היא לר' אברהם ברודא אב"ד ברעזנא ברוח התשובה הקודמת, ש"בעל נפש יחוש לעצמו וימנע מלשנותו. בפרט עכשיו שיש כמה פאבריקען אשר עומדים תחת השגחה ולא צריכין אנו למשכונא נפשין למצוא היתרים"²⁵.

ר' יואל צבי רוט אב"ד חוסט משיב לר' יעקב ריכטער אב"ד קיראלהאז "אודות הציקאריע אשר כתוב עליו ההכשר של דאקטער איבליה ראבינער [דקהילת] טראפא. הנה זה הציקאריע עם זה ההכשר לא שמעתי ולא ראיתי ושקר אמרו שגם בביתי משתמשים בזה הציקאריע. כי אני לעצמי אינני משתמש בשום ציקאריע זה הרבה שנים רק לבני ביתי משתמשים בציקאריע על ההכשר מהרב אב"ד דקה"י מקאשוי [ר' משה יונגריין] בצירוף ההגה"צ מו"ה דוד לייב זילבערשטיין ז"ל בעהמ"ח שבילי דוד שה"י אבדקה"י בעיר ווייטצען יע"א. ויותר מזה לא אדע להעיד בסימן מובהק"²⁶.

שוחטים וחזונים

החל באמצע המאה ה-19, לאחר דיכוי המרד ההונגרי של 1848/49, הלך ונתעצם הישוב היהודי

בהונגריה כתוצאה מגלי הגירה הולכים וגוברים. קהילות רבות נוסדו וקהילות קיימות נתרבו אוכלוסייהן. שוחטים רבים מונו בקהילות החדשות והותיקות. בתהליך מינוי שוחטים קרו מקרים לא מעטים של בחירת שוחטים שאין התפקיד הולמתם, אם משום שלא התאימו מבחינת שליטתם המקצועית במלאכת הקודש, בקיאות מועטה בדינים ומיומנות לא מספיקה בהכנת החלף לשחיטה, בדיקתו לפני השחיטה ולאחריה; חוסר נסיון, אם בכלל, בבדיקת הריאות וכל כיוצא באלו דברים. על שוחט להיות גם ירא ה' מרבים, שלא יאכיל נבילות וטריפות לישראל. כל הדברים הללו לא היו מסודרים ושררה אנרכיה גמורה בתחום זה. לפיכך נתנו דעתם שני מנהיגי הדור, בעל כתב סופר ומהר"ם שיק, להתקין תקנות ולסדר סדרים שיחייבו את כל הקהילות. תלמידם המשותף, ר' וואלף סופר אב"ד סנגרהוט, בא בשליחות הכת"ס אל מהר"ם שיק, "ואמר לי בשם פר"מ נ"י שראוי להמתיק סוד בזה" — כותב מהר"ם שיק לעמיתו. מהר"ם שיק מציע לערוך מכתב חוזר לכל הקהילות שבו יאמר בין היתר: "מכבר נודע... שראוי להשגיח על השוחטים והבודקים בעינא פקיאא ושאיין ליתן רשות לשוחט לשחוט אלא אם כן הוא יודע ספר... ויראת שמים וישוב הדעת יתירה צריכין לבדיקת הסכין ולכל עניני שחיטה... ואם אמרו חכז"ל בדורותם אנו מה נאמר ומה נדבר ומה נצטדק בפרוע פרעות בישראל והתורה ויראת ה' מתמעטים והקלות כציץ השדה כן יציץ בדורותינו... וכבר נשמע כמה קלקולים משו"ב... גם מקצת רבנים ידם במעל הזה שנותנים יד לפושעים וידם פתוחה לקבל זקנים עם נערים המנוערים מן תורה ומצות ליתן רשות לשחוט ולבדוק לכל שואל ומבקש". בהמשך באים ששה סעיפים, המסדירים את עניין קבלת שוחטים ומתן הרשות לשחוט: "א. צריך שיהי' יודע ספר ולקרות מעצמו יודע מקצת גמרא... ולזאת אין ניתן לנער קבלה [תעודה המסמיכה לשחוט] אלא אם כן הוא עוסק בתורה לכל הפחות ששה עשר שנים... ב. צריך לחקור ולבדוק אחריו אם דרכיו מתקנין ביראת ה' ושמירת מצותיו... ולזאת אין ליתן קבלה רק הרב בעירו ליודעיו ולמכיריו השייכים ונתונים תחת דגלו כי עפ"י הרוב בקי בהן

מכירין אותו ונודע לנו שדרכו בקודש. וכל הדברים הנ"ל פשוטים"²⁸.

לשאלת ר' דוד זאלצר אב"ד טעוויל מה דינו של אדם ששימש כשוחט "שהי' בעל מלחמה", כלומר חייל, "גם הי' קאנדאקטער אצל האייען באן ומסתמא אכל טריפות וחילל שבת. ועתה הוא הולך בדרך הטוב והישר, אם אפשר להכשירו לשוב מלאכתו להיות שו"ב". עקרונית בעל תשובה כשר לכל מינוי ציבורי וגם לשוחט. אולם בשאלה הקונקרטית שלפנינו, "דבר זה תלוי בראיית עיני המורה". אם הרב הממונה משוכנע "שעשה תשובה שלימה אפשר להתיר לו להיות שו"ב". אך אם יש ספק בכנות התשובה, "כל זמן שלא יתחזק בזה אין מקום להתיר וכעין שכתב מרן בחת"ס בחיור"ד בסי' ד' דיש לחוש עד שיוחזק צדקתו בבירור גמור, כי הרבה כיוצא באלו תוכן כפרעה וירא כי היתה הרוחה ויכבד לבו. וצריך עומד על גבו זמן רב"²⁹.

גם בעל כתב סופר נשאל על שוחט שנתקבל בחזקת שהוא "אומן ומוחזק בחזקת כשרות ותהלוכותיו בנתיב היראה". אך בעל-בית אחד ערער על קבלת השוחט לפי עדות אשתו, "זאת אומרת כי שחק עמה וחבקה ונשקה לאנסה זה שלוש פעמים ונאמנת עליו כבי תרי ויותר. על פי הדברים האלו ועוד עניני קלות שערער עליו סלקוהו מיד והלך לו" השוחט. הכת"ס נשאל מאת תלמידו ר' יעקב יצחק מארגנשטרן מקהילת טיסא ליק מה דינה של שחיטת השוחט עד עכשיו, שכן "יש ויש שחששו לנפשם אולי יש לחוש לשחיטתו ששחט עד עתה מפני הגדת האשה הנ"ל". המשיב מתיר את שחיטתו, שכן השוחט לא נפסל כהלכה. שהרי אין בכוחו של רינן בעלמא מפי אשה לפסול שוחט ללא עדות ברורה. ולא לחברי הקהילה בלבד מותר לאכול משחיטת השוחט, אלא "נלע"ד שלא להחמיר גם על האשה עצמה לאסור מה שכבר שחט". כלומר, אף האשה שהעידה על השוחט מותר לה לאכול משחיטתו. בעת כתיבת התשובה עדיין לא היה רב בקהילה, שכן הרב שנבחר טרם בא למלא תפקידו. לכן מבקש הכת"ס מאת תלמידו ש"אם כבר בא החכם הרב על מקומו והורה ועשה מעשה" לפני שראה את תשובתו, "חס

ובמעשיהן ובשמועותיהן... ואם על פי איזה טעם וסיבה ילך לרב אחר צריך להביא כתב תעודה מהרב שבעיר המעיד על דרכיו הנכונים... ג. צריך ללמוד ולידע כל דיני שחיטות ובדיקות השכיחים וגם מקצת אינם שכיחים וגם צריך שיהי' לו שימוש בבית המטבחים לבדוק ולהכיר כל חלקי הריאה מבפנים ודיניהם... ד. דיני שחיטה ובדיקה שצריך לנסות אותם עליהם לא די לו בלימוד דיני השחיטות ממהרי"ו [ר' יעקב ווייל] וכיוצא בו אלא צריך ללמוד ג"כ מה שהוסיפו האחרונים... ולזאת אין רשות ליתן לשוחט קבלה אלא אם למד ספרי שו"ב מה שהסכימו עליהם רבותינו האחרונים וגדולי זמנינו כמו מרן הגאון בעל חת"ס זצ"ל או הגאון רבן של ישראל מוהר"מ בנעט זצ"ל, ספר אהל יצחק או לכל הפחות ספר זבחי שלמים... של הרב הדיין הגדול מו"ה שלמה גאנצפריד נ"י. ה. צריך שידע הנותן רשות לשוחט שהשוחט מרגיש בפגימה דקה מן הדקה ושהוא בודק במתינות ובישוב הדעת... ו. השוחט צריך לחזור על לימודי הדינים... ויכתוב לו מפורש בכתב הקבלה שרק על אופן זה ניתן לו הקבלה ושצריך לבוא לפני הרב אשר הוא תחת דגלו להראות לו סכיני מידי חודש בחדשו... וכל המחמיר לבדוק אחר השוחטים הוא משובח"²⁷.

נראה שגם בגרמניה לא היה עניין השוחטים מסודר כל צרכו. מאכן תשובת מהר"ם שיק לרבה של קהילת דירקהיים שבמדינת באוואריה משנת תרל"א (1871), "על דבר ג' שאלות. אחד אם שוחט שעובר עבירות אם מותרין לאכול משחיטתו". התשובה פשוטה, ש"אפילו אם הוא מועד לעבור על אחד משאר עבירות הסכימו האחרונים... דאינו נאמן על בדיקת הסכין ואסור לאכול משחיטתו. ועל דבר השאלה השני' אם רשאי השוחט לשחוט אם אין הרב דגליל ההוא רוצה ליתן לו רשות. גם זה מבואר ביו"ד סי' יח דדווקא ע"י רשות מהרב... הוא רשאי לבדוק סכין ולשחוט בו. וכל רב באתרי' אפילו רב אחר אין לו רשות להורות במקומו כנגדו... ואם עבר ושחט בלי רשות הוא קלות ואפקרותא ואיתרע חזקת כשרות דידי' ואסור לאכול משחיטתו... ועל השאלה השלישית אם צריכין לידע דווקא שהוא ירא שמים... בוודאי אין רשאיין לסמוך על שוחט אלא אם כן

27 שו"ת מהר"ם שיק יו"ד סי' א. וראה אודות שוחט, שו"ת רע"ז הילדסהיימר יו"ד סי' קט, תשובה לר' שלמה גאנצפריד [תרכ"ט].

28 שם סי' ד, ב תמוז תרל"א.

29 שם סי' יב, ה תצא תרל"ה.

24 שו"ת שבט סופר יו"ד סי' מ, עש"ק תרומה תרמ"א.

25 שם סי' מא, ב תצא תרמ"א.

26 שו"ת בית היוצר או"ח סי' כת.

מכירין אותו ונודע לנו שדרכו בקודש. וכל הדברים הנ"ל פשוטים²⁸.

לשאלת ר' דוד זאלצר אב"ד טעוויל מה דינו של אדם ששימש כשוחט "שהי' בעל מלחמה", כלומר חייל, "גם הי' קאנדאקטער אצל האיזען באן ומסתמא אכל טריפות וחילל שבת. ועתה הוא הולך בדרך הטוב והישר, אם אפשר להכשירו לשוב מלאכתו להיות שו"ב". עקרונית בעל תשובה כשר לכל מינוי ציבורי וגם לשוחט. אולם בשאלה הקונקרטית שלפנינו, "דבר זה תלוי בראיית עיני המורה". אם הרב הממונה משוכנע "שעשה תשובה שלימה אפשר להתיר לו להיות שו"ב". אך אם יש ספק בכנות התשובה, "כל זמן שלא יתחזק בזה אין מקום להתיר וכעין שכתב מרן בחת"ס בחיו"ד בסי' ד' דיש לחוש עד שיוחזק צדקתו בבירור גמור, כי הרבה כיוצא באלו תוכן כפרעה וירא כי היתה הרוחה ויכבד לבו. וצריך עומד על גבו זמן רב"²⁹.

גם בעל כתב סופר נשאל על שוחט שנתקבל בחזקת שהוא "אומן ומוחזק בחזקת כשרות ותהלוכותיו בנתיב היראה". אך בעל-בית אחד ערער על קבלת השוחט לפי עדות אשתו, "זאת אומרת כי שחק עמה וחבקה ונשקה לאנסה זה שלוש פעמים ונאמנת עליו כבי תרי ויותר. על פי הדברים האלו ועוד עניני קלות שערער עליו סלקוהו מיד והלך לו" השוחט. הכת"ס נשאל מאת תלמידו ר' יעקב יצחק מארגנשטרן מקהילת טיסא ליק מה דינה של שחיטת השוחט עד עכשיו, שכן "יש ויש שחששו לנפשם אולי יש לחוש לשחיטתו ששחט עד עתה מפני הגדת האשה הנ"ל". המשיב מתיר את שחיטתו, שכן השוחט לא נפסל כהלכה. שהרי אין בכוחו של ריגון בעלמא מפי אשה לפסול שוחט ללא עדות ברורה. ולא לחברי הקהילה בלבד מותר לאכול משחיטת השוחט, אלא "נלע"ד שלא להחמיר גם על האשה עצמה לאסור מה שכבר שחט". כלומר, אף האשה שהעידה על השוחט מותר לה לאכול משחיטתו. בעת כתיבת התשובה עדיין לא היה רב בקהילה, שכן הרב שנבחר טרם בא למלא תפקידו. לכן מבקש הכת"ס מאת תלמידו ש"אם כבר בא החכם הרב על מקומו והורה ועשה מעשה" לפני שראה את תשובתו, "חס

ובמעשיהן ובשמועותיהן... ואם על פי איזה טעם וסיבה ילך לרב אחר צריך להביא כתב תעודה מהרב שבעיר המעיד על דרכיו הנכונים... ג. צריך ללמוד ולידע כל דיני שחיטות ובדיקות השכיחים וגם מקצת אינם שכיחים וגם צריך שיהי' לו שימוש בבית המטבחים לבדוק ולהכיר כל חלקי הריאה מבפנים ודיניהם... ד. דיני שחיטה ובדיקה שצריך לנסות אותם עליהם לא די לו בלימוד דיני השחיטות ממהרי"ו [ר' יעקב ווייל] וכיוצא בו אלא צריך ללמוד ג"כ מה שהוסיפו האחרונים... ולזאת אין רשות ליתן לשוחט קבלה אלא אם למד ספרי שו"ב מה שהסכימו עליהם רבותינו האחרונים וגדולי זמנינו כמו מרן הגאון בעל חת"ס זצ"ל או הגאון רבן של ישראל מוהר"מ בנעט זצ"ל, ספר אהל יצחק או לכל הפחות ספר זבחי שלמים... של הרב הדיין הגדול מו"ה שלמה גאנצפריד נ"י. ה. צריך שידע הנותן רשות לשוחט שהשוחט מרגיש בפגימה דקה מן הדקה ושהוא בודק במתינות ובישוב הדעת... ו. השוחט צריך לחזור על לימודי הדינים... ויכתוב לו מפורש בכתב הקבלה שרק על אופן זה ניתן לו הקבלה ושצריך לבוא לפני הרב אשר הוא תחת דגלו להראות לו סכיני מידי חודש בחודשו... וכל המחמיר לבדוק אחר השוחטים הוא משובח"²⁷.

נראה שגם בגרמניה לא היה עניין השוחטים מסודר כל צרכו. מכאן תשובת מהר"ם שיק לרבה של קהילת דירקהיים שבמדינת באוואריה משנת תרל"א (1871), "על דבר ג' שאלות. אחד אם שוחט שעובר עבירות אם מותרין לאכול משחיטתו". התשובה פשוטה, ש"אפילו אם הוא מועד לעבור על אחד משאר עבירות הסכימו האחרונים... דאינו נאמן על בדיקת הסכין ואסור לאכול משחיטתו. ועל דבר השאלה השני' אם רשאי השוחט לשחוט אם אין הרב דגליל ההוא רוצה ליתן לו רשות. גם זה מבואר ביו"ד סי' יח דדווקא ע"י רשות מהרב... הוא רשאי לבדוק סכין ולשחוט בו. וכל רב באתרי' אפילו רב אחר אין לו רשות להורות במקומו כנגדו... ואם עבר ושחט בלי רשות הוא קלות ואפקרותא ואיתרע חזקת כשרות ידי' ואסור לאכול משחיטתו... ועל השאלה השלישית אם צריכין לידע דווקא שהוא ירא שמים... בוודאי אין רשאים לסמוך על שוחט אלא אם כן

27 שו"ת מהר"ם שיק יו"ד סי' א. וראה אודות שוחט, שו"ת רע"ז הילדסהיימר יו"ד סי' קכט, תשובה לר' שלמה גאנצפריד [תרכ"ט].

28 שם סי' ד, ב תמוז תרל"א.
29 שם סי' יב, ה תצא תרל"ה.

לא להזכיר ולפרסם דברינו זולת להרב עצמו". כלומר, שאם הרב פסק והורה שלא כמשיב, לא להזכיר לאיש את תשובת המשיב, כדי שלא תצמח מחלוקת על הרב החדש. ואם למסור לרב עצמו את תשובת הכת"ס או לא, הוא סומך על תלמידו: "וזה תלוי ברצון תלמידי שי"³⁰.

קהילת טיסא-ליק נהגה בפזיזות כשסילקה את השוחט לפי הגדת אשה. נראה שהשוחט העדיף לעקור מן המקום מרצונו ולא להכנס לעימות עם הקהילה, אף-על-פי שאין ספק ששום רב או בית-דין לא היו פוסלים את שחיטתו על סמך עדות זו. ראייה לדבר אנו מוצאים בתשובתו של ר' יואל אונגאר לקהילה אלמונית, "ע"ד שוחט שיצא עליו עלילה מאשה אחת ששכבה בחדר שהשוחט ואשתו עמו שוכבים... שבאישון לילה ואפילה רצה לשכב עמה". הדבר כל כך פשוט בעיני ר"י אונגאר, ש"מתחילה לא רציתי להשיב מאומה, כי אין הדבר צריך לפני ואין נעלם ממעכ"ת שאין לפסול אדם ע"י ריגון בעלמא, אם לא יעידו עליו ב' עדים כשרים בפני בית דין והעידו בפניו. ולדעת ר"א מזרחי צריך דרישה וחקירה כעדות נפשות". אמנם נאמר בפוסקים "דעל ריגון בעלמא יכול יחיד למחות, היינו שלא לקבלו מתחלה אבל אם כבר נתמנה אין לדחותו"³¹.

מקרה דומה אירע לשוחט בקהילה בשם בעקעניא³², "שיצא קול עליו שתבע נכרית לזנות ונדר לה אתנן והקול יוצא מכמה נשים נכריות אשר ספרו והתאווננו על השוחט לפני נשים ישראליות". ר' שמואל דוד יונגרייז בתשובתו כותב אף הוא ש"דין זה אין צריך כל כך לפני ולפנים... בתורתנו הקדושה כתוב לא יקום עד אחד וכו'". בסיום התשובה מעלה המשיב את האפשרות שזאת עלילה מכוונת נגד השוחט, "אחרי שבעונותינו הרבים שכיחי אינשי דלא מעלי אשר מבקשין עלילות על השוחטים". שכן אם נאמין לכל עלילה "לא שבקת חיי לכלל השוחטים". ולכן ראוי שלא להאמין כדי "שלא ליתן יד לפרשעים"³³.

עלילת שוא על שוחט מצד נכרית מצאנו במקום נוסף, אך למרבה הפלא היה שותף לעלילה אדם נוסף

שהיה בעצמו שוחט. המעשה אירע בקהילת ברעסאווין שבסלובאקיה. רבה של קהילת פעטשי חדש (פעטשיניידורף) הסמוכה, ר' נפתלי סופר, מגולל את הפרשה בפני ר' יקותיאל יהודה טייטלבוים אב"ד סיגט בזה הלשון: "שוחט שהוא חזן שבא לברעסאווין על שבת קודש להתפלל שם כי לדמים הי' צריך והי' ישן בבית השוחט דמתא... ושפחה נכרית הי' ישינה בין התנור... ובבקר הלכה השפחה הנכרית לחדר בעל הבית [השוחט המקומי] ואמרה ראו הביא לנו איש עברי בא לאנס אותי. והשוחט בעל הבית סיפר את זה מיד בש"ק בבקר במקוה. והאריך למענייתו שלא להעביר החזן והשו"ב בשביל לעז וריגון... ובשגם שאומרים שהנכרית הזאת דרכה בכך לתבוע דמים בענין כזה גם מנכרים. ויפה הורה". זה מה שנוגע לשוחט—חזן האורח. אולם התברר שהשוחט המקומי היה שותף פעיל לגוייה המלעיזת ושמא אף היוזם, כדי להבאיש ריחו של האורח. "ועתה טוען החזן כי בעל הבית השוחט מברעסאווין הנה הוא שם לו עלילות דברים אלה והוציא שם רע עליו. וראי' לזה שהוא סיפר זה במקוה ועוד כי המשורר הב' בן י"ד שנים סיפר לו שהשוחט הנ"ל בקש ממנו "שיאמר ששמע הרעש בליל ש"ק עם הנכרית והמשורר סיפר כך בפני הרב הנ"ל נגד השוחט הנ"ל". וכך נהפך הדיון מן השוחט האורח לשוחט המארח, שמא יש לאסור את שחיטתו בשל הוצאת שם רע. על כך משיב ר"י טייטלבוים בסיום התשובה: "מה שסיפר הדברים במקוה, הוא עצמו הוציא שם רע הבדוי מלבו וביישו ברכים ובוודאי הי' ראוי לקנסו אם הי' עדים על הדבר, אבל הואיל וליכא עדים אלא שחושדו בכך", כלומר שאין עדים שהשוחט המקומי בדה את הדברים מלבו בעצה אחת עם השפחה הנכרית, והדבר אינו אלא בגדר השערה, אמנם קרובה לוודאי, ולכן "אין לנו לחייבו"³⁴.

מצאנו ריגון יוצא דופן על שוחט שחטאו היה שהתחזה לרבי של חסידים. השוחט הזה שימש בקהילת קאלוב. השואל הוא רבה של קאלוב, ר' בעריש בעט, והמשיב הוא גיסו הגאון הנודע ר' אברהם יצחק גליק אב"ד טאלטשווא. והמעשה שהיה

קהילות הונגריה עמ' 226).

33 שו"ת מהרש"ה יו"ד סי' ד.

34 שו"ת אבני צדק או"ח סי' ה.

מה דינם של חזנים הכופלים תיבות בתפילתם? על כך נשאל מהר"ם שיק מאת ר' אהרן ווילהייס אב"ד פעזינג: "ע"ד החזנים שמזמרינ וכופלינ התבות הרבה פעמים בזמירתן לבסס קולם אם זה אסור מדינא. כי החזן בקהלתו הוא כופל ומכפיל התיבות והחרוזים אפילו בתיבות מתפלת י"ח וקדושה". הנה תוך כדי תפילתו "אף דאין משתקין אותו בשעת מעשה, מכל מקום צריך למחות בו שלא יעשה כן בפעם אחרת כיון דהוי מגונה. וכל תיבה ותיבה יש לה סוד מנוי וספור מאנשי כנסת הגדולה ז"ל וכל המוסיף גורע... ונכונים כל דבריו. וגם עלי רע המעשה הזה שבחדשות אלו מקרוב באו". חזנים שאינם נוהגים כשורה אינו דבר חדש, שכן "כבר האריך בזה הגאון בעל תבואת שור... והביא הקרא דנתנה עלי קולה על כן שנאתי" והאריך שם הרבה בגנות אלו הדברים ושהחיוב על כל רב אשר בידו למחות יעו"ש. אבל הרע הזה להוסיף ולהכפיל הדברים חדשים המה. ולדינא נראה לי דאסור משום ה' טעמים"³⁷.

על סמך תשובה זו משיב כעבור עשרים וחמש שנה. ר' אליעזר דייטש לר' יהודה הכהן קרויס אב"ד יאנקאוואץ, "ע"ד השו"ב אשר התפלל לפני העמוד כדרך המצפצפים ומהגים עלי נבל כאחד הנבלים בתיבות כפולות. ומעכת"ה נ"י חרה אפו ע"ז ונתן לו [השוחט] תקיעת כף שלא יוסיף עוד לעשות כן. ומעתה רוח אחרת עמו וררצה שיתירו לו התק"כ ובקש לשמוע דעתי בזה". בתשובתו הקצרה כותב ר"א דייטש: "אומר אני ששתים רעות רוצה לעשות החזן הזה... האחד שהוא איסור גמור לשורר בתיבות כפולות כמבואר בשו"ת מהר"ם שיק... ואפילו אם החזן בעצמו אינו כופל רק המשוררים ג"כ אסור לפי הטעמים המבוארים שם". ולסיכום נאמר ש"אם יעמוד במרדו גם אני אסכים לאסור שחיטתו מכל וכל... כל שו"ב אשר אינו שומע לדברי הרב מרא דאתרא בענייני יראת שמים הוא חשוד לכל דבר ואינו נאמן בשחיטה ובדיקה"³⁸.

יחסו השלילי של ר' עמרם בלום לחזנים בכלל מתגלה בתשובתו ל"תורני אחד", "אשר ידידי נ"י מתרעם על החזנים כבר האריך בגנותם די והותר

כך היה: "שו"ב שהי' גם במקום אחר בקהל יראים שו"ב והרב משם נתן עדותו עליו". על סמך עדות זאת נתקבל לשוחט בקאלוב. "ועתה בא רב אחד והוציא שם רע שמלפנים הי' הולך ונוסע בשם רבי ועשה מעשה זימה ועבר על כמה עבירות שבתורה ר"ל. ובעיר א' בפולין ישב בית דין עבורו ולזאת שלחו הקהל שבעירו ב' אנשים לעיר הזאת בפולין ונודע להם שם שאמת הי' שלקח שם רבי לעצמו והי' ממקבלי פיתקין. והדיינים מעיר הנ"ל העידו עליו שהתהלך בדרך הישר והטוב. וענין הזימה שאמרו עליו הוא שקר". לאחר שעלילת הזנות הופרכה שואל הרב מקאלוב "אם יכשירו הרבנים השו"ב הזה איך יתנהג לעצמו אם יאכל משחיטתו". המשיב מברר את חטא ההתחזות לרבי ואלו עבירות כרוכות בכך. ש"מאחר שהדיינים הנ"ל העידו שהוא שקר עדותם נאמנה מאוד ועדות הרב הנ"ל [שהוציא עליו שם רע של זנות] בטל לגביהו... אמנם אכתי נשאר מה שהדיינים הנ"ל העידו שלקח שם רבי לעצמו. ולכאורה יש לדון דכיון שעיי"ז הטעה העולם לקח ממון שלא כדין הוי כחשוד על הגניבה... והרי נמי מלבד פשיעתו שלקח ממון ברמאות עוד רעה עשה שהי' מן הצבועים... ואמנם כל זה לענין דיעבד להכשיר מה ששחט אבל ודאי לכתחילה לא מכשירים למנות שוחט ובודק כזה". אך "אם עשה תשובה שלימה ומוחזק בכשרות ובתום וביושר וכל שכן אם יקבל עליו עתה דברי חבירות יש לסמוך על שחיטתו. וגם מע"כ לא יפרוש מן הציבור"³⁵. מעשה בשוחט, שלא זו בלבד "שהוציא טריפה מתחת ידו והעם מרגנים אחריו שהוא מקלי הדעת, מלעיג על דברי חכמים כאפיקורס, שותה יין נסך", אלא ש"עתה העידו עליו שנמצא עוד עולתה בו, שפעמי רגליו נלכדו ויצרו צעדי אונו לבית הזונות ונמצא בהחבא בבתי הקדשות. ודעת מע"כ לפסול אותו מן השחיטה ומבקש עצתי" — כותב ר' גרשון ליטש-רוזנבוים אב"ד טאליא לרב אלמוני. דבר הלמד מעניינו שהמשיב מסכים ששוחט זה "אין ראוי להיות עוד שוחט וש"ץ". הוא מייעץ לשוחט זה שילך למקום שאין מכירין אותו ושם "יתן אל לבו לעזוב רוע שאור אשר בקרבו... ואז שב ורפא לו"³⁶.

35 שו"ת יד יצחק חלק ב סי' רכ.

36 שו"ת משיב דברים יו"ד סי' יד.

37 שו"ת מהר"ם שיק או"ח סי' לא, עש"ק ויקהל תרל"ה.

38 שו"ת פרי השדה חלק א סי' כט, לח למב"י תר"ס.

30 שו"ת כתב סופר יו"ד סי' ד, ט שבט תר"ך.

31 תשובת ריב"א או"ח יו"ד סי' פו.

32 Bököny לכפר שליך קאלוב (ר' פנקס

כך היה: "שו"ב שהי' גם במקום אחר בקהל יראים שו"ב והרב משם נתן עדותו עליו". על סמך עדות זאת נתקבל לשוחט בקאלוב. "ועתה בא רב אחד והוציא שם רע שמלפנים הי' הולך ונוסע בשם רבי ועשה מעשה זימה ועבר על כמה עבירות שבתורה ר"ל. ובעיר א' בפולין ישב בית דין עבורו ולזאת שלחו הקהל שבעירו ב' אנשים לעיר הזאת בפולין ונודע להם שם שאמת הי' שלקח שם רבי לעצמו והי' ממקבלי פיתקין. והדיינים מעיר הנ"ל העידו עליו שהתהלך בדרך הישר והטוב. וענין הזימה שאמרו עליו הוא שקר". לאחר שעלילת הזנות הופרכה שואל הרב מקאלוב "אם יכשירו הרבנים השו"ב הזה איך יתנהג לעצמו אם יאכל משחיתותו". המשיב מברר את חטא ההתחזות לרבי ואלו עבירות כרוכות בכך. ש"מאחר שהדיינים הנ"ל העידו שהוא שקר עדותם נאמנה מאוד ועדות הרב הנ"ל [שהוציא עליו שם רע של זנות] בטל לגבייהו... אמנם אכתי נשאר מה שהדיינים הנ"ל העידו שלקח שם רבי לעצמו. ולכאורה יש לדון דכיון שעיי"ז הטעה העולם לקח ממון שלא כדין הוי כחשוד על הגניבה... והרי נמי מלבד פשיעתו שלקח ממון ברמאות עוד רעה עשה שהי' מן הצבועים... ואמנם כל זה לענין דיעבד להכשיר מה ששחט אבל ודאי לכתחילה לא מכשירים למנות שוחט ובודק כזה". אך "אם עשה תשובה שלימה ומוחזק בכשרות ובתום וביושר וכל שכן אם יקבל עליו עתה דברי חבירות יש לסמוך על שחיטתו. וגם מע"כ לא יפרוש מן הציבור"³⁵. מעשה בשוחט, שלא זו בלבד "שהוציא טריפה מתחת ידו והעם מרננים אחריו שהוא מקלי הדעת, מלעיג על דברי חכמים כאפיקורס, שותה יין נסך", אלא ש"עתה העידו עליו שנמצא עוד עולתה בו, שפעמי רגליו נלכדו ויצרו צעדי אונו לבית הזונות ונמצא בהחבא בבתי הקדשות. ודעת מע"כ לפסול אותו מן השחיטה ומבקש עצתי" — כותב ר' גרשון ליטשינאווביטש אב"ד טאליא לרב אלמוני. דבר הלמד מעניינו שהמשיב מסכים ששוחט זה "אין ראוי להיות עוד שוחט ושו"ץ". הוא מייצג לשוחט זה שילך למקום שאין מכירין אותו ושם "יתן אל לבו לעזוב רוע שאור אשר בקרבו... ואז שב ורפא לו"³⁶.

מה דינם של חזנים הכופלים תיבות בתפילתם? על כך נשאל מהר"ם שיק מאת ר' אהרן ווילהייס אב"ד פעזינג: "ע"ד החזנים שמזמרין וכופלין התבות הרבה פעמים בזמירתן לבסס קולם אם זה אסור מדינא. כי החזן בקהלתו הוא כופל ומכפיל התיבות והחרוזים אפילו בתיבות מתפלת י"ח וקדושה". הנה תוך כדי תפילתו "אף דאין משתקין אותו בשעת מעשה, מכל מקום צריך למחות בו שלא יעשה כן בפעם אחרת כיון דהוי מגונה. וכל תיבה ותיבה יש לה סוד מנוי וספור מאנשי כנסת הגדולה ז"ל וכל המוסיף גורע... ונכונים כל דבריו. וגם עלי רע המעשה הזה שבחדשות אלו מקרוב באו". חזנים שאינם נוהגים כשורה אינו דבר חדש, שכן "כבר האריך בזה הגאון בעל תבואת שור... והביא הקרא דנתנה עלי קולה על כן שנאתי" והאריך שם הרבה בגנות אלו הדברים ושהחיוב על כל רב אשר בידו למחות יעוי"ש. אבל הרע הזה להוסיף ולהכפיל הדברים חדשים המה. ולדינא נראה לי דאסור משום ה' טעמים"³⁷.

על סמך תשובה זו משיב כעבור עשרים וחמש שנה ר' אליעזר דייטש לר' יהודה הכהן קרויס אב"ד יאנקאוואץ, "ע"ד השו"ב אשר התפלל לפני העמוד בדרך המצפצפים ומהגים עלי נבל כאחד הנבלים בתיבות כפולות. ומעכת"ה נ"י חרה אפו ע"ז ונתן לו [השוחט] תקיעת כף שלא יוסיף עוד לעשות כן. ומעתה רוח אחרת עמו ורצה שיתירו לו התק"כ ובקש לשמוע דעתי בזה". בתשובתו הקצרה כותב ר"א דייטש: "אומר אני ששנים רעות רוצה לעשות החזן הזה... האחד שהוא איסור גמור לשורר בתיבות כפולות כמבואר בשו"ת מהר"ם שיק... ואפילו אם החזן בעצמו אינו כופל רק המשוררים ג"כ אסור לפי הטעמים המבוארים שם". ולסיכום נאמר ש"אם יעמוד במרדו גם אני אסכים לאסור שחיטתו מכל וכל... כל שו"ב אשר אינו שומע לדברי הרב מרא דאתרא בענייני יראת שמים הוא חשוד לכל דבר ואינו נאמן בשחיטה ובדיקה"³⁸.

יחסו השלילי של ר' עמרם בלום לחזנים בכלל מתגלה בתשובתו ל"תורני אחד", "אשר ידידי נ"י מתרעם על החזנים כבר האריך בגנותם די והותר

37 שו"ת מהר"ם שיק אור"ח סי' לא, עש"ק ויקהל תרל"ה.

38 שו"ת פרי השדה חלק א סי' כט, לח למב"י תר"ס.

35 שו"ת יד יצחק חלק ב סי' רכ.

36 שו"ת משיב דברים יו"ד סי' יד.

הגאון בכור שור במס' תענית דט"ז והגאון ר"א פלעקלעש זצ"ל בספרו הנחמד מילי דשמיא דיבור ו' מאמר י"ד ומה לנו להוסיף על דבריהם הקדושים בכמה דורות אחריהם אשר התורה והיראה ירדה עשר מעלות אחורנית והדור פרוץ במילואו ואת יראי החטא ימאסו ואינם שומעים להישיר והטוב ואת הישר בעיניהם עושים וד' ירחם³⁹.

ענייני הקהילה

מענייני הקהילה היהודית מצאנו את תשובת ר' מאיר א"ש לר' יעקב [ענגלענדער] בקאלוב, שהתרעם על החברה קדישא המכבירה את עולה על אנשים שאינם חברים בחברתם. מתוכן התשובה עולה שלא על קהילת קאלוב בלבד דן מהר"ם א"ש אלא על מוסד זה שבקהילות רבות בהונגריה. להיפך, על החברה קדישא שבקאלוב אינו רוצה להתייחס באופן עקרוני, שכן יש בה "רבו⁴⁰ ובית דין קבוע וכל שכן שיש לחוש שיבוא עי"ז ריב ומצה ח"ו בעיר". התשובה היא כללית וגם לא להלכה ולמעשה, שכן "להורות בזה הלכה למעשה קשה בעיני". המשיב בא רק "להשתעשע עמו בדבר ה' זו הלכה לא אחדל". התרעומת היא "אודות חברה גמילות חסדים אשר בקהילות ישראל ויש מהנה אשר יש להתרעם על תקנותיהם ומנהגיהם". אין להכחיש שיש "בתוכם מופלאי תורה יראים ושלמים" ואף-על-פי-כן יש בתקנותיהם דברים שיש להתריע עליהם. ראשית, "כאשר יחפוץ איש מהם [כלומר מן הקהילה] להתחבר ולהיות נטפל לעושי מצוה יעמיסו עליו הון רב למען הרחיקו. ואשר לו ריעים וקרובים בתוך החברא גם כי הוא איש נקלה יקובל מהם כסף מועט. וזאת שנית אם יש בר מינן חוץ להחברא ישאלו מן הקרובים ככל העולה על רוחם והמת מוטל בבזיון... וגם אם יאמרו הקרובים כי המה חפצים להתעסק עם הנעדר לא יניחו עד כי יתנו להם כרצונם... ועוד בה שלישית, אם נעדר אחד ח"ו אם יש לו ריעים אהובים בתוך החברא אף אם הוא קל מאד ויעש נאצות גדולות יתנו לו מקום בין אנשים יקרים גדולי הדור ואם ה' חוץ להחברא ואין לו ריעים ואוהבים בתוך

החברא אף אם הוא תלמיד חכם וצדיק עבד ה' כל ימיו ישכיבוהו בתחתית המקום ובשפל הקברים". מהר"ם א"ש מזכיר את "מרן הגאון זצ"ל בספרו חת"ס [חלק יורה דעה] בסי' שכט ואת אשר כתב שם בתשובה שאחריה". לאחר שקלא וטריא מסכם מהר"ם א"ש: "ועל כל פנים נראה מדברי רבינו שאין שום זכות להחברא קדישא בבית הקברות עצמו... ולזה התרעם גם הוא ז"ל על עילוי לערך שמעריכין הח"ק לקרובי המת לשלם להם ככל העולם על רוחם. ותייתי לי שגם אנכי התאמצתי מאז נגד זה". אך הדבר תלוי גם בטיב החברה קדישא ובתפקידים שהיא לקחה על עצמה. שכן "אם הח"ק נותנים לחולים עניים סממני הרפואות ויעלה מדי שנה ושנה לערך סך גדול ואין להם הכנסה אחרת זולת זה שלוקחים מן בעלי כיסין יורשים גדולים לפי ערכן אותם, כי זולת זה לא יתנו מאומה לחולים, בזה יש לדונם לזכות, דהוי כמו מעשין על הצדקה ואין בעו"ה מקום עילוי בזמנינו זה כי אם באופן ההוא ויש בזה גמילות חסדים לחיים ולמתים. אבל זולת זה ביורשים קטנים בוודאי הוא עול וחמס אשר יש לבטלו"⁴¹.

בעיר מונקאטש היתה קיימת חברה סנדקאות "מאנשים יראים זה כח שנים... כפי התקנות אשר הביאו מיד הגאון אב"ד דק"ק אוהעל [ר'] משה טייטלבוים] וגם הגאון דקהלתו הצדיק ר' עזריאל [גריין] זצ"ל... ועכשיו התאספו אנשים יראים מהולכי בית המדרש⁴² ועשו עוד חברה סנדקאות לעצמם שיחפצו להיות סנדק מאנשים יראים כפי חפצם מהולכי ביהמ"ד ובאו לפנינו על דין תורה". רבה של מונקאטש, ר' חיים סופר, פסק "שחברה חדשה לא תוכל לזכות כדת ודין תורתנו הקדושה. וארשום פה לזכרון בעזהי"ת"⁴³.

במשנה ובגמרא דנים חז"ל בדינו של אנדרוגינוס, דהיינו יצור דרמיני, שיש בו סימני זכרות ונקבות כאחד. מהר"ם שיק נשאל מאת ר' אברהם הכהן קארפעלעס "ע"ד נער אחד והוא קצר קומה ומשונה ורבים אומרים כי הוא אנדרוגינוס". כיון שאנדרוגינוס

ת"ר — תרכ"ו (1840 — 1866).

41 שו"ת אמרי אש יו"ד סי' קטז.

42 כנראה מחוגים החסידיים בעיר.

43 שו"ת מחנה חיים או"ח חלק ב סי' ט.

קשה לדעת את דעתו. נביא רק משפט אחד, שממנה מסתבר שאין המשיב רואה בנסיעה ברכבת איסור דאורייתא: "כבר כתבנו דלשיטת הרשב"ם אין כאן איסור תחומין אף דלמטה מעשרה כיון שהולך מעצמו. ולשיטת המהרי"ק כל הראשונים סוברים כן. רק לשיטת המחבר [בשלחן ערוך] דאסור לילך בספינה למטה מעשרה אז אסור ואין כאן לתא דאיסורא דאורייתא, כיון שבאמת הוא למעלה מ' במקום שאין איסור הוצאה"⁴⁷.

ארץ ישראל

זיקתם של יהודי הונגריה לארץ ישראל היא מן המפורסמות שאינה צריכה ראייה. בראשית הפרק כבר נזכרו ארץ ישראל וירושלים בהקשרם הפחות סימפאטי, המחלוקת החריפה בר' עקיבא יוסף שלזינגר. כיון שפולמוס זה הוא יותר בתחום היחסים הבין רבניים הצגנו אותו בקטע הדן בכך. כאן נביא כמה תשובות שעיקר עניינן ארץ-ישראל ויישובה. בשנת תר"ה (1845) "חולקה" הונגריה חלוקה גיאוגראפית, בין אזורים שבהם רוב האוכלוסיה היהודית היה מסוג ה"אשכנזי" הלא-חסידי ובין אותם אזורים שבהם ישבו יהודים שהוגדרו כחסידיים או קרובים להם. הדבר נעשה כדי להסדיר את חלוקת כספי רבי מאיר בעל הגס מהונגריה בין כולל הפרושים וכולל החסידיים בארץ ישראל⁴⁸. עשר שנים לאחר מכן נעשה נסיון לבטל את החלוקה הגיאוגראפית ולחלק את הכסף לשני הכוללים מכל הונגריה. נשאלה השאלה מה דינם של הכספים שכבר נגבו לשם הכוללים לפי השיטה הקיימת. האם מותר לשנות ולחלק כספים שנגבו מהאזורים הלא-חסידיים לכולל החסידיים וכן להיפך. על כך דנה תשובתו של ר' יואל אונגאר משנת תרט"ו (1855). "ע"ד המעות שנגבה ונקבץ בעד כת הפרושים השוכנים בארץ הקדושה וכת החסידיים שמה גובים להם בגבול אחר. ועתה רוצים שלא יתחלקו עוד לב' מחנות וכיס א'

שוה מבחינות הלכתיות מסויימות גם לנקבה, נשאלת השאלה "אם יש לצרפו למנין עשרה בשעת הדחק", כלומר, כשהוא משלים את המנין. המשיב מסיק "שבנידון שלו נראה דיכולין לצרפו למנין בשעת הדחק". וזאת משום שהנער הנדון הוא ספק אנדרוגינוס, "אבל בוודאי אנדרוגינוס עדיין אינו מוכרח אצלי"⁴⁴.

שתי תשובות סמוכות, שנכתבו תוך יומיים, עניינן מגפת הכולרה ששלטה בהונגריה בשנת תרל"ג (1873) והפילה חללים רבים. תשובה אחת הושבה לר' נפתלי סופר אב"ד פעטשי חדש והשניה לר' אברהם גרינבורג דיין במישקאלץ. בשתיהן מבקשים השואלים הדרכה כיצד לנהוג "בענין תענית תשעה באב במקום שהחולי שם ואין יתנהגו בענין אבילות ושאר ענינים בתשעה באב"⁴⁵.

ונסיים פרק זה בשני נושאים שכבר הועלו בפרק הדן בשו"ת חתם סופר וענייני השעה, והם נסיעה ברכבת בשבת ועניינים הנוגעים לארץ-ישראל. ר' יהודה אסאד משיב לרבו ר' פאלק סודיץ [ביכלר] אב"ד סעטשין לבקשת הרב, שיכיר את ההבדל בין הפלגה בספינה ובין נסיעה ברכבת בשבת. "וע"ד דשאלנא קדמוי אם מותר בשבת לילך בספינות והעגלות ההולכים באש ותמרות עשן שקורין דאמפ"ף שיף ודאמפ"ף וואגען. אחר שהרשני כבוד אמ"ו נ"י לחוות דעתי דעת נוטה ודעת תורה בזה לעשות רצונו חפצתי". בסיום התשובה הוא מבחין בבירור בין שני כלי התחבורה. "דקנה שביתה מבעוד יום", כלומר מערב שבת, "מותר בכל ענין גם בספינה שהולכת על ידי הדאמפף [הקיטור] וכן עמא דבר. אבל בעגלה [רכבת] אסור בכל ענין מדינא"⁴⁶.

בדבר נסיעה ברכבת בשבת דן גם ר' שלמה זלמן אולמאן. "נדרשתי לאשר שאלוני על הליכה בהפלגה בעגלה ההולכת ע"י דאמפף בשבת". התשובה קטועה וכנראה לא נגמרה כתיבתה בידי המחבר ולכן

44 שו"ת מהר"ם שיק או"ח סי' לב, עש"ק בא תרל"ו. פרק ד במשניות מסכת ביכורים דן באנדרוגינוס (יש הסוברים שאין פרק זה שייך למשנה אלא לתוספתא). סיכום דיני אנדרוגינוס באנציקלופדיה התלמודית, כרך ב, עמ' נה — 6.

45 שו"ת מהר"ם שיק או"ח סי' רפט, ג אב תרל"ג; שם סי' רצ, ד אב תרל"ג.

46 תשובות מהרי"א או"ח סי' נח. אין תאריך בתשובה, אך כיון שר' פאלק סודיץ נפטר בשנת תר"ט (1849), הרי לא נכתבה

התשובה לאחר מכן.

47 שו"ת יריעות שלמה סי' ט.

48 כתב הפשרה משנת תר"ה שעליה חתימת החכם באשי ר' חיים אברהם גאגין, נדפס בידי בנציון דינאבורג (דינור) במאסף "ציון" תר"ץ, עמ' 63 — 67. התעודה המקורית נמצאת באוסף מהלמן שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי ונרשמה ב"גנוי ישראל" עמ' 248 (מס' 1653). ראה גם נ' קצבורג, מבוא לפנסק הקהילות הונגריה, עמ' 87.

שוה מבחינות הלכתיות מסויימות גם לנקבה, נשאלת השאלה "אם יש לצרפו למנין עשרה בשעת הדחק", כלומר, כשהוא משלים את המנין. המשיב מסיק "שבנידון שלו נראה דיכולין לצרפו למנין בשעת הדחק". וזאת משום שהנער הנדון הוא ספק אנדרוגינוס, "אבל בוודאי אנדרוגינוס עדיין אינו מוכרח אצלי"⁴⁴.

שתי תשובות סמוכות, שנכתבו תוך יומיים, עניינן מגפת הכולרה ששלטה בהונגריה בשנת תרל"ג (1873) והפילה חללים רבים. תשובה אחת הושבה לר' נפתלי סופר אב"ד פעטשי חדש והשניה לר' אברהם גרינבורג דיין במישקאלץ. בשתיהן מבקשים השואלים הדרכה כיצד לנהוג "בענין תענית תשעה באב במקום שהחולי שם ואיך יתנהגו בענין אבילות ושאר ענינים בתשעה באב"⁴⁵.

ונסיים פרק זה בשני נושאים שכבר הועלו בפרק הדן בשו"ת חתם סופר וענייני השעה, והם נסיעה ברכבת בשבת ועניינים הנוגעים לארץ־ישראל. ר' יהודה אסאד משיב לרבו ר' פאלק סודיץ [ביכלר] אב"ד סעטשין לבקשת הרב, שיכיר את ההבדל בין הפלגה בספינה ובין נסיעה ברכבת בשבת. "וע"ד דשאלנא קדמוי אם מותר בשבת לילך בספינות והעגלות ההולכים באש ותמרות עשן שקורין דאמפ"ף שיף ודאמפ"ף וואגען. אחר שהרשני כבוד אמ"ו נ"י לחוות דעתי דעת נוטה ודעת תורה בזה לעשות רצונו חפצתי". בסיום התשובה הוא מבחין בבירור בין שני כלי התחבורה. "דקנה שביתה מבעוד יום", כלומר מערב שבת, "מותר בכל ענין גם בספינה שהולכת על ידי הדאמפף [הקיסור] וכן עמא דבר. אבל בעגלה [רכבת] אסור בכל ענין מדינא"⁴⁶.

בדבר נסיעה ברכבת בשבת דן גם ר' שלמה זלמן אולמאן. "נדרשתי לאשר שאלוני על הליכה בהפלגה בעגלה ההולכת ע"י דאמפף בשבת". התשובה קטועה וכנראה לא נגמרה כתיבתה בידי המחבר ולכן

קשה לדעת את דעתו. נביא רק משפט אחד, שממנה מסתבר שאין המשיב רואה בנסיעה ברכבת איסור דאורייתא: "כבר כתבנו דלשיטת הרשב"ם אין כאן איסור תחומין אף דלמטה מעשרה כיון שהולך מעצמו. ולשיטת המהרי"ק כל הראשונים סוברים כן. רק לשיטת המחבר [בשלחן ערוך] דאסור לילך בספינה למטה מעשרה אז אסור ואין כאן לתא דאיסורא דאורייתא, כיון שבאמת הוא למעלה מ" במקום שאין איסור הוצאה"⁴⁷.

ארץ ישראל

זיקתם של יהודי הונגריה לארץ ישראל היא מן המפורסמות שאינה צריכה ראיה. בראשית הפרק כבר נזכרו ארץ ישראל וירושלים בהקשרם הפחות סימפאטי, המחלוקת החריפה בר' עקיבא יוסף שלזינגר. כיון שפולמוס זה הוא יותר בתחום היחסים הבין רבניים הצגנו אותו בקטע הדן בכך. כאן נביא כמה תשובות שעיקר עניינן ארץ־ישראל ויישובה. בשנת תר"ה (1845) "חולקה" הונגריה חלוקה גיאוגראפית, בין אזורים שבהם רוב האוכלוסיה היהודית היה מסוג ה"אשכנזי" הלא־חסידי ובין אותם אזורים שבהם ישבו יהודים שהוגדרו כחסידים או קרובים להם. הדבר נעשה כדי להסדיר את חלוקת כספי רבי מאיר בעל הנס מהונגריה בין כולל הפרושים וכולל החסידים בארץ ישראל⁴⁸. עשר שנים לאחר מכן נעשה נסיון לבטל את החלוקה הגיאוגראפית ולחלק את הכסף לשני הכוללים מכל הונגריה. נשאלה השאלה מה דינם של הכספים שכבר נגבו לשם הכוללים לפי השיטה הקיימת. האם מותר לשנות ולחלק כספים שנגבו מהאזורים הלא־חסידיים לכולל החסידים וכן להיפך. על כך דנה תשובתו של ר' יואל אונגאר משנת תרט"ו (1855). "ע"ד המעות שנגבה ונקבץ בעד כת הפרושים השוכנים בארץ הקדושה וכת החסידים שמה גובים להם בגבול אחר. ועתה רוצים שלא יתחלקו עוד לב' מחנות וכיס א'

התשובה לאחר מכן.

47 שו"ת יריעות שלמה סי' ט.

48 כתב הפשרה משנת תר"ה שעליה חתימת החכם באשי ר' חיים אברהם גאגין, נדפס בידי בנציון דינאבורג (דינור) במאסף "ציון" תר"ץ, עמ' 63 — 67. התעודה המקורית נמצאת באוסף מהלמן שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי ונרשמה ב"גנזי ישראל" עמ' 248 (מס' 1653). ראה גם נ' קצבורג, מבוא לפנקס הקהילות הונגריה, עמ' 87.

44 שו"ת מהר"ם שיק או"ח סי' לב, עש"ק בא תרל"ו. פרק ד במשניות מסכת ביכורים דן באנדרוגינוס (יש הסוברים שאין פרק זה שייך למשנה אלא לתוספתא). סיכום דיני אנדרוגינוס באנציקלופדיה התלמודית, כרך ב, עמ' נה — ס.

45 שו"ת מהר"ם שיק או"ח סי' רפט, ג אב תרל"ג; שם סי' רצ, ד אב תרל"ג.

46 תשובות מהרי"א או"ח סי' נח. אין תאריך בתשובה, אך כיון שר' פאלק סודיץ נפטר בשנת תר"ט (1849), הרי לא נכתבה

יהי' לכולם, אי מותר לתת ממנו גם לכולל החסידים, כיון שכבר נגבה עבור כולל הפרושים". ר"י אונגאר מבחין בין שלושה מקרים: א. "אם כבר נגבה עבור עני ידוע אין ספק אצלי שאסור לשנות ולתת לעני אחר, שכבר זכה הגבאי עבור העני הלזה... והוי כאילו כבר בא לידי העני בעצמו, דזכין לאדם שלא בפניו"; ב. "ואם עדיין ביד הבעלים, אם הבטיח ליתן לעני בעצמו או לשלוחו דעני המקבץ בעבורו ג"כ אינו רשאי לשנות"; ג. רק כאשר עדיין "לא יצא מרשות הבעלים וגם לא הבטיח לא לעני ולא לשלוחו... דעת רוב הפוסקים דרשאי לשנות מעני לעני"⁴⁹.

ידוע למדי עניין המשלחת לארץ-ישראל בראשות ההיסטוריון צבי גרץ, שתפקידה היה לעמוד על מצב היהודים בארץ ישראל ובפרט בירושלים, כדי להמליץ על הדרכים שבהן ניתן לשפר את מצב היהודים. גרץ חיבר תזכיר מפורט ובו דין וחשבון על המצב והדברים הטעונים תיקון. ר' עזריאל הילדסהיימר שלח למהר"ם שיק את התזכיר בליווי מכתב שבו הוא תומך בעיקרי דבריו של גרץ. ב"תשובה להגאון מו"ה פ' ה"ה ר"ב"⁵⁰, שאינו אלא ר"ע הילדסהיימר, מגיב מהר"ם שיק על "קונטרס מכתב זכרון מאת דאקטאר גראץ ואחוזות מרעיו", בחריפות ובהשתוממות. גרץ בתזכירו "מראה עצמו כאוהב משים ארבו לשפוך בוז וקלון על אחינו בני ישראל היושבים בארץ הקודש". על גרץ ואחוזות מרעיו אין מהר"ם שיק מתפלא, שכן הוא מכיר את דעותיהם, דרכיהם ומגמותיהם באשר לצביון שהיו רוצים לתת לעם ישראל. שהרי אנשים הדוגלים בדעות אלו וכיוצא בהן פגש למכביר גם בהונגריה ונגדם יצא בתוקף ובחירוף נפש. אולם "פליאה נשגבה בעיני איך הטה אזנו לקבל לשון הרע" על יושבי ארץ הקודש. בין יתר טענותיו של גרץ נגד יהודי ארץ-ישראל הוא מעלה "על מה שהחלוקה אינו נעשה כראוי וגם העשירים נוטלים ומחשיבים זה כמעות שלהם ולא כמעות צדקה". טענה אחרת "גלגלו עליהם" גרץ וחבריו "שמשאין בנים ובנותיהם מיד כשיגדלו ועי"ז בניהם חלושים בגוף ובדעת ואין בהם תבונה ומתרבה בהן התאוה לזימה". על כך משיב מהר"ם שיק: "הנה מעולם לא

נשמע כזאת... לומר שהקדמת הנשואין ירבה הזימה. זה רעיון רוח. ואם המעשה שספרו אינו שקר מקרה הוא שקרה בבן רע מעללים ובטלן ואיך יאמרו ויחליטו מזה על גוף הענין". הטענה המרכזית בתזכיר היא "שאין להם שוהלען והם פראים ולהגוים הבאים לשם כל היהודים בעיניהם ללעג ולקלס". על כך, שהוא באמת השורש שממנו מסתעפות כל הטענות האחרות של המשלחת, בא מהר"ם שיק באריכות ומתעכב על העניין הזה, שהוא "מקור כל דבריהם. ולא אאמין שבעל דיעה שלימה ואינו רשע יבזה איש הולך תמים ופועל צדק ולומד תורה שבכתב ובעל פה ואין למו מכשול אחר רק מה שאין יודע לשון לאומים ושאר מדעות, ההוא יקרא פרא אדם. הרי זה הוא תכלית הבריאה". על מה שגרמו ה"שוהלען" יש לו למהר"ם שיק חשבון ארוך עם אנשים מסוגו של גרץ: "אשרי אדם מיוחד משהלען בראותו ונשים לבבינו מה הי' מפראג ופראנקפורט וברעסלווא ובערלין וכדומה שהיו ערים מלאות חכמים וספרים שומרי התורה ועכשיו נתקיים בעוה"ר ואתם תלקטו אחד לאחד. ומה גרם זאת ומי הוא אביהם אבות ניזקין השוהלען והלערערס הרשעים הפושעים אשר בילדי נכרים יספיקו, הם חרבו [החריבו] את כל נאות יעקב". מהר"ם שיק מודה אמנם ש"אין למדים מן הכללות ולפעמים יצאו מיעוטים נקיים". כלומר, שמצויים גם יראים ושלמים שנתחנכו בבתי ספר ובמוסדות מדע. וכן הוא מודה שבמדינות אירופה המצב שונה ותנאי החיים וגם החוק מכתבים לנוער היהודי לבקר בבתי הספר. "ואנו במדינותינו צריכין לזה לפעמים, עיר ועיר כלשונם למען יכלו להיות להם שארית בארץ בשאר אומנות" ואין לשלול לחלוטין השכלה כללית, אבל בני ארץ הקודש שנוסעים שמה לעבוד את ה'... מי הוא זה אשר יוכל לדבר על לבם ולהסיתם שיעשו שוהלען". בשורה התחתונה מוסיף מהר"ם שיק: "הארכתי בדברים פשוטים מרוב שיחי וכעסי על הדענקשריפט" [תזכיר]⁵¹.

ר' שמחה בונם סופר רבה של פרסבורג דן בדבר אתרוגי ארץ-ישראל "המובאים מארץ הקדושה תוב"ב והרבה בני אדם שלימים ויראים מחמת חיבת הקודש לקחו מהם לצאת בו חובת היום ולא ידעו אם

51 שו"ת מהר"ם שיק אור"ח סי' שיא, ר"ח תמוז תרל"ב.

תשובתו של ר' גרשון ליטש-רוזנבוים לבנו ר' מאזעס חיים אב"ד קליינווארדיין, "אם יוכל איש ליתן ממעות שנדר לרמבה"נ לקרובו שנסע לארץ הקדושה. לדעתי אין הדבר צריך בשש דאסור לעשות כן, דכל הנודרין לצדקה לנשמת רמבה"נ שייך להכולל דעניי א"י היושבים לפני ד' בארץ הקדושה כאשר תקנו ויסדו הגאונים מוסדי הדור וחלקו הכוללים לארצותם בשמותם ואין הברירה ביד היחיד לחלק מהם כפי רצונו"⁵².

בעיר קלויזנבורג נשתדך השוחט ר' וואלף הירש עם אחיו ר' יצחק הירש, שעלה לארץ ישראל. השוחט תבע שבן אחיו, החתן, יירד לקלויזנבורג כדי לשאת את בתו הכלה. השוחט טען שגם הרב מדעש, האדמו"ר ר' משה פאנט הסכים לכך. על כך מריץ ר' משה שמואל גלאזנר מכתב נועם לר"מ פאנט, שבשמו נמסר שהחתן "מחויב לבוא הנה מקודש לחול ולישא את המשודכת בת אחיו. ותמהני כי לא אוכל להאמין שיצאו הדברים מפי קדשו"⁵⁶.

ר' עזריאל הילדסהיימר היה מראשי הפעילים למען ישוב ארץ ישראל. בשנת תרכ"ו כתב כי הוא טרוד מידי יום בעניני ארץ ישראל⁵⁷. ציין את עיסוקו הרב "להצלת נפשות למאות ולאלפים ופיקוח נפש על אדמת הקודש. יאמין לי כי עלי היה כולנה"⁵⁸.

בירושלים נבנו "בתי מחסה". ר' חיים צבי מאנהיימער אב"ד אונגוואר, שכיהן כחבר הועד, פנה בענין מכירת אחד המגרשים לר"ע הילדסהיימר, שעמד בראש הועד, אשר הבהיר את הרקע לכך⁵⁹. שינוי מצדקה לצדקה במעות ארץ ישראל נדון בתשובות שונות. הפנייתם לתמיכה בעניים⁶⁰; פירות קרן שהוקדשה ללומדי תורה בקהילה שאין בה עוד לומדים, עדיף לתתם לתלמיד חכם שהוא תופס ישיבה בארץ ישראל⁶¹; הקדשת מעות שליש לשוב ארץ ישראל, שליש לבתי מחסה בירושלים ושליש לעניי ארץ ישראל⁶².

הפרישו מהם תרומות ומעשרות ויש בו חשש לצאת משום אתרוג של טבל". התשובה היא לתלמידו ר' שמעון דייטש מראוויטש שבמחוז פוזן, שתמציתה: "יש לנו כמה צדדים להקל באתרוגים המובאים מתמן לכאן וכמה ספיקות בדבר ואם כן אלו שכבר לקחו אלו אתרוגים אין למחות בהם לצאת בו, אבל לכתחילה בוודאי לא יקח עד שידע בבירור ע"י הכשר". כדי לחזק את ההיתר מוסר בעל שבט סופר ש"כבר באו לכאן אנשים יראים מארץ הקדושה אשר רגילים לשלוח אתרוגים ושאלו [אותם] על הפרשת תרומות ומעשר ואמרו שמפרישין תרומות ומעשר כאשר קבלו מאבותיהם"⁵².

תשע שנים לאחר מכן נזקק שוב רבה של פרסבורג לעניין ארץ-ישראל מצד אחר. התארגנה שיירה לסיור ותיור בארץ ישראל והוצע לו להצטרף אל השיירה. רש"ב סופר לא היה ידו לעשות כן מחמת עול הישיבה הגדולה שהחזיק. "ואודות הנסיעה באחוזות מרעים לארץ הקדושה, בודאי מצוה גדולה היא. ומי לא ישתוקק לחבק ולנשק עפר ארץ הקדושה. אבל כבר אמרו תלמוד תורה כנגד כולם ובפרט תלמוד תורה דרבים ישיבה גדולה לאלקים והתלמידים מבקשים תפקידם ולהטריפם לחם חוקם לחמו של תורה. על כן לא אוכל כעת ונקוה כשיבוא משיח צדקנו נשוב לציון ברנה במהרה"⁵³.

בעניין אתרוגי ארץ ישראל הוא גם תשובתו של ר' שלמה צבי שיק לר' שמעון סופר אב"ד ערלוי, שבמכתבו הציע לרשב"ן שיק "שמן ההכרח להאסף ממחוז שלו ומשלי למקום אחד לעשות תקנות נחוצות... ובפרט לתקן שיקחו ויקנו אתרוגים רק מן אנשי ארץ הקדושה שהוא מצוה רבה גם בזמן הזה להחזיקם. הנה בכל עת ובכל שעה מוכן אני להיות חבר לעושי המצוה ובפרט להחזיק עניי ארץ הקדושה שהוא מצוה עשה לדורות עולם"⁵⁴.

בעניין החזקת תושבי ארץ ישראל היא גם

52 שו"ת שבט סופר אור"ח סי' כ, ה תרומה תר"ם.

53 שם יו"ד סי' נט, א בחוקותי תרמ"ט.

54 שו"ת רשב"ן אור"ח סי' רמו.

55 שו"ת משיב דברים יו"ד סי' קלו, עש"ק שמיני תרס"א.

56 שו"ת דור רביעי חלק ב סי' לו, מוש"ק חיי תרנ"ה.

57 שו"ת רבי עזריאל הילדסהיימר אור"ח שונות סי' יא, עש"ק תולדות תרכ"ו.

58 שם חו"מ סי' ריא, ד' חנוכה תרכ"ו.

59 שם אה"ע — חו"מ סי' רנב, ער"ח כסלו תרל"ט.

60 שם אור"ח סי' רכד [תרט"ו].

61 שם חו"מ סי' קמה.

62 שם אור"ח סי' רכה, משא ומתן עם רצ"ה קאלישר, ר' מנ"א תרל"ו.

49 תשובת ריב"א אור"ח ויו"ד סי' קלג, כ שבט תרט"ו.

50 פיענוח הר"ת הוא כנראה פלוני הלא הוא רב ברלין.

הפרישו מהם תרומות ומעשרות ויש בו חשש לצאת משום אתרוג של טבל". התשובה היא לתלמידו ר' שמעון דייטש מראוויטש שבמחוז פוזן, שתמציתה: "יש לנו כמה צדדים להקל באתרוגים המובאים מתמן לכאן וכמה ספיקות בדבר ואם כן אלו שכבר לקחו אלו אתרוגים אין למחות בהם לצאת בו, אבל לכתחילה בוודאי לא יקח עד שידע בבירור ע"י הכשר". כדי לחזק את ההיתר מוסר בעל שבט סופר ש"כבר באו לכאן אנשים יראים מארץ הקדושה אשר רגילים לשלוח אתרוגים ושאלו [אותם] על הפרשת תרומות ומעשר ואמרו שמפרישין תרומות ומעשר כאשר קבלו מאבותיהם"⁵².

תשע שנים לאחר מכן נזקק שוב רבה של פרסבורג לעניין ארץ־ישראל מצד אחר. התארגנה שיירה לסיור ותיור בארץ ישראל והוצע לו להצטרף אל השיירה. רש"ב סופר לא היה לאל ידו לעשות כן מחמת עול הישיבה הגדולה שהחזיק. "ואודות הנסיעה באחוזות מרעים לארץ הקדושה, בודאי מצוה גדולה היא. ומי לא ישתוקק לחבק ולנשק עפר ארץ הקדושה. אבל כבר אמרו תלמוד תורה כנגד כולם ובפרט תלמוד תורה דרבים ישיבה גדולה לאלקים והתלמידים מבקשים תפקידם ולהטריפם לחם חוקם לחמו של תורה. על כן לא אוכל כעת ונקוה כשיבוא משיח צדקנו נשוב לציון ברנה במהרה"⁵³.

בעניין אתרוגי ארץ ישראל הוא גם תשובתו של ר' שלמה צבי שיק לר' שמעון סופר אב"ד ערלוי, שבמכתבו הציע לרשב"ן שיק "שמן ההכרח להאסף ממחוז שלו ומשלי למקום אחד לעשות תקנות נחוצות... ובפרט לתקן שיקחו ויקנו אתרוגים רק מן אנשי ארץ הקדושה שהוא מצוה רבה גם בזמן הזה להחזיקם. הנה בכל עת ובכל שעה מוכן אני להיות חבר לעושי המצוה ובפרט להחזיק עניי ארץ הקדושה שהוא מצוה עשה לדורות עולם"⁵⁴.

בעניין החזקת תושבי ארץ ישראל היא גם

תשובתו של ר' גרשון ליטש־רוזנבוים לבנו ר' מאזעס חיים אב"ד קליינווארדיין, "אם יוכל איש ליתן ממעות שנדר לרמבה"נ לקרובו שנסע לארץ הקדושה. לדעתי אין הדבר צריך בשש דאסור לעשות כן, דכל הנודרין לצדקה לנשמת רמבה"נ שיין להכולל דעניי א"י היושבים לפני ד' בארץ הקדושה כאשר תקנו ויסדו הגאונים מוסדי הדור וחלקו הכוללים לארצותם בשמותם ואין הברירה ביד היחיד לחלק מהם כפי רצונו"⁵⁵.

בעיר קלויזנבורג נשתדך השוחט ר' וואלף הירש עם אחיו ר' יצחק הירש, שעלה לארץ ישראל. השוחט תבע שבן אחיו, החתן, יירד לקלויזנבורג כדי לשאת את בתו הכלה. השוחט טען שגם הרב מדעש, האדמו"ר ר' משה פאנט הסכים לכך. על כך מריץ ר' משה שמואל גלאזנר מכתב נזעם לר"מ פאנט, שבשמו נמסר שהחתן "מחויב לבוא הנה מקודש לחול ולישא את המשודכת בת אחיו. ותמהני כי לא אוכל להאמין שיצאו הדברים מפי קדשו"⁵⁶.

ר' עזריאל הילדסהיימר היה מראשי הפעילים למען ישוב ארץ ישראל. בשנת תרכ"ו כתב כי הוא טרוד מידי יום בעניני ארץ ישראל⁵⁷. ציין את עיסוקו הרב "להצלת נפשות למאות ולאלפים ופיקוח נפש על אדמת הקודש. יאמין לי כי עלי היה כולנה"⁵⁸.

בירושלים נבנו "בתי מחסה". ר' חיים צבי מאנהיימער אב"ד אונגוואר, שכיהן כחבר הועד, פנה בענין מכירת אחד המגרשים לר"ע הילדסהיימר, שעמד בראש הועד, אשר הבהיר את הרקע לכך⁵⁹. שינוי מצדקה לצדקה במעות ארץ ישראל נדון בתשובות שונות. הפנייתם לתמיכה בעניים⁶⁰; פירות קרן שהוקדשה ללומדי תורה בקהילה שאין בה עוד לומדים, עדיף לתתם לתלמיד חכם שהוא תופס ישיבה בארץ ישראל⁶¹; הקדשת מעות שליש לשוב ארץ ישראל, שליש לבתי מחסה בירושלים ושליש לעניי ארץ ישראל⁶².

52 שו"ת שבט סופר או"ח סי' כ, ה תרומה תר"ם.

53 שם יו"ד סי' נט, א בחוקותי תרמ"ט.

54 שו"ת רשב"ן או"ח סי' רמו.

55 שו"ת משיב דברים יו"ד סי' קלו, עש"ק שמיני תרס"א.

56 שו"ת דור רביעי חלק ב סי' לו, מוש"ק חיי תרנ"ה.

57 שו"ת רבי עזריאל הילדסהיימר או"ח שונות סי' יא, עש"ק תולדות תרכ"ו.

58 שם חו"מ סי' ריא, ז' חנוכה תרכ"ו.

59 שם אה"ע — חו"מ סי' רנב, ער"כ כסלו תרל"ט.

60 שם או"ח סי' רכד [תרט"ו].

61 שם תו"מ סי' קמה.

62 שם או"ח סי' רכה, משא ומתן עם רצ"ה קאלישר, ו' מנ"א תר"ל.

פרק ששי

בין יהודים לגויים

חמישים השנים שבהן דינים ארבעת הפרקים הללו (פרקים ג—ו) היו מכריעות גם בתחום היחסים בין יהודי הונגריה ובין העמים שבתוכם ישבו, ובראשם העם ההונגרי. כבר בסוף המאה ה-18 דנה האסיפה הלאומית ההונגרית בהענקת זכויות אזרחיות ליהודים ואף נשמעו בה קולות המצדדים במתן שוויון זכויות מלא ליהודים¹. אולם השוואת יהודי הונגריה לשאר האזרחים לא התגשמה אלא בשנת 1867, שבה נחקק חוק מיוחד (חוק מס' 17) בן שני סעיפים קצרים, המעניק ליהודים את מלוא הזכויות האזרחיות. עם קבלת חוק השוויון הגיע לסיומו מאבק ציבורי שנמשך כשבעים שנה, ששלביה העיקריים היו שלושה: א) 1790—1848, שבהן התנהל דיון ציבורי רחב הן באסיפה הלאומית והן בעתונות על מעמד היהודים בהונגריה; ב) תקופת המרד ההונגרי 1848/49, שבמושבה האחרון, על סף דיכוי המרד, העניקה האסיפה הלאומית שוויון זכויות ליהודים. לחוק זה לא היה תוקף מעשי, שכן סמוך לכך הובס הצבא ההונגרי המורד וחוק זה, יחד עם יתר חוקי המהפיכה, בוטל בידי האוסטרים; ג) תקופת המשטר האבסולוטי של ממלכת האבסבורג האוסטרית (1849—1867), שבה שבתה הפעילות הפוליטית והפארלמנטאריה בהונגריה. בשנת 1867 הגיעו אוסטריה והונגריה לידי פשרה, שלפיה הוענקה להונגריה מעמד של מדינה עצמאית ברוב שטחי החיים, להוציא ענייני חוץ ובטחון ועוד. מתקופה זו ואילך ועד מלחמת העולם הראשונה היה ליהודי הונגריה תפקיד ראשון במעלה בכמה מענפי הכלכלה, משק הכספים, חקלאות, תעשייה ועוד; בחיים החברתיים היה ליהודים משקל הולך וגדל בכמה תחומים, כגון המקצועות החפשיים ועוד;

1 על עניינים אלה ראה נ' קצבורג, המבוא לפנקס הקהילות, הונגריה, עמ' 20—21.

2 על המאבק לשוויון של יהודי הונגריה, שם עמ' 19—22; על היהודים ומהפכת 1848/49, עמ' 22—24; על תקופת המשטר האבסולוטי, עמ' 24; על מתן השוויון, עמ' 24; יהודים בחיי הכלכלה, עמ' 36—38; על האנטישמיות ועלילת

טיסא אסלאר והפרעות, עמ' 38—49. השלמות וביירוים לעניינים אלה, עמ' 86—88.

3 שלוש תשובות דנות בעניינים שאירעו בשנות הארבעים של המאה ה-19. מקומם הטבעי אולי בפרק ב, הן בשו"ת של דור החתם סופר, אך העדפנו להכליל אותם בפרק זה, משום שמחברי תשובות אלו פעלו בעיקר בעיקר משנות החמישים ואילך.

תשובת הכתב סופר שימשה אסמכתא לר' שלמה צבי שיק בתשובתו לר' שמואל יעקב שטיינברגר מורה הוראה בטמשוואר, "בהאי עובדא שאירע בקהלתו שראש הקהל צוה בשבת קודש העבר יום לידת המלך יר"ה להסיר הפרוכת וליתן הפרוכת של יום טוב. ומקצת מתרעמים עליו... שהוא כסתירת האוהל ובנין". המשיב מצדיק את ראש הקהל שכן הדבר נעשה "לכבוד מלכינו החסיד השי"ו בודאי יש לסמוך על המתירין להסיר הפרוכת בשבת. וגדולה מזו התיר מרן בעל כתב סופר באו"ח סי' לו לצאת לקראת המלך ביהכ"פ שחל להיות בשבת עם ספרי תורה... משום שיש מצוה רבה וחוב לכבוד המלך ביתר שאת"⁵.

ומכבוד המלכות לגזירת מלכות, שגזרה על השהיית המת מלקבורו עד מלאת 48 שעות לאחר יציאת הנשמה. גזירה זו היתה קיימת במדינות אחרות זה זמן רב, כפי שעולה גם מתוכן התשובה וכבר דן בה ר' יעקב עמדין לשאלת החכם משה מנדלסון. בהונגריה היתה זו גזירה חדשה, שכן כותב בעל כתב סופר בשנת תר"ז (1847): "ראה זה דבר חדש יצא מפי המלך ושריו ירו"ה שלא לקבור בר מינן רק אחר כלות שני פעמים מעת לעת". השאלה היא מה דינם של האבלים האוננים, שכידוע אסורים בתורה ומצוות לפני קבורת המת במשך שתי יממות אלה. שהרי "על ידי זה יתארך האנינות עד כלות הזמן ההוא ובטלים כל כך מקריאת שמע ותפלה ויתר מצות ה' אשר אונן פטור ואסור בהם, אם יש לפתוח פתח לכחא דהיתרא בתורה ומצוות". כאמור כבר התנסו בגזירה זו במדינות אחרות בדורות שלפניו ו"שאלה כזו ממש נשאלה לפני הגאון בעל נודע ביהודה תניינא חי"ד והראה פתח לכאן ולכאן ולא עלתה בידו להתיר כי אם בעצה היעוצה לבסוף וגם זה על צד הדוחק"⁶.

גם למהר"ם א"ש פנו מעיר קראקא "אודות פקודה חדשה אשר הפקד בענין נשואין בני עמנו". בגליציה נגזרה גזירה "כי לא יקחו נשים לפני הגיעם לשלושים שנה, אם לא ילבישו נפשם במלבושיהם ממש". ר' אברהם [יעגער?] "מורה ודאין בקראקא" שואל את מהר"ם א"ש "איזה דרך ישרה וטובה בעיני

במרבית התשובות שנקבצו בפרק שלפנינו, תאריך התשובה צויין בצדה. וגם בתשובות שהתאריך לא צויין ניתן לקבוע את פרק-הזמן לפי סימנים חיצוניים, כגון תאריך פטירת המשיב או השואל וכדומה. בתשובות בודדות בלבד לא עלה בידינו לקבוע את זמן ההתרחשות אלא במרווח של כמה עשרות שנים.

יחסים עם השלטונות

"הוי מתפלל בשלומה של מלכות" שנו חז"ל במסכת אבות. וכבר ראינו לעיל את קביעתו ההלכתית של החתם סופר שהמזלזל בכבוד המלך "הוא אצלינו כמי שלא הניח תפילין". הלכה זו נודמנה לשני בניו של החת"ס הלכה למעשה והוכיחו שאמנם זו הלכה ומורין כן. המלך פראנץ יוזף ערך ביקור ממלכתי בעיר קראקא, מקום רבנותו של ר' שמעון סופר, בסתיו 1867. הביקור עמד לחול ביום הכיפורים שחל בשבת. נהוג היה מקדמת דנא שנציגי הקהילה היהודית, והרבנים בראש, הקבילו את פני המלך בספרי תורה מקושטים. לקראת הביקור הממשמש ובא בירר ר' שמעון סופר האם מותר ליהודים לקיים מסורת זו, שכן במקום שנערכה קבלת הפנים לא היה מעורב בעירוב. בבירורו העלה להלכה שהדבר מותר. שמא היה לבו נוקפו במקצת בדבר של פומבי בנוכחות עם רב, בני ברית ושאינם בני ברית. הוא ביקש איפוא את הסכמתו של אחיו בעל כתב סופר, המשיב לו כשבויעים לפני המאורע: "ע"ד שכתבת בענין כבוד המלכות לצאת לקראתו ביום הקדוש ביום הכפור שחל להיות בשבת עם ספרי תורה ברחוב שאינה מעורבת. ופשוט בעיניך דמותר איסור רבנן לכבוד המלכות". לאחר הפלפול שמטבעו נכללו בו גם שיטות ודעות אחרות, מסכם ומסכים הכת"ס: "אמנם כן לאשר כבר נהגו מקדם לצאת לקראת המלך עם ס"ת וכבר הורגלו ב" וידוע להון, המונע בדבר זה נראה לעין כמזלזל ומוריד כבוד המלך... ובוזה בוודאי איסורא איכא. וגם יש בו משום איבה. וכמה דברים התירו משום חשש איבה. מהאי טעמא נלפע"ד להסכים עמך למעשה להוראת שעה כאשר הי' פשוט בעיניך"⁴.

4 שו"ת כתב סופר או"ח סי' לו, ג' דסליחות תרכ"ח.

5 שו"ת רשב"ן או"ח סי' קנא, ה' ראה תרמ"ח.

6 שו"ת כתב סופר יו"ד סי' קפב, חי' אלול תר"ז. בשו"ת נודע

ביהודה תניינא יו"ד סי' ריא נאמר ש"אם משימים המת לארון הסגור במסמרות... הרי הוא כמו סתימת הגולל ונפסק האוננות... ויהי חייב במצות".

במרבית התשובות שנקצו בפרק שלפנינו, תאריך התשובה צויין בצדה. וגם בתשובות שהתאריך לא צויין ניתן לקבוע את פרקי-הזמן לפי סימנים חיצוניים, כגון תאריך פטירת המשיב או השואל וכדומה. בתשובות בודדות בלבד לא עלה בידינו לקבוע את זמן ההתרחשות אלא במרווח של כמה עשרות שנים.

יחסים עם השלטונות

"הוי מתפלל בשלומה של מלכות" שנו חז"ל במסכת אבות. וכבר ראינו לעיל את קביעתו ההלכתית של החתם סופר שהמזלזל בכבוד המלך "הוא אצלינו כמי שלא הניח תפילין". הלכה זו נודמנה לשני בניו של החת"ס הלכה למעשה והוכיחו שאמנם זו הלכה ומורין כן. המלך פראנץ יוזף ערך ביקור ממלכתי בעיר קראקא, מקום רבנותו של ר' שמעון סופר, בסתיו 1867. הביקור עמד לחול ביום הכיפורים שחל בשבת. נהוג היה מקדמת דנא שנציגי הקהילה היהודית, והרבנים בראש, הקבילו את פני המלך בספרי תורה מקושטים. לקראת הביקור הממשמש ובא בירר ר' שמעון סופר האם מותר ליהודים לקיים מסורת זו, שכן במקום שנערכה קבלת הפנים לא היה מעורב בעירוב. בבירורו העלה להלכה שהדבר מותר. שמא היה לבו נוקפו במקצת בדבר של פומבי בנוכחות עם רב, בני ברית ושאינם בני ברית. הוא ביקש איפוא את הסכמתו של אחיו בעל כתב סופר, המשיב לו כשבועיים לפני המאורע: "ע"ד שכתבת בענין כבוד המלכות לצאת לקראתו ביום הקדוש ביום הכפור שחל להיות בשבת עם ספרי תורה ברחוב שאינה מעורבת. ופשוט בעיניך דמותו איסור רבנן לכבוד המלכות". לאחר הפלפול שמטבעו נכללו בו גם שיטות ודעות אחרות, מסכם ומסכים הכת"ס: "אמנם כן לאשר כבר נהגו מקדם לצאת לקראת המלך עם ס"ת וכבר הורגלו ב' וידוע להון, המונע בדבר זה נראה לעין כמזלזל ומוריד כבוד המלך... וכזה בוודאי איסורא איכא. וגם יש בו משום איבה. וכמה דברים התירו משום חשש איבה. מהאי טעמא נלפע"ד להסכים עמך למעשה להוראת שעה כאשר הי' פשוט בעיניך"⁴.

4 שו"ת כתב סופר או"ח סי' לז, ג דסליחות תרכ"ח.

5 שו"ת רשב"ן או"ח סי' קנא, ה ראה תרמ"ח.

6 שו"ת כתב סופר יו"ד סי' קפב, חי אלול תר"ז. בשו"ת נודע

תשובת הכתב סופר שימשה אסמכתא לר' שלמה צבי שיק בתשובתו לר' שמואל יעקב שטיינברגר מורה הוראה בטמשוואר, "בהאי עובדא שאירע בקהלתו שראש הקהל צוה בשבת קודש העבר יום לידת המלך יר"ה להסיר הפרוכת וליתן הפרוכת של יום טוב. ומקצת מתרעמים עליו... שהוא כסתירת האוהל ובנין". המשיב מצדיק את ראש הקהל שכן הדבר נעשה "לכבוד מלכינו החסיד השי"ו בודאי יש לסמוך על המתירין להסיר הפרוכת בשבת. וגדולה מזו התיר מרן בעל כתב סופר באו"ח סי' לז לצאת לקראת המלך ביהכ"פ שחל להיות בשבת עם ספרי תורה... משום שיש מצוה רבה וחוב לכבד המלך ביתר שאת"⁵.

ומכבוד המלכות לגזירת מלכות, שגזרה על השהיית המת מלקוברו עד מלאת 48 שעות לאחר יציאת הנשמה. גזירה זו היתה קיימת במדינות אחרות זה זמן רב, כפי שעולה גם מתוכן התשובה וכבר דן בה ר' יעקב עמדין לשאלת החכם משה מנדלסון. בהונגריה היתה זו גזירה חדשה, שכן כותב בעל כתב סופר בשנת תר"ז (1847): "ראה זה דבר חדש יצא מפי המלך ושריו ירו"ה שלא לקבור בר מינן רק אחר כלות שני פעמים מעת לעת". השאלה היא מה דינם של האבלים האוננים, שכידוע אסורים בתורה ומצוות לפני קבורת המת במשך שתי יממות אלה. שהרי "על ידי זה יתארך האנינות עד כלות הזמן ההוא ובטלים כל כך מקריאת שמע ותפלה ויתר מצות ה' אשר אונן פטור ואסור בהם, אם יש לפתוח פתח לכחא דהיתרא בתורה ומצוות". כאמור כבר התנסו בגזירה זו במדינות אחרות בדורות שלפניו ו"שאלה כזו ממש נשאלה לפני הגאון בעל נודע ביהודה תניינא חי"ד והראה פתח לכאן ולכאן ולא עלתה בידו להתיר כי אם בעצה היעוצה לבסוף וגם זה על צד הדוחק"⁶.

גם למהר"ם א"ש פנו מעיר קראקא "אודות פקודה חדשה אשר הפקד בענין נשואין בני עמנו". בגליציה נגזרה גזירה "כי לא יקחו נשים לפני הגיעם לשלושים שנה, אם לא ילבישו נפשם במלבושיהם ממש". ר' אברהם [יעגער?] "מורה ודאין בקראקא" שואל את מהר"ם א"ש "איזה דרך ישרה וטובה בעיני

ביהודה תניינא יו"ד סי' ריא נאמר ש"אם משימים המת לארון הסגור במסמרות... הרי הוא כמו סתימת הגולל ונפסק האוננות... ויהי חייב במצות".

השי"ת שיכור לו האדם, אם ללבוש בלבושיהם או להמתין עד שלשים שנה". מהר"ם א"ש בתשובתו בוחן את כוונת השלטונות בגזירה זו ומה מגמתה הגלויה או הנסתרת, שכן יש בכך משום נפקא-מינה לדינא. "יהנה בנידון שלפנינו", מסיים מהר"ם א"ש את תשובתו, "דנראה שעיקר כוונתם רק פן ירבה", כלומר, להגביל את הילודה של יהודים בגליציה, "וכמ"ש מעכ"ת נ"י. ויוכיח על כוונתם מה שתחילה הכבידו עול יותר על הנישואין". ורק לאחר מכן "ע"י השתדלות בני עמנו חדרשו הגזירה ההיא". כלומר, בתחילה נגזרה הגזירה בצורה מוחלטת. ורק על-ידי השתדלות יהודים, קרוב לוודאי המשכילים וחוגיהם, הוספה האלטרנטיבה, שמי שישנה את לבושו ללבוש אירופי יותר לו לשאת אשה לפני גיל שלושים. "וכיון שעיקר כוונתם רק על מניעת נישואין... הרי סתם הרמ"א כדעת הסוברים דאין למסור נפשו על עשה. ואף על גב שלא אמרו בפירוש מה מגמתם בפקודה ההיא אומדן דעת היא". פירוש הדבר, כיון שלפי האומדן, מטרת השלטון אינה להעביר את היהודים על דתם ונוהגם בצורת הלבוש, אלא מניעת ריבויים, הרי לדעת הרמ"א אין הדבר בסוג של "יהרג ואל יעבור" ולפיכך, מוטב לשנות את הלבוש מאשר לדחות את הנישואין עד גיל שלושים. כך להלכה, אבל למעשה "נראה לפענ"ד מלבד שעת הגזירה יש במלבושי אחינו בני פולין ועטיפותיהם... משום לאו דבחוקותיהם לא תלכו". כלומר, ללא קשר לגזירה, עצם החלפת הלבוש יש בו איסור של התדמות לגויים. "וגם נראה כי יראו השרים אשר ילכשו ישראל כמותם". יש גם לחשוש שבכלל החלפת הלבוש יהיה "הרצון גם לגלח פאת זקנם וזה בוודאי אף ע"י מספרים יש בו על כל פנים משום דבחוקותיהם לא תלכו. ואף על גב שאינו לובש מפני להתדמות להם רק כי יוכל ליקח אשה לעניין זה וודאי מצטרף הפקודה ללבוש למען להתדמות להם ממש... ואם כן לדידהו אין לעבור על שום דבר מפני הנשואין?".

מה דינה של שבועת יהודי בערכאות המדינה? על שאלה זאת משיבים ר' יהודה אסאד ומהר"ם שיק. תשובה אחת דנה בשבועה שנועדה להציל יהודי מפני שמיטת חובו בידי גוי; בשניה נועדה השבועה

לקדם את היהודי במעמדו האישי כאזרח המדינה. לשאלת ר' דוד כ"ץ-ביסטריץ אב"ד מילכדורף שבסלובאקיה, "ע"ד שנשאל שאינו יהודי שתה יין אצל חנוני מוכר ישראל בהקפה וכשבא [היהודי] לתבוע את חובו סך קל"ג זהב כסף כפר לו מאה זהב ונתחייב ישראל בדיניהם שבועה. והוא ירא מלשבע לפי שבני ביתו נתנו לו והוא כתב על פיהם בפנקס שלו ואולי טעו. ורצה היהודי לפשר [=להתפשר] עמו ואינו רוצה האיני יהודי בשום אופן רק שישבע הישראל". השואל היה בדעה שמותר לו ליהודי להשבע גם אם אין הדבר וודאי אצלו. ר"י אסאד בדעה אחרת. "אין אני מסכים עם הדר"ג נ"י בדין זה". כיון שהיהודי עם הארץ אם כי ירא אלקים, "אסור לפרסם לעם הארץ שום היתר בזה הענין. והחכם עיניו בראשו". ר"י אסאד מתיר לו להשבע רק על סכום שאין לו שום ספק שהגוי חייב, "שודאי אצלו ממש בברי גמור ישבע עליו והשאר יפסיד. ואם גם יפסיד את כל המנה לא יכניס את עצמו בהיתר הביטול [שבועה]". פירוש הדבר, השואל הציע שהיהודי יבטל את שבועתו בפני שנים לפני השבועה בבית המשפט. בסיום התשובה מוסיף ר"י אסאד משפט שאינו ברור לי כל צרכו: "וכבר הוי עובדא בק"ק שאדם גדול בישראל ידוע זצוקלה"ה שנפסקה לו שבועה בערכאות ונתיעץ עמי על רזא דנא ושמע לדברי ועצתי ועלתה בידו לטובה כי ד' ה' בעזרו"⁸. נראה, שהעצה שיעץ לאותו אדם גדול חרגה מחוקי המדינה ולפיכך אינו מגלה מה היא.

הגביר ר' חיים פיין, שמקום מושבו אינו ידוע, הוכר כנראה על-ידי השלטונות כאזרח מועיל למדינה ולפיכך זכה לכבוד "להיות מקרואי העיר להיות לו בערגיר רעכט [זכות אזרח]". הענקת זכות זו היתה כרוכה במתן שבועה "כדרך ונימוס המלכות בעת שיכובד... ואין השבועה בשם עבודה זרה אלא בשם אלקי השמים והארץ שלא ישקר בארץ [במדינה] ובמלכות". מהר"ם שיק נוטה לקולא. "ועוד נראה אפילו אם ה' שייך איסור לא ה' שייך אלא באומות אחרות אבל במדינה ומלכות שאנו דרים בה והם מגינים עלינו ואנו מצווים מפי ה' על ידי הנביא ירמיה דרשו את שלום העיר אשר הגליתי אתכם שמה ואנו מושבעים בשם ה' ועומדין ע"ז מכת מצות

8 תשובות מהר"א יו"ד סי' שכז. לא יאחר משנת תרכ"ו (1866), שנת פטירת מהר"י אסאד.

ה' עלינו שלא נשקר ולא נבגוד בהם... ואיך יהי' איסור לשבע להם שלא לשקר ולא נבגוד". והוא מסיים ברוח זו: "ועל כל פנים בשאלה שנשאלתי עלי' אין בה איסור אם היא באופן הנ"ל, היינו אם אין בו שם המיוחס לאלילים וגם אין נגד אמונת ביאת משיחנו אשר אנו מקווים בכל יום". ומוסיף שוב "צריך עיון בנוסח לשון השבועה ואם אין בה מחששים אלו לא מצאתי בו איסור"⁹.

כבר נפסקה ההלכה בגמרא ש"דינא דמלכותא דינא". ר' מארקל זעליג קיסנר, בן אחותו של ר' יהודה אסאד, שואל את דודו "בדין הירושה אם גם בזה אמרינן דינא דמלכותא דינא". השאלה מכוונת כלפי חוק המדינה "שהבת נוטלת כבן" בירושה, בעוד שלפי דין תורה אין הבת יורשת במקום שיש בן. ר"י אסאד פוסק ש"באמת אין זה כלל דינא דמלכותא דינא, שלא גזר המלך יר"ה על זה לבטל דיני התורה מישראל שומרי תורת משה. אבל בדיניהם כך הם דנים עפ"י תורה חדשה שלהם... אבל אנן בדין אין המלך יר"ה מוחה מלדון בדינינו ככל חוקי משפט תוה"ק ועל כיוצא בזה לא אמרינן ב' דינא דמלכותא דינא, אלא בדבר שיש בו הנאה למלך או שהוא לתקנת בני המדינה. אבל לא שידונו בדיניהם. דאם כן בטלו כל דיני ישראל"¹⁰.

כשהחלו השלטונות לגייס גם יהודים לצבא, מסוף שנות השלושים ואילך, התבצע הדבר בשיטת מכסות שהוטלו על הקהילות. כל קהילה היה עליה לספק מספר מסויים של אנשים לצבא. משאלת ר' יצחק [ראכליץ] אז אב"ד טאש (לאחר מכן אב"ד בערעגסאס) אנו למדים כיצד ביצעו הקהילות את צו השלטון בהעמדת אנשים לצבא. מהר"ם א"ש משיב לו בזה"ל: "מכתבו הגיעני וארא כי הנהו מפקפק על מה שנהגו מכמה שנים בארץ הזאת לפני גדולי ישראל. ומאז התאמצו למצוא גבר אשר בעד רצי כסף יחפוץ וירצה ללכת אל הצבא. ולפי הנראה גם במדינת פולין יתאמצו לעשות כן אם יש לאל ידם ואין פוצה פה לאסור". השואל מעלה את האפשרות, שאמנם שיטה זו, של גיוס על-ידי רצי כסף, פסולה, אך הרבנים "העלימו עין מפני שאין לאל ידם למצוא תקנה אחרת, אנן מה נענה בתרייהו". מהר"ם א"ש

9 שו"ת מהר"ם שיק יו"ד סי' שפא (לא יאחר משנת תרל"ט 1879).

אינו מוצא פגם בשיטה זו. "ואומר כי לפענ"ד נראה דהיתר גמור ומצוה היא לעשות כן. כי זולת זה אי אפשר לעשות בענין שיהי' טוב בעיני ה' ואנשים". בהמשך מתייחס מהר"ם א"ש לעובדה שהאנשים המגויסים תמורת כסף הם בדרך כלל עבריינים. ושמא יש בכך משום סיוע לדבר עבירה: "מעתה אלו ההולכים לצבא אם יבוא עת נסיעתם בשבת קודש יהא מוכרחים ללכת, פיקוח נפש דוחה אותו ואין בהליכתם עתה לצבא שום חשש איסור". ואילו העובדה שאנשים אלה "לתאות נפשם מתעבים נפשם באיסור, עוונותיהם על עצמותם ואין לנו למנוע בעבור זה לשכרם כי לא לזה נשכרו". פירוש הדבר, מה שהם עוברים על איסורים באונס הרי אין בכך חטא, שכן הדברים נעשים בפקודת שרי הצבא והם בכלל פיקוח נפש. ואילו העבירות שהם עוברים מיזמתם, אין האחריות על הקהילה ששכרה אותם, שכן לא לכך נשכרו. "לזה ברור לפענ"ד כי יש מצוה רבה לעשות כן לשכור אנשים ולא לומר שיקחו ברצונם ח"ו". היתה כנראה הצעה שהקהילה תמסור את האנשים לצבא בעל כרחם. מהר"ם א"ש מתנגד לכך, "דלמסור בע"כ נראה וודאי כי איסור חמור הוא". את האלטרנטיבה האחרת שהשלטונות בעצמם יטפלו בגיוס דוחה מהר"ם א"ש בתוקף. "למסור הדבר לנכרים שיקחו כחפצם" אין להעלות על הדעת, "כי יקחו גם לומדי תורת ה' אשר מן הדין אין עליהם עול הזה". לפיכך נשארה רק הברירה היחידה: "אם כן השכירות להעמיד אנשים מדעתם מותר ומצוה לפענ"ד"¹¹.

מעין השאלה הקודמת היא גם עניינה של התשובה הבאה, שגם היא דנה בדבר יהודים המשרתים בצבא, אך מהיבט אחר. בינתיים עברו ארבעים שנה, ויהודים גויסו לצבא גיוס חובה, כשאר אזרחי המדינה. השאלה ששאל ר' יוסף לעווי מאת ר' יעקב טננבוים אב"ד פוטנוק אודות "איש מלחמה אשר ניתן לו הבחירה או להיות בקאנצליי [משרד] ושם צריך שיכתוב בשבת, או להיות בקאסערין [קסרקטין] ושם לא יהי' באפשרי להתפלל בכל יום בתפילין איזה שיבחור". למשיב "פשוט כשמוכרח לעבור על א' ממצות ה' ובידו לבחור שיבחור לעבור

10 תשובות מהר"א אה"ע סי' קיד.
11 שו"ת אמרי אש יו"ד סי' נב, יג שבט תר"א.

ה' עלינו שלא נשקר ולא נבגוד בהם... ואיך יהי' איסור לשבע להם שלא לשקר ולא נבגוד". והוא מסיים ברוח זו: "ועל כל פנים בשאלה שנשאלתי עלי' אין בה איסור אם היא באופן הנ"ל, היינו אם אין בו שם המיוחס לאלילים וגם אין נגד אמונת ביאת משיחנו אשר אנו מקווים בכל יום". ומוסיף שוב "צריך עיון בנוסח לשון השבועה ואם אין בה מחששים אלו לא מצאתי בו איסור"⁹.

כבר נפסקה ההלכה בגמרא ש"דינא דמלכותא דינא". ר' מארקל זעליג קיסנר, בן אחותו של ר' יהודה אסאד, שואל את דודו "בדין הירושה אם גם בזה אמרינן דינא דמלכותא דינא". השאלה מכוונת כלפי חוק המדינה "שהבת נוטלת כבן" בירושה, בעוד שלפי דין תורה אין הבת יורשת במקום שיש בן. ר"י אסאד פוסק ש"באמת אין זה כלל דינא דמלכותא דינא, שלא גזר המלך יר"ה על זה לבטל דיני התורה מישראל שומרי תורת משה. אבל בדיניהם כך הם דנים עפ"י תורה חדשה שלהם... אבל אנן בדין אין המלך יר"ה מוחה מלדון בדינינו ככל חוקי משפט תוה"ק ועל כיוצא בזה לא אמרינן ב"י דינא דמלכותא דינא, אלא בדבר שיש בו הנאה למלך או שהוא לתקנת בני המדינה. אבל לא שידונו בדיניהם. דאם כן בטלו כל דיני ישראל"¹⁰.

כשהחלו השלטונות לגייס גם יהודים לצבא, מסוף שנות השלושים ואילך, התבצע הדבר בשיטת מכסות שהוטלו על הקהילות. כל קהילה היה עליה לספק מספר מסויים של אנשים לצבא. משאלת ר' יצחק [ראכליץ] אז אב"ד טאש (לאחר מכן אב"ד בערעגסאס) אנו למדים כיצד ביצעו הקהילות את צו השלטון בהעמדת אנשים לצבא. מהר"ם א"ש משיב לו בזה"ל: "מכתבו הגיעני וארא כי הנהו מפקפק על מה שנהגו מכמה שנים בארץ הזאת לפני גדולי ישראל. ומאז התאמצו למצוא גבר אשר בעד רצי כסף יחפוץ וירצה ללכת אל הצבא. ולפי הנראה גם במדינת פולין יתאמצו לעשות כן אם יש לאל ידם ואין פוצה פה לאסור". השואל מעלה את האפשרות, שאמנם שיטה זו, של גיוס על-ידי רצי כסף, פסולה, אך הרבנים "העלימו עין מפני שאין לאל ידם למצוא תקנה אחרת, אנן מה נענה בתרייהו". מהר"ם א"ש

אינו מוצא פגם בשיטה זו. "ואומר כי לפענ"ד נראה דהיתר גמור ומצוה היא לעשות כן. כי זולת זה אי אפשר לעשות בענין שיהי' טוב בעיני ה' ואנשים". בהמשך מתייחס מהר"ם א"ש לעובדה שהאנשים המגויסים תמורת כסף הם בדרך כלל עבריינים. ושמא יש בכך משום סיוע לדבר עבירה: "מעתה אלו ההולכים לצבא אם יבוא עת נסיעתם בשבת קודש יהא מוכרחים ללכת, פיקוח נפש דוחה אותו ואין בהליכתם עתה לצבא שום חשש איסור". ואילו העובדה שאנשים אלה "לתאות נפשם מתעבים נפשם באיסור, עוונותיהם על עצמותם ואין לנו למנוע בעבור זה לשכרם כי לא לזה נשכרו". פירוש הדבר, מה שהם עוברים על איסורים באונס הרי אין בכך חטא, שכן הדברים נעשים בפקודת שרי הצבא והם בכלל פיקוח נפש. ואילו העבירות שהם עוברים מיזמתם, אין האחריות על הקהילה ששכרה אותם, שכן לא לכך נשכרו. "לזה ברור לפענ"ד כי יש מצוה רבה לעשות כן לשכור אנשים ולא לומר שיקחו ברצונם ח"ו". היתה כנראה הצעה שהקהילה תמסור את האנשים לצבא בעל כרחם. מהר"ם א"ש מתנגד לכך, "דלמסור בע"כ נראה וודאי כי איסור חמור הוא". את האלטרנטיבה האחרת שהשלטונות בעצמם יטפלו בגיוס דוחה מהר"ם א"ש בתוקף. "למסור הדבר לנכרים שיקחו כחפצם" אין להעלות על הדעת, "כי יקחו גם לומדי תורת ה' אשר מן הדין אין עליהם עול הזה". לפיכך נשארה רק הברירה היחידה: "אם כן השכירות להעמיד אנשים מדעתם מותר ומצוה לפענ"ד"¹¹.

מעין השאלה הקודמת היא גם עניינה של התשובה הבאה, שגם היא דנה בדבר יהודים המשרתים בצבא, אך מהיבט אחר. בינתיים עברו ארבעים שנה, ויהודים גויסו לצבא גיוס חובה, כשאר אזרחי המדינה. השאלה ששאל ר' יוסף לעווי מאת ר' יעקב טננבוים אב"ד פוטנוק אודות "איש מלחמה אשר ניתן לו הבחירה או להיות בקאנצליי [משרד] ושם צריך שיכתוב בשבת, או להיות בקאסערין [קסרקטין] ושם לא יהי' באפשרי להתפלל בכל יום בתפילין איזה שיבחור". למשיב "פשוט כשמוכרח לעבור על א' ממצות ה' ובידו לבחור שיבחור לעבור

9 שו"ת מהר"ם שיק יו"ד סי' שפא (לא יאוחר משנת תרל"ט

1879).

10 תשובות מהרי"א אה"ע סי' קיד.

11 שו"ת אמרי אש יו"ד סי' נב, יג שבט תר"א.

הקלה ולא יעבור החמורה... והנך תרתי, שלא להניח תפילין ולכתוב בשבת זה דאורייתא וזה דאורייתא".¹² אם כי לפי שיטת פוסקים מסויימים כתיבה "בכתב שלהם אינו אלא שבות, פליג עליו המגן אברהם", הסובר שגם כתיבה לעז אסורה מדאורייתא. ואם כן יש לשקול מה עדיף, האם לעבור עבירה בקום ועשה כגון כתיבה בשבת, או בשב ואל תעשה, כגון הנחת תפילין. ומכאן המסקנה המתבקשת "שב ואל תעשה עדיף, שיבחר להיות בקאסרן ולא יכתוב בשבת"¹².

ומחילול שבת במסגרת צבאית לחילול שבת (במקרה זה יום הכפורים) במסגרת אזרחית, של רופא דתי. ר' יואל אונגאר נשאל "ע"ד אשר בא להתיעץ אם מותר לרופא מומחה לנסוע על עגלה של גוי ששלחה עם סוסיו להוליכו חוץ לתחום לרפא חולה שבביתו". ר"י אונגאר מביע תחילה את סיפוק שמצוי רופא השואל שאלות מסוג זה. "והנה זה מלתא חדתא ומעולם לא שמענו שרופאים המליכו [=נמלכו] בנו ובפרט ברופאים שבזמנינו". שהרי רוב הרופאים אף "אם נאסר להם לא ישמענו לנו". לגוף השאלה יש לדון אם מדובר באיסור דאורייתא או באיסור דרבנן בלבד. שהרי "במלתא דרבנן וודאי אמרינן מוטב שיהיו שוגגין וכו'. אבל אחרי שנועץ בנו לא נשיבנו ריקם אך בקיצור". המשיב מקל "במקום מקצת חולי אף בחולה שאין בו סכנה או לרפאות חולה גוי דאית ב' צורך גדול שלא לעזור שנאתם שפיר שרי... ולכן אין בידינו למחות לרופאים בנסעם על עגלה כזו ביום שבת קודש". במקרה הנדון קולא נוספת, שכן "השאלה הבאה לפניכם שהיתה ביום כיפור, אף שהיום קדוש ועצום הוי, מכל מקום לענין זה קיל משאר שבתות השנה, דלדעת רבים מגדולי הפוסקים אין שביתת בהמתו ואין איסור מחמר ביום טוב והוא הדין ביום כיפור"¹³.

ומכאן לחילול שבת כפוי על ילדי ישראל בבתי הספר של המדינה. ר' משה שמואל גלאזנר אב"ד קלויזנבורג בתשובתו לר' שלום קוטנא אב"ד אייזנשטאדט, שבתחילתה הוא מתריע ומגנה את הלשכה האורתודוכסית בבודאפשט על מחדליה וחוסר אונה למלא תפקידה בעמידה איתנה על קדשי

12 שו"ת נהרי אפרסמון או"ח סי' נו, ד תצא תרמ"א.

13 שם סי' י, א נח תרכ"ד.

ישראל נגד השלטון, הוא נזקק גם "בענין שבתות ומועדות בבירגערשוהלען וגיימנאזיען ורוצה מחדש לדפוק על דלתי הק"מ [הקולטוס מיניסטעריום] יר"ה", כדי להעביר את הגזירה שגזרה המלכות על ילדי ישראל לבקך בבתי הספר בשבתות וגם לכתוב. רמ"ש גלאזנר מוסר שכבר בשעה שכהן בממשלה ההונגרית שר ההשכלה והחינוך הקודם, נעשתה פעולה מטעם רבני המדינה שהחתימו את הרבנים על בקשה למיניסטר שיוורה לשחרר את ילדי ישראל מחובת כתיבה בשבת. רמ"ש גלאזנר לא היה בין החותמים וטעמו ונימוקו עמו: "מנעתי את עצמי מזה... כי חושש אני שהקילקול יהי' יתר על התיקון. כי הלא ידוע שהרבה מבני עמנו בעוה"ר אינם חוששין לחילול שבת ואפילו אם יהי' הרשות בידם למנוע את בניהם מכתובה לא יעשהו וימצאו הרבה מבני ישראל אשר יעשו מלאכה בבית הספר כמו בחול. ואיך נדמה בנפשינו כי השאר, דהיינו הכשרים והיראים אשר ישבו בצדם של המחללים לא יעשו כמוהם מפני הבושה". לבקש איפוא מן השלטון פטור מחילול שבת בלבד לא יפתור את הבעיה. אדרבה, "הקילקול יתגדל מאד. כי עתה מי שיש בו קצת יראת שמים לא יעביר בנו למולך למסרו ביד הסטרא אחרא ויתן עצות בנפשו על איזה אופן אחר, רק שלא יחלל בנו את השבת השקול כנגד התורה כולה. אמנם אם הממשלה יתן רשות לבני ישראל שלא יכתבו בשבת יתכשר הדבר ויהי' לו כסות עינים לפני הבריות וגם לעצמו ובלי חשש ודאגה ימסור את בנו לבית הספר. אבל הסוף יהי' שבלא ידיעתו ירגיל את בנו לחילול שבת ויום טוב". לכן לא צירף רמ"ש גלאזנר את חתימתו. רק "אם יש מקום אתנו לעשותם בני חורין מכל וכל בשבתות ומועדות... אז גם ידי תכון עם המתעסקים בדבר מצוה רבה הלזו". בסוף דבריו הוא מציע "להתאסף יחד... וע"פ רוב דעות נביא גם את זאת לידי הכרעה"¹⁴.

כמה עניינים נוספים שבין יהודים ללא-יהודים, אם כי בתחומים שאינם דווקא ביחסים עם השלטונות. תשובה אחת מבהירה שאף בתקופה זו אירעו מקרים של התנפלות גויים על יהודים. לדוגמה הסיפור הנמסר בידי ר' חיים סופר אז עדיין אב"ד

14 שו"ת דור רביעי חלק א סי' ע, א ויצא תרמ"ט.

שבעבר עיבדו את שדותיהם של בעלי הקרקע מבני האצולה, שהוחכרו ליהודים, ועלו כמה שאלות לעניין שבת. עתה לאחר שיחרורו הצמיתים הוחרפו שאלות הללו לאחר "כי חדשות מקרוב באו אשר עובדי האדמה האיכרים נעשו חפשי מאדוניהם ואינם צריכים לעבוד להשרים... ושאלו מקצת מחזיקי אוראנדים מה יעשו ביום השבת". עניין זה כבר הועלה במקום אחר¹⁷.

כבר ראינו לעיל בפרק ה, שהכתב סופר אסר למכור ספר תורה למומר, אף-על-פי שאותו מומר לא התנתק לגמרי מדת ישראל ואף החזיק בכמה מצוות. ר' יהודה אסאד נשאל מאת תלמידו ר' משה בער שעהן, אז מורה הוראה בעיר וורעדען, "אם בזמן הזה מותר למסור ספר תורה הק' ביד שרי ואדוני הארץ. אי יש בו משום זלזול או לא, כי גם השרים מכבדים את התורה". השאלה היתה חדשה בעיני ר"י אסאד, כי "לא ראיתי למחברים דבר", כלומר, לא מצא בספרות ההלכתית שידונו בשאלה מעין זו¹⁸. לכן הוכרח בכוחות עצמו "לדבר בזה". תוצאות הבירור אינן חד-משמעיות. לגבי ספר תורה הנמצא כבר בידי גויים אנו "מחויבים לקנות מהם מעט יותר משוין שלא... יזלזלו בהן והיינו בסתם נכרים", שחזקה עליהם שלא יכבדו את ספר התורה כראוי. "מה שאין כן למסור ס"ת ביד שרי ואדוני הארץ על בקשתם כדי להשביע בו את הישראל המחוייב שבועה בדיניהם ודאי לא יזלזלו בו, אדרבא יכבדו הס"ת שהרי מאמינים בו שהוא קודש לה' כיון שמשביעים בו". כל העניין היה חדש בעיני ר"י אסאד: "לא ראיתי ולא שמעתי עוד ששום שר ומושל ביקש זאת מידינו גם לצורך שבועה... ולאיוזה צורך אחר... בודאי אסור למסור לו הס"ת, דנהי שלא יזלזל בו אבל גם לא ידע לנהוג בו כבוד וקדושה ושמירה במקום נקי". כל הדברים הללו נאמרים רק לכאורה וכחלק מן הבירור ההלכתי. בשורה האחרונה נאמר ש"להניחו ולמסרו לבית השר נכרי ולהניחו שם לזמן רב על אחת כמה וכמה דאסור גם מעיקר הדין"¹⁹.

גוי שכתב את שם הקב"ה האם יש בו קדושה? שאלה זו שאל ר' זוסמן אליעזר סופר אב"ד האלאש

סענפעטער: "מעשה אירע בלא טובה השמועה כי באו פריצים ויחללו בית הכנסת ושללו מלבושים יקרים אשר היו מונחים שם כפרוכת הקודש ומלבושי ספרי תורה. ובני בליעל הנ"ל עשו מפרוכת מכסה למטה משכב שלהם... ואחר זמן רב אשר הקים ד' שופטים בארץ ושלחו אנשים לתור אחרי השלל והבו הכירו מיד כי מכסה המטה הי' פרוכת לפני הארון והשיבו השופטים את המכסה ביד בני ישראל וחשקה נפשם לעשות אותו פעם שני פרוכת לפני ארון הקודש, אך שמעו כי אין ראוי לעשות פרוכת מדבר שנשתמש בו דברי חול". בתשובתו נאמר ש"הדבר פשוט בעיני דמותר לעשות ממסך הנ"ל פרוכת הקודש"¹⁵.

ומעשה ביש שאירע כנראה בעת דיכוי המרד ההונגרי בשנת 1849, "בכפר אחד באו הנוצרים במלחמה בערב ושלח הראש הגבורים להביא לו חמשה נשים מישראל בלילה, הן אם הן בתולות או נשואות. ואם לא יביאן הראש העדה יצוה לאנשי הצבא לטמאות כולן כאות נפשם כחק המלחמה שיוכל השר לצוות לעשות כאות נפשם עם הנשים. ובחר הראש היהודים להביא לו חמשה בתולות שלא יטמאו נשים נשואות. והבתולות מסרו דין לשמים עליו כי חרפתן מרובות פן יתעברו ואין להם מקום לכסות חרפת עולם". ראש הקהילה הכפרית נתקף חרטה ונקיפות מצפון על מה שעשה "ושאל הראש העדה אם יקרה לו עון בזה אשר עשה וחפץ לפזר ממונו ולתן אותן לאנשים ולפייסן כי את האלקים הוא ירא". הוא מפחד גם מעונש מן השמים לאחר שהנאנסות ימסרו דין לשמים עליו וביקש דין למטה שלא יהא דין מלמעלה ח"ו". גם שאלה זו הובאה בפני ר' חיים סופר, הקובע ש"הנה בפשטיות חטא מאד" ראש הקהילה, אם כי כוונתו היתה לטובה. מכל מקום עליו "לפייס את הבתולות ולהסיר חרפתן שתהיינה לאנשים וד' יסלח לו על שגגתו שטעה וחשב לעשות מצוה ואשם נפשו"¹⁶.

בעת המהפכה ההונגרית בשנת 1848 בוטל חוק הצמיתים. באותה שנה שואל ר' חיים בצלאל פאנט אב"ד טאשאנאד את מהר"ם א"ש בדבר הצמיתים

15 שו"ת מחנה חיים חלק א סי' טז (לא יאחר משנת תרכ"ב 1862, שנת הדפסת חלק זה).

16 שם אה"ע חלק ב סי' יט.

17 ספר "חכמי טראנסילוואניה", עמ' קמח — קנ, על-פי שו"ת

מראה יחזקאל ושו"ת דרך יבחר.

18 רק זמן רב לאחר הבירור "מצאתי אחר שנים בספר שו"ת חסד לאברהם חא"ח סי' יג העלה ג"כ לאיסור".

19 תשובות מהרי"א יו"ד סי' רפט.

הקלה ולא יעבור החמורה... והנך תרתי, שלא להניח תפילין ולכתוב בשבת זה דאורייתא וזה דאורייתא".¹² אם כי לפי שיטת פוסקים מסויימים כתיבה "בכתב שלהם אינו אלא שבות, פליג עליו המגן אברהם", הסובר שגם כתיבה לעז אסורה מדאורייתא. ואם כן יש לשקול מה עדיף, האם לעבור עבירה בקום ועשה כגון כתיבה בשבת, או בשב ואל תעשה, כגון הנחת תפילין. ומכאן המסקנה המתבקשת "שב ואל תעשה עדיף, שיבחר להיות בקאסרן ולא יכתוב בשבת"¹².

ומחילול שבת במסגרת צבאית לחילול שבת (במקרה זה יום הכפורים) במסגרת אזרחית, של רופא דתי. ר' יואל אונגאר נשאל "ע"ד אשר בא להתיעץ אם מותר לרופא מומחה לנסוע על עגלה של גוי ששלחה עם סוסיו להוליכו חוץ לתחום לרפא חולה שבביתו". ר"י אונגאר מביע תחילה את סיפוק שמצוי רופא השואל שאלות מסוג זה. "והנה זה מלתא חדתא ומעולם לא שמענו שרופאים המליכו [=נמלכו] בנו ובפרט ברופאים שבזמנינו". שהרי רוב הרופאים אף "אם נאסר להם לא ישמענו לנו". לגוף השאלה יש לדון אם מדובר באיסור דאורייתא או באיסור דרבנן בלבד. שהרי "במלתא דרבנן וודאי אמרינן מוטב שיהיו שוגגין וכו'. אבל אחרי שנועץ בנו לא נשיבנו ריקם אך בקיצור". המשיב מקל "במקום מקצת חולי אף בחולה שאין בו סכנה או לרפאות חולה גוי דאית ב' צורך גדול שלא לעזור שנאתם שפיר שרי... ולכן אין בידינו למחות לרופאים בנסעם על עגלה כזו ביום שבת קודש". במקרה הנדון קולא נוספת, שכן "השאלה הבאה לפניכם שהיתה ביום כיפור, אף שהיום קדוש ועצום הוי, מכל מקום לענין זה קיל משאר שבתות השנה, דלדעת רבים מגדולי הפוסקים אין שביתת בהמתו ואין איסור מחמר ביום טוב והוא הדין ביום כיפור"¹³.

ומכאן לחילול שבת כפוי על ילדי ישראל בבתי הספר של המדינה. ר' משה שמואל גלאזנר אב"ד קלויזנבורג בתשובתו לר' שלום קוטנא אב"ד אייזנשטאדט, שבתחילתה הוא מתריע ומגנה את הלשכה האורתודוקסית בבודאפשט על מחדליה וחוסר אונה למלא תפקידה בעמידה איתנה על קדשי

12 שו"ת נהרי אפרסמון אר"ח סי' נו, ד תצא תרמ"א.

13 שם סי' י, א נח תרכ"ד.

ישראל נגד השלטון, הוא נזקק גם "בענין שבתות ומועדות בבירגערשוהלען וגיימנאזיען ורוצה מחדש לדפוק על דלתי הק"מ [הקולטוס מיניסטעריום] יר"ה", כדי להעביר את הגזירה שגזרה המלכות על ילדי ישראל לבקך בבתי הספר בשבתות וגם לכתוב. רמ"ש גלאזנר מוסר שכבר בשעה שכהן בממשלה ההונגרית שר ההשכלה והחינוך הקודם, נעשתה פעולה מטעם רבני המדינה שהחתימו את הרבנים על בקשה למיניסטר שיוורה לשחרר את ילדי ישראל מחובת כתיבה בשבת. רמ"ש גלאזנר לא היה בין החותמים וטעמו ונימוקו עמו: "מנעתי את עצמי מזה... כי חושש אני שהקילקול יהי' יתר על התיקון. כי הלא ידוע שהרבה מבני עמנו בעוה"ר אינם חוששין לחילול שבת ואפילו אם יהי' הרשות בידם למנוע את בניהם מכתובה לא יעשהו וימצאו הרבה מבני ישראל אשר יעשו מלאכה בבית הספר כמו בחול. ואיך נדמה בנפשינו כי השאר, דהיינו הכשרים והיראים אשר ישבו בצדם של המחללים לא יעשו כמוהם מפני הבושה". לבקש איפוא מן השלטון פטור מחילול שבת בלבד לא יפתור את הבעיה. אדרבה, "הקילקול יתגדל מאד. כי עתה מי שיש בו קצת יראת שמים לא יעביר בנו למולך למסרו ביד הסטרא אחרא ויתן עצות בנפשו על איזה אופן אחר, רק שלא יחלל בנו את השבת השקול כנגד התורה כולה. אמנם אם הממשלה יתן רשות לבני ישראל שלא יכתבו בשבת יתכשר הדבר ויהי' לו כסות עינים לפני הבריות וגם לעצמו וכלי חשש ודאגה ימסור את בנו לבית הספר. אבל הסוף יהי' שבלא ידיעתו ירגיל את בנו לחילול שבת ויום טוב". לכן לא צירף רמ"ש גלאזנר את חתימתו. רק "אם יש מקום אתנו לעשותם בני חורין מכל וכל בשבתות ומועדות... אז גם ידי תכון עם המתעסקים בדבר מצוה רבה הלזו". בסוף דבריו הוא מציע "להתאסף יחד... וע"פ רוב דעות נביא גם את זאת לידי הכרעה"¹⁴.

כמה עניינים נוספים שבין יהודים ללא-יהודים, אם כי בתחומים שאינם דווקא ביחסים עם השלטונות. תשובה אחת מבהירה שאף בתקופה זו אירעו מקרים של התנפלות גויים על יהודים. לדוגמה הסיפור הנמסר בידי ר' חיים סופר אז עדיין אב"ד

14 שו"ת דור רביעי חלק א סי' ע, א ויצא תרמ"ט.

שבעבר עיבדו את שדותיהם של בעלי הקרקע מבני האצולה, שהוחכרו ליהודים, ועלו כמה שאלות לעניין שבת. עתה לאחר שיחרורו הצמיתים הוחרפו שאלות הללו לאחר "כי חדשות מקרוב באו אשר עובדי האדמה האיכרים נעשו חפשי מאדוניהם ואינם צריכים לעבוד להשרים... ושאלו מקצת מחזיקי אוראנדים מה יעשו ביום השבת". עניין זה כבר הועלה במקום אחר¹⁷.

כבר ראינו לעיל בפרק ה, שהכתב סופר אסר למכור ספר תורה למומר, אף-על-פי שאותו מומר לא התנתק לגמרי מדת ישראל ואף החזיק בכמה מצוות. ר' יהודה אסאד נשאל מאת תלמידו ר' משה בער שעהן, אז מורה הוראה בעיר וורעדען, "אם בזמן הזה מותר למסור ספר תורה הק' ביד שרי ואדוני הארץ. אי יש בו משום זלזול או לא, כי גם השרים מכבדים את התורה". השאלה היתה חדשה בעיני ר"י אסאד, כי "לא ראיתי למחברים דבר", כלומר, לא מצא בספרות ההלכתית שידונו בשאלה מעין זו¹⁸. לכן הוכרח בכוחות עצמו "לדבר בזה". תוצאות הבירור אינן חד-משמעיות. לגבי ספר תורה הנמצא כבר בידי גויים אנו "מחויבים לקנות מהם מעט יותר משווין שלא... יזלזלו בהן והיינו בסתם נכרים", שחזקה עליהם שלא יכבדו את ספר התורה כראוי. "מה שאין כן למסור ס"ת ביד שרי ואדוני הארץ על בקשתם כדי להשביע בו את הישראל המחוייב שבועה בדיניהם ודאי לא יזלזלו בו, אדרבא יכבדו הס"ת שהרי מאמינים בו שהוא קודש לה' כיון שמשיבעים בו". כל העניין היה חדש בעיני ר"י אסאד: "לא ראיתי ולא שמעתי עוד ששום שר ומושל ביקש זאת מידינו גם לצורך שבועה... ולאיוזה צורך אחר... בודאי אסור למסור לו הס"ת, דנהי שלא יזלזל בו אבל גם לא ידע לנהוג בו כבוד וקדושה ושמירה במקום נקי". כל הדברים הללו נאמרים רק לכאורה וכחלק מן הבירור ההלכתי. בשורה האחרונה נאמר ש"להניחו ולמסרו לבית השר נכרי ולהניחו שם לזמן רב על אחת כמה וכמה דאסור גם מעיקר הדין"¹⁹.

גוי שכתב את שם הקב"ה האם יש בו קדושה? שאלה זו שאל ר' זוסמן אליעזר סופר אב"ד האלאש

סענפעטער: "מעשה אירע בלא טובה השמועה כי באו פריצים ויחללו בית הכנסת ושללו מלבושים יקרים אשר היו מונחים שם כפרוכת הקודש ומלבושי ספרי תורה. ובני בליעל הנ"ל עשו מפרוכת מכסה למטה משכב שלהם... ואחר זמן רב אשר הקים ד' שופטים בארץ ושלחו אנשים לתור אחרי השלל והבו הכירו מיד כי מכסה המטה הי' פרוכת לפני הארון והשיבו השופטים את המכסה ביד בני ישראל וחשקה נפשם לעשות אותו פעם שני פרוכת לפני ארון הקודש, אך שמעו כי אין ראוי לעשות פרוכת מדבר שנשתמש בו דברי חול". בתשובתו נאמר ש"הדבר פשוט בעיני דמותר לעשות ממסך הנ"ל פרוכת הקודש"¹⁵.

ומעשה ביש שאירע כנראה בעת דיכוי המרד ההונגרי בשנת 1849, "בכפר אחד באו הנוצרים במלחמה בערב ושלח הראש הגבורים להביא לו חמשה נשים מישראל בלילה, הן אם הן בתולות או נשואות. ואם לא יביאן הראש העדה יצוה לאנשי הצבא לטמאות כולן כאות נפשם כחק המלחמה שיוכל השר לצוות לעשות כאות נפשם עם הנשים. ובחר הראש היהודים להביא לו חמשה בתולות שלא יטמאו נשים נשואות. והבתולות מסרו דין לשמים עליו כי חרפתן מרובות פן יתעברו ואין להם מקום לכסות חרפת עולם". ראש הקהילה הכפרית נתקף חרטה ונקיפות מצפון על מה שעשה "ושאל הראש העדה אם יקרה לו עון בזה אשר עשה וחפץ לפזר ממונו ולתן אותן לאנשים ולפייסן כי את האלקים הוא ירא". הוא מפחד גם מעונש מן השמים לאחר שהנאנסות ימסרו דין לשמים עליו וביקש דין למטה שלא יהא דין מלמעלה ח"ו". גם שאלה זו הובאה בפני ר' חיים סופר, הקובע ש"הנה בפשטיות חטא מאד" ראש הקהילה, אם כי כוונתו היתה לטובה. מכל מקום עליו "לפייס את הבתולות ולהסיר חרפתן שתהיינה לאנשים וד' יסלח לו על שגגתו שטעה וחשב לעשות מצוה ואשם נפשו"¹⁶.

בעת המהפכה ההונגרית בשנת 1848 בוטל חוק הצמיתים. באותה שנה שואל ר' חיים בצלאל פאנט אב"ד טאשאנאד את מהר"ם א"ש בדבר הצמיתים

15 שו"ת מחנה חיים חלק א סי' טז (לא יאחר משנת תרכ"ב 1862, שנת הדפסת חלק זה).

16 שם אה"ע חלק ב סי' יט.

17 ספר "חכמי טראנסילוואניה", עמ' קמח — קנ, על-פי שו"ת

מראה יחזקאל ושו"ת דרך יבחר.

18 רק זמן רב לאחר הבירור "מצאתי אחר שנים בספר שו"ת חסד לאברהם חא"ח סי' יג העלה ג"כ לאיסור".

19 תשובות מהרי"א יו"ד סי' רפט.

הקלה ולא יעבור החמורה... והנך תרתי, שלא להניח תפילין ולכתוב בשבת זה דאורייתא וזה דאורייתא".¹² אם כי לפי שיטת פוסקים מסויימים כתיבה "בכתב שלהם אינו אלא שבות, פליג עליו המגן אברהם", הסובר שגם כתיבה לעז אסורה מדאורייתא. ואם כן יש לשקול מה עדיף, האם לעבור עבירה בקום ועשה כגון כתיבה בשבת, או בשב ואל תעשה, כגון הנחת תפילין. ומכאן המסקנה המתבקשת "שב ואל תעשה עדיף, שיבחר להיות בקאסרן ולא יכתוב בשבת"¹².

ומחילול שבת במסגרת צבאית לחילול שבת (במקרה זה יום הכפורים) במסגרת אזרחית, של רופא דתי. ר' יואל אונגאר נשאל "ע"ד אשר בא להתיעץ אם מותר לרופא מומחה לנסוע על עגלה של גוי ששלחה עם סוסיו להוליכו חוץ לתחום לרפא חולה שבביתו". ר"י אונגאר מביע תחילה את סיפוק שמצוי רופא השואל שאלות מסוג זה. "והנה זה מלתא חדתא ומעולם לא שמענו שרופאים המליכו [=נמלכו] בנו ובפרט ברופאים שבזמנינו". שהרי רוב הרופאים אף "אם נאסר להם לא ישמענו לנו". לגוף השאלה יש לדון אם מדובר באיסור דאורייתא או באיסור דרבנן בלבד. שהרי "במלתא דרבנן וודאי אמרינן מוטב שיהיו שוגגין וכו'. אבל אחרי שנועץ בנו לא נשיבנו ריקם אך בקיצור". המשיב מקל "במקום מקצת חולי אף בחולה שאין בו סכנה או לרפאות חולה גוי דאית ב' צורך גדול שלא לעזור שנאתם שפיר שרי... ולכן אין בידינו למחות לרופאים בנסעם על עגלה כזו ביום שבת קודש". במקרה הנדון קולא נוספת, שכן "השאלה הבאה לפניכם שהיתה ביום כיפור, אף שהיום קדוש ועצום הוי, מכל מקום לענין זה קיל משאר שבתות השנה, דלדעת רבים מגדולי הפוסקים אין שביתת בהמתו ואין איסור מחמר ביום טוב והוא הדין ביום כיפור"¹³.

ומכאן לחילול שבת כפוי על ילדי ישראל בבתי הספר של המדינה. ר' משה שמואל גלאזנר אב"ד קלויזנבורג בתשובתו לר' שלום קוטנא אב"ד אייזנשטאדט, שבתחילתה הוא מתריע ומגנה את הלשכה האורתודוקסית בבודאפשט על מחדליה וחוסר אונה למלא תפקידה בעמידה איתנה על קדשי

12 שו"ת נהרי אפרסמון אר"ח סי' נו, ד תצא תרמ"א.

13 שם סי' י, א נח תרכ"ד.

ישראל נגד השלטון, הוא נזקק גם "בענין שבתות ומועדות בבירגערשוהלען וגיימנאזיען ורוצה מחדש לדפוק על דלתי הק"מ [הקולטוס מיניסטעריום] יר"ה", כדי להעביר את הגזירה שגזרה המלכות על ילדי ישראל לבקך בבתי הספר בשבתות וגם לכתוב. רמ"ש גלאזנר מוסר שכבר בשעה שכהן בממשלה ההונגרית שר ההשכלה והחינוך הקודם, נעשתה פעולה מטעם רבני המדינה שהחתימו את הרבנים על בקשה למיניסטר שיוורה לשחרר את ילדי ישראל מחובת כתיבה בשבת. רמ"ש גלאזנר לא היה בין החותמים וטעמו ונימוקו עמו: "מנעתי את עצמי מזה... כי חושש אני שהקילקול יהי' יתר על התיקון. כי הלא ידוע שהרבה מבני עמנו בעוה"ר אינם חוששין לחילול שבת ואפילו אם יהי' הרשות בידם למנוע את בניהם מכתיבה לא יעשהו וימצאו הרבה מבני ישראל אשר יעשו מלאכה בבית הספר כמו בחול. ואיך נדמה בנפשינו כי השאר, דהיינו הכשרים והיראים אשר ישבו בצדם של המחללים לא יעשו כמוהם מפני הבושה". לבקש איפוא מן השלטון פטור מחילול שבת בלבד לא יפתור את הבעיה. אדרבה, "הקילקול יתגדל מאד. כי עתה מי שיש בו קצת יראת שמים לא יעביר בנו למולך למסרו ביד הסטרא אחרא ויתן עצות בנפשו על איזה אופן אחר, רק שלא יחלל בנו את השבת השקול כנגד התורה כולה. אמנם אם הממשלה יתן רשות לבני ישראל שלא יכתבו בשבת יתכשר הדבר ויהי' לו כסות עינים לפני הבריות וגם לעצמו וכלי חשש ודאגה ימסור את בנו לבית הספר. אבל הסוף יהי' שבלא ידיעתו ירגיל את בנו לחילול שבת ויום טוב". לכן לא צירף רמ"ש גלאזנר את חתימתו. רק "אם יש מקום אתנו לעשותם בני חורין מכל וכל בשבתות ומועדות... אז גם ידי תכון עם המתעסקים בדבר מצוה רבה הלזו". בסוף דבריו הוא מציע "להתאסף יחד... וע"פ רוב דעות נביא גם את זאת לידי הכרעה"¹⁴.

כמה עניינים נוספים שבין יהודים ללא-יהודים, אם כי בתחומים שאינם דווקא ביחסים עם השלטונות. תשובה אחת מבהירה שאף בתקופה זו אירעו מקרים של התנפלות גויים על יהודים. לדוגמה הסיפור הנמסר בידי ר' חיים סופר אז עדיין אב"ד

14 שו"ת דור רביעי חלק א סי' ע, א ויצא תרמ"ט.

שבעבר עיבדו את שדותיהם של בעלי הקרקע מבני האצולה, שהוחכרו ליהודים, ועלו כמה שאלות לעניין שבת. עתה לאחר שיחרורו הצמיתים הוחרפו שאלות הללו לאחר "כי חדשות מקרוב באו אשר עובדי האדמה האיכרים נעשו חפשי מאדוניהם ואינם צריכים לעבוד להשרים... ושאלו מקצת מחזיקי אוראנדים מה יעשו ביום השבת". עניין זה כבר הועלה במקום אחר¹⁷.

כבר ראינו לעיל בפרק ה, שהכתב סופר אסר למכור ספר תורה למומר, אף-על-פי שאותו מומר לא התנתק לגמרי מדת ישראל ואף החזיק בכמה מצוות. ר' יהודה אסאד נשאל מאת תלמידו ר' משה בער שעהן, אז מורה הוראה בעיר וורעדען, "אם בזמן הזה מותר למסור ספר תורה הק' ביד שרי ואדוני הארץ. אי יש בו משום זלזול או לא, כי גם השרים מכבדים את התורה". השאלה היתה חדשה בעיני ר"י אסאד, כי "לא ראיתי למחברים דבר", כלומר, לא מצא בספרות ההלכתית שידונו בשאלה מעין זו¹⁸. לכן הוכרח בכוחות עצמו "לדבר בזה". תוצאות הבירור אינן חד-משמעיות. לגבי ספר תורה הנמצא כבר בידי גויים אנו "מחויבים לקנות מהם מעט יותר משוין שלא... יזלזלו בהן והיינו בסתם נכרים", שחזקה עליהם שלא יכבדו את ספר התורה כראוי. "מה שאין כן למסור ס"ת ביד שרי ואדוני הארץ על בקשתם כדי להשביע בו את הישראל המחוייב שבועה בדיניהם ודאי לא יזלזלו בו, אדרבא יכבדו הס"ת שהרי מאמינים בו שהוא קודש לה' כיון שמשיבעים בו". כל העניין היה חדש בעיני ר"י אסאד: "לא ראיתי ולא שמעתי עוד ששום שר ומושל ביקש זאת מידינו גם לצורך שבועה... ולאיוזה צורך אחר... בודאי אסור למסור לו הס"ת, דנהי שלא יזלזל בו אבל גם לא ידע לנהוג בו כבוד וקדושה ושמירה במקום נקי". כל הדברים הללו נאמרים רק לכאורה וכחלק מן הבירור ההלכתי. בשורה האחרונה נאמר ש"להניחו ולמסרו לבית השר נכרי ולהניחו שם לזמן רב על אחת כמה וכמה דאסור גם מעיקר הדין"¹⁹.

גוי שכתב את שם הקב"ה האם יש בו קדושה? שאלה זו שאל ר' זוסמן אליעזר סופר אב"ד האלאש

סענפעטער: "מעשה אירע בלא טובה השמועה כי באו פריצים ויחללו בית הכנסת ושללו מלבושים יקרים אשר היו מונחים שם כפרוכת הקודש ומלבושי ספרי תורה. ובני בליעל הנ"ל עשו מפרוכת מכסה למטה משכב שלהם... ואחר זמן רב אשר הקים ד' שופטים בארץ ושלחו אנשים לתור אחרי השלל והבו הכירו מיד כי מכסה המטה הי' פרוכת לפני הארון והשיבו השופטים את המכסה ביד בני ישראל וחשקה נפשם לעשות אותו פעם שני פרוכת לפני ארון הקודש, אך שמעו כי אין ראוי לעשות פרוכת מדבר שנשתמש בו דברי חול". בתשובתו נאמר ש"הדבר פשוט בעיני דמותו לעשות ממסך הנ"ל פרוכת הקודש"¹⁵.

ומעשה ביש שאירע כנראה בעת דיכוי המרד ההונגרי בשנת 1849, "בכפר אחד באו הנוצרים במלחמה בערב ושלח הראש הגבורים להביא לו חמשה נשים מישראל בלילה, הן אם הן בתולות או נשואות. ואם לא יביאן הראש העדה יצוה לאנשי הצבא לטמאות כולן כאות נפשם כחק המלחמה שיוכל השר לצוות לעשות כאות נפשם עם הנשים. ובחר הראש היהודים להביא לו חמשה בתולות שלא יטמאו נשים נשואות. והבתולות מסרו דין לשמים עליו כי חרפתן מרובות פן יתעברו ואין להם מקום לכסות חרפת עולם". ראש הקהילה הכפרית נתקף חרטה ונקיפות מצפון על מה שעשה "ושאל הראש העדה אם יקרה לו עון בזה אשר עשה וחפץ לפזר ממונו ולתן אותן לאנשים ולפייסן כי את האלקים הוא ירא". הוא מפחד גם מעונש מן השמים לאחר שהנאנסות ימסרו דין לשמים עליו וביקש דין למטה שלא יהא דין מלמעלה ח"ו". גם שאלה זו הובאה בפני ר' חיים סופר, הקובע ש"הנה בפשטיות חטא מאד" ראש הקהילה, אם כי כוונתו היתה לטובה. מכל מקום עליו "לפייס את הבתולות ולהסיר חרפתן שתהיינה לאנשים וד' יסלח לו על שגגתו שטעה וחשב לעשות מצוה ואשם נפשו"¹⁶.

בעת המהפכה ההונגרית בשנת 1848 בוטל חוק הצמיתים. באותה שנה שואל ר' חיים בצלאל פאנט אב"ד טאשאנד את מהר"ם א"ש בדבר הצמיתים

15 שו"ת מחנה חיים חלק א סי' טז (לא יאחר משנת תרכ"ב 1862, שנת הדפסת חלק זה).

16 שם אה"ע חלק ב סי' יט.

17 ספר "חכמי טראנסילוואניה", עמ' קמח — קנ, על-פי שו"ת

מראה יחזקאל ושו"ת דרך יבחר.

18 רק זמן רב לאחר הבירור "מצאתי אחר שנים בספר שו"ת חסד לאברהם חא"ח סי' יג העלה ג"כ לאיסור".

19 תשובות מהרי"א יו"ד סי' רפט.

הקלה ולא יעבור החמורה... והנך תרתי, שלא להניח תפילין ולכתוב בשבת זה דאורייתא וזה דאורייתא". אם כי לפי שיטת פוסקים מסויימים כתיבה "בכתב שלהם אינו אלא שבות, פליג עליו המגן אברהם", הסובר שגם כתיבה לעז אסורה מדאורייתא. ואם כן יש לשקול מה עדיף, האם לעבור עבירה בקום ועשה כגון כתיבה בשבת, או בשב ואל תעשה, כגון הנחת תפילין. ומכאן המסקנה המתבקשת "שב ואל תעשה עדיף, שיבחר להיות בקאסרן ולא יכתוב בשבת"¹².

ומחילול שבת במסגרת צבאית לחילול שבת (במקרה זה יום הכפורים) במסגרת אזרחית, של רופא דתי. ר' יואל אונגאר נשאל "ע"ד אשר בא להתייעץ אם מותר לרופא מומחה לנסוע על עגלה של גוי ששלחה עם סוסיו להוליכו חוץ לתחום לרפא חולה שבביתו". ר"י אונגאר מביע תחילה את סיפוק שמצוי רופא השואל שאלות מסוג זה. "והנה זה מלתא חדתא ומעולם לא שמענו שרופאים המליכו [=נמלכו] בנו ובפרט ברופאים שבזמנינו". שהרי רוב הרופאים אף "אם נאסר להם לא ישמענו לנו". לגוף השאלה יש לדון אם מדובר באיסור דאורייתא או באיסור דרבנן בלבד. שהרי "במלתא דרבנן וודאי אמרינן מוטב שיהיו שוגגין וכו'. אבל אחרי שנועץ בנו לא נשיבנו ריקם אך בקיצור". המשיב מקל "במקום מקצת חולי אף בחולה שאין בו סכנה או לרפאות חולה גוי דאית ב' צורך גדול שלא לעורר שנאתם שפיר שרי... ולכן אין בידינו למחות לרופאים בנסעם על עגלה כזו ביום שבת קודש". במקרה הנדון קולא נוספת, שכן "השאלה הבאה לפניכם שהיתה ביום כיפור, אף שהיום קדוש ועצום הוי, מכל מקום לענין זה קיל משאר שבתות השנה, דלדעת רבים מגדולי הפוסקים אין שביתת בהמתו ואין איסור מחמר ביום טוב והוא הדין ביום כיפור"¹³.

ומכאן לחילול שבת כפוי על ילדי ישראל בבתי הספר של המדינה. ר' משה שמואל גלאזנר אב"ד קלויזנבורג בתשובתו לר' שלום קוטנא אב"ד אייזנשטאדט, שבתחילתה הוא מתריע ומגנה את הלשכה האורתודוקסית בכודאפשט על מחדליה וחוסר אונה למלא תפקידה בעמידה איתנה על קדשי

12 שו"ת נהרי אפרסמון או"ח סי' נו, ד תצא תרמ"א.

13 שם סי' י, א נח תרכ"ד.

ישראל נגד השלטון, הוא נזקק גם "בענין שבתות ומועדות בבירגערשוהלען וגיימנאזיען ורוצה מחדש לדפוק על דלתי הק"מ [הקולטוס מיניסטעריום] יר"ה", כדי להעביר את הגזירה שגזרה המלכות על ילדי ישראל לבקך בבתי הספר בשבתות וגם לכתוב. רמ"ש גלאזנר מוסר שכבר בשעה שכהן בממשלה ההונגרית שר ההשכלה והחינוך הקודם, נעשתה פעולה מטעם רבני המדינה שהחתימו את הרבנים על בקשה למיניסטר שיוורה לשחרר את ילדי ישראל מחובת כתיבה בשבת. רמ"ש גלאזנר לא היה בין החותמים וטעמו ונימוקו עמו: "מנעתי את עצמי מזה... כי חושש אני שהקילקול יהי' יתר על התיקון. כי הלא ידוע שהרבה מבני עמנו בעוה"ר אינם חוששין לחילול שבת ואפילו אם יהי' הרשות בידם למנוע את בניהם מכתיבה לא יעשהו וימצאו הרבה מבני ישראל אשר יעשו מלאכה בבית הספר כמו בחול. ואיך נדמה בנפשינו כי השאר, דהיינו הכשרים והיראים אשר ישבו בצדם של המחללים לא יעשו כמוהם מפני הבושה". לבקש איפוא מן השלטון פטור מחילול שבת בלבד לא יפתור את הבעיה. אדרבה, "הקילקול יתגדל מאד. כי עתה מי שיש בו קצת יראת שמים לא יעביר בנו למולך למסרו ביד הסטרא אחרא ויתן עצות בנפשו על איזה אופן אחר, רק שלא יחלל בנו את השבת השקול כנגד התורה כולה. אמנם אם הממשלה יתן רשות לבני ישראל שלא יכתבו בשבת יתכשר הדבר ויהי' לו כסות עינים לפני הבריות וגם לעצמו וכלי חשש ודאגה ימסור את בנו לבית הספר. אבל הסוף יהי' שבלא ידיעתו ירגיל את בנו לחילול שבת ויום טוב". לכן לא צירף רמ"ש גלאזנר את חתימתו. רק "אם יש מקום אתנו לעשותם בני חורין מכל וכל בשבתות ומועדות... אז גם ידי תכון עם המתעסקים בדבר מצוה רבה הלזו". בסוף דבריו הוא מציע "להתאסף יחד... וע"פ רוב דעות נביא גם את זאת לידי הכרעה"¹⁴.

כמה עניינים נוספים שבין יהודים ללא-יהודים, אם כי בתחומים שאינם דווקא ביחסים עם השלטונות. תשובה אחת מבהירה שאף בתקופה זו אירעו מקרים של התנפלות גויים על יהודים. לדוגמה הסיפור הנמסר בידי ר' חיים סופר אז עדיין אב"ד

14 שו"ת דור רביעי חלק א סי' ע, ויצא תרמ"ט.

שבעבר עיבדו את שדותיהם של בעלי הקרקע מבני האצולה, שהוחכרו ליהודים, ועלו כמה שאלות לעניין שבת. עתה לאחר שיחרורו הצמיתים הוחרפו שאלות הללו לאחר "כי חדשות מקרוב באו אשר עובדי האדמה האיכרים נעשו חפשי מאדוניהם ואינם צריכים לעבוד להשרים... ושאלו מקצת מחזיקי אוראנדים מה יעשו ביום השבת". עניין זה כבר הועלה במקום אחר¹⁷.

כבר ראינו לעיל בפרק ה, שהכתב סופר אסר למכור ספר תורה למומר, אף-על-פי שאותו מומר לא התנתק לגמרי מדת ישראל ואף החזיק בכמה מצוות. ר' יהודה אסאד נשאל מאת תלמידו ר' משה בער שעהן, אז מורה הוראה בעיר וורעדען, "אם בזמן הזה מותר למסור ספר תורה הק' ביד שרי ואדוני הארץ. אי יש בו משום זלזול או לא, כי גם השרים מכבדים את התורה". השאלה היתה חדשה בעיני ר"י אסאד, כי "לא ראיתי למחברים דבר", כלומר, לא מצא בספרות ההלכתית שידונו בשאלה מעין זו¹⁸. לכן הוכרח בכוחות עצמו "לדבר בזה". תוצאות הבירור אינן חד-משמעיות. לגבי ספר תורה הנמצא כבר בידי גויים אנו "מחויבים לקנות מהם מעט יותר משוין שלא... יזלזלו בהן והיינו בסתם נכרים", שחזקה עליהם שלא יכבדו את ספר התורה כראוי. "מה שאין כן למסור ס"ת ביד שרי ואדוני הארץ על בקשתם כדי להשביע בו את הישראל המחוייב שבועה בדיניהם ודאי לא יזלזלו בו, אדרבא יכבדו הס"ת שהרי מאמינים בו שהוא קודש לה' כיון שמשיבעים בו". כל העניין היה חדש בעיני ר"י אסאד: "לא ראיתי ולא שמעתי עוד ששום שר ומושל ביקש זאת מידינו גם לצורך שבועה... ולאיוזה צורך אחר... בודאי אסור למסור לו הס"ת, דנהי שלא יזלזל בו אבל גם לא ידע לנהוג בו כבוד וקדושה ושמירה במקום נקי". כל הדברים הללו נאמרים רק לכאורה וכחלק מן הבירור ההלכתי. בשורה האחרונה נאמר ש"להניחו ולמסרו לבית השר נכרי ולהניחו שם לזמן רב על אחת כמה וכמה דאסור גם מעיקר הדין"¹⁹.

גוי שכתב את שם הקב"ה האם יש בו קדושה? שאלה זו שאל ר' זוסמן אליעזר סופר אב"ד האלאש

מראה יחזקאל ושו"ת דרך יבחר.

18 רק זמן רב לאחר הבירור "מצאתי אחר שנים בספר שו"ת חסד לאברהם חא"ח סי' יג העלה ג"כ לאיסור".

19 תשובות מהרי"א יו"ד סי' רפט.

סענפעטער: "מעשה אירע בלא טובה השמועה כי באו פריצים ויחללו בית הכנסת ושללו מלבושים יקרים אשר היו מונחים שם כפרוכת הקודש ומלבושי ספרי תורה. ובני בליעל הנ"ל עשו מפרוכת מכסה למטה משכב שלהם... ואחר זמן רב אשר הקים ד' שופטים בארץ ושלחו אנשים לתור אחרי השלל והבו הכירו מיד כי מכסה המטה הי' פרוכת לפני הארון והשיבו השופטים את המכסה ביד בני ישראל וחשקה נפשם לעשות אותו פעם שני פרוכת לפני ארון הקודש, אך שמעו כי אין ראוי לעשות פרוכת מדבר שנשתמש בו דברי חול". בתשובתו נאמר ש"הדבר פשוט בעיני דמותר לעשות ממסך הנ"ל פרוכת הקודש"¹⁵.

ומעשה ביש שאירע כנראה בעת דיכוי המרד ההונגרי בשנת 1849, "בכפר אחד באו הנוצרים במלחמה בערב ושלח הראש הגבורים להביא לו חמשה נשים מישראל בלילה, הן אם הן בתולות או נשואות. ואם לא יביאן הראש העדה יצוה לאנשי הצבא לטמאות כולן כאות נפשם כחק המלחמה שיוכל השר לצוות לעשות כאות נפשם עם הנשים. ובחר הראש היהודים להביא לו חמשה בתולות שלא יטמאו נשים נשואות. והבתולות מסרו דין לשמים עליו כי חרפתן מרובות פן יתעברו ואין להם מקום לכסות חרפת עולם". ראש הקהילה הכפרית נתקף חרטה ונקיפות מצפון על מה שעשה "ושאל הראש העדה אם יקרה לו עון בזה אשר עשה וחפץ לפזר ממונו ולתן אותן לאנשים ולפייסן כי את האלקים הוא ירא". הוא מפחד גם מעונש מן השמים לאחר שהנאנסות ימסרו דין לשמים עליו וביקש דין למטה שלא יהא דין מלמעלה ח"ו". גם שאלה זו הובאה בפני ר' חיים סופר, הקובע ש"הנה בפשטיות חטא מאד" ראש הקהילה, אם כי כוונתו היתה לטובה. מכל מקום עליו "לפייס את הבתולות ולהסיר חרפתן שתהיינה לאנשים וד' יסלח לו על שגגתו שטעה וחשב לעשות מצוה ואשם נפשו"¹⁶.

בעת המהפכה ההונגרית בשנת 1848 בוטל חוק הצמיתים. באותה שנה שואל ר' חיים בצלאל פאנט אב"ד טאשאנד את מהר"ם א"ש בדבר הצמיתים

15 שו"ת מחנה חיים חלק א סי' טז (לא יאחר משנת תרכ"ב 1862, שנת הדפסת חלק זה).

16 שם אה"ע חלק ב סי' יט.

17 ספר "חכמי טראנסילוואניה", עמ' קמח — קנ, על-פי שו"ת

גם טענה זו, "דבכל עיר ועיר מקום בואם הדבר מפורסם לרבים שהולכים בשביל בית כנסת"²⁵.

מאותה שנה גם תשובת ר' עמרם בלום, אז עדיין אב"ד מאד, לר' שמעון פולאק. גם הוא אינו אוסר, אך היתרו מסוייג למדי. ר"ש פולאק ניסה גם בפנייתו לר"ע בלום, כשם שעשה בשאלתו לר"י ט"ב, "לאסור לקבל נדבות מעכו"ם לבנין ביהכ"נ דהיינו שהשלוחים ההולכים לקבץ יבקשו גם מן הנכרים מחמש ששה טעמים המבוארים במכתבו באריכות". ר"ע בלום מקדיש לבירור ההלכה חמש עמודות של שקלא וטריא בחריפות ובקיאיות רבה וסיכומה: "תבנא לדינא נ"ל דאין כאן איסור גם לבקש מן הנכרים לבנין ביהכ"נ לרומם ולפאר בית מקדש מעט. ומכל מקום לאו משנת חסידות הוא. שמא ימשך אחריו וילמוד ממעשיו ויתערכו בגוים וילמדו ממעשיהם... ועוד מכמה טעמים אין דעתי נוחה בזה. לכן הירא את דבר ד' לא יעשה כן, אבל למחות בחזקת יד אין לנו"²⁶.

שתי התשובות דלעיל נכתבו כאמור לר' שמעון פולאק בטרם שימש ברכנות וטרם רבץ עליו עול ההוראה. השאלה היתה כנראה עיונית ללא רקע אקטואלי. שש שנים לאחר מכן, בשנת תרמ"ו (1886) — בינתיים נבחר לרבה של יעמעריןג — הוא נזקק שוב לאותה השאלה והפעם כנראה שאלה של מציאות אקטואלית "ע"ד ההולכים לקבץ מעות לבנין בהכ"נ אם רשאים לדפוק גם על פתח אינם יהודים אם לאו". המשיב, ר' אברהם יהודה הכהן שווארץ אב"ד מאד מתיר בפשיטות. שכן "דבר זה מעשים בכל יום". היינו הנוהג השתרש במדינה ואף נקבע לו פרוצדורה שלטונית: "עיר שרוצה לבנות ביהכנ"ס לוקחין רשיון מהמיניסטער ונעשה ע"ז פנקס והולכין שלוחים לקבץ מעות מבני עמנו והן מעכו"ם ואין מוחה בהם לבלתי לקחת מאינם יהודים"²⁷.

גם הראב"ד של סיגט, ר' שלמה ליב טאבאק, נשאל על כך. מסתבר שהשואל האלמוני נטה לאסור איסוף כספים מגויים לשם בניית בית כנסת, כנאמר בפתח התשובה: "וכתבת כמה טעמים לאיסור".

צייטונג ולתת לו הודיה הוי כמקבל צדקה בפרהסיא". אך בנדון דידן "אינו מן הדומה", כלומר, אין נדון זה דומה לדין קבלת צדקה בפרהסיא. שכן הטעם של איסור קבלת צדקה בפרהסיא הוא שהפרסום גורם לביזוי המקבלים, שאינם מסוגלים לדאוג לצרכי עניי ישראל, אולם במקרה זה "אין בקבלה זו בזיון לעם ד', אדרבה לכבוד הוא בפני המונים". אבל כדי שלא יתקבל הרושם שכאילו היהודים יזמו את התרומה, מבקש הכת"ס לכתוב בעתון "שנתן מרצונו בלי שבקשו מאתו להלביש במעותיו נערים ערומים שלא יהי' נשמע לתלמוד תורה ללמוד וד"ל". פירוש הדבר, כדי למנוע חילול השם, שכאילו גוי תורם במישרין למען לימוד תורה, יש להוסיף בפירוש שהתרומה נועדה להלבשת "נערים ערומים מילדי העניים הלומדים בתלמוד תורה"²⁴.

האם מותר לקבל תרומה מגוי לשם בניית בית כנסת? ארבע תשובות דנות בעניין זה וכולן להיתר. ר' שמעון פולאק, אז עדיין תלמיד חכם צעיר בעיירה בערעטיו אויפאלו (לאחר מכן רב ביעמעריןג ובבעלניעש), פונה לר' יקותיאל יהודה טייטלבוים בדבר "שנוהגין שהולכין לרומם בית אלקינו לקבץ מעות לבנין ביהכנ"ס לדפוק על פתחי נכרים. אם שמבואר בטוש"ע יו"ד סי' רנד ובטור סי' רנט ובאו"ח סי' קנד בהגה דמקבלין מעכו"ם לצורך ביהכנ"ס, יש לומר דוקא לקבל מהן אם מנדבין מעצמן אבל לילך אצלם ולבקש מהם שיתנו לא שמענו... ובפרט בפרהסי' דאיכא משום חילול השם... ותו יש לאסור משום מראית עין שישכרו שמקבלין מהם צדקה לעניים". כך טען השואל. על כך משיב רבה של סיגט: "יש ללמוד זכות על הנוהגין בכך". גיוס כספים מגויים לשם בנין בית-כנסת אינו דומה לקבלת צדקה מגוי, "דבזיון וחילול השם ליכא רק במקבל לצדקה שיאמר כמה מגונה אומה זו שאין מרחמין על העניים. ולא כן לבית הכנסת, שצריך לפאר ולרומם עד אין שיעור לזה בכל מה שאפשר". נשאר אולי רק עניין מראית העין, שיחשדו שמקבלים צדקה מגוי. המשיב דוחה

24 שו"ת כתב סופר יו"ד סי' קיד, עש"ק וארא תרכ"ז. וראה גם ב"חכמי טראנסילוואניה", עמ' רכ.

25 שו"ת אבני צדק או"ח סי' יד. נראה שהתשובה נכתבה לפני שנת תרמ"א (1881) שבה נבחר לרבה של יעמירינג ובוודאי לא

מאוחר משנת תרמ"ג (1883) שבה נפטר רי"י טייטלבוים. קרוב לוודאי שהיא נכתבה בשנת תר"ם (1880), כמו התשובה הבאה.

26 שו"ת בית שערים או"ח סי' סא, ג אמור תר"ם.
27 שו"ת קול אריה סי' יד, ב ויקהל תרמ"ו.

גם טענה זו, "דבכל עיר ועיר מקום בואם הדבר מפורסם לרבים שהולכים בשביל בית כנסת"²⁵.

מאותה שנה גם תשובת ר' עמרם בלום, אז עדיין אב"ד מאד, לר' שמעון פולאק. גם הוא אינו אוסר, אך היתרו מסוייג למדי. ר"ש פולאק ניסה גם בפנייתו לר"ע בלום, כשם שעשה בשאלתו לר"י ט"ב, "לאסור לקבל נדבות מעכו"ם לבנין ביהכ"נ דהיינו שהשלוחים ההולכים לקבץ יבקשו גם מן הנכרים מחמש ששה טעמים המבוארים במכתבו באריכות". ר"ע בלום מקדיש לבירור ההלכה חמש עמודות של שקלא וטריא בחריפות ובקיאות רבה וסיכומה: "תבנא לדינא נ"ל דאין כאן איסור גם לבקש מן הנכרים לבנין ביהכ"נ לרומם ולפאר בית מקדש מעט. ומכל מקום לאו משנת חסידות הוא. שמא ימשך אחריו וילמוד ממעשיו ויתערכו בגוים וילמדו ממעשיהם... ועוד מכמה טעמים אין דעתי נוחה בזה. לכן הירא את דבר ד' לא יעשה כן, אבל למחות בחזקת יד אין לנו"²⁶.

שתי התשובות דלעיל נכתבו כאמור לר' שמעון פולאק בטרם שימש ברכנות וטרם רבץ עליו עול ההוראה. השאלה היתה כנראה עיונית ללא רקע אקטואלי. שש שנים לאחר מכן, בשנת תרמ"ו (1886) — בינתיים נבחר לרבה של יעמערין — הוא נזקק שוב לאותה השאלה והפעם כנראה שאלה של מציאות אקטואלית "ע"ד ההולכים לקבץ מעות לבנין בהכ"נ אם רשאים לדפוק גם על פתח אינם יהודים אם לאו". המשיב, ר' אברהם יהודה הכהן שווארץ אב"ד מאד מתיר בפשיטות. שכן "דבר זה מעשים בכל יום". היינו הנוהג השתרש במדינה ואף נקבע לו פרוצדורה שלטונית: "עיר שרוצה לבנות ביהכנ"ס לוקחין רשיון מהמיניסטער ונעשה ע"ז פנקס והולכין שלוחים לקבץ מעות מבני עמנו והן מעכו"ם ואין מוחה בהם לבלתי לקחת מאינם יהודים"²⁷.

גם הראב"ד של סיגט, ר' שלמה ליב טאבאק, נשאל על כך. מסתבר שהשואל האלמוני נטה לאסור איסוף כספים מגויים לשם בניית בית כנסת, כנאמר בפתח התשובה: "וכתבת כמה טעמים לאיסור".

צייטונג ולתת לו הודיה הוי כמקבל צדקה בפרהסיא". אך בנדון דידן "אינו מן הדומה", כלומר, אין נדון זה דומה לדין קבלת צדקה בפרהסיא. שכן הטעם של איסור קבלת צדקה בפרהסיא הוא שהפרסום גורם לביזוי המקבלים, שאינם מסוגלים לדאוג לצרכי עניי ישראל, אולם במקרה זה "אין בקבלה זו בזיון לעם ד', אדרבה לכבוד הוא בפני המונים". אבל כדי שלא יתקבל הרושם שכאילו היהודים יזמו את התרומה, מבקש הכת"ס לכתוב בעתון "שנתן מרצונו בלי שבקשו מאתו להלביש במעותיו נערים ערומים שלא יהי' נשמע לתלמוד תורה ללמוד וד"ל". פירוש הדבר, כדי למנוע חילול השם, שכאילו גוי תורם במישרין למען לימוד תורה, יש להוסיף בפירוש שהתרומה נועדה להלבשת "נערים ערומים מילדי העניים הלומדים בתלמוד תורה"²⁴.

האם מותר לקבל תרומה מגוי לשם בניית בית כנסת? ארבע תשובות דנות בעניין זה וכולן להיתר. ר' שמעון פולאק, אז עדיין תלמיד חכם צעיר בעיירה בערעטיו אויפאלו (לאחר מכן רב ביעמערין ובבעלניעש), פונה לר' יקותיאל יהודה טייטלבוים בדבר "שנוהגין שהולכין לרומם בית אלקינו לקבץ מעות לבנין ביהכנ"ס לדפוק על פתחי נכרים. אם שמבואר בטוש"ע יו"ד סי' רנד ובטור סי' רנט ובאו"ח סי' קנד בהגה דמקבלין מעכו"ם לצורך ביהכנ"ס, יש לומר דוקא לקבל מהן אם מנדבין מעצמן אבל לילך אצלם ולבקש מהם שיתנו לא שמענו... ובפרט בפרהסי' דאיכא משום חילול השם... ותו יש לאסור משום מראית עין שיסברו שמקבלין מהם צדקה לעניים". כך טען השואל. על כך משיב רבה של סיגט: "יש ללמוד זכות על הנוהגין בכך". גיוס כספים מגויים לשם בנין בית-כנסת אינו דומה לקבלת צדקה מגוי, "דבזיון וחילול השם ליכא רק במקבל לצדקה שיאמר כמה מגונה אומה זו שאין מרחמין על העניים. ולא כן לבית הכנסת, שצריך לפאר ולרומם עד אין שיעור לזה בכל מה שאפשר". נשאר אולי רק עניין מראית העין, שיחשדו שמקבלים צדקה מגוי. המשיב דוחה

24 שו"ת כתב סופר יו"ד סי' קיד, עש"ק וארא תרכ"ז. וראה גם ב"חכמי טראנסילוואניה", עמ' רכ.

25 שו"ת אבני צדק או"ח סי' יד. נראה שהתשובה נכתבה לפני שנת תרמ"א (1881) שבה נבחר לרבה של יעמירינג ובוודאי לא

מאוחר משנת תרמ"ג (1883) שבה נפטר רי"י טייטלבוים. קרוב לוודאי שהיא נכתבה בשנת תר"ם (1880), כמו התשובה הבאה.

26 שו"ת בית שערים או"ח סי' סא, ג אמור תר"ם.

27 שו"ת קול אריה סי' יד, ב ויקהל תרמ"ו.

המשיב חולק עליו. "לא נראה לי כלל מה שכתבת". הוא חוזר על הדברים שכבר הובאו בתשובות הקודמות. "בזיון לא שייך רק כשמקבל לצורך עצמו. וגם חילול השם לא שייך רק בפרנסת עניים דגנאי לישראל שאין מפרנסין ענייהם... וזה לא שייך כשמקבצין לצורך בנין בהכנס לפאר ולרומם ביתר שאת שאין לו שיעור". רש"ל טאבאק מעלה חשש חדש, שלא העלו קודמיו. "אבל חוששני דלמחר הם באים אצלנו לסייעם על בתי תפלות שלהם". בינתיים לא נתקל בתופעה כזאת "ולא ראיתי ולא שמעתי דבר זה"²⁸.

ר' עמרם בלום גם נשאל מאת תלמיד בשם ר' צבי, "אודות נכרי שהיה חולה ושלח מעות להתפלל עבורו והמעות יחלקו לעניי ישראל, אם מותר". בתשובה "לענין אי מותר להתפלל עבור גוי", שולח ר"ע בלום תשובה שכבר השיב להאדמו"ר מראצפרט [ר' נפתלי הירצקא זילברמאן] בענין זה "והעליתי דמותר להתפלל עבורו. ומה ששאלת מה לעשות עם המעות הזה הדין פשוט ברמ"א סי' רנד דיעשה בהם מה שצוה לו המושל". ולסיכום: "כיון דעל כרחנו מקבלין ממנו המעות משום איבה שפיר מותר לחלק לעניי ישראל"²⁹.

מן העניין להעתיק כמה משפטים מאותה תשובה שהשיב להצדיק הנודע מראצפרט: "ואודות אשר הודיע צערו שהגוים באים לבקשו להתפלל עבור חוליהם שבביתם אם מותר לעשות כן". המשיב מתיר "דאמרינן בחולין י"ג נכרים שבחול"ל לאו עובדי עבודה זרה הן אלא מנהג אבותיהם בידיהם" ולפיכך "מותר להעלותם ולרפאותם בשכר אפילו היכא דליכא משום איבה וכל שכן להתפלל עבורם". ובהמשך התשובה נאמר: "תבנא לדינא נ"ל דמותר להתפלל בעד נכרי חולה ולא מיבעיא אם אינו נוטה למות... אלא אפילו נוטה למות הרי לדעת ר"מ אם אינו עובד ע"ז מותר לרפאותו וכל שכן נכרים בזמן הזה דלא עובדי ע"ז הן ומכל שכן כשמבקש להתפלל עבורו הרי מאמין באלקי ישראל והרי בן נח אינו מצווה על השתוף... לכן אין להחמיר כל כך אפילו אין לחוש משום איבה. ועוד נראה לי דאפילו אסור לרפאותו מכל מקום להתפלל עבורו שרי... דממה

נפשיך אם יודע [הקב"ה] שאינו מקיים ז' מצות לא ישמע תפלתו ואם יודע שמקיים ויועיל תפלתו הרי אז באמת מותר להצילו"²⁹.

פולחן של נוצרים

יהודים התרחקו מפולחנם של הנוצרים וטכסים דתיים שלהם. יהודי ירא שמים, ואף פשוטי עם במשמע, לא יעלה על דעתו להשתתף בתפילה בכנסייה או בהלויה וכדומה. גם מכניסה לבתי תפלתם הדירו יהודים את רגלם. ולמרות זאת תנאי החיים בתוך עמים אדוקים בדתם הזקיקו יהודים, לרצונם ובדרך כלל לאנסם, לנקוט עמדה הלכתית בהקשרים של פולחן נוצרי, שלדעת רוב הפוסקים הנצרות ופולחנה הם בגדר של עבודה זרה, שהיא משלוש העבירות שהן בדין "יהרג ואל יעבור". בעל כתב סופר ור' יהודה אסאד השיבו שניהם באותו עניין לר' ליב בערגער אב"ד וואשוואר, "ע"ד שמקפידים הכומרים והמונים שידליקו ישראל נרות בחלונותיהם בשעה שמסבכים ביום אידם בצלמים... והמסבכים כשלא ראו אור בבתי ישראל זרקו אבנים ובלסטראות לחלונותיהם. ונפשו בשאלתו אם מחוייבים להסתכן בנפשם או לא". כך שואל ר"ל בערגער את רבו בעל כתב סופר. בתשובה מסתמך הכת"ס על אביו. "הנה דבר זה בעצמותו כבר נשאל לפני אבא מאוה"ג צ"ל והוא בח"ס יו"ד סוף סי' קלג וגזר אומר שאסור וצריך למסור נפשו על זה ויעץ עצה שיאמר כל אחד לשכינו [הגוין] מלטני מן העוצר". כלומר, עקרונית מחייבת ההלכה לא לוותר ואף במחיר של הסתכנות בנפש. אך קיימת עצה לרמוז לגוי שהוא ידליק את הנרות באמירה של "מלטני מן העוצר", שמשמעותה המעשית הצל אותי מן הצרה הזאת והגוי יבין מעצמו מה נדרש ממנו (אמירה ישירה לגוי להדליק נרות אסורה, שכן בכך הוא עושה את שליחותו של היהודי). הכת"ס מקשה על אביו: "ולדידי צ"ע נהי דאיסור ליכא באומר מלטני דלא שליחותא קעביד... מכל מקום בנדון זה יש משום מראית עין לעיני הרואים נרות דולקות ולא ידעו ולא יבינו כי נעשה ע"ד זה". בסיום התשובה כותב הכת"ס: "והיותר נראה אם אפשר לומר

28 שו"ת תשורת שי סי' טו. בעניין זה גם מהדורא תניינא סי' נא.
29 שו"ת בית שער יו"ד סי' שלח, ב ואתחנן תרנ"ז.
*29 שם סי' רט [תרנ"ז?]

לכומרים או לשר מלטני מרשעת המונים... שיעמידו שומרים בל ירימו יד נגד הישראלים ואם לא יעשו ככה רק ידליקו הם [הכומרים או השר או שליחיהם] נרות בחלונות ישראלים דומה ממש להא דש"ס ע"ז מלטני כיון שאפשר להם בלאו הכי. וגם אם דבר רחוק הוא ונוח להם יותר להדליק נרות מלעצור ההמונים לבל ירשיעו וישחיתו מכל מקום כיון שאפשר לפייסם בדבר אחר דומה למלטני". אפשרות אחרת היא מה שהציע גם השואל: "ומהיות טוב עוד יותר אם אפשר כמ"ש מע"כ תלמידי נ"י שיאמר האומר לכומרים או לשר ושופט העיר, אני אי אפשר לנו להדליק נרות... ואם ידלקו אחרים עלינו בעל כרחינו מה לנו לעשות אין אנו מחוייבים לעמוד נגדם בחזקה ולכבות הנרות ואנו נפשינו הצלנו מאיסור". בעצה זאת נפתר גם איסור מראית העין ועל כל פנים "גם משום מראית עין קיל טובא כאן... אין לנו לכבות הנרות בחזקה כדי שלא יהי' מראית עין". עצה נוספת היא "כשידלקו הנרות בחלונות ישראל כמה שעות קודם שיסבכו על צלמניהם ולא יכבו אחר שכבר הלכו ועברו בכל המקום ושבו למקומם". בכך הוא מסתמך על הרמ"א (יו"ד סי' קנ) שפסק שכאשר באים הכומרים "עם הצלם עליהם" ועל כל הנוכחים לקום, על היהודים לקום "קודם בואו שלא יהי' היכר שעומד מפניהם". במסקנתו מציע הכת"ס שינהגו לפי כל העצות "ובצירוף כל זה נ"ל שעשינו הרחקה טובא"³⁰.

בו בזמן פנה, כאמור, ר' ליב בערגער, גם לר' יהודה אסאד, אך הוא לא הודרו להשיב. בעוד שבעל כת"ס השיב בתחילת החורף תרכ"ו (1865) לא השיב ר"י אסאד אלא בפרוס הפסח, ימים ספורים לפני התהלוכה הפולחנית בחג הפסחא של הנוצרים. לכתחילה לא היה בדעתו להשיב כלל, "אחר שכבר השיב לו ידי"ץ הרב הגאב"ד פרעסבורג נ"י והחזיק בפסק אביו מרן הגאון בתשו' חתם סופר חיו"ד סוף סי' קלג להחמיר וצריך למסור נפש על זה שוב אינו צריך לדידי". רק "עתה ששלח לי מעכ"ת נ"י... בבקשה שנית... הנני לרצונו". תיאור המעשה דומה לזה שבשו"ת כתב סופר ולא נחזור עליו. נביא רק את העובדה שבשו"ת כת"ס אינו מפורש, ש"אשתקד שמעלתו נ"י אסר להם שברו ההמון החלונות של

היהודים באבנים. ואדון השר אמר שאין יכול לעצור ברשעת המון שלא ירעו ולא ישחיתו. ושואל פר"מ נ"י על העתיד, אם יתיר להם להדליק משום חשש סכנה או לא". בתשובתו מבחין ר"י אסאד בין פסקו של החת"ס ובין הנדון שלפניו. "לענ"ד הח"ס דוקא קאי על ארץ הודו שמסבכים בע"ז שלהם... עפ"י פקודת המושלים והכומרים כשעת השמד דמי לכן צריך למסור נפש על זה, שכוונתם להעביר על הדת. מה שאין כן במדינתנו אינו חק המדינה, כי אם באיזה מקומות ולא על פי המושל אלא מרשעת שונאי ישראל". ההבדל הוא שכאשר התהלוכה היא בחסות החוק, הרי זה כאילו גזר השלטון על העברת הדת ואז חייבים למסור נפש על כך. מה שאין כן בהונגריה, שאין שום חוק המחייב להדליק נרות, אלא שבקצת מקומות, שבהם הכומרים הם בעלי השפעה ושונאי ישראל מוצאים עילה לפרוע פרעות בישראל, אין היהודים חייבים למסור נפשם על כך. ומה גם שאף במקומות שמקפידים על היהודים שידליקו נרות, אין בכך יסוד של העברה על הדת, "כי אם שיהודים ישמחו עמהם. וזה מותר משום איבה". ואילו על עניין מראית העין כבר "פסק רמ"א דכל שאינו אסור אלא מפני מראית העין כל שיש סכנה בדבר אין בזה משום יהרג ואל יעבור". ר"י אסאד גם מבחין בין האלילים של הודו, שבוודאי יש בהם משום עבודה זרה ממש ובין סמלי הנצרות וצלמיה. שכן אף שסמלים אלה יש בהם יסוד של עבודה זרה, אך המאמינים בהם אינם בגדר עובדי עבודה זרה. ש"בזמן הזה לא עובדי ע"ז הן לא מקרי אליל שלה עכ"ס כמ"ש הש"ך סי' קנא ס"ק יז". ר"י אסאד מקל איפוא יותר מעמיתו הכתב סופר. ולנדון הקונקרטי, התהלוכה המשמשת ובאה, "בשנה זו חל יום אידם ביום פסח הבע"ל ליל שימורים הוא לדי' וכו'", שבלאו הכי מצוה עלינו להרבות נרות לכבוד יום טוב... ובכי האי גוונא דיש לומר לצרכו הוא דאדליק", כלומר, שיהודים הדליקו נרות הרבה לכבוד חג הפסח "למצות היום, בכך ליכא חשדא כלל ולא משום מראית עין כלל"³¹.

בתחום יחסי המסחר שבין יהודים לגויים נשאלה השאלה "אם מותר למכור לעכו"ם לפני חגיהם שמן למאור ולבונה להקטיר ונרות תמיד ע"י שמש שלהם

בתחום יחסי המסחר שבין יהודים לגויים נשאלה השאלה "אם מותר למכור לעכו"ם לפני חגיהם שמן למאור ולבונה להקטיר ונרות תמיד ע"י שמש שלהם

30 שו"ת כתב סופר יו"ד סי' פד, ה מרחשון תרכ"ו.

31 תשובות מהרי"א יו"ד סי' קע, י ניסן תרכ"ו.

לכומרים או לשר מלטני מרשעת המונים... שיעמידו שומרים בל ירימו יד נגד הישראלים ואם לא יעשו ככה רק ידליקו הם [הכומרים או השר או שליחיהם] נרות בחלונות ישראלים דומה ממש להא דש"ס ע"ז מלטני כיון שאפשר להם בלאו הכי. וגם אם דבר רחוק הוא ונוח להם יותר להדליק נרות מלעצור ההמונים לכל ירשיעו וישחיתו מכל מקום כיון שאפשר לפייסם בדבר אחר דומה למלטני". אפשרות אחרת היא מה שהציע גם השואל: "ומהיות טוב עוד יותר אם אפשר כמ"ש מע"כ תלמידי נ"י שיאמר האומר לכומרים או לשר ושופט העיר, אני אי אפשר לנו להדליק נרות... ואם ידלקו אחרים עלינו בעל כרחינו מה לנו לעשות אין אנו מחוייבים לעמוד נגדם בחזקה ולכבות הנרות ואנו נפשינו הצלנו מאיסור". בעצה זאת נפתר גם איסור מראית העין ועל כל פנים "גם משום מראית עין קיל טובא כאן... אין לנו לכבות הנרות בחזקה כדי שלא יהי' מראית עין". עצה נוספת היא "כשידלקו הנרות בחלונות ישראל כמה שעות קודם שישכבו על צלמניהם ולא יכבו אחר שכבר הלכו ועברו בכל המקום ושבו למקומם". בכך הוא מסתמך על הרמ"א (יו"ד סי' קנ) שפסק שכאשר באים הכומרים "עם הצלם עליהם" ועל כל הנוכחים לקום, על היהודים לקום "קודם בואו שלא יהי' היכר שעומד מפניהם". במסקנתו מציע הכת"ס שינהגו לפי כל העצות "ובצירוף כל זה נ"ל שעשינו הרחקה טובא"³⁰.

בו בזמן פנה, כאמור, ר' ליב בערגער, גם לר' יהודה אסאד, אך הוא לא הזדרז להשיב. בעוד שבעל כת"ס השיב בתחילת החורף תרכ"ו (1865) לא השיב ר"י אסאד אלא בפרוס הפסח, ימים ספורים לפני התהלכה הפולחנית בחג הפסחא של הנוצרים. לכתחילה לא היה בדעתו להשיב כלל, "אחר שכבר השיב לו ידי"נ הרב הגאב"ד פרעסבורג נ"י והחזיק בפסק אביו מרן הגאון בתשו' חתם סופר חיו"ד סוף סי' קלג להחמיר וצריך למסור נפש על זה שוב אינו צריך לדידי". רק "עתה ששלח לי מעכ"ת נ"י... בבקשה שנית... הנני לרצונו". תיאור המעשה דומה לזה שבשו"ת כתב סופר ולא נחזור עליו. נביא רק את העובדה שבשו"ת כת"ס אינו מפורש, ש"אשתקד שמעלתו נ"י אסר להם שברו ההמון החלונות של

היהודים באבנים. ואדון השר אמר שאין יכול לעצור ברשעת המון שלא ירעו ולא ישחיתו. ושואל פר"מ נ"י על העתיד, אם יתיר להם להדליק משום חשש סכנה או לא". בתשובתו מבחין ר"י אסאד בין פסקו של החת"ס ובין הנדון שלפנינו. "לענ"ד הח"ס דוקא קאי על ארץ הודו שמסבבים בע"ז שלהם... עפ"י פקודת המושלים והכומרים כשעת השמד דמי לכן צריך למסור נפש על זה, שכוונתם להעביר על הדת. מה שאין כן במדינתנו אינו חק המדינה, כי אם באיזה מקומות ולא על פי המושל אלא מרשעת שונאי ישראל". ההבדל הוא שכאשר התהלכה היא בחסות החוק, הרי זה כאילו גזר השלטון על העברת הדת ואז חייבים למסור נפש על כך. מה שאין כן בהונגריה, שאין שום חוק המחייב להדליק נרות, אלא שבקצת מקומות, שבהם הכומרים הם בעלי השפעה ושונאי ישראל מוצאים עילה לפרוע פרעות בישראל, אין היהודים חייבים למסור נפשם על כך. ומה גם שאף במקומות שמקפידים על היהודים שידליקו נרות, אין בכך יסוד של העברה על הדת, "כי אם שיהודים ישמחו עמהם. וזה מותר משום איבה". ואילו על עניין מראית העין כבר "פסק רמ"א דכל שאינו אסור אלא מפני מראית העין כל שיש סכנה בדבר אין בזה משום יהרג ואל יעבור". ר"י אסאד גם מבחין בין האלילים של הודו, שבוודאי יש בהם משום עבודה זרה ממש ובין סמלי הנצרות וצלמיה. שכן אף שסמלים אלה יש בהם יסוד של עבודה זרה, אך המאמינים בהם אינם בגדר עובדי עבודה זרה. ש"בזמן הזה לא עובדי ע"ז הן לא מקרי אליל שלה עכו"ם כמ"ש הש"ך סי' קנא ס"ק יז". ר"י אסאד מקל איפוא יותר מעמיתו הכתב סופר. ולגדון הקונקרטי, התהלכה המשמשת ובאה, "בשנה זו חל יום אידם ביום פסח הבע"ל ליל שימורים הוא לד' וכו'", שבלאו הכי מצוה עלינו להרבות נרות לכבוד יום טוב... ובכי האי גוונא דיש לומר לצרכו הוא דאדליק", כלומר, שיהודים הדליקו נרות הרבה לכבוד חג הפסח "למצות היום, בכך ליכא חשדא כלל ולא משום מראית עין כלל"³¹.

בתחום יחסי המסחר שבין יהודים לגויים נשאלה השאלה "אם מותר למכור לעכו"ם לפני חגיהם שמן למאור ולבונה להקטיר ונרות תמיד ע"י שמש שלהם

30 שו"ת כתב סופר יו"ד סי' פד, ה מרחשון תרכ"ו.

31 תשובות מהרי"א יו"ד סי' קע, י ניסן תרכ"ו.

דידוע שקונה כל זה למשלחיו. וכמה סוחרים בעיר אחת מוכרים דברים כאלו ולא נמצא לקנות רק אצל סוחר ישראל". אילו ניתן היה לקנות גם אצל גויים, הדבר קל יותר, שכן האיסור של מסייע ידי עוברי עבירה חמור יותר במצב של "תרי עברי דנהרא", כלומר, שכביכול נהר מפסיק בין סוחרים יהודים לסוחרים גויים ואין להשיג את המצרך אלא אצל יהודים. שאלה זו שאל הסוחר ר' יעקב ליב כ"ץ שטראסר מעיר טאב, תלמידו וחתנו של בעל כתב סופר, מאת חותנו, כשהוא עצמו נוגע בדבר. הכת"ס מסיק ש"בעל נפש", דהיינו המדקדק במצוות, "מחמיר לעצמו", אך מצד הדין מותר. ד"היכא דיש לחוש לאיבה שקונה מזה תדיר... דיש להקל דהרבה הקילו משום איבה", כיון שמדובר בחתנו שהוא בודאי בחזקת "בעל נפש" הוא מפציר שלא יעסוק בכך, אם כי "מעיקר הדין אין בו נדנוד איסור, אבל להיות כי בעל נפש אתה שמע לעצתי איצטצ ויהי' אלקי יעקב בעורך"³².

כיוצא בזה בתחום האומנות והמלאכה ושיתוף פעולה בין יהודים לנוצרים ופולחנם בתחום זה. מהר"ם שיק בתשובה לתלמידו ר' יואל צבי בנעט מפאקש דן ב"סופר סת"ם אחד שקונה אבנים שתי וערב לחקותם למצבת אבן למוכרם לגויים אי עושה איסור בזה ואי רשאי להיות כותב סת"ם". ראשית מביע מהר"ם שיק את סלידתו מסופר זה. "הנה למשמע אוזן דאבה נפשינו איך שרי למהוי ספרא כפחזיא ולהבדיל בין הקודש ובין החול, בין הטמא ובין הטהור כתיב". כלומר, כתיבת ספרי תורה תפילין ומזוזות אינה עולה בקנה אחד עם חקיקת אבנים בצורת צלב לשם הקמת מצבה על קברי גויים. "ולדינא הנה אסור לעשות עבודה זרה לגוי... והנה שתי וערב הוא צורה הנעבדת". ובסיכום בסוף התשובה: "כיון דצורת שתי וערב הוא עבודה זרה... ולפי מ"ש נראה דהעמידה על מצבת קברים היא גם כן מענין עבודה... והעושה אותה עובר בלא תעשה דלא תעשו וגם בלאו דלא תפנו... ועל כל פנים בוודאי אסור לבר ישראל לעשות כן". ואשר לסופר העוסק בכך, אם "עד עכשיו שעשה בשוגג ואומר מותר" אין לפסול אותו לעסוק במלאכת הקודש, "אבל אם לא ישמע בוודאי הוא פסול להיות סופר סתם"³³.

ובתשובה לתלמידו ובן אחיו ר' יוסף שיק ברעזניץ מורה הוראה בעיר וואכטרליץ, "בישראל שקבל בקבלנות לבנות בית תפלות והישראל שוכר לו פועלים גויים ומלאכתם נעשה ע"י אחרים אי שרי". מהר"ם שיק מדרג את עניין מעורבות יהודית בסיוע לקיום מוסדות נוצריים-פולחניים ופיתוחם, בשלוש דרגות. "דג' בתים הן. זה שהוא תשמיש לעבודה זרה אסור; והב' תשמיש דתשמיש תליא בפלוגתא; והג' בית שאין בו עבודה זרה כלל מכל מקום הוי מסייע וראוי לכל בעל נפש ליזהר מזה". ואשר לסיוע בבניית כנסיה מסתיימת התשובה במלים "מכל מקום כיון שהעלינו דאסור משום מסייע לאיסור ראוי לכל בעל נפש להחמיר". ואשר לעובדה שמלאכת הבנייה נעשית בידי פועלים גויים קובע מהר"ם שיק ש"אפילו על ידי אחרים מקרי מסייע"³⁴.

ובאותו עניין תשובה לר' גוטליב פישר אב"ד שטולווייסנבורג, "באחד שקנה מהשר קאשטיל [ארמון] וכו' קאפעל [חדר תפלה] להשר להיות לו לבית תפלה עם צורת עבודה זרה. ועתה לאשר קנה זאת יהודי אחד ורוצה לעשות מזה הקאפעל בית הכנסת להתפלל בו אם מותר לעשות כן או לא". ההכרעה היא שלצורך הדיוט, דהיינו לשימוש פרטי, "יש לצדד להתיר כדלעיל אבל לעשות ממנו ביהכ"נ בוודאי אסור"³⁵.

מה דינם של ספסלים שהוצאו מכנסיה לשימוש בבית כנסת? שאלה זו נשאל ר' שמחה בונם סופר מאת תלמידו ר' יוסף ליב שרייבר אב"ד ווינקאפצע שבסלובאקיה. "כי אנשי עדתו אשר בנו בית כנסת רצו לקנות מבית עכו"ם שלהם הספסלים והאיצטבאות לישב עליהם בבהכ"נ כי נמכרים בזול". המשיב מתיר בעקבות בעל פרי מגדים שהתיר "הלכה למעשה". "ומי שרוצה להתיר יש לו אילן גדול לסמוך עליו". ואף-על-פי-כן אם אפשר "לבטל" שלא יקנו הספסלים המחמיר תבוא עליו ברכה והמקיל לא הפסיד"³⁶.

בעיר דעש שבטראנסילוואניה היתה קיימת סכנה שגויים יקנו מגרש ממול בית הכנסת, כדי שיבנו עליו כנסיה. כדי למנוע את הדבר הציעו לכנסיה מגרש

להבונים [כנסיה] בנשיאת אדמה ושאר דברים".

35 שם סי' קנר, ד נשא תרל"ד.

36 שו"ת שבט סופר או"ח סי' יב, ב מטות-מסעי תרל"ח.

טננבויס חוזר כאן על מה שכתב בתשובה הקודמת. "מה שנוגע לדין איסור הנאה מעבודה זרה לא שייך בזה, דעשיית שתי וערב אינו בכלל דברים האסורים בהנאה... ואפילו בדברים שדרך שמשותחים להם, כל שידוע בודאי שלא השתחוה להם עדיין שום נכרי ליכא איסור הנאה... אם כן הארון עם השתי וערב עליו אפילו הי' דרך להשתחוות לו אבל טרם שיצא מידו של בעל המלאכה שעשה אותו ידוע שלא השתחוה לו שום נכרי לית בי' איסור הנאה ואין איסור למכור לנכרי". אך עדיין נשארה פתוחה השאלה האם מותר ליהודי גם לעשות את הצלב. והתשובה שהדבר אסור: "ואולם זה רק לסחור בהם אין איסור אבל לא לעשותם, דבזה יש איסור שישראל בעצמו יעשה אותם. מיהו ע"י פועל נכרי מותר לעשותם כשאין עובדין לאותן צורות כמו בזמן הזה שעושין שתי וערב על ארונות ולא בשביל עבודה ואין זה שייך לעבודתם"³⁷.

אולם ר' שלמה ליב טאבאק ראב"ד סיגט החמיר בשאלה שבה נדון "מנהג הגויים לתת אבן של שתי וערב על קבריהם אם מותר אומן מעשה חרש אבן יהודי לעשות אותו אבן או לקנות אבן כזה ולחקוק התיבות ולמכור". בתשובה נאמר ש"אסור לקנות ולמכור כיון דאסורה בהנאה מיד... ובלאו הכי אסור למכור להם דברים המיוחדים להם לעבודה זרה". יתר על כן מביא המשיב את דעתו של אחד הפוסקים "דאם עכו"ם מאיים על אומן ישראל לעשות לו עבודה זרה יותר דעתו נוטה דיהרג ואל יעבור"³⁸.

ולעניין הטבעת צורת צלב על כריכות ספרים השיב ר' יעקב טננבויס לתלמידו ר' שמעון רוזנבליט, שהיה כנראה הנוגע בדבר באופן מעשי. "ע"ד השאלה שהצעת לפני, שאמונתך לחבר יחד ספרים וסידורים", כלומר לכרוך ספרים, "וכן לנכרים ספרי דתם ויש צורך להדפיס על טבלא של קונטרסי דתיהם ציור שתי וערב וכן גיטת תלמידי היקר ג"י שאומנתו מדפיס וצריך ג"כ לעשות כן", דהיינו להטביע צורת הצלב על הספרים שהוא מדפיס, "האם יש היתר מאחר שנעשה שקוע", כלומר, שצורת הצלב מוטבעת בכריכה בשקע ולא בצורה בולטת,

אחר שהיה בבעלות יהודית והשאלה "אם יש היתר למכור מקום כדי לבנות שם בית עבודה זרה". השאלה נשאלה מאת ר' משה שמואל גלאזנר, על דעת הרב והאדמו"ר ר' משה פאנט. המשיב מתיר בקושי, "אולי יש להתיר", אך בתנאי "שלא יקח המוכר יותר מכדי שווי של מקומו כדי שלא ישתכר מעבירה... ומה שימכור ביוקר תפול לצדקה לפאר את מקדש מעט שבעירו"³⁷.

מכמה תשובות משנות ה'80-90 של המאה ה'19 עולה שיהודים עסקו בהתקנת ארונות מתים ומכירתם לגויים. מצאנו שתי תשובות בעניין זה, שתיהן מאת ר' יעקב טננבויס אב"ד פוטנוק. בהספקת ארונות למתים גויים כשלעצמה אין שום בעיה הלכתית. הבעיה היתה שעל הארונות נהגו להדביק או לחקוק צלב, שהוא דבר המוגדר כאבזרייהו דעבודה זרה, שהמסחר בו אסור או לפחות מוגבל. תשובה אחת, שאין השואל נזכר בה, דנה "אודות אם מותר לסחור בארונות העשויים למתי עכו"ם למכור להם". השאלה היא כיון ש"צורת שתי וערב עשוי מנייר, מהם מנייר פשוט ומהם מנייר פאפענדעקעל [קארטון] והקונה הסוחר מדבק הנייר ההוא על הארון וכה מכרו למי שצריך הארון להניח בו מתו. ולזה אין היתר מאחר שהשתי וערב מהנייר הוא לפני עצמו ויש חשש שהשתחוו לו". וצלב שהשתחוו לו אסור בהנאה. העצה של המשיב היא "באופן זה שרק הארונות יקח והשתי וערב מהנייר וכדומה לא יקח כשהוא עשוי רק יעשו זאת ע"י אמן טישלער על הארון... שהאומן יעשה על הארון השתי ואח"כ הערב או להיפך שבאופן זה ידוע שלא השתחוה לו מקודם והוי כמו צורת שתי וערב שתולין על הצואר, שמותר כשידוע שלא השתחוה לו"³⁸.

בדומה לכך היא תשובתו לבנו, ר' מאיר טננבויס אב"ד פילעק, "אודות השאלה, אומן טישלער אם מותר לו לעשות ארונות למתי עכו"ם אשר צריך לצייר עליהם צורת שתי וערב וגם לעשות שתי וערב מעץ להעמיד על קבריהם. וצריך לעשות לו ג"כ על ביתו מבחוץ פירמא על זה למען ידעו לבוא אצלו". וכנראה על שלט נהגו לצייר צורת צלב. ר' יעקב

37 שו"ת דור רביעי חלק ב סי' פט, עש"ק פ' החודש תרנ"ז. וראה גם "חכמי טראנסילוואניה", עמ' רכא. וראה עוד בנדון זה שו"ת רבי עזריאל הילדסהיימר יו"ד סי' קפב [תרכ"ב].

38 שו"ת נהרי אפרסמון יו"ד סי' פד.

39 שם סי' קיד.

40 שו"ת תשורת שי סי' תנח.

אחר שהיה בבעלות יהודית והשאלה "אם יש היתר למכור מקום כדי לבנות שם בית עבודה זרה". השאלה נשאלה מאת ר' משה שמואל גלאזנר, על דעת הרב והאדמו"ר ר' משה פאנט. המשיב מתיר בקושי, "אולי יש להתיר", אך בתנאי "שלא יקח המוכר יותר מכדי שווי של מקומו כדי שלא ישתכר מעבירה... ומה שימכור ביוקר תפול לצדקה לפאר את מקדש מעט שבעירו"³⁷.

מכמה תשובות משנות ה-80-90 של המאה ה-19 עולה שיהודים עסקו בהתקנת ארונות מתים ומכירתם לגויים. מצאנו שתי תשובות בעניין זה, שתיהן מאת ר' יעקב טננבוים אב"ד פוטנוק. בהספקת ארונות למתים גויים כשלעצמה אין שום בעיה הלכתית. הבעיה היתה שעל הארונות נהגו להדביק או לחקוק צלב, שהוא דבר המוגדר כאביזרייהו דעבודה זרה, שהמסחר בו אסור או לפחות מוגבל. תשובה אחת, שאין השואל נזכר בה, דנה "אודות אם מותר לסחור בארונות העשויים למתי עכו"ם למכור להם". השאלה היא כיון ש"צורת שתי וערב עשוי מנייר, מהם מנייר פשוט ומהם מנייר פאפענדעקעל [קארטון] והקונה הסוחר מדבק הנייר ההוא על הארון וכה מכרו למי שצריך הארון להניח בו מתו. ולזה אין היתר מאחר שהשתי וערב מהנייר הוא לפני עצמו ויש חשש שהשתחוו לו". וצלב שהשתחוו לו אסור בהנאה. העצה של המשיב היא "באופן זה שרק הארונות יקח והשתי וערב מהנייר וכדומה לא יקח כשהוא עשוי רק יעשו זאת ע"י אמן טישלער על הארון... שהאומן יעשה על הארון השתי ואח"כ הערב או להיפך שבאופן זה ידוע שלא השתחוה לו מקודם והוי כמו צורת שתי וערב שתולין על הצואר, שמותר כשידוע שלא השתחוה לו"³⁸.

בדומה לכך היא תשובתו לבנו, ר' מאיר טננבוים אב"ד פילעק, "אודות השאלה, אומן טישלער אם מותר לו לעשות ארונות למתי עכו"ם אשר צריך לצייר עליהם צורת שתי וערב וגם לעשות שתי וערב מעץ להעמיד על קבריהם. וצריך לעשות לו ג"כ על ביתו מבחוץ פירמא על זה למען ידעו לבוא אצלו". וכנראה על שלט נהגו לצייר צורת צלב. ר' יעקב

טננבוים חוזר כאן על מה שכתב בתשובה הקודמת. "מה שנוגע לדין איסור הנאה מעבודה זרה לא שייך בזה, דעשיית שתי וערב אינו בכלל דברים האסורים בהנאה... ואפילו בדברים שדרך שמתחווים להם, כל שידוע בודאי שלא השתחוה להם עדיין שום נכרי ליכא איסור הנאה... אם כן הארון עם השתי וערב עליו אפילו ה' דרך להשתחוות לו אבל טרם שיצא מידו של בעל המלאכה שעשה אותו ידוע שלא השתחוה לו שום נכרי לית בי' איסור הנאה ואין איסור למכור לנכרי". אך עדיין נשארה פתוחה השאלה האם מותר ליהודי גם לעשות את הצלב. והתשובה שהדבר אסור: "ואולם זה רק לסחור בהם אין איסור אבל לא לעשותם, דבזה יש איסור שישאל בעצמו יעשה אותם. מיהו ע"י פועל נכרי מותר לעשותם כשאין עובדין לאותן צורות כמו בזמן הזה שעושין שתי וערב על ארונות ולא בשביל עבודה ואין זה שייך לעבודתם"³⁹.

אולם ר' שלמה ליב טאבאק ראב"ד סיגט החמיר בשאלה שבה נדון "מנהג הגוים לתת אבן של שתי וערב על קבריהם אם מותר אומן מעשה חרש אבן יהודי לעשות אותו אבן או לקנות אבן כזה ולחקוק התיבות ולמכור". בתשובה נאמר ש"אסור לקנות ולמכור כיון דאסורה בהנאה מיד... ובלאו הכי אסור למכור להם דברים המיוחדים להם לעבודה זרה". יתר על כן מביא המשיב את דעתו של אחד הפוסקים "דאם עכו"ם מאיים על אומן ישראל לעשות לו עבודה זרה יותר דעתו נוטה דיהרג ואל יעבור"⁴⁰.

ולעניין הטבעת צורת צלב על כריכות ספרים השיב ר' יעקב טננבוים לתלמידו ר' שמעון רוזנבליט, שהיה כנראה הנוגע בדבר באופן מעשי. "ע"ד השאלה שהצעת לפני, שאמונתך לחבר יחד ספרים וסידורים", כלומר לכרוך ספרים, "וכן לנכרים ספרי דתם ויש צורך להדפיס על טבלא של קונטרסי דתיהם ציור שתי וערב וכן גיסך תלמידי היקר נ"י שאומנתו מדפיס וצריך ג"כ לעשות כן", דהיינו להטביע צורת הצלב על הספרים שהוא מדפיס, "האם יש היתר מאחר שנעשה שקוע", כלומר, שצורת הצלב מוטבעת בכריכה בשקע ולא בצורה בולטת,

37 שו"ת דור רביעי חלק ב סי' פט, עש"ק פ' החודש תרנ"ז. וראה

גם "חכמי טראנסילוואניה", עמ' רכא. וראה עוד בנדון זה שו"ת רבי עזריאל הילדסהיימר יו"ד סי' קפב [תרכ"ב].

38 שו"ת נהרי אפרסמון יו"ד סי' פד.

39 שם סי' קיד.

40 שו"ת תשורת שי סי' תנח.

שהיא חמורה יותר. גם כאן הוא חוזר על כך ש"רק לסחור בהם אין איסור אבל לעשותם לכאורה אין היתר וע"י נכרי מותר". בסיום התשובה מכריע המשיב שאת הגלופות "שמדפיסין בו אינו בכלל כלים מכובדים", שאסור להחזיקם, "אלא עשויין למלאכתם להדפיס בהם כשאר כלי מלאכה... ואין דרך לעובדן... לכן אין איסור להשהות כלי זה שיש עליו שתי וערב בולט להדפיס בו צורה זו על ספרי דתם בשקוע"⁴¹.

מעין זה היא גם התשובה שנרפסה בספר אחיו, ר' שרגא צבי טננבוים אב"ד מעזא-טשאטה, אך התשובה נכתבה בידי חתן אחיו, ר' יהודה אלטמאן, המלבה"ד. השאלה היא "בתלמיד חכם אחד שעשה לעצמו מסחר ספרים האם מותר לו לסחור בספרי עממים... דאסור למכור לכל עכו"ם ספרים השייכים לזמר בהם עכו"ם", כלומר, ספרי תפלות נוצריים. בשקלא וטריא מביא המשיב את דעתו של הרמ"א "דנהגו להקל... בדברים אשר יש לנכרי בלאו הכי ממין זה או שיוכל מינים אלה [לקנות] במקום אחר מותר למכור להם". במסקנה להלכה בסיום התשובה חוזר ר"י אלטמאן על היתר זה ומסתמך "שגם דודי הגוצ"ל בשו"ת נהרי אפרסמון בסי' קיד סמך להקל". הוא אינו סומך על עצמו וכתב את התשובה "להלכה ולא למעשה. וכ"מ נ"י יעשה בזה כעצת הגאונים גאוני זמנינו שיחיו אשר הציע השאלה לפניהם"⁴².

תשובה נוספת בעניין זה, קרוב לוודאי אותו מקרה עצמו, ממנה אנו מגלים שאותו תלמיד חכם הוא בנו של ר' אברהם יעקב רייניץ אב"ד באלקאן. "על אודות בנו הרבני המופלג נ"י שיש לו מסחר ספרים מספרי קודש אך יען שהעיר קטנה ואינו מספיק לפרנסתו ספרי קודש לבד ע"כ מוכרח למכור גם ספרי עממים אך חושש למ"ש רמ"א ב"ד סי' קלט סעי' ט"ו שאסור למכור לעכו"ם "ספרים השייכים לזמר בהם לעכו"ם". השאלה הובאה בפני ר' אברהם יצחק גליק אב"ד טאלטשווא, שגם הוא מתיר עקרונית. אך הוא מבחין "בין ספרי עממים השייכים לבית תפלתם דבזה יש חשש דמזמר לעבודה זרה, אבל בשאר ספריהם כקורות העתים וספרי חכמים

וכיו"ב בזה ודאי ליכא שום איסור כלל". וכל זה לגויים. אבל למכור ליהודים "כאשר מעשים בכל יום בזמן הזה בעו"ה שבילדי נכרים ישפיקו ובני ישראל לוקחים ספרים הכתובים בלשון לאומים דמדינא אסור לקרות בהם... ומכל שכן ספרי חשק וכיו"ב לא אדע כעת טעם להתיר בזה". גם מכירת ספרי תפלה לגויים ניתן אולי להתיר כיון "שיש עוד שם גם סוחר נכרי ומצוי להם לקנות אצלו", אך הדבר הוא להלכה בלבד. "מכל מקום יש בזה כיעור... בפרט לירא שמים למכור ספרי תפלות להם ולכן נכון להתרחק מזה"⁴³.

בתחום הבין-עדותי, ברמה האזרחית-אישית בין יהודים לגויים, בתשובת הגאון הנ"ל לאחד בשם ר' ירמיה ניילאנדער, "באשה הרגילה להשאל מנורת כסף שלה לצרכי שבת לשכנתה ערלית בעלת אכסניא להדליק לפני שרים הבאים שם לאכסניא שלה". הדבר מעיד על יחסי שכנות טובים בין יהודים לגויים ואין בכך שום פגם. אך "ויהי היום יום שהעכו"ם עושים סוכות ויעמידו בתוכה עבודה זרה ומדליקים שם נרות לפנייהם ומשתחווים שם לעבודה זרה ועושים עבודתם". השכנה היהודית השאילה את המנורה לצורך פולחן זה. ונשאלה השאלה ש"כיון שהשאילה ע"ד שהעכו"ם תכבד בהן הע"ז גילתה דעתה דניחא לה ואסרה אותו". זאת היתה דעת השואל. אך המשיב לא היה בדעה זו, שכן האשה השאילה את המנורה מבלי לדעת שיש איסור בדבר. "דאילו ידעה האשה דזה אסור בלי ספק דלא היתה נותנה לה המנורות כלל, לכן עכשיו שנודע לה שהוא איסור הוי שאלה בטעות וחוזר והוי כאילו לא השאילה כלל לה מעולם"⁴⁴.

גרים וגיוור

דת ישראל לא היתה לה שוויון-זכויות בהונגריה עד לשנת 1896. אף לאחר שוויון-הזכויות שהוענק ליהודי הונגריה בשנת 1867, עדיין לא הוענק שוויון לדת ישראל כפי שכבר הובא בפרק ד (הערה 41). כתוצאה מכך אסור היה לכן דת נוצרית להתגייר⁴⁵. נראה, שעד 1867, שנת הפשרה בין האוסטרים

41 שו"ת נהרי אפרסמון יו"ד סי' קטו, א ויצא תרמ"ט.
42 שו"ת נטע שורק יו"ד סי' מט.

43 שו"ת יד יצחק חלק ג סי' טו.
44 שם סי' ריו.
45 נ' קצבורג, מבוא לפנקס הקהילות, הונגריה, עמ' 50 — 52.

ורוב תושביו עברו בגלוי לדת משה וישראל. כמה תשובות בענייני גרים בטרזאנסילוואניה כבר הובאו בספרי "חכמי טראנסילוואניה" ולא נחזור עליהן כאן⁴⁸. נביא רק את תשובת ר' ישכר בער קאהן אב"ד ערדאסענושאארץ לבנו חורגו ר' אברהם אשר זעליג שטיין אב"ד סעקעלי-אודווארהעלי, אודות גר צדק בשם עקיבא שנשא אשה יהודית "קודם גירותו עפ"י חוקי המדינה". ועתה, לאחר שנתגייר הוא חפץ לשאת את אשתו זו בחופה וקידושין כדת משה וישראל. על היתר הנישואין לא היו חילוקי דעות בין השואל לנשאל. השאלה היתה האם יש להפריד את הזוג תשעים יום לפני הנישואין מטעם "הבחנה" בין נישואין שלא היה להם תוקף הלכתי ובין נישואין כשרים. השואל היה בדעה שאין להפרידם, אך המשיב "לא מלאני לבי להקל בלי הבחנה תשעים יום". ההקלה היחידה היא ששלושת חדשי ההבחנה לא יתחילו "מיום שנתגייר... אלא מיום שפירש ממנה ולא נתייחד עמה", שהיה לפני הגיוור. והקלה נוספת שהאשה ואמה מהימנות על כך ואין צריך עדים⁴⁹.

נישואין אזרחיים ("ציווילעהע")

בסמוך לקבלת חוק שוויון הדתות, וכמעט צמוד אליו, נתקבל בשנת 1894 חוק נישואין אזרחיים (חוק מס' 31). לפי חוק זה הוכרו נישואין בין יהודים לגויים כנישואין חוקיים לכל דבר. הוא הדין לגבי נישואין של יהודים בינם לבין עצמם ללא חופה וקידושין. דבר הלמד מעניינו, שהיו לו לחוק זה השלכות הלכתיות ונישואין אזרחיים עוררו בעיות לא מעטות בתחום ההלכה. נפרט חלק מהן: א) מה דינם של בני זוג יהודים שנישאו וגם נתגרשו במסגרת חוק זה. האם אין לנישואין אלה כל תוקף מבחינה הלכתית ולכן אינם חייבים להתגרש בגט-כריתות לפי תורת משה ושני בני הזוג הם בבחינת פנוי ופנויה שמותר להם להתחתן שוב. או שמא יש לחשוש לכלל ש"אין אדם עושה בעילתו בעילת זנות" גם במקרה זה ולפיכך שמא עצם חיי האישות של בני הזוג הם מעין אקט של קידושין ("קידושי ביאה") והזוג הנפרד אינו משתחרר אלא במתן גט; ב) לפי החוק דתם של ילדי הזוג נקבע בידי בני הזוג,

וההונגרים, הקפידו השלטונות על כך ואילו מאותה שנה ואילך היתה בדרך כלל עצימת עין מצד השלטונות ולא ננקטו אמצעים נגד מתגיירים. בכך ניתן להבין את דבריו של ר' חיים סופר בפתח תשובתו: "שאלה בנכרי שבא לישראל אשר הוא ממדינה שמותר מחק המלכות שיתגייר נכרי לדת ישראל ומבקש שישראל ילמוד עמו תורת משה כי יש לו נטי' לקבל אמונת ישראל אם יוטבו דברי תורה בעיניו, אם מותר לישראל ללמוד עמו ולא יקרה לו און בזה, אם הוא איסור". בתחילה הוא דן לאיסור. "לכאורה אסור לישראל לעשות כן דעובר על לפני עור לא תתן מכשול דהא מבואר בסנהדרין דף נט דגוי שעוסק בתורה הייב מיתה". למסקנה אין הדבר כן. "סוף דבר הכל נשמע דלדעתי מותר ללמוד עם גוי תורה שבכתב או פשוט דינים בלי פלפול... אשר רוצה ללמוד כדי להתגייר"⁴⁶.

השאלה הבאה נשאלה מר' חיים סופר, ככל הנראה, לאחר 1867 (אך לא יאוחר משנת תרל"ב 1872), כאשר נערכו גיורים בהסכמתם האילמת של השלטונות. בדבר "נכרי שהתגייר וצריך אח"כ טבילה מאי לטבול אותו בשבת או ביום טוב לפני ג' כדת של תורה. מי נימא שמותר לטבול כמו נדה או שאר חייבי טבילות שטובלות [בשבת] או נימא שאני טבילת ישראל... לדין טבילת נכרי שהתגייר". והמסקנה "הלכה ברורה שאסור לטבול לגר בשבת ויום טוב", אם משום טעמים של הרא"ה והרשב"א משום "דהוה מתקן ממש" ואם משום טעמים של הרמב"ם והשלחן ערוך, שכיון שטבילת גר צריך להעשות בפני שלושה אנשים, הרי זה כמעשה בית-דין האסור בשבת⁴⁷.

בטרזאנסילוואניה היתה קיימת כת של שומרי שבת כבר במאה ה-16. כת זו התנהגה למעשה לפי דת ישראל לא רק בשמירת שבת כהלכתה, אלא בחלקים גדולים מאורח חייה היום-יומי. אף תפילותיה היו תפילות יהודיות שתורגמו להונגרית מסידור תפילה ומחזור בנוסח ספרד של יהודי הבאלקאן. בעטיין של רדיפות מצד הכתות הנוצריות הלכו ופחתו חברי הכת ולא נשארו אלא שרידים. בשנים 1868/69 התגייר כמעט כפר שלם, בזד-אויפאלו, משרידי הכת,

46 שו"ת מחנה חיים חלק א סי' ז.

47 שם א"ח חלק ב סי' לו.

48 "חכמי טראנסילוואניה", עמ' דה — רז.

49 שו"ת בינת יששכר אה"ע סי' ד, ג עקב תרנ"ח.

וההונגרים, הקפידו השלטונות על כך ואילו מאותה שנה ואילך היתה בדרך כלל עצימת עין מצד השלטונות ולא ננקטו אמצעים נגד מתגיירים. בכך ניתן להבין את דבריו של ר' חיים סופר בפתח תשובתו: "שאלה בנכרי שבא לישראל אשר הוא ממדינה שמותר מחק המלכות שיתגייר נכרי לדת ישראל ומבקש שישראל ילמוד עמו תורת משה כי יש לו נטי' לקבל אמונת ישראל אם יוטבו דברי תורה בעיניו, אם מותר לישראל ללמוד עמו ולא יקרה לו און בזה, אם הוא איסור". בתחילה הוא דן לאיסור. "לכאורה אסור לישראל לעשות כן דעובר על לפני עור לא תתן מכשול דהא מבואר בסנהדרין דף נט דגוי שעוסק בתורה הייב מיתה". למסקנה אין הדבר כן. "סוף דבר הכל נשמע דלדעתי מותר ללמוד עם גוי תורה שבכתב או פשוטות דינים בלי פלפול... אשר רוצה ללמוד כדי להתגייר"⁴⁶.

השאלה הבאה נשאלה מר' חיים סופר, ככל הנראה, לאחר 1867 (אך לא יאחר משנת תרל"ב 1872), כאשר נערכו גיורים בהסכמתם האילמת של השלטונות. בדבר "נכרי שהתגייר וצריך אח"כ טבילה מאי לטבול אותו בשבת או ביום טוב לפני ג' כדת של תורה. מי נימא שמותר לטבול כמו נדה או שאר חייבי טבילות שטובלות [בשבת] או נימא שאני טבילת ישראל... לדין טבילת נכרי שהתגייר". והמסקנה "הלכה ברורה שאסור לטבול לגר בשבת ויום טוב", אם משום טעמים של הרא"ה והרשב"א משום "דהוה מתקן ממש" ואם משום טעמים של הרמב"ם והשלחן ערוך, שכיון שטבילת גר צריך להעשות בפני שלושה אנשים, הרי זה כמעשה בית-דין האסור בשבת"⁴⁷.

בטראנסילוואניה היתה קיימת כת של שומרי שבת כבר במאה ה-16. כת זו התנהגה למעשה לפי דת ישראל לא רק בשמירת שבת כהלכתה, אלא בחלקים גדולים מאורח חייה היום-יומי. אף תפילותיה היו תפילות יהודיות שתורגמו להונגרית מסידור תפילה ומחזור בנוסח ספרד של יהודי הבאלקאן. בעטיין של רדיפות מצד הכתות הנוצריות הלכו ופחתו חברי הכת ולא נשארו אלא שרידים. בשנים 1868/69 התגייר כמעט כפר שלם, בוד-אויפאלו, משרידי הכת,

ורוב תושביו עברו בגלוי לדת משה וישראל. כמה תשובות בענייני גרים בטראנסילוואניה כבר הובאו בספרי "חכמי טראנסילוואניה" ולא נחזור עליהן כאן⁴⁸. נביא רק את תשובת ר' ישכר בער קאהן אב"ד ערדאסענזשארץ לבנו חורגו ר' אברהם אשר זעליג שטיין אב"ד סעקעלי-אודווארהעלי, אודות גר צדק בשם עקיבא שנשא אשה יהודית "קודם גירותו עפ"י חוקי המדינה". ועתה, לאחר שנתגייר הוא חפץ לשאת את אשתו זו בחופה וקידושין כדת משה וישראל. על היתר הנישואין לא היו חילוקי דעות בין השואל לנשאל. השאלה היתה האם יש להפריד את הזוג תשעים יום לפני הנישואין מטעם "הבחנה" בין נישואין שלא היה להם תוקף הלכתי ובין נישואין כשרים. השואל היה בדעה שאין להפרידם, אך המשיב "לא מלאני לבי להקל בלי הבחנה תשעים יום". ההקלה היחידה היא ששלושת חודשי ההבחנה לא יתחילו "מיום שנתגייר... אלא מיום שפירש ממנה ולא נתייחד עמה", שהיה לפני הגיור. והקלה נוספת שהאשה ואמה מהימנות על כך ואין צריך עדים⁴⁹.

נישואין אזרחיים ("ציווילעהע")

בסמוך לקבלת חוק שוויון הדתות, וכמעט צמוד אליו, נתקבל בשנת 1894 חוק נישואין אזרחיים (חוק מס' 31). לפי חוק זה הוכרו נישואין בין יהודים לגויים כנישואין חוקיים לכל דבר. הוא הדין לגבי נישואין של יהודים בינם לבין עצמם ללא חופה וקידושין. דבר הלמד מעניינו, שהיו לו לחוק זה השלכות הלכתיות ונישואין אזרחיים עוררו בעיות לא מעטות בתחום ההלכה. נפרט חלק מהן: א) מה דינם של בני זוג יהודים שנישאו וגם נתגרשו במסגרת חוק זה. האם אין לנישואין אלה כל תוקף מבחינה הלכתית ולכן אינם חייבים להתגרש בגט-כריתות לפי תורת משה ושני בני הזוג הם בבחינת פנוי ופנויה שמותר להם להתחתן שוב. או שמא יש לחשוש לכלל ש"אין אדם עושה בעילתו בעילת זנות" גם במקרה זה ולפיכך שמא עצם חיי האישות של בני הזוג הם מעין אקט של קידושין ("קידושי ביאה") והזוג הנפרד אינו משתחרר אלא במתן גט; ב) לפי החוק דתם של ילדי הזוג נקבע בידי בני הזוג,

48 "חכמי טראנסילוואניה", עמ' רה — רו.

49 שו"ת בינת יששכר אה"ע סי' ד, ג עקב תרנ"ח.

46 שו"ת מחנה חיים חלק א סי' ז.

47 שם אור"ח חלק ב סי' לו.

ובהעדר קביעה מצדם, קובע החוק את הזכרים לפי דת האב ואת הנקבות לפי דת האם. וזה בניגוד גמור להלכה, הקובעת שילדים של אם יהודיה הם יהודים; (ג) האם מותר למול את הילדים מנישואי תערובת; (ד) אם כן, האם מותר למולם גם בשבת; (ה) אם בן הזוג הלא־יהודי רוצה להתגייר ולשאת את האשה בחופה וקידושין, האם להזדקק להם. אלה רק מקצת מן השאלות שחוק זה העלה על סדר היום הציבורי והרבני.

רבנים רבים בהונגריה דנו בבעיות שהעלה החוק הזה. התפתח דיון הלכתי מקיף וערני על דפי כתבי־העת התורניים, ביחוד בעתון "תל תלפיות" של ר' דוד צבי קאטצבורג שהופיע בווייצן. ארבעה מגדולי הרבנים בהונגריה אף הדפיסו חיבורים מיוחדים המוקדשים ל"ציווילעזע". נזכירם לפי סדר הדפסתם: (א) וכתורה יעשה מאת ר' שלום קוטנא אב"ד איינזשטאדט (פאקש 1897); חוברת שניה ובה תגובות והערות מאת רבנים רבים בהונגריה ומחוצה לה (שם 1897); (ב) ישב מצרף מאת ר' מרדכי ליב ווינקלר אז עדיין אב"ד ברעזאווא (וואיטצען תר"ס); (ג) צמוד אליו קונטרס וכתורה הזאת מאת ר' ישעיה זילברשטיין; (ד) חקור דבר מאת ר' משה שמואל גלאזנר אב"ד קלויזנבורג (מונקאטש תרס"א). כאן נביא כמה מן התשובות הדנות בנישואין אזרחיים וביחוד אלו הדנות במקרים קונקרטיים של מעשים שהיו. חלק ניכר מן התשובות שנוכיר מעורבים בהן ארבעה המחברים הנזכרים, שכן שמם הלך לפניהם כפוסקי הלכה מובהקים וביחוד בתחום זה.

כבר עשרים שנה לפני שהחוק נתקבל נתן את דעתו ר' שלמה צבי שיק לענין הציווילעזע, שלדעתו הוא ממשמש ובא גם בהונגריה ועל הרבנים להיות מוכנים לקראתו. במדינת האחות הבכירה, אוסטריה, החוק כבר נכנס לתוקף זה מזמן. והנה בתוקף חוק זה באוסטריה "הלכה אלמנה ישראלית" מעירו קארצאג, "והיתה לאיש אחר והוא ערל בעיר וויען עפ"י חוקי ציווילעזע והם דרים פה", דהיינו בקהילתו קארצאג. רשב"ן שיק פונה אל רבו ר' חיים צבי מאנהיימר ושואל כיצד להתייחס אל מקרה זה. שכן האשה הזאת מתנהגת בדת ישראל "והיא לוקחת בשר כשר והיא גם מבאים לבית הכנסת ועלינו לברר הדין כדת מה

לעשות אם תלד בנים ובנות". השואל חושש, כאמור, ש"כפי הנשמע יצא חוק מבית המחוקקים דמדינתנו כי יחפוץ איש לקחת לו אשה שלא יצטרך לבא אל הכהן... רק זאת תהי' תורת הנישואין שיבואו לפני הממונה מן הממשלה ע"ז ויכתב בספר הזכרון אשר לפניו את התנאים אשר התנו ביניהם... ישראל יכול ליקח ערלית ע"פ חקי ציווילעזע וכן ישראלית תיקח ערל ע"פ החק... והבנים והבנות יתגדלו כפי התנאים אשר ביניהם... וגם זאת תורת ציווילעזע שהממונה... יכתוב ספר כריתות לאשה והלכה והיתה לאיש אחר". כדי לקדם את החוק שהוא "גזירה קשה מכל הגזירות... ושאלות חדשות תצמחנה בדין ממזרים וגויטי נשים", מציע רשב"ן שיק לרבו ש"החיוב על זקני הדור להתאסף ולברר כל הדינים הנוגעים באלו ענינים עוד קודם שיצאו אלו החוקים שהם למכשול לבית ישראל ח"ו"⁵⁰.

בשאלתו מבקש רשב"ן שיק את הדרכת מורו כיצד להתייחס אל אשה זאת מבחינה חברתית־קהילתית. השואל מציע להחרים את האשה, "שמצוה לגרשה מבית הכנסת ושלא ליתן לה שוחט וגם אם יהי' לה בן שלא למול כלל וכלל ולכל הפחות שלא למולו בשבת". מתברר שלאשה "יש לה קרובים במקומו וגם הנכרי הוא אחד המיוחד אצל שרי הקאמיטאט [המחוז]". לנכרי זה יש אהדה גלויה לעם ישראל. הוא "נתן לה רשות ליקח בשר כשר ולילך לבית הכנסת שלנו ולגדל הילדים בדת ישראל". רח"צ מאנהיימר, למרות מאמציה שלא לנתק קשריה עם דת ישראל ועם הקהילה המקומית, חורץ את דינה לשבט. "אין ספק שהאשה חצופה הזאת בת בליעל עשתה מעשה נבלה גדולה בישראל באיסור חיתון לנכרי". אך באשר להחרמתה והטלת עונשין עליה אין הוא רואה צידוק. "מגוף הדין לא ידעתי מקום לאסור למול אותו אפילו בשבת. וגם מה שכתב שלא לתת לה בשר כשר לא ידעתי טעמא. אדרבה אסור לתת טרפות ונבלות". ובהמשך התשובה הוא מבאר את נימוקיו. שכן "אם לא נמול את הילד למי קנסינן הלא האב הוא נכרי ואינו מחויב למול והאם ג"כ אינה מצווה למול בנה ואם כן לא קנסינן רק להוולד שהוא ערל והוולד מה חטא. על כן אפילו אם הי' בכחנו לנדות אותם", מה שלא ניתן

בשל החוק האוסר נידוי וחרם, "אבל שלא למול את בנה אין לקנוס אותה... וגם לתת לה בשר כשר ואסור להכשילה במאכלות אסורות. אבל זולת זה ראוי לבדלה מהעדה שלא לתת לה שום נאמנות בעניני איסור והיתר וגם שלא לכבדה בשום דבר"⁵¹.

עשרים שנה לאחר מכן, כשהחוק קיבל תוקף, נעשו שאלות מסוג זה תכופות יותר והפכו אקטואליות הן במישור העיוני והן במישור המעשי. כגון תשובת ר' אליעזר דייטש אב"ד באניהאד לר' שלום קוטנא, שהיה, כאמור, מראשי המדברים בסוגיא זו. כאן נשאלה שאלה הפוכה, "אם מותר למול בן הנולד מישראל שנשא נכרית", שלפי דיני ישראל הרי הוא נכרי כאמו. השאלה נתעוררה כיון שבדעת האב היהודי לגדל את בנו בדת ישראל. ר"א דייטש מתחיל בצדדי ההיתר. ראשית משלחן ערוך משמע ד"ישראל שנולד לו בן מנכרית אין מלין אותו בשבת, משמע להדיא הא בחול מלין אותו". צד נוסף להיתר במקרה זה, "כיון שבדעת אביו לגדלו בדת יהודית אף על גב שמן הדין לא מקרה אביו כלל דוולד נכרית הרי הוא כמוה, מכל מקום הרי אנן ידעינן שלאחר שיגדל יהיה סר למשמעתו שיחזיק אותו כאביו, אם כן למה לא נמול אותו". ובהמשך מוסיף המשיב "כיון שהדבר קרוב שאם לא יניחו למולו עכשיו יתגדל בנימוסי עכו"ם לגמרי ולא יבוא לעולם לכלל ישראל. ועכשיו שבדעת אביו לגדלו בדת יהודית בוודאי יציית גם אחר כך כשיגדיל להטבילו בבית דין, אם כן בוודאי זכות גמור הוא לו... ובפרט בנידון דידן שאביו מתנהג עצמו בכל עניינים בדת יהודית רק מה שיצרו תקפו שנשא נכרית. ואפשר עוד שאם לא ידחו אותו בשתי ידיים שיעלה בידו לגייר גם אשתו הנכרית, אין לדחות אבן אחר הנופל, אף על פי שעשה נבלה להתחתן בבית אל נכר". ר"א דייטש אינו מתעלם גם מההשלכה הציבורית וההשפעה שתהיה לפסיקה הזאת על זוגות אחרים במצב דומה. "אמנם מה שיש עוד לעיין בדבר הוא שאם נתיר לו למולו ויחשב את בניו הנולדים בשעת גוינות כבניו ממש וכישראלים גמורים אולי

על ידי כך יפרצו הרבה זרע מרעים להתחתן בגויי הארץ, כי יאמרו כבר הותר הדבר וכהיתר יחשב להם חלילה ויתערבו בגויים כמה שרואים בעוה"ר בהרבה מדינות נעשה להם כהיתר וגם במדינתנו כמה נתערבו מעת ניתן החק עפ"י נמוסי המדינה להתיר הנישואין ישראל עם נכרית". מצד שני קיים גם השיקול של העמדת וודאי נגד ספק. "על כן לא נניח את הוודאי מה שקרוב לוודאי שע"י שלא נדחה אותו לגמרי שישאר הוא ובניו בקרב ישראל ונתפס הספק לעשות גדר וסייג לפרוצים אחרים". כל הרצאת הדברים, בעד ונגד, "הי' רק לדינא אבל להלכה ולמעשה נתתי אל לבי בדבר הזה". לאחר שיקול סופי גבר דווקא העניין הציבורי, שכן "אם יצא הדבר להתיר עפ"י התורה ישגה באולתו ויחשוב בלבד... כי חף מפשע וישתרש יותר ויותר בחטא. על כן אדרבא דטבא ליה עבדא ליה להרחיקו לגמרי מעדת ישראל כראוי לו". ובסיום התשובה נאמר: "על כן נ"ל דמותר וראוי לעכב מלמולו... ובפרט בנידון דידן יש לחוש אם אחר כך יולד לו בן בשבת שג"כ ימולו אותו ויחלל שבת שלא במקום מצוה. על כן ראוי לגדור גדר... ולהרחיק אותו מכל דבר שבקדושה בכל עניינים ונבדל הוא מעדת ישראל לגדור הפרצה"⁵².

נזכיר גם את תשובתו של ר' אליעזר דייטש לר' שלום קוטנא כשנה וחצי קודם לכן (כשהיה עדיין רבה של האנשאווין), שבה תגובה אוהדת לספרו "וכתורה יעשה" על פני חמש עמודות. בחלק מן הדברים הוא מסכים ועל חלקם הוא חולק⁵³. תגובה דומה הריץ גם ר' משה שמואל גלאזנר על ספרו של ר' שלום קוטנא. בסוף דבריו מציע רמ"ש גלאזנר, כמוהו כרשב"ן שיק לפני עשרים שנה, ש"נכון יהיה להגביל איזה זמן ומקום אשר יבואו יחד איזה רבנים מפורסמים בעלי הוראה לישא וליתן מפה לאוזן בכל הענינים האלה"⁵⁴.

הרב הראשון שהגיב על חוק הציווילעזע מעל דפי ה"תל תלפיות" היה ר' אברהם הכהן קארפעלעס אב"ד גירבע־פינצעהעלי⁵⁵. דבריו נדפסו גם בספרו

מדינתנו ולהועץ יחד איך לנהוג בענין הגירות והנישואין של אלו".
55 ר' מרדכי ליב ווינקלר כותב בקונטרס "ישב מצרף" (דף יח ע"א): "ועל כי דברי סובבים על דברי הגאון מהו' אברהם קארפעלעס זצ"ל שהיה אב"ד דק"ק גירבע שהוא היה המעורר שם [בתל תלפיות] בדבר בעוד לא נתחדש הנימוס רק היה המדובר בו ואעתיק פה גם דבריו הקדושים".

51 שם סי' עו, ער"ח תמוז תרל"ה. וראה עוד משא ומתן עם רצ"ה קאלישר, שו"ת רע"ז הילדסהיימר יו"ד סי' רכט — רל [תרכ"ה].
52 שו"ת פרי השדה חלק א סי' יב, ה' וישב תרנ"ח.
53 שם חלק ג סי' ט, כה אדר ב תרנ"ז.
54 שו"ת דור רביעי ח"ב סי' צא, ג אחרי תרנ"ז. גם בהקדמה לחיבורו "חקור דבר" מציע רמ"ש גלאזנר "לקרוא לאספה מגדולי רבני

50 שו"ת רשב"ן אה"ע סי' עה [תרל"ה].

בשל החוק האוסר נידוי וחרם, "אבל שלא למול את בנה אין לקנוס אותה... וגם לתת לה בשר כשר ואסור להכשילה במאכלות אסורות. אבל זולת זה ראוי לבדלה מהעדה שלא לתת לה שום נאמנות בעניני איסור והיתר וגם שלא לכבדה בשום דבר"⁵¹.

עשרים שנה לאחר מכן, כשהחוק קיבל תוקף, נעשו שאלות מסוג זה תכופות יותר והפכו אקטואליות הן במישור העיוני והן במישור המעשי. כגון תשובת ר' אלעזר דייטש אב"ד באניהאד לר' שלום קוטנא, שהיה, כאמור, מראשי המדברים בסוגיא זו. כאן נשאלה שאלה הפוכה, "אם מותר למול בן הנולד מישראל שנשא נכרית", שלפי דיני ישראל הרי הוא נכרי כאמו. השאלה נתעוררה כיון שבדעת האב היהודי לגדל את בנו בדת ישראל. ר"א דייטש מתחיל בצדדי ההיתר. ראשית משלחן ערוך משמע ד"ישראל שנולד לו בן מנכרית אין מלין אותו בשבת, משמע להדיא הא בחול מלין אותו". צד נוסף להיתר במקרה זה, "כיון שבדעת אביו לגדלו בדת יהודית אף על גב שמן הדין לא מקרה אביו כלל דוולד נכרית הרי הוא כמוה, מכל מקום הרי אנן ידעינן שלאחר שיגדל יהיה סר למשמעתו שיחזיק אותו כאביו, אם כן למה לא נמול אותו". ובהמשך מוסיף המשיב "כיון שהדבר קרוב שאם לא יניחו למולו עכשיו יתגדל בנימוסי עכו"ם לגמרי ולא יבוא לעולם לכלל ישראל. ועכשיו שבדעת אביו לגדלו בדת יהודית בוודאי יציית גם אחר כך כשיגדיל להטבילו בבית דין, אם כן בוודאי זכות גמור הוא לו... ובפרט בנידון דידן שאביו מתנהג עצמו בכל עניינים בדת יהודית רק מה שיצרו תקפו שנשא נכרית. ואפשר עוד שאם לא ידחו אותו בשתי ידיים שיעלה בידו לגייר גם אשתו הנכרית, אין לדחות אבן אחר הנופל, אף על פי שעשה נבלה להתחתן בבת אל נכר". ר"א דייטש אינו מתעלם גם מההשלכה הציבורית וההשפעה שתהיה לפסיקה הזאת על זוגות אחרים במצב דומה. "אמנם מה שיש עוד לעיין בדבר הוא שאם נתיר לו למולו ויחשב את בניו הנולדים בשעת גוינותה כבניו ממש וכישראלים גמורים אולי

על ידי כך יפרצו הרבה זרע מרעים להתחתן בגויי הארץ, כי יאמרו כבר הותר הדבר וכהיתר יחשב להם חלילה ויתערבו בגויים כמה שרואים בעוה"ר בהרבה מדינות נעשה להם כהיתר וגם במדינתנו כמה נתערבו מעת ניתן החק עפ"י נמוסי המדינה להיתר הנישואין ישראל עם נכרית". מצד שני קיים גם השיקול של העמדת וודאי נגד ספק. "על כן לא נניח את הוודאי מה שקרוב לוודאי שע"י שלא נדחה אותו לגמרי שישאר הוא ובניו בקרב ישראל ונתפס הספק לעשות גדר וסייג לפרוצים אחרים". כל הרצאת הדברים, בעד ונגד, "הי' רק לדינא אבל להלכה ולמעשה נתתי אל לבי בדבר הזה". לאחר שיקול סופי גבר דווקא העניין הציבורי, שכן "אם יצא הדבר להיתר עפ"י התורה ישגה באוולתו ויחשוב בלבו... כי חף מפשע וישתרש יותר ויותר בחטא. על כן אדרכא דטבא ליה עבדא ליה להרחיקו לגמרי מעדת ישראל כראוי לו". ובסיום התשובה נאמר: "על כן נ"ל דמותר וראוי לעכב מלמולו... ובפרט בנידון דידן יש לחוש אם אחר כך יולד לו בן בשבת שג"כ ימולו אותו ויחלל שבת שלא במקום מצוה. על כן ראוי לגדור גדר... ולהרחיק אותו מכל דבר שבקדושה בכל עניינים ונבדל הוא מעדת ישראל לגדור הפרצה"⁵².

נזכיר גם את תשובתו של ר' אליעזר דייטש לר' שלום קוטנא כשנה וחצי קודם לכן (כשהיה עדיין רבה של האנשאווין), שבה תגובה אוהדת לספרו "וכתורה יעשה" על פני חמש עמודות. בחלק מן הדברים הוא מסכים ועל חלקם הוא חולק⁵³. תגובה דומה הריץ גם ר' משה שמואל גלאזנר על ספרו של ר' שלום קוטנא. בסוף דבריו מציע רמ"ש גלאזנר, כמוהו כרשב"ן שיק לפני עשרים שנה, ש"נכון יהיה להגביל איזה זמן ומקום אשר יבואו יחד איזה רבנים מפורסמים בעלי הוראה לישא וליתן מפה לאוזן בכל הענינים האלה"⁵⁴.

הרב הראשון שהגיב על חוק הציווילעזע מעל דפי ה"תל תלפיות" היה ר' אברהם הכהן קארפעלעס אב"ד גירבע־פינצעהעלי⁵⁵. דבריו נדפסו גם בספרו

מדינתנו ולהעץ יחד איך לנהוג בענין הגירות והנשואין של אלו".
55 ר' מרדכי ליב ווינקלר כותב בקונטרס "ישב מצרף" (דף יח ע"א): "ועל כי דברי סובכים על דברי הגאון מהו' אברהם קארפעלעס וצ"ל שהיה אב"ד דק"ק גירבע שהוא היה המעורר שם [בתל תלפיות] בדבר בעוד לא נתחדש הנימוס רק היה המדובר בו ואעתיק פה גם דבריו הקדושים".

51 שם ס' עו, ער"ח תמוז תרל"ה. וראה עוד משא ומתן עם רצ"ה קאלישר, שו"ת רע"ז הילדסהיימר יו"ד ס' רכט — רל [תרכ"ה].
52 שו"ת פרי השדה חלק א ס' יב, ה' וישב תרנ"ח.
53 שם חלק ג ס' ט, כה אדר ב תרנ"ז.
54 שו"ת דור רביעי ח"ב ס' צא, ג אחרי תרנ"ז. גם בהקדמה לחיבורו "חקור דבר" מציע רמ"ש גלאזנר "לקרוא לאספה מגדולי רבני

ונאמר בתחילת הדברים: "ידוע כי רבנים גדולים נועדו יחדיו"⁵⁶ לשם עצות בנפשם בדבר דתי מדינה החדשות מקרוב באו בענין ציפילעהע... ומצאתי לנכון לעורר בזה כי יש לחוש למכשול עון באיסור חמור של אשת איש אף בנשואין ע"י ציווילעהע לחוד בלי קידושין כדת משה וישראל כי רבים חושבים שאין בו דין אישות כלל ואין צריך לגט או חליצה... אולם יש להזהיר על זה שדבר זה צריך שאלת חכם כי יש לחוש לדין אישות משום חזקה אין אדם עושה בעילתו בעילת זנות וקדשה בביאה"⁵⁷.

בדעתו של ר' אליעזר דייטש, שכזכור לא הסכים למול ילד שנולד מאשה נכרית ובעל יהודי, למרות צדדים של היתר, היה גם ר' עמרם בלום. בתשובה לאחיו ר' משה בלום "באיש יהודי הדר זה כמה שנים עם גויה כדרך איש ואשתו וכבר היתה מחזרת להתגייר מאז ומקדם אבל לא עלתה בידה מחמת שהי' נגד חוקי המלך והמדינה יר"ה וגם ילדה לו בן זכר והניחו אותו למול כי לא הי' אז שם רב ומורה. וגם אחרי ביאת הרב שמה ילדה בן ולא הניחו הרב למולו. ומעת אשר ניתן רשות מטעם המלך ושרי המדינה להתגייר מחזרת תמיד להתגייר ומחשבתה ניכרת מתוך מעשי' שכונתה לשמים כי הנהגת ביתה באיסור והיתר הכל הוא כדת יהודית. וגם כבר נתקשר בקשר נישואין כפי חוקי המדינה געריכטליכע ציווילעהע". למרות נסיבות מקילות אלה אין המשיב מתיר "לקבל אותה להתגייר ואפילו גיירוה הדיוט אסור לכונסה". ושוב בסיום התשובה: "לכן לענ"ד אין להזדקק להם לגיירה ולכונסה אח"כ בחופה וקידושין... ובדור פרוץ מרובה עת לעשות לה' קימו תורתך"⁵⁸.

ר' משה שמואל גלאזנר היה מן המקילים לגייר את בן (או בת) הזוג הלא יהודי. בחיבורו "חקור דבר" נאמר בעניין זה: "ועל גוף הגירות אחר התקשרותם בציווילעהע אי מקרי לשם איש או לשם

אשה אני דן. כי מסתמא ישארו יחד גם אם לא נקבל אותו או אותה ואם כן לא מפני תאות אישות מתגיירים אלא כדי לעשות רצון בעלה או להיפך רצון אשתו מתגיירים למען לא יהי' חילוק דתות ביניהם ובזה לפענ"ד אין בו דין מתגייר לשם דבר" (דף י ע"א). ובהמשך הקונטרס: "ואם כבר יש להאי זוג בנים יש עוד טעם גדול להתיר הגירות בשביל הבנים שיתגיירו עמם. ולא מיבעי אם היא ישראלית דע"פ חוקי תוה"ק הבנים ישראלים ועפ"י חוקי המדינה כנכרים יחשבו, דלית דין צריך בושש, דאיכא הצלת נפשות ישראלים שלא יטמעו בין הגויים ויש להתיר הגירות שלו, כדי להציל בניה מדרת שחת. אלא גם כשהוא ישראל והיא נכרית נמי, דאם נעכב הגירות אנו נועלים הדלת מפני השבים" (דף יא ע"א). ר' ישעיה זילברשטיין חולק על פסיקה זו וערך קונטרס בשם "משיב דבר" לעומת "חקור דבר". כשהגיע "משיב דבר" לר' עמרם בלום, שאת יחסו השלילי לגיור כבר ראינו, הוא משיב תשובה ארוכה (10 עמודות) לר' ישעיה זילברשטיין ובה ביורר רחב בסוגיא. המשפט האחרון מסכם את דעתו המחמירה: "טוב לצאת להחמיר ולא להקל ובפרט בדור פרוץ זה"⁵⁹.

תומך בדעתו של ר' משה שמואל גלאזנר נתגלה ממקום לא כל כך צפוי. הלא הוא ר' יששכר בער קאהן אב"ד ערדאסענזשארץ, שהיה ידוע בדעותיו הנחרצות נגד כל שמץ של חידוש בחיי הקהילה היהודית. בתגובתו לקונטרס "חקור דבר" הוא כותב לרמ"ש גלאזנר ש"בעיקרא דדינא אני מסכים בזה עם מעכ"ת שמותר לגיירם ולסדר להם חופה וקידושין, אך לא מטעמי' דמעכ"ת אלא מטעמים אחרים"⁶⁰.

בתשובתו לר' דוד צבי קאטצבורג עורך ה"תל תלפיות" חולק רמ"ש גלאזנר על רבה של ווייצן (שבחסותו הופיע כתב־עת זה) ש"דעתו להחמיר מאד ולחוש... שיש בציווילעהע אישות כמו בחופה וקידושין", שכן אם נאמץ דעה זו "אנו נותנים יד לפושעים במקצת להשליך אחרי גיוסם כל הסידור

מרוכה". גם ס' לט — מב שם דנים בענייני ציווילעהע.
58 שו"ת בית שערס יו"ד ס' שטא [תרנ"ו?]. המלה קימו מודגשת וכנראה היא רומזת לשנה. קימו=156=תרנ"ו.
59 שם ס' שסב, בדר"ח תמוז תרס"א.
60 שו"ת בינת יששכר אה"ע ס' טז, ד נשא תרס"א. ואמנם כן פסק גם להלכה ולמעשה בתשובתו לבנו חורגו, כמבואר לעיל בפסקא הקודמת (הערה 49).

יג, "שישראל שנולד לו בן מעכו"ם אין מלין אותו בשבת". חילוקי הדעות היו במה שמשמע מסעיף זה, "דבחול על כל פנים מלין. וכן ראיתי בשו"ת הגאון מהר"ם שיק ליו"ד ס' רמח שהתיר למולו בחול רק בלא ברכה". אין ר"א דייטש חולק כמובן על מהר"ם שיק, אך איסורו הוא צורך השעה, לאחר ש"כבר נתנה חוק המלוכה שיכולים להתחתן עם העכו"ם אם כן אם לא נגדור גדר להבדיל אותם מעדת ישראל ועוד נכרית עמהם ברית, בריתו של אברהם אבינו ע"ה יתנו להם מקום להפריע אותם יותר ויותר. על כן צריכים כל חכמי ישראל להשתדל בזה שיהיו מובדלים". בפלפולו הוא מסיק שגם מן הדין אין למולו כלל, אך בוודאי "ראוי לעשות גדר ובלי להוסיף פרצה בישראל למען יראו כי אינם בכלל ישראל, אולי לא יוסיפו בני עולה להוסיף חטא על פשע ולהושיב נשים נכריות". יתר על כן "אפילו יהי' הוולד נקבה אסור לקרות לה שם בישראל"⁶².

קידושין וחופה הנהוג בינינו עד עתה ויאמר די לנו בציווילעהע אשר הרבנים מסכימים עליה שעושים קנין"⁶¹.

הנה כי כן, נתפלגו רבני הונגריה בדבר היחס לנשואים בנישואי תערובת, לשני מחנות. אין בדינו להכריע את היחס המספרי בין המקילים למחמירים, אך נראה שהמחמירים היו רבים יותר ומכל שכן בין הגדולים שנודעו כעמודי ההוראה. כבר ראינו למעלה את התלבטויותיו של ר' אליעזר דייטש, שנתן להן ביטוי של ממש. כחמשה שבועות לאחר תשובתו שבה לא כיסה את התלבטויותיו בסוגיא זו, הוא משיב בעניין זה גם לר' זוסמן סופר אב"ד פאקש, תשובה שבה דעתו נחרצת יותר לצד המחמירים. הוא נשאל "באחד שנשא נכרית בנימוסיהם אם מותר למול בנו בשבת". על שאלה זו לא היו חילוקי דעות וגם רמ"ש גלאזנר היה משיב בשלילה מוחלטת, שכן כבר נפסקה הלכה בשלחן ערוך יו"ד ס' רסו סעיף

61 שו"ת דור רביעי חלק ב ס' נב [תרנ"ו?] וס' נח, ליל א דחנוכה תרנ"ו.

62 שו"ת פרי השדה חלק א ס' מג, א וארא תרנ"ח.

קידושין וחופה הנהוג בינינו עד עתה ויאמר די לנו בציווילעהע אשר הרבנים מסכימים עליה שעושים קנין⁶¹.

הנה כי כן, נתפלגו רבני הונגריה בדבר היחס לנשואים בנישואי תערובת, לשני מחנות. אין בידינו להכריע את היחס המספרי בין המקילים למחמירים, אך נראה שהמחמירים היו רבים יותר ומכל שכן בין הגדולים שנודעו כעמודי ההוראה. כבר ראינו למעלה את התלבטויותיו של ר' אליעזר דייטש, שנתן להן ביטוי של ממש. כחמשה שבועות לאחר תשובתו שבה לא כיסה את התלבטויותיו בסוגיא זו, הוא משיב בעניין זה גם לר' זוסמן סופר אב"ד פאקש, תשובה שבה דעתו נחרצת יותר לצד המחמירים. הוא נשאל "באחד שנשא נכרית בנימוסיהם אם מותר למול בנו בשבת". על שאלה זו לא היו חילוקי דעות וגם רמ"ש גלאזנר היה משיב בשלילה מוחלטת, שכן כבר נפסקה הלכה בשלחן ערוך יו"ד סי' רסו סעיף

יג, "שישראל שנולד לו בן מעכו"ם אין מלין אותו בשבת". חילוקי הדעות היו במה שמשמע מסעיף זה, "דבחול על כל פנים מלין. וכן ראיתי בשו"ת הגאון מהר"ם שיק ליו"ד סי' רמח שהתיר למולו בחול רק בלא ברכה". אין ר"א דייטש חולק כמובן על מהר"ם שיק, אך איסורו הוא צורך השעה, לאחר ש"כבר נתנה חוק המלוכה שיכולים להתחתן עם העכו"ם אם כן אם לא נגדור גדר להבדיל אותם מעדת ישראל ועוד נכרית עמהם ברית, בריתו של אברהם אבינו ע"ה יתנו להם מקום להפריע אותם יותר ויותר. על כן צריכים כל חכמי ישראל להשתדל בזה שיהיו מובדלים". בפלפולו הוא מסיק שגם מן הדין אין למולו כלל, אך בוודאי "ראוי לעשות גדר ובלי להוסיף פרצה בישראל למען יראו כי אינם בכלל ישראל, אולי לא יוסיפו בני עולה להוסיף חטא על פשע ולהושיב נשים נכריות". יתר על כן "אפילו יהי' הוולד נקבה אסור לקרות לה שם בישראל"⁶².

61 שו"ת דור רביעי חלק ב סי' נב [תרנ"ו?] וסי' נח, ליל א דחנוכה תרנ"ו.

62 שו"ת פרי השדה חלק א סי' מג, א וארא תרנ"ח.

תקופה ג: המאה העשרים עד מלחמת העולם הראשונה

שני העשורים שבהם דנים שלושה הפרקים הבאים (פרקים ז—ט), היו האחרונים לפני פירוקה של האימפריה האוסטרו-הונגרית. כתוצאה ממלחמת העולם הראשונה ירדה האימפריה מרוב נכסיה הטריטוריאליים. שני שלישים מהונגריה הופקעו מתחומה ונמסרו לארצות הסובבות אותה — צ'כוסלובאקיה, רומניה ויוגוסלאביה (לאחר מכן נמסר מחוז בורגנלאנד לאוסטריה, לפי משאל עם). לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה, באוגוסט 1914 (תשעה באב תרע"ד), התנהלו הדברים בממלכה האוסטרו-הונגרית במסלולם הרגיל ואיש לא שיער ששינויים מפליגים עומדים להתרחש. נמשיך איפוא ונסקור את השאלות שעמדו על הפרק בשני עשורים אלה כפי שמצאנו את ביטויין בספרי השאלות ותשובות של חכמי הונגריה. הספרים שעמדו לרשותנו הם ספריהם של עשרים וחמשה מרבני הונגריה, רובם ככולם מגדולי הרבנים בדורם ועמודי ההוראה.

מלבד עשרה מהחכמים, שבספריהם תשובות שנכתבו בסוף המאה ה-19, שנרשמו לעיל בהערה 1 של הפרק השלישי, עיינו בספרי השו"ת של חמשה עשר המחברים הבאים (לפי סדר פטירתם): ר' משה גרינוואלד אב"ד חוסט (נפטר תר"ע), ר' צבי הירש שפירא אב"ד מונקאטש (נ' תרע"ד), ר' נתנאל הכהן פריד אב"ד באלמאז-אויוארוש (נ' תרע"ו), ר' יהודה בלום אב"ד האנשאוויץ (נ' תרע"ז), ר' יעקב פראגר

אב"ד אדא (נ' תרע"ח) ר' ליב פרידמאן ראב"ד פרסבורג (נ' תרע"ט), ר' יהודה אלטמאן אב"ד מעזא-טשאטה (נ' תרפ"ג), ר' חיים צבי טייטלבוים אב"ד סיגט (נ' תרפ"ו), ר' אליעזר דוד גרינוואלד אב"ד סאטמאר (נ' תרפ"ח), ר' שמעון גרינפלד אב"ד סעמיהאלי (נ' תר"ץ), ר' שמעון פולאק אב"ד בעלעניעש (נ' תר"ץ), ר' אלטר שאול פפר מביטשקוף (אח"כ רב בניו יורק) (נ' תרצ"ו), ר' חיים אלעזר שפירא אב"ד מונקאטש (נ' תרצ"ז), ר' יקותיאל יהודה רוזנברגר אב"ד ג'ערעש (נ' תש"ד), ר' יששכר שלמה טייכטאל דומ"צ פישטיאן (נ' תש"ה).

למען האמת לא עלה בידניו לקבוע את תאריכיהן של לא מעט מן התשובות. לא יימלט איפוא שלא מעט תשובות שנדונו בפרק-הזמן של הפרקים הבאים, מקומן הכרונולוגי בפרקים הקודמים (פרקים ג—ו), כשם שייתכן גם ייתכן שתשובות מסויימות מקומן בתקופה שלאחר מלחמת העולם הראשונה, שאותן לא הכללנו כלל כאן. מבחינת הנושאים שבהם דנות התשובות שלפנינו, הרי הם המשך ישיר לנושאים ועניינים שבפרקים הקודמים, החל במחצית השנייה של המאה ה-19, כשבמרכזם ענייני הרפורמה וספיחיה, שהמשיכו להעסיק את הציבור היהודי בהונגריה גם בראשית המאה העשרים (למעשה גם בין שתי מלחמות העולם, אך, כאמור, לא מצאו את ביטויים כאן, בשל קוצר המצע וכן מטעמים אחרים).

פרק שביעי

ענייני רפורמה ושינויים בבית הכנסת

עמים זולתינו... אי לנו שכך עלתה בימינו בעיר ואם בישראל אשר היתה מעולם לשם ולתהלה בכל מדינותינו עיר מלאה חכמים וסופרים ונכבדי העיר המה מפורסמים ליראי ה'... ופוק חזי בעיר טריעסט בשנת תקמ"ח רצו לבנות ביהכנ"ס שיהי' בתמונת שמונה צלעות לשמונה זוויות ושאלו להגאון הנודע ביהודה ז"ל והשיב בנו"ב תניינא (חלק או"ח סי' יח)... יען כי נראה שרצו לעשותה בתמונה זו יען כי ראו היכלי שרים ורוצים להתמות להם ע"כ קורא אני עליהם וישכח ישראל עושיהם ויבן היכלות³.

גם צורת עזרת הנשים של בית הכנסת היתה נתונה בחילוקי דעות בתוך המחנה האורתודוקסי עצמו. בבתי-הכנסת הישנים היה בדרך כלל היציע של עזרת הנשים מצד אחד בלבד, מצדו המערבי של בית הכנסת, שמתחתו היה ה"פוליש", דהיינו הפרוזדור, שבו התפללו בימי החול. בבתי הכנסת שנבנו ממחצית המאה ה-19 ואילך הלכו ורבו בתי הכנסת שבהם נבנתה "גאלריה", דהיינו יציע מסביב לשלושת הקירות, מערב, דרום וצפון. צורה זאת לא הניחה את דעתם של רבנים רבים, שראו בכך מעין התדמות לדרכי אומות העולם, אם כי מעולם לא הוכרו איסור עליה. והנה בשנת תרס"ג (1903) נגשה קהילת ביסרמין "להרחיב העזרת נשים בבית הכנסת. ויש בזה שני פנים, או לסתור כותל מערבי מפרוזדור של ביהכ"נ ולהרחיב הפרוזדור שעליו בנוי העזרת נשים ועל ידי זה תגדל העזרת נשים וגם ירויחו שכל העם יוכלו להתפלל בפרוזדור. אך יען שאין לכסף מוצא רק ע"י מכירות המקומות אשר יתוספו ובאופן זה אינם שווים הרבה בשביל שרוקנים מן המזרח. על כן רצונם לסתור חלק המזרחי מן העזרת נשים הנכנס לבית הכנסת של אנשים ועומדים על גבי עמודים ולהשוותה עם הכותל ותחת זה יעשו ב' גוזזטראות (גאלעריען) מב' צדי בית הכנסת דרום וצפון וירויחו שהמקומות הנוספים ישוו הרבה וגם

צורת מבנהו של בית הכנסת היתה מסלעי המחלוקת החריפים בין קהילות היראים ובין הקהילות של המחדשים. בעוד שהמחדשים בנו את בתי-הכנסת שלהם בסגנון קרוב ככל האפשר לסגנון של הכנסיות הנוצריות, שקדו האורתודוקסים על כך, שבתיה-הכנסת שלהם יישמרו בצביונם המסורתי. אך קרו מקרים בקהילות אורתודוקסיות שראשי הקהילה ופרנסיהן סטו מנוהג זה, אם מחמת נטייתם הכמוסה לצד המחדשים בכמה פרטים ואם מחמת חוסר מודעות. במקום אחר כבר הובאו כמה מקרים מסוג זה בקהילות אחדות בטרנסילוואניה, בערים כגון ביסטרין, נאסויד, טופליצה ועוד¹. לא נחזור כאן על הדברים. כאן נזכיר רק את תשובתו של ר' יהודה גרינוואלד אב"ד סאטמאר לתלמידו (וחתן אחיו), ר' אברהם חנוך פרידמאן דיין בסאטמאר אודות מקרה פעוט למעשה בצורת החלונות של בית המדרש "מחזיקי תורה", שבו התפלל רא"ח פרידמאן. כשנבנה בית המדרש בראשית המאה, רצו לקבוע חלונות "מזכוכית עב והוא קצת מצוייר פרחים". השואל חשש שחלונות כאלה נוהגים לעשות בכנסיות, "שהוא התדמות לנכרי, יען שהרוצה בכך אמר שנמצא כזה בבתי תפלות שלהם ובבתי השרים". ר"י גרינוואלד מכריע "שאם נראה שיש בו קצת כוונה כדי להתדמות בודאי אסור ואי לאו הכי אין בו קפידא"².

בקהילה גדולה וחשובה, שאין בידניו לזהותה, בנו בית כנסת חדש והציבו על גגו מגדל, שהוא אחד מסימני ההיכר של בתי-כנסת לא-אורתודוקסיים. ר' צבי הירש שפירא הריץ מכתב נזעם "בדבר התועבה שנעשה בעירכם דאקרו"ט דקהילתכם בונים ביהכ"נ ועשו מגדל גבוה על הגג של הביהכנ"ס כדרך בית תפלות של שאר אומות. והדבר מבואר בשו"ת של אדמו"ר בדברי חיים (חלק ב באו"ח סי' ג) שאסור לשנות תבנית בנין ביהכנ"ס... ובפרט להתדמות לבית

1 "חכמי טראנסילוואניה", עמ' קנח-קנט, קעד — קפא.

2 שו"ת זכרון יהודה חלק א סי' סג.

3 שו"ת צבי תפארת סי' ח.

פרק שביעי

ענייני רפורמה ושינויים בבית הכנסת

צורת מבנהו של בית הכנסת היתה מסלעי המחלוקת החריפים בין קהילות היראים ובין הקהילות של המחדשים. בעוד שהמחדשים בנו את בתי-הכנסת שלהם בסגנון קרוב ככל האפשר לסגנון של הכנסיות הנוצריות, שקדו האורתודוקסים על כך, שבתיה-הכנסת שלהם יישמרו בצביונם המסורתי. אך קרו מקרים בקהילות אורתודוקסיות שראשי הקהילה ופרנסיהן סטו מנוהג זה, אם מחמת נטייתם הכמוסה לצד המחדשים בכמה פרטים ואם מחמת חוסר מודעות. במקום אחר כבר הובאו כמה מקרים מסוג זה בקהילות אחדות בטרנסילוואניה, בערים כגון ביסטרין, נאסויד, טופליצה ועוד¹. לא נחזור כאן על הדברים. כאן נזכיר רק את תשובתו של ר' יהודה גרינוואלד אב"ד סאטמאר לתלמידו (וחתן אחיו), ר' אברהם חנוך פרידמאן דיין בסאטמאר אודות מקרה פעוט למעשה בצורת החלונות של בית המדרש "מחזיקי תורה", שבו התפלל רא"ח פרידמאן. כשנבנה בית המדרש בראשית המאה, רצו לקבוע חלונות "מוכוכית עב והוא קצת מצוייר פרחים". השואל חשש שחלונות כאלה נוהגים לעשות בכנסיות, "שהוא התדמות לנכרי, יען שהרוצה בכך אמר שנמצא כזה בבתי תפלות שלהם ובבתי השרים". ר"י גרינוואלד מכריע "שאם נראה שיש בו קצת כוונה כדי להתדמות בודאי אסור ואי לאו הכי אין בו קפידא"².

בקהילה גדולה וחשובה, שאין בידינו לזהותה, בנו בית כנסת חדש והציבו על גגו מגדל, שהוא אחד מסימני ההיכר של בתי-כנסת לא-אורתודוקסיים. ר' צבי הירש שפירא הריץ מכתב נזעם "בדבר התועבה שנעשה בעירכם דאקרו"ט דקהילתכם בונים ביהכ"נ ועשו מגדל גבוה על הגג של הביהכנ"ס כדרך בית תפלות של שאר אומות. והדבר מבואר בשו"ת של אדמו"ר בדברי חיים (חלק ב באו"ח סי' ג) שאסור לשנות תבנית בנין ביהכנ"ס... ובפרט להתדמות לבית

עמים זולתינו... אוי לנו שכך עלתה בימינו בעיר ואם בישראל אשר היתה מעולם לשם ולתהלה בכל מדינותינו עיר מלאה חכמים וסופרים ונכבדי העיר המה מפורסמים ליראי ה'... ופוק חזי בעיר טריעסט בשנת תקמ"ח רצו לבנות ביהכנ"ס שיהי' בתמונת שמונה צלעות לשמונה זויות ושאלו להגאון הנודע ביהודה ז"ל והשיב בנו"ב תניינא (חלק או"ח סי' יח)... יען כי נראה שרצו לעשותה בתמונה זו יען כי ראו היכלי שרים ורוצים להתדמות להם ע"כ קורא אני עליהם וישכח ישראל עושיהם ויבן היכלות"³.

גם צורת עזרת הנשים של בית הכנסת היתה נתונה בחילוקי דעות בתוך המחנה האורתודוקסי עצמו. בבתי-הכנסת הישנים היה בדרך כלל היציע של עזרת הנשים מצד אחד בלבד, מצדו המערבי של בית הכנסת, שמתחתו היה ה"פוליש", דהיינו הפרוזדור, שבו התפללו בימי החול. בבתי הכנסת שנבנו ממחצית המאה ה-19 ואילך הלכו ורבו בתי הכנסת שבהם נבנתה "גאלריה", דהיינו יציע מסביב לשלושת הקירות, מערב, דרום וצפון. צורה זאת לא הניחה את דעתם של רבנים רבים, שראו בכך מעין התדמות לדרכי אומות העולם, אם כי מעולם לא הוכרז איסור עליה. והנה בשנת תרס"ג (1903) נגשה קהילת ביסרמין "להרחיב העזרת נשים בבית הכנסת. ויש בזה שני פנים, או לסתור כותל מערבי מפרוזדור של ביהכ"נ ולהרחיב הפרוזדור שעליו בנוי העזרת נשים ועל ידי זה תגדל העזרת נשים וגם ירויחו שכל העם יוכלו להתפלל בפרוזדור. אך יען שאין לכסף מוצא רק ע"י מכירות המקומות אשר יתוספו ובאופן זה אינם שווים הרבה בשביל שרחוקים מן המזרח. על כן רצונם לסתור חלק המזרחי מן העזרת נשים הנכנס לבית הכנסת של אנשים ועומדים על גבי עמודים ולהשוותה עם הכותל ותחת זה יעשו ב' גוזטראות (גאלעריען) מב' צדי בית הכנסת דרום וצפון וירויחו שהמקומות הנוספים ישוו הרבה וגם

1 "חכמי טראנסילוואניה", עמ' קנח-קנט, קעד — קפא.

2 שו"ת זכרון יהודה חלק א סי' סג.

3 שו"ת צבי תפארת סי' ח.

בשנת תרס"ב (1902) התקנה קהילה, שאין אנו יודעים מקומה, אך נמנתה על מחנה האורתודוקסים, "שהקהל לא יתפללו בקול... ורק קול החזן ישמע. והיו שם מחלוקות גדולות כי היראים עמדו נגד זה"¹¹. בראש הלוחמים נגד אותה תקנה עמד ר' אליעזר דייטש אב"ד בוניהאד¹², שבייר את הדבר מבחינה הלכתית וכן מבחינה ציבורית-אורתודוקסית. אל מאבקו הצטרפו חכמישים רבנים, רובם ככולם מרבני הונגריה, שהגיבו בתשובות משלהם. כל התשובות נקבצו ונדפסו בעריכת ר' יוסף הכהן שווארץ, חתן ר"א דייטש ועורך כתבהעת "וילקט יוסף", בקונטרס בשם "יענו בקול" (פאקש תרס"ג). שבע מתשובות אלו נדפסו (בשינויים מסויימים) גם בספרי השו"ת של המשיבים לר"א דייטש. כל התשובות הופנו לר"א דייטש. ר' שמעון פולאק אב"ד בעלעניעש מסכים ש"ודאי יפה השיב מעלתו בזה שתקנת הקהילה בזה היא קלקלתה והשחתתה... מנהג ישראל אשר מעולם לבוא לפני הקב"ה ברננה ובקול זמרה"¹³. ובתשובה סמוכה הוא מתפלמס עם ר' יהושע האראוויטץ אב"ד דזיקוב שבגליציה, "שנשא ונתן בדברי שבסי"ח שם [בקונטרס "יענו בקול"] וירה חצי השגתו עלי"¹⁴. ר' משה הרש פוקס אב"ד גרוסווארדיין מסכים אף הוא לדברי ר"א דייטש: "ובאמת כל מה שכתב הדר"ג נ"י המה דברים פשוטים וברורים ונאמרים בהשכל ודעת וערכים על אופן שומעת"¹⁵.

לאמיתו של דבר, עניין הרמת הקול של המתפללים, כבר נדון כחמישים שנה ומעלה קודם לכן בידי מהר"ם א"ש, שגינה את המחדשים שהנהיגו בבתי-הכנסת שלהם שעל המתפללים להתפלל בקול דממה דקה וקולם לא ישמע. החידוש היה במקרה דנן, שמנהג זה הונהג בידי קהילה אורתודוקסית. ר' יהודה גרינוואלד מתייחס באמת לדברי מהר"ם א"ש: "מהראוי לומר הזמירות

לאסור... ורוצה לידע דעתי ג"כ בזה". ר"א דייטש מסכים לאיסורו של המרא דאתרא, שכן אף-על-פי שבדרך ארעית מותר, בתנאים מסויימים, לעמוד ואחוריו כלי ההיכל, "אבל שיהיה שם מקום ישיבה בקביעות... בודאי איסור גמור"⁷.

עניין העמדת תנור בבית הכנסת היה אף הוא שנוי במחלוקת. ר' עמרם בלום, לדוגמא, היה מן האוסרים. לשאלת ר' מנחם צבי רוזנבורג אב"ד נאג'פאלו שבטראנסילוואניה "אשר נועץ עמי אם להעמיד תנור ברזל בביהכ"נ... ידע אהובי כי אני שונא חדשות. ומזקנים נתבונן ומנהג ישראל תורה הוא. ואם עשו כן באיזה מקומות בקדשים אין למדים מן הלמד"⁸. כך גם דעתו של ר' אליעזר דייטש בתשובתו לר' יחזקאל פאנט הנ"ל. "וע"ד העמדת תנור בביהכנ"ס בחורף שהביא בשם שו"ת בית שערס סימן נ"ו, גם אני נשאלתי בזה עוד בשנת תרנ"ט מכבוד הרה"ג מו"ה חיים אפרים באלאיטי נ"י (דומ"ץ בק"ק טארנאליא יצ"א) והשבתי ג"כ לאסור. ואחד מהטעמים היה ג"כ משום שאסור ליכנס בביהכנ"ס משום הצינה. ואם יהיה שם תנור יוכל להזדמן שיכנסו שם מפני הצינה"⁹. ר' שמעון גרינפלד אב"ד סעמיהאלי לא ראה את הדבר בחומרה יתירה. בתשובתו לר' שלום סופר אב"ד ברעזנא נאמר "בעירנו לא העמידו כלל תנור בית החורף בבית הכנסת וגם לא שמעתי מאמ"ו הג' נר' יהודה גרינפלד אף הוא אב"ד סעמיהאלין ז"ל אם הי' בכאן איזה וויכוח בין אממ"ו ז"ל לבין בני הקהלה". ולמעשה "לדעתי אין להרעיש בשביל זה ואין לצער את הציבור. וראיתי הטעמים שכתב מעכ"ת בשם אביו הגה"צ נר' ישראל אפרים פישל סופר אב"ד נאנאשן זצ"ל לאסור: א) בשביל שאין רשות לגרוע מקום ביהכנ"ס... וטעם שני משום שלא לשנות מן המנהג... אבל שני הטעמים אינם כדאי לצאת בשבילם בעובי הקורה נגד בני הקהלה"¹⁰.

7 שו"ת פרי השדה חלק ג סי' קח, ב ויחי תר"ע. (המשך התשובה בעניין העמדת תנור בבית הכנסת, שיובא לקמן בסמוך).
8 שו"ת בית שערס או"ח סי' נו, עש"ק שמות תרס"ד.
9 שו"ת פרי השדה חלק ג סי' קח (ר' הערה 7). וראה גם "חכמי טראנסילוואניה", עמ' קפ.
10 שו"ת מהרש"ג חלק א או"ח סי' טו, תרע"ה. בין שתי מלחמות העולם התעורר שוב הנושא. ראה שתי תשובות לטראנסילוואניה ב"חכמי טראנסילוואניה", עמ' רנו רנו (והערות 34-35).

עוד ע"י הקדושים מקאליב ומאוהעל נר' יצחק אייזיק טויב ור' משה טייטלבויםן זצוק"ל ונעשו המושבות עם שטענדערס כנהוג משנים קדמוניות. ועתה רוצים להשליך חוצה השטענדערס ולעשות ספסלים חדשים כמנהג בבתי הכנסיות החדשים, באמרו כי בביהכ"נ צר מהכיל את העם וגם יהי' מזה הכנסה לביהכ"נ ממכירת המקומות שיתוספו... והנה הדר"ג אסר להם מחמת כמה טעמים. הא' ההתחדשות אשר מקור מקומו טמא להתדמות לבתי העמים... כי אם יתירו פרושים לחדש איזה ענין כיוצא בו מי יודע וכו'.⁵ רק לפי שאומרים שבכמה קהלות קדושות נעשה מעשה כיוצא בזה ואין פוצה פה ומצפצף. ומהרהרים אחר מעכ"ת שמחדש חומרות ע"כ רוצה הדר"ג להתיעץ". ר"מ גרינוואלד אינו אוסר כלל סידור מושבים בבית כנסת בנוסח החדש, שכבר הונהג בבתי כנסת רבים ברחבי המדינה, כמפורש בשאלה. בתשובתו הוא מתייחס למקרה זה בלבד, שהוא שונה מבתי כנסת חדשים. שכן "אותו ביהכ"נ כיון שכבר זכה להיות מבתי כנסיות השרידים אשר במדינתנו להיות עומד לנס שכל מקומות מושבותיהם הם סדורים עפ"י מה שסדורים בבתי כנסיות הישנים שנבנו בעצת חכמי וגדולי הדור בפרט כדרך שנסדרו בעת שנתחנך מאת קדושי עליון א"כ אינו בדין להפקיע מביהכ"נ זה זכות גדול ונשגב כזה. ובזה שוב לא שייך צד היתר הנ"ל... ובודאי לא אפין כי אלופי קהל ערתו ישמעו ויאזינו"⁶.

גם בעיר דעש נתעוררה בעיה של סידור מקומות הישיבה בבית הכנסת. רבה של דעש, ר' יחזקאל פאנט, אדמו"ר ידוע לחסידים רבים, מתייעץ עם ר' אליעזר דייטש "על דבר אשר בעירו עשו שינוי בסדר ישיבת בית הכנסת, דהיינו שבכל המקומות המנהג שאלו שיושבים מצד מזרח סמוך לארון הקודש יושבים רק משני צדי ארון הקודש וארון הקודש עם המדרגות שעולים לו נשאר פנוי לגמרי. אמנם בקהלתו עשו עוד מקום ישיבה סמוך לאה"ק מצד צפון של ביהכנ"ס ומצד דרום של ביהכנ"ס, באופן שאם יעמדו היושבים שם ויחזרו פניהם לגבי הבימה מקום שקורין בספר תורה יהיה אחוריהם נגד ההיכל וזהו איסור גמור... ומטעם זה רוצה מעכ"ת נ"י

6 שו"ת ערוגת הבשם או"ח סי' כח. התשובה ללא תאריך. ר' שאול רוזנברג נבחר לאב"ד ראצפרט בשנת תרס"ד (1904). התשובה נכתבה איפוא לאחר שנה זו.

ביהכ"נ של אנשים ירחב ע"י הסרת העמודים הרחבים אשר עזרת נשים נשען עליהם". בשאלה הזאת פנה רבה של ביסרמין, ר' יעקב יוסף גינז, אל ר' עמרם בלום. המשיב מעדיף את האפשרות הראשונה: "הנה כשאני לעצמי ודאי תפוס לשון ראשון וכל המשנה ידו על התחתונה". בתשובה רמז לכך, שהוא חושד שלא רק משום "שאין לכסף מוצא" מעדיפים פרנסי הקהילה את ה"גאלריה", אלא משום רצונם ללכת לפי רוח הזמן. "אבל קשה ללמד תועי רוח הזמן בינה האומרים לעת אבי אתה והליכות עולם להם". ר"ע בלום אינו אוסר את היציע משלושת צדי בית הכנסת, אלא מביע את העדפתו ואינו נוקט עמדה חד-משמעית. "לכן אני מושך ידי מבוא ביאור"י לחי רועה אבן ישראל". אך "כל המקיים מילי דאבות יישר כחו ויהי שלום בחילו". השואל לעומתו היה בדעה שבניית הגאלריה היא "בכלל ובחוקותיהם לא תלכו ולא יבנה מקומות כבנין היכלות של עכו"ם... ומעלתו שמע כי בבית תיפלתם יש להם גאלעריען". על כך מעמידו ר"ע בלום על טעותו. "אבל אני לא שמעתי עד כה וגם עתה לא הוגד לי כי בבית תיפלתם כך רק בשאר בנינים שהם לוועד או לשחוק". כלומר, בכנסיות אין גאלריות אלא באולמי אסיפות ובתי תיאטראות. "ואם כן אפשר כיון שעושין כן בבתי טהעטער גם זה בכלל הלאו". הדבר איפוא אינו ברור לאיסור מוחלט. "ומכל מקום נ"ל דלא טוב עשו בעמם בהני גאלעריען"⁴.

בדומה ליציע באויר בית הכנסת מלמעלה, נחלקו הדיעות גם בסידור מושבי הספסלים למטה. וכבר הובאו כמה תשובות בעניין זה בפרק ג, עד סוף המאה ה-19. השאלה היתה קיימת גם בראשית המאה העשרים, כפי שמצאנו בשתי תשובות לשתי קהילות, שבהן היו רבים מבני הקהילה חסידים ואנשי מעשה, שהיו רגישים יותר לסממן זה של התרחקות מכל שמץ של התדמות לבני דתות אחרות. ר' שאול רוזנברג אב"ד ראצפרט שואל את ר' משה גרינוואלד, כנראה בעשור הראשון של המאה העשרים, בדבר "מנהיגי הקהל דעירו רוצים לשנות מקומות מושבות של בית הכנסת דשם אשר נתחנכה

4 שו"ת בית שערס או"ח סי' נו, עש"ק תרומה תרס"ג.

5 כך במקור והכוונה ברורה: מי יודע עד כמה ירחיקו לכת בהכנסת מנהגים חדשים.

11 הניסוח הוא של ר' יוסף הכהן שווארץ בקונטרס "יענו בקול" (פאקש תרס"ג).

12 יתכן שאותה קהילה שבה נתקנה התקנה מצוייה בקרבתה של בוניהאד ולפיכך יצא רבה של בוניהאד בראש הלוחמים.

13 שו"ת שם משמעון או"ח סי' ה, א לך תרס"ג.

14 שם סי' ו, איסרו חג דפסח תרס"ג.

15 שו"ת יד רמה חלק א סי' ד, עש"ק יוצא תרס"ג.

לאסור... ורוצה לידע דעתי ג"כ בזה". ר"א דייטש מסכים לאיסורו של המרא דאתרא, שכן אף-על-פי שבדרך ארעית מותר, בתנאים מסויימים, לעמוד ואחוריו כלי ההיכל, "אבל שיהיה שם מקום ישיבה בקביעות... בודאי איסור גמור"⁷.

עניין העמדת תנור בבית הכנסת היה אף הוא שנוי במחלוקת. ר' עמרם בלום, לדוגמא, היה מן האוסרים. לשאלת ר' מנחם צבי רוזנבורג אב"ד נאג'פאלו שבטראנסילוואניה "אשר נועץ עמי אם להעמיד תנור ברזל בביהכ"נ... ידע אהובי כי אני שונא חדשות. ומזקנים נתבונן ומנהג ישראל תורה הוא. ואם עשו כן באיזה מקומות בקדשים אין למדים מן הלמד"⁸. כך גם דעתו של ר' אליעזר דייטש בתשובתו לר' יחזקאל פאנט הנ"ל. "וע"ד העמדת תנור בביהכנ"ס בחורף שהביא בשם שו"ת בית שערים סימן נ"ו, גם אני נשאלתי בזה עוד בשנת תרנ"ט מכבוד הרה"ג מו"ה חיים אפרים באלאיטי נ"י (דומ"ץ בק"ק טארנאליא יצ"א) והשבתי ג"כ לאסור. ואחד מהטעמים היה ג"כ משום שאסור ליכנס בביהכנ"ס משום הצינה. ואם יהיה שם תנור יוכל להזדמן שיכנסו שם מפני הצינה"⁹. ר' שמעון גרינפלד אב"ד סעמיהאלי לא ראה את הדבר בחומרה יתירה. בתשובתו לר' שלום סופר אב"ד ברעזנא נאמר "בעירנו לא העמידו כלל תנור בית החורף בבית הכנסת וגם לא שמעתי מאמ"ו הג' נר' יהודה גרינפלד אף הוא אב"ד סעמיהאלין ז"ל אם הי' בכאן איזה וויכוח בין אמ"ו ז"ל לבין בני הקהלה". ולמעשה "לדעתי אין להרעיש בשביל זה ואין לצער את הציבור. וראיתי הטעמים שכתב מעכ"ת בשם אביו הגה"צ נר' ישראל אפרים פישל סופר אב"ד נאנאשן זצ"ל לאסור: א) בשביל שאין רשות לגרוע מקום ביהכנ"ס... וטעם שני משום שלא לשנות מן המנהג... אבל שני הטעמים אינם כדאי לצאת בשבילם בעובי הקורה נגד בני הקהלה"¹⁰.

בשנת תרס"ב (1902) התקינה קהילה, שאין אנו יודעים מקומה, אך נמנתה על מחנה האורתודוקסים, "שהקהל לא יתפללו בקול... ורק קול החזן ישמע. והיו שם מחלוקות גדולות כי היראים עמדו נגד זה"¹¹. בראש הלוחמים נגד אותה תקנה עמד ר' אליעזר דייטש אב"ד בוניהאד¹², שכיר את הדבר מבחינה הלכתית וכן מבחינה ציבורית-אורתודוקסית. אל מאבקו הצטרפו כחמישים רבנים, רובם ככולם מרבני הונגריה, שהגיבו בתשובות משלהם. כל התשובות נקבצו ונדפסו בעריכת ר' יוסף הכהן שווארץ, חתן ר"א דייטש ועורך כתב-העת "וילקט יוסף", בקונטרס בשם "יענו בקול" (פאקש תרס"ג). שבע מתשובות אלו נדפסו (בשינויים מסויימים) גם בספרי השו"ת של המשיבים לר"א דייטש. כל התשובות הופנו לר"א דייטש. ר' שמעון פולאק אב"ד בעלעניעש מסכים ש"ודאי יפה השיב מעלתו בזה שתקנת הקהילה בזה היא קלקלתה והשחתתה... מנהג ישראל אשר מעולם לבוא לפני הקב"ה ברננה ובקול זמרה"¹³. ובתשובה סמוכה הוא מתפלמס עם ר' יהושע האראוויטץ אב"ד דזיקוב שבגליציה, "שנשא ונתן בדברי שבס"י יח שם [בקונטרס "יענו בקול"] וירה חצי השגתו עלי"¹⁴. ר' משה הרש פוקס אב"ד גרוסווארדיין מסכים אף הוא לדברי ר"א דייטש: "ובאמת כל מה שכתב הדר"ג נ"י המה דברים פשוטים וברורים ונאמרים בהשכל ודעת וערכים על אוזן שומעת"¹⁵.

לאמיתו של דבר, עניין הרמת הקול של המתפללים, כבר נדון כחמישים שנה ומעלה קודם לכן בידי מהר"ם א"ש, שגינה את המחדשים שהנהיגו בבתי-הכנסת שלהם שעל המתפללים להתפלל בקול דממה דקה וקולם לא ישמע. החידוש היה במקרה דנן, שמנהג זה הונהג בידי קהילה אורתודוקסית. ר' יהודה גרינוואלד מתייחס באמת לדברי מהר"ם א"ש: "מהראוי לומר הזמירות

7 שו"ת פרי השדה חלק ג סי' קח, ב ויחי תר"ע. (המשך התשובה בעניין העמדת תנור בבית הכנסת, שיובא לקמן בסמוך).
8 שו"ת בית שערים או"ח סי' נו, עש"ק שמות תרס"ד.
9 שו"ת פרי השדה חלק ג סי' קח (ר' הערה 7). וראה גם "חכמי טראנסילוואניה", עמ' קפ.
10 שו"ת מהרש"ג חלק א או"ח סי' טו, תרע"ה. בין שתי מלחמות העולם התעורר שוב הנושא. ראה שתי תשובות לטראנסילוואניה ב"חכמי טראנסילוואניה", עמ' רנו רנו (והערות 34-35).

11 הניסוח הוא של ר' יוסף הכהן שווארץ בקונטרס "יענו בקול" (פאקש תרס"ג).
12 יתכן שאותה קהילה שבה נתקנה התקנה מצוייה בקרבתה של בוניהאד ולפיכך יצא רבה של בוניהאד בראש הלוחמים.
13 שו"ת שם משמעון או"ח סי' ה, א לך תרס"ג.
14 שם סי' ו, איסרו חג דפסח תרס"ג.
15 שו"ת יד רמה חלק א סי' ד, עש"ק ויצא תרס"ג.

והתפלות בקולו של יעקב ונשמע קולם בבואם אל הקודש... ותשו' אמרי אש או"ח סי' ג הוא בזה קלורין לעינים". והמסקנה ברורה ש"המשנים נקראים בזה משנים ממנהגי ישראל" ולפיכך "אין לנו אלא מנהג אבותינו והם חיים וקיימים לעד"¹⁶. ור' משה גרינוואלד מכנה את התקנה "האי תקנתא מקללתא דעבדו בהאי מתא בישא וגורו אומר לכל ירים איש קולו בפסוקי דזמרה רק שפתיים נעות וקולם לא ישמע למרות מנהגים של ישראל תורה בכל תפוצות הגולה, כולם פותחים את פיהם בשפה ברורה ובנעימה ומשמיעים ביראה בקול שירות ותשבחות". ומסיים את תשובתו בפניה אל אותה קהילה: "ותקוה כי אנשי הקהל... אם עדיין לא נכבה גחלת התורה והיראה מקרבם ישוּבו על עקב בשתם ויקיימו בעצמם צאו לך בעקבי הצאן לסדר תקנותיהם על מוסדי מנהגן של ישראל היראים בכל מקומות מושבותם"¹⁷.

הבוטה שבין המשיבים היה ר' צבי הירש שפירא אב"ד מונקאטש. הוא מכנה את התקנה בשם "שטאטוטען" ולא תקנה "כי אין זה תקנה כי אם קלקול". הוא תמה "איך אפשר שאנשים שמכנים את עצמם לקהל יראים... יעשו שטאטוטען כאלו". גם הוא מזכיר ש"כבר קדמו גאון ופאר מדינותינו אשר בדור שלפנינו... בעל שו"ת אמרי אש... והעלה דפסוקי דזמרה וקרובות ופיוטים בודאי צריכין לומר בקול רם". אין ספק בעיני המשיב ש"רוח אחרת אתם כי ברצונם ומחשבתם ללכת בחוקותיהם ולהתדמות להם בכל עניניהם" ואין כאן דבר חדש שהרי "כבר נשתרבו ופשטה המספחת הזה בין המתחדשים בעוה"ר עוד בימי הגאון הנ"ל והוא יצא עליהם בקול רעש וגער עליהם בנוזפה" ולכן גם בקהילה הזאת, אף שהיא אורתודוקסית לפי שמה, מגמתה להמשיך "ענין ההתחדשות וההתדמות לחוקותיהם ורבים חללים הפילו הללו בכמה מקומות עד אשר באו זרים וחללוה ובאו גוים בנחלת ה' הכל יען התחילו לילך באורחות המתחדשים בעוה"ר. ע"כ בודאי ראוי נכון עפדתוה"ק לשנות מנהגם ויתחילו מעתה כולם פסוקי

דזמרה וקריאת שמע וברכותיהם בקול רם"¹⁸. גם בנו, ר' חיים אלעזר שפירא, נקט עמדה בנושא שלפנינו. הוא היה אז עדיין צעיר לימים, כבן שלושים, אך כבר ראב"ד במונקאטש בחסות אביו. נראה שר"א דייטש לא פנה אליו אישית ותשובתו לא נדפסה ב"יענו בקול". הוא משיב לאדם שהיה כנראה ממקורביו והוא פונה אליו בלשון נוכח: "אשר רצית לשמוע חוות דעתי אודות הס', יענו בקול' ע"ד התפלה ופסוקי דזמרה בקול שנדפס כעת תשובות גדולי וצדיקי הדור שיחיו לאויוש"ט. הן צעיר אנכי לימים ואירא מחות דעתי לעמוד במקום גדולים". ואף-על-פי-כן הוא שוקל וטורה בדברי המשתתפים ב"יענו בקול" ואף משיג על דברי כמה מהם ומסיים: "בהא נחיתנא ובהא סליקנא יאשר כחם וחילם של הרבנים הגאונים שליט"א העומדים בפרץ"¹⁹.

חריגה במקצת היתה תגובתו של ר' אלעזר לעור אב"ד אונגוואר. ראשית, "מצאתי טוב לנפשי שלא להתערב בשום דבר הנוגע לקהילה אחרת. בזמנינו אינם שומעים לקול זקנים". עניין השמעת קולות המתפללים בעת התפילה יש בו צד נוסף. שהרי "מי יקצוב שיעור להרמת קול. יש קול וקולי קולות. יש קול חלישה ויש קול חזק מפוצץ סלעים מבלבל דעת השומעים המתפללים... ולדעתי הכל תלוי במחשבת המתקנים, אם כוונתם היא מהמתחדשים או להתדמות להתחדשים לא טוב עושים וכוונה זרה היא ויש לבטל תקנתם... ויען אינני יודע מהות הקהילה ההיא על כן לא אוכל לחוות דעתי בזה"²⁰.

ומקול של גברים שלא נשמע בבית הכנסת לקול של אשה בבית הכנסת, שמוטב שלא יישמע, לדעת שלומי אמוני ישראל. מדובר בקהילת אונגאריש ברוד שבמורביה. הדיין של קהילה זו פונה אל ר' נתנאל הכהן פריד בשאלה דלקמן: "ראש הקהל דשם העמיד נשים פנויות לשורר ביום הולדת המלך יר"ה בעזרת נשים ומע"כ וגיסו הרה"ג [כנראה רבה של אונגאריש ברוד]²⁰ אסרו איסור. אמנם רק מורה אחד אמר שמותר ועי"ז להב המחלוקת יצא". כזכור, כבר

והנהגותיהם (מן הבודדים בהונגריה) השפעה על תשובתו המסוייגת. שכן ידוע שהחסידים מתפללים, בדרך כלל, בקולי קולות. שאר המשיבים שנוכרו כאן היו ברובם מן התומכים בחסידים או אף מנהיגים חסידיים.

*20 רבה של אונגאריש-ברוד בתקופה זו היה הרב ד"ר מאיר צבי יונג (ר' לקמן הערה *35).

ההיכר הבולטים בין המחנות והזרמים. בית כנסת שהבימה באמצע ושבו אין עורכים חופה וקידושין שייך באופן טבעי לזרם האורתודוכסי ובתי כנסת האחרים שייכים למחנות המחדשים, הניאולוגים וסטאטוסקו. אך אין כלל ללא יוצא מן הכלל.

מצאנו שני יוצאים מן הכלל. בעיר מאטע-סאלקא שבמחוז סאטמאר השתייכה הקהילה לזרם האורתודוכסי, אך הבימה בבית הכנסת מוקמה ליד ארון הקודש "על פי הוראת הרב הגאון המנוח דק"ק קראלי ז"ל [ר' מאיר פערלס]". בתשובתו של ר' משה הרש פוקס אב"ד גרוסווארדיין אל ראש הקהל במאטע-סאלקא, הגביר ישראל סאלקאי נאמר: "ואען ואומר הלא דבר ידוע כי עמידת הבימה באמצע ביהכנ"ס או סמוך ומחובר לארון הקודש נהיתה בזמנינו השיבולת"²³ אשר ע"י נכיר מהות הקהילה אם בדרכי אבותינו מעולם תלך או בין אוהבי החדשות בעיני הנפש תחשב. ודבר זה גרם מחלוקות רבות בקרב ישראל בעוה"ר". המשיב ממריץ את הקהילה שתעמיד הבימה באמצע "ואל נא יהי זאת לכם לפוקה שיאמרו כי יש בלבכם נטי' אל המתחדשים והמהרסים ח"ו... ומובטחני שגם הרה"ג מקראלי ז"ל אשר הוא כעת בעלמא דקשוט ימצא נייח נפשא בזה אם תמלאו בקשת היראים מבני קהלתכם ותעמידו הבימה באמצע"²⁴.

בעיר פאפא, היוצא מן הכלל השני, נבנה בית הכנסת בשנת תר"ז (1847) והעמידו בו את הבימה ליד ארון הקודש²⁵. עשרות שנים מצויה היתה הקהילה במצב של תסיסה וריב אחים על רקע זה. בשל מכשלה זאת נמנעו רבנים גדולים, כגון ר' משה הרש פוקס, מלקבל על עצמם עול הרבנות בקהילה זו, שהיתה אורתודוכסית. למעלה מעשרים שנה (1906 — 1927) לא שימש בה רב כלל, כנראה בעטיה של סיבה זו. בשנת תרס"ז (1907) פנו "אלופים לומדי תורה" מפאפא, שייצגו את היסודות החרדיים, אל ר' אליעזר דייטש "על דבר אשר במקומכם זה כששים שנה נבנה הבהכנ"ס בבימה מן הצד אשר לא

נשאל החתם סופר על מקרה כזה כמאה שנה קודם לכן, בשנת תקע"ד (1814), וכמובן שהשיב לאיסור גמור²¹. בעת כתיבת תשובתו לא ראה ר' נתנאל פריד את תשובת החת"ס. בכוחות עצמו הגיע לאותן מסקנות ואף נימק אותן בנימוקים דומים. "בראשונה אומר" — פותח ר"נ פריד את תשובתו — "אוי לדורינו שכך עלתה בימינו כי בני בליעל מעמינו יתקלסו בחכמים אמתיים וקדושי ה' למשחק למו ולכך יעלה בלבם הזדון לפנות עורף מה שהורו לנו אבותינו ורבותינו הקדושים ולפרוץ גדרים וסייגים למען יבואו לבלע את הקודש ר"ל". ואשר לעצם השאלה מתאמץ המשיב "להראות כי מדינא ומהלכתא אסור". ולא רק כדי לגדור פרצות בחומת הדת. ממש כמו החת"ס בא גם ר"נ פריד לידי מסקנה שבכך שעוברים על דת משה וישראל אין כבוד למלך, "כי אדרבה מה שאנחנו מתפללים בלב ונפש וחושבים מחשבות קדושות ליתב"ש על טוב המלך זה כבודו". ובהמשך הדברים: "מי ראה ומי שמע כזאת וזרע היהודים שיאמרו שאנשים ישמעו לשיר נשים זה יהי כבוד ויקר, אדרבה בזיון גדול הוא כי אסור עפ"י תוה"ק וקדושת ישראל. ורק איש מטונף בצואה רותחת של יצר הרע יוכל להגיד כדברים האלה. וטינופת אין בהם משום כבוד והידור". לאחר חתימת התשובה נאמר: "אחר ששלחתי התשובה מצאתי בח"ס חו"מ סי' קנו [צ"ל קצ] שנשאל באופן שאלתינו והשיב כמו שכתבתי לאיסור גמור ושזה בזיון ולא כבוד"²².

שני הנושאים, טעוני חומר הנפץ בין האורתודוכסים והמחדשים, העמדת הבימה למעלה ליד ארון הקודש ועריכת חופה וקידושין בתוך בית הכנסת — נושאים שהעסיקו את הציבור היהודי בהונגריה עשרות שנים והתופס מקום רב למדי גם בפרק ג של חיבור זה, עדיין הדהדו בציבוריות היהודית גם בתקופה זו, אך באינטנסיביות פחותה בהרבה. אין ספק שמשנות השמונים של המאה ה-19 ואילך התייצב המצב בהונגריה מבחינה זו. שני נושאים אלה, בצד סממנים אחרים, היו מסימני

21 ראה לעיל בפרק ב בסעיף של רפורמה (והערה 44).

22 שו"ת פני מבין או"ח סי' מב. לפני שנת תרע"ג (1913), שבה נדפס חלק זה.

23 הכוונה כנראה למונת "סמל". "שיבולת" מצלצל כמו "סימבול"=סמל.

24 שו"ת יד רמה חלק א סי' ז, עש"ק אמור תרס"ג.

25 בשנים תר"ז—תר"י (1846 — 1850) שימש ברבנות בפאפא ליאופולד לעזר, שנאלץ לעזוב את העיר בשל לחץ היראים. בית-הכנסת נבנה איפוא בתקופת לעזר. בתשובת ר' אליעזר דייטש שנכתבה בשנת תרס"ז (1907) נאמר "במקומכם זה כששים שנה נבנה הבהכנ"ס בבימה מן הצד". ראה גם פנקס הקהילות הונגריה, עמ' 430.

נשאל החתם סופר על מקרה כזה כמאה שנה קודם לכן, בשנת תקע"ד (1814), וכמוכן שהשיב לאיסור גמור²¹. בעת כתיבת תשובתו לא ראה ר' נתנאל פריד את תשובת החת"ס. בכוחות עצמו הגיע לאותן מסקנות ואף נימק אותן בנימוקים דומים. "בראשונה אומר" — פותח ר"נ פריד את תשובתו — "אוי לדורינו שכך עלתה בימינו כי בני בליעל מעמינו יתקלסו בחכמים אמתיים וקדושי ה' למשחק למו ולכן יעלה בלבם הזדון לפנות עורף מה שהורו לנו אבותינו ורבותינו הקדושים ולפרוץ גדרים וסייגים למען יבואו לבלע את הקודש ר"ל". ואשר לעצם השאלה מתאמץ המשיב "להראות כי מדינא ומהלכתא אסור". ולא רק כדי לגדור פרצות בחומת הדת. ממש כמו החת"ס בא גם ר"נ פריד לידי מסקנה שבכך שעוברים על דת משה וישראל אין כבוד למלך, "כי אדרבה מה שאנחנו מתפללים בלב ונפש וחושבים מחשבות קדושות ליתב"ש על טוב המלך זה כבודו". ובהמשך הדברים: "מי ראה ומי שמע כזאת וזרע היהודים שיאמרו שאנשים ישמעו לשיר נשים זה יהי כבוד ויקר, אדרבה בזיון גדול הוא כי אסור עפ"י תוה"ק וקדושת ישראל. ורק איש מטונף בצואה רותחת של יצר הרע יוכל להגיד כדברים האלה. וטינופת אין בהם משום כבוד והידור". לאחר חתימת התשובה נאמר: "אחר ששלחתי התשובה מצאתי בח"ס חו"מ סי' קנו [צ"ל קצ] שנשאל באופן שאלתינו והשיב כמו שכתבתי לאיסור גמור ושזה בזיון ולא כבוד"²².

נשאל החתם סופר על מקרה כזה כמאה שנה קודם לכן, בשנת תקע"ד (1814), וכמוכן שהשיב לאיסור גמור²¹. בעת כתיבת תשובתו לא ראה ר' נתנאל פריד את תשובת החת"ס. בכוחות עצמו הגיע לאותן מסקנות ואף נימק אותן בנימוקים דומים. "בראשונה אומר" — פותח ר"נ פריד את תשובתו — "אוי לדורינו שכך עלתה בימינו כי בני בליעל מעמינו יתקלסו בחכמים אמתיים וקדושי ה' למשחק למו ולכן יעלה בלבם הזדון לפנות עורף מה שהורו לנו אבותינו ורבותינו הקדושים ולפרוץ גדרים וסייגים למען יבואו לבלע את הקודש ר"ל". ואשר לעצם השאלה מתאמץ המשיב "להראות כי מדינא ומהלכתא אסור". ולא רק כדי לגדור פרצות בחומת הדת. ממש כמו החת"ס בא גם ר"נ פריד לידי מסקנה שבכך שעוברים על דת משה וישראל אין כבוד למלך, "כי אדרבה מה שאנחנו מתפללים בלב ונפש וחושבים מחשבות קדושות ליתב"ש על טוב המלך זה כבודו". ובהמשך הדברים: "מי ראה ומי שמע כזאת וזרע היהודים שיאמרו שאנשים ישמעו לשיר נשים זה יהי כבוד ויקר, אדרבה בזיון גדול הוא כי אסור עפ"י תוה"ק וקדושת ישראל. ורק איש מטונף בצואה רותחת של יצר הרע יוכל להגיד כדברים האלה. וטינופת אין בהם משום כבוד והידור". לאחר חתימת התשובה נאמר: "אחר ששלחתי התשובה מצאתי בח"ס חו"מ סי' קנו [צ"ל קצ] שנשאל באופן שאלתינו והשיב כמו שכתבתי לאיסור גמור ושזה בזיון ולא כבוד"²².

שני הנושאים, טעוני חומר הנפץ בין האורתודוקסים והמחדשים, העמדת הבימה למעלה ליד ארון הקודש ועריכת חופה וקידושין בתוך בית הכנסת — נושאים שהעסיקו את הציבור היהודי בהונגריה עשרות שנים והתופס מקום רב למדי גם בפרק ג של חיבור זה, עדיין הדהדו בציבוריות היהודית גם בתקופה זו, אך באינטנסיביות פחותה בהרבה. אין ספק שמשנות השמונים של המאה ה-19 ואילך התייצב המצב בהונגריה מבחינה זו. שני נושאים אלה, בצד סממנים אחרים, היו מסימני

מצאנו שני יוצאים מן הכלל. בעיר מאטע־סאלקא שבמחוז סאטמאר השתייכה הקהילה לזרם האורתודוקסי, אך הבימה בבית הכנסת מוקמה ליד ארון הקודש "על פי הוראת הרב הגאון המנוח דק"ק קראלי ז"ל [ר' מאיר פערלסן]". בתשובתו של ר' משה הרש פוקס אב"ד גרוסווארדיין אל ראש הקהל במאטע־סאלקא, הגביר ישראל סאלקאי נאמר: "ואען ואומר הלא דבר ידוע כי עמידת הבימה באמצע ביהכנ"ס או סמוך ומחובר לארון הקודש נהיתה בזמנינו השיכולת²³ אשר ע"י נכיר מהות הקהילה אם בדרכי אבותינו מעולם תלך או בין אוהבי החדשות בעיני הנפש תחשב. ודבר זה גרם מחלוקות רבות בקרב ישראל בעוה"ר". המשיב ממריץ את הקהילה שתעמיד הבימה באמצע "ואל נא יהי זאת לכם לפוקה שיאמרו כי יש בלבכם נטי' אל המתחדשים והמהרסים ח"ו... ומובטחני שגם הרה"ג מקראלי ז"ל אשר הוא כעת בעלמא דקשוט ימצא נייח נפשא בזה אם תמלאו בקשת היראים מבני קהלתכם ותעמידו הבימה באמצע"²⁴.

בעיר פאפא, היוצא מן הכלל השני, נבנה בית הכנסת בשנת תר"ז (1847) והעמידו בו את הבימה ליד ארון הקודש²⁵. עשרות שנים מצויה היתה הקהילה במצב של תסיסה וריב אחים על רקע זה. בשל מכשלה זאת נמנעו רבנים גדולים, כגון ר' משה הרש פוקס, מלקבל על עצמם עול הרבנות בקהילה זו, שהיתה אורתודוקסית. למעלה מעשרים שנה (1906 — 1927) לא שימש בה רב כלל, כנראה בעטיה של סיבה זו. בשנת תרס"ז (1907) פנו "אלופים לומדי תורה" מפאפא, שייצגו את היסודות החרדיים, אל ר' אליעזר דייטש "על דבר אשר במקומכם זה כששים שנה נבנה הבהכנ"ס בבימה מן הצד אשר לא

21 בשנים תר"ו—תר"י (1846—1850) שימש ברכנות בפאפא ליאופולד לעוו, שנאלץ לעזוב את העיר בשל לחץ היראים. בית הכנסת נבנה איפוא בתקופת לעוו. בתשובת ר' אליעזר דייטש שנכתבה בשנת תרס"ז (1907) נאמר "במקומכם זה כששים שנה נבנה הבהכנ"ס בבימה מן הצד". ראה גם פנקס הקהילות ההונגריות, עמ' 430.

21 ראה לעיל בפרק ב בסעיף של רפורמה (והערה 44).

22 שו"ת פני מבין או"ח סי' מב. לפני שנת תרע"ג (1913), שבה נדפס חלק זה.

23 הכוונה כנראה למונח "סימל". "שיכולת" מצלצל כמו "סימבול"=סמל.

24 שו"ת יד רמה חלק א סי' ז, עש"ק אמור תרס"ג.

נראה כמוהו בערי ישראל בין אנשי יראים. ועתה עבר רוח טהרה על הרבה אנשים יראים רוח קנאה... להעמיד הבימה באמצע. הם ביקשו את ר"א דייטש "לחוות דעתי אם מחוייבים לעשות כן לאשר יש הרבה אנשים אשר חושבים זאת להיתר גמור... יען כבר הורגלו כן... אולם אם ידעו שמחוייבים לתקן עפ"י דין תוה"ק בוודאי יתאמצו לתקן המעוות... על כן עתה באתם... לשמוע את אשר אתי בזה". דבר הלמד מעניינו ומוכנת מאליה תשובתו של ר"א דייטש: "על כן אליכם אישים אקרא אנשי קהל פאפא, הלא ידעתם אם לא שמעתם איך פשתה הצרעת בהרבה מקומות במחנה העברים אשר יבחרו להם חדשים ומתחילים בעקירת הבימה ועבירה גוררת עבירה ועושים קאהר בחורים וגם בתולות יחד יתנו קולם, קול באשה ערוה... ומראים באצבע לאמור הלא זה קהל פאפא אשר בשם ארטהאדאקס יכונה גם המה כמונו כי אין הבימה באמצע ועי"ז הולכים מדחי אל דחי... ואתם תהיו להם לפוקה ולמכשול לכל בית ישראל ח"ו ויהיה הקולר תלוי בצואריכם. על כן... התאספו ראשי העם... לקדש שם שמים בפרהסיא ויהיה גלוי זאת לכל בני ישראל בכל מקומות מושבותיהם כי תקנתם את אשר קלקלו בדור הראשון אולי משגה היה ומכם ילמדו בהרבה מקומות לגדור הפרצה". ר"א דייטש ממשיך ומשיב על דבר שלא נשאל: "אולי יקומו איזה אנשים ויענו ויאמרו הנה כבר היו לנו רבנים גדולים מפורסמים יראי אלוקים ולא מנעו עצמם מלבא אצלינו ויטיפו מלתם בבית הכנסת שלנו. ואם היה איזה איסור בדבר למה החרישו או למה באו בגבולינו". על כך משיב ר"א דייטש: "הנה אלו הרבנים בוודאי יש לדון אותם לכף זכות כי יראו לנפשם שאם המה לא קיבלו המשרה בעירכם אולי תקבלו אחד מרעבני"ם החדשים אשר חמורות דומות עליו כקלות... לזאת בחרו הרע במיעוטו"²⁶.

זמן קצר לאחר מכן, אך לא יאוחר משנת תר"ע (1910) שוב עמדה על הפרק בעיית הבימה. וכנראה היתה סוף־סוף החלטה כלשהי להעברת הבימה מארון הקודש. ראש הקהל, שבו כנראה היה תלוי הדבר, "אמר לו שהוא מוכן לעשות לתקן באיזה

אופן דאפשר רק בתנאי אם יסכימו הגדולים שלאחר התיקון באופן זה יהי' הביהכ"נ כשר לדורות עולם בלי פקפוק" — נאמר בתשובת ר' משה גרינוואלד לדיין של פאפא ר' משה לינק. התנאי של ראש הקהל היה מנומק, שכן "אי אפשר להעמיד הבימה באמצע ביהכ"נ ממש בשום אופן, אבל אפשר להעתיק הבימה למטה כל כך עד שאפשר להעמיד בין הבימה לארון הקודש שורה אחת מקומות למושבות ועוד ישאר מקום הילוך בין המקומות ובין המעלות לארון הקודש וגם יעשו עד"ז עמוד לש"ץ בצד ימין של ארון הקודש כמנהג בבתי הכנסת". קיימת אפשרות נוספת, "אם לא יסכימו רוב דעות רק להוריד הבימה למטה וש"ץ יתפלל על הבימה כמקדמת דנא ואז לא יעשו מקומות למושבות וישאר כל המקום בין הבימה לארון הקודש ריקן רק להילוך. ומעכ"ת פ"מ נפשו בשאלתו איזה דרך ישכון אור טפי". את הדרך השניה פוסל ר"מ גרינוואלד מכל וכל, "דרך השני הוא חושך ולא אור. ואם לא יתקנו כלום רק שיהי' מקום להילוך בין הבימה לארון הקודש הוזה לי' טירחא בכדי ולא הועילו בזה כלום". הדרך היחידה היא איפוא "להרחיק על כל פנים הבימה באופן שיעשו בין ארון הקודש להבימה מקומות למושבות וישאר עוד מקום פנוי להילוך שם. וגם יורידו העמוד למטה לימין הארון הקודש. אם כה יעשו תהי' הביהכ"נ מצוינת ככל בתי הכנסת של היראים... ובלי שום פקפוק כלל. וכל המתאמץ לתקן תיקון זה בעירו זכות הרבים תלוי בו"²⁷.

עריכת חופה בתוך בית כנסת כבר עברה ובטלה בקהילות האורתודוקסיות, כפי שיוכיחו דבריו של ר' מרדכי ליב ווינקלר בקטע הבא. כאן נביא נסיון שנעשה בעיר מישקולץ "אשר חדשים מקרוב באו להעמיד חופה בביהכנ"ס. ולאשר רוצים מכל מקום שיהיה להם לסימן טוב ג"כ כמ"ש הרמ"א אה"ע סימן סא סעיף א, שיהיה זרעם ככוכבי השמים, לזאת המציאו תחבולה שעושים הגג של ביהכנ"ס מזכוכית שיהי נראה כיפת השמים מתוכו ויעלה בידם שלא יחסר להם הסימן טוב" — כך שואל ר' יוסף שלמה רייניץ אב"ד קהל הספרדים במישקולץ את ר' אליעזר דייטש²⁸. המשיב מתנגד להמצאה זו. "בלי ספק אצלי

28 קרוב לוודאי שאין המדובר בקהילה ה"ספרדית"־חסידית, אף־על־פי שהשואל היה רבה של קהילה זו.

שמדברים כאלו אין רוח חכמים נוחה וגם מעכ"ת נ"י וודאי ג"כ לא יוכל להסכים לדבר כזה". הוא תוהה מה כוונת המציעים, "נשובה ונחקורה נא לראות אם אלו האנשים... כוונתם לשם שמים להראות שעניין הנשואים... הוא דבר קדוש ומשום הכי רוצים שיהיה החופה וקשר הברית בין איש לאשתו שיהיה במקום קדוש דווקא... ואם כן היה עלינו מצוה לחפש התיירים ולהעמיד מנהגם". אך המציאות אינה מאשרת זאת, שהרי "אנו רואים שרוב אלו האנשים אשר מתאמצים שיהיה החופה בביהכנ"ס לא ממקום קדוש יהלכו ואדרבא יש הרבה ביניהם שאפילו פתחי נדה אינם שומרים... ואם כן כל כוונתם רק להדמות לחוקי העכו"ם שהכומר מברך החתן והכלה בבית תפלה שלהם, כן אלו בית ישראל אומרים גם אנחנו נהיה ככל הגוים. ודבר זה למדנו מתורתו של ר' מאיר הגאון הקדוש בשו"ת אמרי אש או"ח סימן ט... ועי"ש עוד בסימן א מה שהאריך בדברי מוסר נגד זה ואנן מה נענה אבתריה. וכי דורות שלנו יותר קדושים מאשר היו בזמן הגאון הנ"ל". עריכת החופה בבית הכנסת אסור איפוא מטעם "ההתדמות לחוקי הגוים והו וודאי איסור דאורייתא". שני טעמים נוספים לאיסור, "שיבואו במקום קדוש תערובות אנשים ונשים... ובש"ע או"ח סימן פח איתא דנשים נדות לא יכנסו לביהכנ"ס... על כל פנים שתים רעות עושים המעמידים חופה בביהכנ"ס, האחד שבמקום קדוש יגרמו לבא לידי הרהור ותאוות רעות ר"ל, שני שנשים נדות יכנסו לביהכנ"ס". הגג העשוי מזכוכית אינו עוזר איפוא להמנע מאיסורים אלה. "דבר זה מביא לידי גיחוך, בדבר שהוא רק לסימנא טבא רוצים להזהר ובדבר שאסור מן הדין... על זה אינם נוהרים... והרי זה דומה למי שיאכל כליל ראש השנה ראש כבש לסימן טוב... והראש הוא טריפה... ע"כ לו עמי שומע לי... אחינו בני ישראל חדלו לכם מזה הדרך"²⁹.

בגליציה המצב היה שונה. גם בבתי כנסת של קהילות חרדיות ערכו חופה וקידושין. דבר זה ניתן ללמוד מתשובת ר' מרדכי ליב ווינקלר לתלמידו

הבחור חיים אלימלך סג"ל אפפעל תושב סאנוק שבגליציה. בחור זה שלמד בישיבות הונגריה ראה שבקהילה אורתודוקסית, מכל הגוונים, אין להעלות על הדעת חופה בתוך בית כנסת. והנה בגליציה אין הדבר כן והוא שואל את רבו "ע"ד המנהג גורע וגרע באיזה מקומן של מדינת גאליציען אשר גם בביהכ"נ של קהל יראים עושים החופה בביהכנ"ס". בחור זה, שהיה כנראה תלמיד חכם ומצוי בספרי השו"ת של חכמי הונגריה, ראה את תשובותיהם של החתם סופר, אמרי אש, ר' יהודה אסאד, מהר"ם שיק וכתב סופר³⁰, שמתייחסים בחומרה לעניין זה. והם "כולם רבותינו אשר כל ישראל נשען עליהם תופסים לעיקר כמש"כ הרמ"א אה"ע סי' סא לעשות החופה תחת כיפת השמים. ויותר מזה צווחו בהרמת קולם על גודל איסורים החמורים שנצמח מזה — הא' שינוי מנהג להדמות לחקת הגוים כידוע שעוברים בזה על כמה לאוין. והא' ראי' מכת חדשים (נעאלאגען) אשר כולם במקומותיהם תפסו בזה בין שנוייהם בביהכ"נ שלהם כידוע". רמ"ל ווינקלר הוא שותף לתמיהתו של תלמידו ואף מחזק את התמיהה: "ומעתה בני גאליציען שהם ממקום הפוסקים הוראות בישראל, רמ"א וש"ך וט"ז וסמ"ע וח"מ ומק"ק קראקא הלא יצא הוראה לכל ישראל". בהונגריה "כבר אפשר דרא ומזמן אשר ע"י מלכות יר"ה נתן חרות להבדל מכת החדשים... כבר סרו ובטלו מנהגי החדשים הנ"ל אפילו באותן הקהילות אשר ה" משתרבב מנהג גרוע הנ"ל". המשיב פונה איפוא — דרך תלמידו הבחור — לחכמי גליציה ש"רובם יראים וחסידים ופשיטא כן ישמעו לקול רבם וגם שלא ליתן יד לפושעים החדשים מאשר ידוע כי הם בעוכרינו מכל צד ופינה"³¹. רמ"ל ווינקלר החמיר עד כדי כך במנהגי החופה, שכתשובתו לר' ישראל וועלץ אז עדיין אב"ד טיניע "ע"ד מי שאינו רוצה ללבוש הקיטל לחופה וקידושין ויש לחוש כי הרב של כת הנעאלאגען יסדר קדושין היאך להתנהג" — קבע שאין להתחשב בכך ומביא את שו"ת מהר"ם שיק אה"ע סי' פח, "דאסור לבטל שום מנהג מפני תקנתן"³².

29 שו"ת פרי השדה חלק ד סי' צז, יז כסלו תרע"א.

30 בתשובה כותב לו רבו: "ועיניך שפיר חזי מ"ש בזה בתשובות האחרונים ה"ה חת"ס אה"ע ח"ב סי' צט, ת' אמרי אש או"ח סי' ט וסי' י, ובת' מהרי"א או"ח סי' לז, ות' מהר"ם שיק אה"ע סי' פז ות' כת"ס סי' מג".

31 שו"ת לבושי מרדכי מהד"ק אה"ע סי' מז.

32 שם מהדורא תניינא אה"ע סי' מז. ר' ישראל וועלץ שימש רב בטיניע משנת תרע"ג ועד סוף מלחמת העולם הראשונה. לאחריה שימש דיין בבודאפשט. התשובה נכתבה איפוא לפני המלחמה.

שמדברים כאלו אין רוח חכמים נוחה וגם מעכ"ת נ"י וודאי ג"כ לא יוכל להסכים לדבר כזה". הוא תוהה מה כוונת המציעים, "נשובה ונחקורה נא לראות אם אלו האנשים... כוונתם לשם שמים להראות שעניין הנשואים... הוא דבר קדוש ומשום הכי רוצים שיהיה החופה וקשר הברית בין איש לאשתו שיהיה במקום קדוש דווקא... ואם כן היה עלינו מצוה לחפש התיירים ולהעמיד מנהגם". אך המציאות אינה מאשרת זאת, שהרי "אנו רואים שרוב אלו האנשים אשר מתאמצים שיהיה החופה בביהכנ"ס לא ממקום קדוש יהלכו ואדרבא יש הרבה ביניהם שאפילו פתחי נדה אינם שומרים... ואם כן כל כוונתם רק להדמות לחוקי העכו"ם שהכומר מברך החתן והכלה בבית תפלה שלהם, כן אלו בית ישראל אומרים גם אנחנו נהיה ככל הגוים. ודבר זה למדנו מתורתו של ר' מאיר הגאון הקדוש בשו"ת אמרי אש או"ח סימן ט... ועיי"ש עוד בסימן א מה שהאריך בדברי מוסר נגד זה ואנן מה נענה אבתריה. וכי דורות שלנו יותר קדושים מאשר היו בזמן הגאון הנ"ל". עריכת החופה בבית הכנסת אסור איפוא מטעם "ההתדמות לחוקי הגויים וזהו וודאי איסור דאורייתא". שני טעמים נוספים לאיסור, "שיבואו במקום קדוש תערובות אנשים ונשים... ובש"ע או"ח סימן פח איתא דנשים נדות לא יכנסו לביהכנ"ס... על כל פנים שתיים רעות עושים המעמידים חופה בביהכנ"ס, האחד שבמקום קדוש יגרמו לבא לידי הרהור ותאוות רעות ר"ל, שני שנשים נדות יכנסו לביהכנ"ס". הגג העשוי מזכוכית אינו עוזר איפוא להמנע מאיסורים אלה. "דבר זה מביא לידי גיחוך, דבדבר שהוא רק לסימנא טבא רוצים להזהר ובדבר שאסור מן הדין... על זה אינם נזהרים... והרי זה דומה למי שיאכל כליל ראש השנה ראש כבש לסימן טוב... והראש הוא טריפה... ע"כ לו עמי שומע לי... אחינו בני ישראל חדלו לכם מזה הדרך"²⁹.

בגליציה המצב היה שונה. גם בבתי כנסת של קהילות חרדיות ערכו חופה וקידושין. דבר זה ניתן ללמוד מתשובת ר' מרדכי ליב ווינקלר לתלמידו

הבחור חיים אלימלך סג"ל אפפעל תושב סאנוק שבגליציה. בחור זה שלמד בישיבות הונגריה ראה שבקהילה אורתודוקסית, מכל הגוונים, אין להעלות על הדעת חופה בתוך בית כנסת. והנה בגליציה אין הדבר כן והוא שואל את רבו "ע"ד המנהג גורע וגרע באיזה מקומן של מדינת גאליציען אשר גם בביהכ"נ של קהל יראים עושים החופה בביהכנ"ס". בחור זה, שהיה כנראה תלמיד חכם ומצוי בספרי השו"ת של חכמי הונגריה, ראה את תשובותיהם של החתם סופר, אמרי אש, ר' יהודה אסאד, מהר"ם שיק וכתב סופר³⁰, שמתייחסים בחומרה לעניין זה. והם "כולם רבותינו אשר כל ישראל נשען עליהם תופסים לעיקר כמש"כ הרמ"א אה"ע סי' סא לעשות החופה תחת כיפת השמים. ויותר מזה צווחו בהרמת קולם על גודל איסורים החמורים שנצמח מזה — הא' שינוי מנהג להדמות לחקת הגוים כידוע שעוברים בזה על כמה לאוין. והא ראי' מכת חדשים (נעאלאגען) אשר כולם במקומותיהם תפסו בזה בין שנוייהם בביהכ"נ שלהם כידוע". רמ"ל ווינקלר הוא שותף לתמיהתו של תלמידו ואף מחזק את התמיהה: "ומעתה בני גאליציען שהם ממקום הפוסקים הוראות בישראל, רמ"א וש"ך וט"ז וסמ"ע וח"מ ומק"ק קראקא הלא יצא הוראה לכל ישראל". בהונגריה "כבר אכשר דרא ומזמן אשר ע"י מלכות יר"ה נתן חרות להבדל מכת החדשים... כבר סרו ובטלו מנהגי החדשים הנ"ל אפילו באותן הקהילות אשר הי' משתרבב מנהג גרוע הנ"ל". המשיב פונה איפוא — דרך תלמידו הבחור — לחכמי גליציה ש"רובם יראים וחסידיים ופשיטא כן ישמעו לקול רבם וגם שלא ליתן יד לפושעים החדשים מאשר ידוע כי הם בעוכרינו מכל צד ופינה³¹. רמ"ל ווינקלר החמיר עד כדי כך במנהגי החופה, שבתשובתו לר' ישראל וועלץ אז עדיין אב"ד טיניע "ע"ד מי שאינו רוצה ללבוש הקיטל לחופה וקידושין ויש לחוש כי הרב של כת הנעאלאגען יסדר קדושין היאך להתנהג" — קבע שאין להתחשב בכך ומביא את שו"ת מהר"ם שיק אה"ע סי' פח, "דאסור לבטל שום מנהג מפני תקנתן"³².

29 שו"ת פרי השדה חלק ד סי' צז, יז כסלו תרע"א.

30 בתשובה כותב לו רבו: "ועיניך שפיר חזי מ"ש בזה בתשובות האחרונים ה"ה חת"ס אה"ע ח"ב סי' צט, ת' אמרי אש או"ח סי' ט וסי' י, ובת' מהרי"א או"ח סי' לו, ות' מהר"ם שיק אה"ע סי' פז ות' כת"ס סי' מג".

31 שו"ת לבושי מרדכי מהר"ק אה"ע סי' מז.

32 שם מהדורא תניינא אה"ע סי' מז. ר' ישראל וועלץ שימש רב בטיניע משנת תרע"ג ועד סוף מלחמת העולם הראשונה. לאחריה שימש דיין בבודאפשט. התשובה נכתבה איפוא לפני המלחמה.

מעורבותם של רבני הונגריה בנעשה בגליציה בתחום השמירה על חומות הדת והמנהגים מפני המחדשים, מוכחת, וביתר שאת, משלוש התשובות דלקמן. בעיר פרעמישלא שבגליציה "זה כמה שנים בנו להם הנאורים בית תפלה שקורין טעמפעל ככל חוקות הטעמפלען הנמצאים בערי אשכנז אשר הבימה איננה באמצע הבית רק למעלה אצל הכותל". על הבית הזה הוכרז איסור מרבני גליציה ובראשם ר' יצחק שמעלקיש. והנה בשנת תרס"ח (1908), "מפני שצר להם המקום ורצו להוסיף על הבנין סתרו הכותל האמצעית אשר אצלה ה' הבימה ובנו אותו להלאה איזהו אמות להרחיב מקום אהליהם... ועי"ז ממילא נשארה הבימה באמצע הבית. וביתר הנהגות עודנו הוא ככל חוקות הטעמפעל כמקדם, דהיינו החזן הוא לבוש בכובע מרובע כמשפט הקאנטור וכמו הכומרים ומנגן בניגוני הקאהר ומחליף הנקודות בלשון הלועזים וגם אין קורין לספר תורה בשם ישראל רק השמש מחלק נומערן לכל א' קודם התפלה והקורא קורא א' ב' ג' וגם עושין החופה בטעמפעל. והנה עד כה ה' הטעמפעל הלז מוחזק בלב כל איש אשר מאמין בתורת משה למקום פריצים ונזהרו מלכנס שמה אף בדרך ארעי... ועתה בא רב א' אשר חכמת המאטורא הלמתו ואמר בפה מלא לפני כל עם ועדה כי כבר יצא הבית הזה מתורת טעמפעל והוא כשאר בתי כנסת שבעיר לכל דבר שבקדושה. ורבים מהמון עם יתנו אומן לדבריו ונכנסים להתפלל שמה". כך ניסח את השאלה ר' משה גרינוואלד בתשובתו ל"חסידים ואנשי מעשה בקלויז רבתי דק"ק פרעמישלא". כבר בפתח תשובתו קובע ר"מ גרינוואלד "דדבר פשוט וברור הוא אפילו לא ה' נשאר בזה הבית שום ריעותא אלא שמתחילה היה בנוי כחוקת הטעמפעל... אפילו נשתנה אחר כך למעליותא מכל מקום עדיין אריה דאיסורא רבוע עליו כמקדם". ר"מ גרינוואלד מביא דוגמא לכך מבית כנסת שבעיר פעסט "ברחוב ראמבאך הנקרא ראמבאך-שול והיא בנוי כצורת בתי כנסיות הנהוגות בבני ישראל היראים כמשנים קדמוניות אבל בקרבו

הושם ארבה כי מתנהג במקצת מנהגים של כת המחדשים. וכבר נודע ונתפרסם בשער בת רבים ואפילו תינוקות של בית רבן יודעין אשר כל מי שיראת השי"ת נוגע בלבו עוד לא נסה הצג כף רגלו על מפתן הבית הזה". מכל שכן הטעמפעל של פרעמישלא שמלבד התיקון שנעשה לשם צורך אחר, לא שינה את אורחותיו ומנהגיו כדרך הרפורמים. ולכן, פונה ר"מ גרינוואלד לשואליו וממריצים, "הכריזו בבתי כנסיות ובבתי מדרשות כי הטעמפעל הנ"ל תוקף האיסור לכנס בו עדיין רובץ עליו כמקדמת דנא"³³.

כיוצא בו, תשובת ר' אליעזר דייטש, ל"מנהגי קהלת פרעמישלא ובראשם הנגיד שמשון ראטץ" — "שהוא איסור גדול ליכנס לשם והאיסור שאסרו הגאונים ובראשם הרב הגאון רב מרבנן ר' יצחק שמעלקיש זצ"ל עדיין הוא בכל מעשי תקפו. ואלה מוסיף על הראשונים מה שראיתי שהרב הגאון מחוסט נ"י [ר' משה גרינוואלד הנ"ל] ג"כ יצא לקראת נשק לאסור ליכנס לביהכנ"ס... כי מדינא אסור לא רק משום מדת חסידות ופרישות"³⁴. ר' יהודה גרינוואלד מצטרף אף הוא לדעת עמיתו, "שמעולם לא נכנס שום קדושה על קורות עצים ואבנים של ביהכנ"ס הלזה. אדרבא, על אחת כמה וכמה שדינו כספר תורה של אפיקורוס ואסור להניח להם שם ושארית בזה"³⁵.

נצרך לכאן את עניין הגימנסיה בעיר קראקא שעלה בדעת הרב ד"ר מאיר צבי יונג³⁶ לייסד. גם במקרה זה נזקק בית-הדין בקראקא לסעד הלכתי מאת ר' משה גרינוואלד. בתשובתו לר' יעקב רובין מחברי בית-הדין בקראקא משבח ר"מ גרינוואלד את "עיר ואם בישראל ק"ק קראקא המעטירה יצ"ו... ועד היום הזה כל העדה רובם ככולם אהובים כולם ברורים שומרי אמונים... ועתה בעו"ה עלה הפורץ עליהם משלחת מלאכי רעים ה"ה הד"ר יונג הידוע וברצונו לייסד בעירם גימנאזיאום עברית ובכפיפה מצרית כזו רוצה לייחד כאחד לימודי חכמות חיצוניות

ד"ר. משנת 1886 רב בקלויז בעיר מאנהיים. מ-1890 רבה של אונגאריש-ברוד שבמוראביה. משנת 1912 רב בלונדון והיה פעיל בהתאחדות הרבנים האורתודוקסים בלונדון. נשיא אגודת ישראל באנגליה. נפטר בלונדון ביום ד סיון תרפ"א (1921) ראה עליו באנציקלופדיה יודאיקה (גרמנית) בערכו; נוטרי מורשת, בעריכת אליהו יונג, ירושלים, מוסד הרב קוק (תשכ"ח), עמ' קיב — קכו.

האורתודוכסית, ר' בן ציון בלום, שואל את ר' נתנאל הכהן פריד, "אם יפה עשו עדת יראי ה' אשר הכריזו ותיקנו שמי שלא ישלם חוב שחייב לציבור ישלם שכר שחיטת גאבעלע כפל כפליים ועי"ז יש לחוש, או שעשו כן וילכו לשחוט אצל השוחטים אשר לא מיראי ה' רק מהמחדשים הם. האם צריך לבטל זאת ולמחות בקהל שלא יעשו כן שעי"ז יבוא מכשול או אין אחראים למי שלא יחוש לנפשו בעד רצי כסף". לדעת המשיב "חיוב גמור על יראי ה' וחושבי שמו למחות בעדת ה' שלא יעשו דבר שיבוא עי"ז מכשול. כי לענ"ד ברור אחרי שגדולים הזהירו להיות חברא יראי ה' ארטאדאקסען עובר על לאו לא תסור" ולכן אסור להכשיל את הרבים ולגרום להם לעבור על לאו זה"³⁹.

בעיר סאבאדקא (כיום יוגוסלאביה) היתה הקהילה שייכת לזרם הניאולוגי. אולם "איזה יראים השתדלו להיות נפרדים מקהל נעאלאגען בבית תפלה ושו"ב. ויען כי אחרי הזמן שתו בדעתם כי בית התפלה שלהם קטן מהכיל ועל כן בקשו מקהל [הניאולוגים] ליתן להם מקום לתפלה בזיצונגסזאל [אולם הישיבות] שלהם שהוא בחצר הטעמפעל" — כך שואל ר' דוב גיילינגער, אחד מיראי ה' בסאבאדקא, את ר' מרדכי ליב ווינקלר. השואל התנגד לסידור זה משלושה טעמים: "א) כי לפעמים בעת התפלה נשמע קול אשה והארגעל [עוגב] מהטעמפעל; ב) כי הטעמפעל והזיצונגסזאל נבנה בשבת; ג) יען כי המנין מצומצם"⁴⁰ על כן כמה פעמים קורין מהנעאלאגען להשלים [המנין] ומהם מחללי ש"ק בפרהסי' גם כן". לפיכך נשאלת השאלה "אם טוב עושים המונעים עצמם מבית תפלה זו וכבר עושין כן מיחידי סגולה". רמ"ל ווינקלר מסכים עם השואל בכל שלושה הטעמים. "ומאז העיר בהם רוח ה' להיות נפרדים יתחזקו על מעמדם בכל תוקף ועוז ולהרחיק כמלא עין ממקום אנשי דלא מעלי ולא יקרבו פתח בני בית תפלה של ארטה' לפתח בית הטעמפעל ועת לרחק כאשר מבואר בכמה תשובות

עם לימודי גמרא ופוסקים... כבר התלקטו עמו כמו כן אנשים ריקים משכילים... וגוף הרעיון הוא שורש פורה ראש ולענה וטמא טמא יקרא... ובודאי שערי בית ספר כזה לא ישובון ולא ישיגון דרך אמונה... ומן הנמנע להתאפק להרים קול דברים... שימו לבבכם לאזהרה אשר יוצאה בזה מאת הרבנים הגאונים ב"ד רבא דקהלכם"³⁶.

היחס למימסד הניאולוגי ולמעשי בית-דין שלהם

בתקופה שבה אנו דנים בפרקים אלה, דהיינו ראשית המאה העשרים, כבר נסתיים המאבק הבין-עדתי בין המחנות והזרמים. כל מחנה הוגדר ועוצב וידע את מקומו בקשת האידיאולוגית והדתית. ואף-על-פי-כן עלה על סדר היום הציבורי כמה מקרים בתחום היחסים בין המחנות היריבים. נזכיר את המקרה של העיירה ביטשקוף שבמאראמארוש, שנגשה לבנות בית-מדרש חדש ולשם כך נזקקה לתמיכה כספית בסך שש מאות כתר מכספי ה"שול-פאנד" שהיתה בשליטת ועדה שבחסות ניאולוגית. קהילת ביטשקוף, כרוב הקהילות הקטנות שבמחוז זה, לא היתה מודעת כל כך לחרם האורתודוכסי שהוטל על כספים אלה. כיון שמטרת הקרן היתה בעיקר חינוכית, הבטיחה הקהילה שליד בית המדרש או בתוכו יוקם גם בית-ספר. בינתיים נתעוררו כמה מאנשי הקהילה על מקור הכסף, כנראה לאחר אתראה ואזהרה של הלשכה האורתודוכסית, ובאו בשאלה שמא "במשך הזמן יכריחו אותם לעשות שולען... לזאת רוצים להשתדל על איזה אופן להחזיר המעות למען לא יהיה להם חלק ונחלה תוך מקום המקודש לתורה ולעבודה". הרבנים של גרוסווארדיין ווייצן [ר' משה הרש פוקס ור' ישעיה זילברשטיין] אסרו לקבל את הכסף. לאיסור הצטרפו גם ר' אליעזר דייטש ור' יהודה גרינוואלד³⁷.

בעיר סארוואש התקיימו שתי קהילות, אורתודוכסית וניאולוגית³⁸. רבה של הקהילה

36 שו"ת ערוגת הבשם או"ח סי' ריב, עש"ק תצא תרס"ו. תגובותיהם של אדמו"רי פולין וגליציה לנסיגתו של ד"ר יונג ראה בספרו של מנדל פייקאד, חסידות פולין וכו', ירושלים (תש"ן), עמ' 100, 102, 114 — 116.
37 שו"ת פרי השדה חלק ב סי' מט, כג אלול תרס"ב; שו"ת זכרון יהודה חלק א סי' נו, י תמוז תרס"ב. ראה גם "חכמי טראנסילוואניה",

עמ' ריח-ריט (שם נשמט בטעות שו"ת זכרון יהודה).

38 ראה פנקס הקהילות, הונגריה, עמ' 416.

39 שו"ת פני מבין יו"ד סי' כא, ג וארא תר"ע.

40 בטיעון זה יש לכאורה סתירה לבין הנאמר קודם שבית התפלה של היראים "קטן מהכיל" את המתפללים בו. נראה שחלק מן היראים סירבו להתפלל ב"זיצונגסזאל" של הניאולוגים.

33 שו"ת ערוגת הבשם או"ח סי' לא.

34 שו"ת פרי השדה חלק ב סי' צה, ו אלול תרס"ח.

35 שו"ת זכרון יהודה חלק א סי' טו.

36 הרב ד"ר מאיר צבי יונג נולד בשנת 1858 בעיירה טיסא-עסלאר (הידועה מעלילת הדם בה). תלמיד מהר"ם שיק, חתן סופר ושבט סופר. למד באוניברסיטאות בגרמניה ורכש תואר

עם לימודי גמרא ופוסקים... כבר התלקטו עמו כמו כן אנשים ריקים משכילים... וגוף הרעיון הוא שורש פורה ראש ולענה וטמא טמא יקרא... ובודאי שערי בית ספר כזה לא ישובון ולא ישיגון דרך אמונה... ומן הנמנע להתאפק להרים קול דברים... שימו לבכם לאזהרה אשר יוצאה בזה מאת הרבנים הגאונים ב"ד רבא דקהלכם"³⁶.

היחס למימסד הניאולוגי ולמעשי בית־דין שלהם

בתקופה שבה אנו דנים בפרקים אלה, דהיינו ראשית המאה העשרים, כבר נסתיים המאבק הבינ־ערתי בין המחנות והזרמים. כל מחנה הוגדר ועוצב וידע את מקומו בקשת האידיאולוגית והדתית. ואף־על־פי־כן עלה על סדר היום הציבורי כמה מקרים בתחום היחסים בין המחנות היריבים. נזכיר את המקרה של העיירה ביטשקוף שבמאראמארוש, שנגשה לבנות בית־מדרש חדש ולשם כך נזקקה לתמיכה כספית בסך שש מאות כתר מכספי ה"שול־פאנר" שהיתה בשליטת ועדה שבחסות ניאולוגית. קהילת ביטשקוף, כרוב הקהילות הקטנות שבמחוז זה, לא היתה מודעת כל כך לחרם האורתודוקסי שהוטל על כספים אלה. כיון שמטרת הקרן היתה בעיקר חינוכית, הבטיחה הקהילה שליח בית המדרש או בתוכו יוקם גם בית־ספר. בינתיים נתעוררו כמה מאנשי הקהילה על מקור הכסף, כנראה לאחר אתראה ואזהרה של הלשכה האורתודוקסית, ובאו בשאלה שמא "במשך הזמן יכריחו אותם לעשות שולען... לזאת רוצים להשתדל על איזה אופן להחזיר המעות למען לא יהיה להם חלק ונחלה תוך מקום המקודש לתורה ולעבודה". הרבנים של גרוסווארדיין ווייצן [ר' משה הרש פוקס ור' ישעיה זילברשטיין] אסרו לקבל את הכסף. לאיסור הצטרפו גם ר' אליעזר דייטש ור' יהודה גרינוואלד³⁷.

בעיר סארוואש התקיימו שתי קהילות, אורתודוקסית וניאולוגית³⁸. רבה של הקהילה

האורתודוקסית, ר' בן ציון בלום, שואל את ר' נתנאל הכהן פריד, "אם יפה עשו עדת יראי ה' אשר הכריזו ותיקנו שמי שלא ישלם חוב שחייב לציבור ישלם שכר שחיטת גאבעלע כפל כפליים ועי"ז יש לחוש, או שעשו כן וילכו לשחוט אצל השוחטים אשר לא מיראי ה' רק מהמחדשים הם. האם צריך לבטל זאת ולמחות בקהל שלא יעשו כן שע"ז יבוא מכשול או אין אחראים למי שלא יחוש לנפשו בעד רצי כסף". לדעת המשיב "חייב גמור על יראי ה' וחושבי שמו למחות בעדת ה' שלא יעשו דבר שיבוא עי"ז מכשול. כי לענ"ד ברור אחרי שגדולים הזהירו להיות חברה יראי ה' ארטאדאקסען עובר על לאו לא תסור" ולכן אסור להכשיל את הרבים ולגרוע להם לעבור על לאו זה"³⁹.

בעיר סאבאדקא (כיום יוגוסלאביה) היתה הקהילה שייכת לזרם הניאולוגי. אולם "איזה יראים השתדלו להיות נפרדים מקהל נעאלאגען בבית תפלה ושו"ב. ויען כי אחרי הזמן שתו בדעתם כי בית התפלה שלהם קטן מהכיל ועל כן בקשו מקהל [הניאולוגים] ליתן להם מקום לתפלה בזיצונגסזאל [אולם הישיבות] שלהם שהוא בחצר הטעמפעל" — כך שואל ר' דוב ניילינגער, אחד מיראי ה' בסאבאדקא, את ר' מרדכי ליב ווינקלר. השואל התנגד לסידור זה משלושה טעמים: "א) כי לפעמים בעת התפלה נשמע קול אשה והארגעל [עוגב] מהטעמפעל; ב) כי הטעמפעל והזיצונגסזאל נבנה בשבת; ג) יען כי המנין מצומצם"⁴⁰ על כן כמה פעמים קורין מהנעאלאגען להשלים [המנין] ומהם מחללי ש"ק בפרהסי" גם כן". לפיכך נשאלת השאלה "אם טוב עושים המונעים עצמם מבית תפלה זו וכבר עושין כן מיחידי סגולה". רמ"ל ווינקלר מסכים עם השואל בכל שלושה הטעמים. "ומאז העיר בהם רוח ה' להיות נפרדים יתחזקו על מעמדם בכל תוקף ועוז ולהרחיק כמלא עין ממקום אנשי דלא מעלי ולא יקרבו פתח בני בית תפלה של ארטה' לפתח בית הטעמפעל ועת לרחק כאשר מבואר בכמה תשובות

36 שו"ת ערוגת הכשם או"ח סי' ריב, עש"ק תצא תרס"ו. תגובותיהם של אדמו"רי פולין וגליציה לנסיגתו של ד"ר יונג ראה

בספרו של מנדל פייקאו', חסידות פולין וכו', ירושלים (תש"ן).

עמ' 100, 102, 114 — 116.

37 שו"ת פרי השדה חלק ב סי' מט, כג אלול תרס"ב; שו"ת זכרון יהודה חלק א סי' נו, יתמוז תרס"ב. ראה גם "חכמי טראנסילוואניה",

עמ' ריח־דיט (שם נשמט בטעות שו"ת זכרון יהודה).

38 ראה פנקס הקהילות, הונגריה, עמ' 416.

39 שו"ת פני מבין יו"ד סי' כא, ג וארא תר"ע.

40 בטיעון זה יש לכאורה סתירה לבין הנאמר קודם שבית התפלה של היראים "קטן מהכיל" את המתפללים בו. נראה שחלק מן היראים סירבו להתפלל ב"זיצונגסזאל" של הניאולוגים.

חליצה פסולה לא מספיקה חליצה של אחד האחים כדי להתיירה לשוק, אלא היבמה חייבת לחלוץ לכל האחים. ובמקרה דנן ישב אחד האחים באמריקה ואין להגיע אליו. והנה, נשאלת השאלה, שאם החליצה שערך בית־הדין הניאולוגי היא בבחינת "חליצה פסולה", תשאר היבמה עגונה עד שהאח מאמריקה יחלוץ אף הוא. על כך משיב ר' אלעזר לעוו ש"אף בבית הדין של הנעאלאגען פסולים לנו מכל מקום גם בחליצה בינו לבניה פוסלת על כל האחין ואם כן דל מהכא הבית דין מכל מקום החליצה נעשית והוי חליצה פסולה דחוזרת על כל האחין". כלומר, שבמקרה שלפנינו אין לבית־הדין הניאולוגי כל משמעות ולא הוא הגורם לחליצה פסולה, אלא עצם הדבר שהאח חלץ ואף ללא נוכחות הבית־דין, פסלה על כל האחים. היתרה של היבמה בא על־פי דעת בעל ישועות יעקב הסובר, שאם האח שחלץ כבר, יחלוץ שוב בפני בית־דין כשר, "חליצתו שנית מהני לכולהו אחי כנלע"ד". על כן הוא מבקש את בנו, "תמחול להעתיק דברי אלה ולשלחם ליד ידידי הגאון אבדק"ק באלאשא דארמוט נ"י ואם הדרת גאונו נ"י יסכים עמדי הסכמתי להתיר בכי האי גוונא בחליצת החולץ כבר פעם שנית"⁴⁹.

קבורת מתים

כבר העלינו במקום אחר⁵⁰ עניין המאבקים והחיכוכים שהיו קיימים בטרזאנסילוואניה בין החרדים ובין הניאולוגים וקהילות סטאטוסקו בדבר הטיפול במת, הלווייתו, קבורתו, נוסח המצבה וטיפול הקבר. גם בתחום זה נתגלעו חילוקי דעות בין החדשים ששאפו לשוות לאקטים הקשורים במת צורה אסתטית, הדומה ככל האפשר למנהגי הגויים ובין החרדים שנמנעו מכך וראו גם בכך משום עבירה על לאו "ובחוקותיהם לא תלכו". לא נחזור על הדברים שהובאו שם. נמשיך כאן בתיאור התשובות הדנות בעניינים אלה בהונגריה, ללא טראנסילוואניה. ר' אליעזר דייטש משיב לרב אלמוני דקהילה פלונית "על דבר אשר אנשי עדתו אין להם אחוזת הארץ לבית החיים... כי מחוקי הממשלה אין לאמונה אחת רשיון לקנות יותר משדה אחת לבית עולם. והיות

שעדה אחת עדת חנף וגלמוד כבר קנו שדה כזו לזאת היו מוכרחים אנשי עדתו לשכור שדה אחת על חמישים שנה וכפי שטר השכירות יהיו מוכרחים אחר כלות החמישים שנה לפנות משם מיתיהם ולשרוף עצמות היבשות ורבים יראים מאוד שלא יהי' להם מנוחת עולם במותם, על כן קנו חלק אחד מהחברא הנ"ל ועשו מחיצה של ברזל המפסקת ביניהם למען לא יהיו נקברים בתפיסה אחת עמהם. אמנם לאשר יש שם עוד חברא אחת אשר אין יסודם בהררי קודש רוצים ג"כ לעשות כן ויש לירא אשר גם עדתו אשר נבנית על יסודי התורה ויראת שמים יעשו כן כמוהם יהיו כי יתחברו לאגודה אחת ויעלה הפורץ גם ביניהם אם יהיו באגודה אחת עם אנשי הטעמפעל ויהיו מבית ומחוץ בכופר עם אנשים כופרים מצד אחד, אלו הצודדים נפשות למעשי תועבה ר"ל ומצד אחר אלו אנשי הטעמפעל מימנם ומחוסר כפורים משמאל, אשר על כן לא ידע ליתן עצה לנפשו כדת מה לעשות ובקש ממני לגלות דעתי בזה דעת תורה". משאלה זו לא ברור בדיוק מה הן חששותיו של אותו רב. אך ברור שבעיר היו שלוש קהילות, "עדת חנף וגלמוד", כנראה קהילת סטאטוסקו ו"אנשי הטעמפעל", כנראה קהילה ניאולוגית. והרב חשש מטשטוש התחומים בבית העלמין. מכל מקום מסקנת ר"א דייטש בסיום התשובה "שכוודאי החיוב לקנות בית החיים שיהיה לאחוזת עולם רק שיבדילו מקום שלהם במחיצה שיהיו בפני עצמו... שלא לטמאות נפשם מלהתחבר עם אנשי רשע"⁵¹.

היו מקומות בהונגריה שהובילו את המתים לבית הקברות בעגלה מיוחדת לכך ובמיוחד במקומות שבית־העלמין היה רחוק מן העיר. והיו מקומות שהיראים התנגדו לכך וראו בעגלה משום גינוני התדמות למנהגי הגויים. יצויין, שדווקא בשתי קהילות גדולות ומרכזיות, פרסבורג ב"אויברלאנד" ומונקאטש שב"אונטרלאנד" נהוגה היתה הובלת המת בעגלה מקדמת דנא. מעניין זה הוא שאלתו של ר' שמשון נייפלד אב"ד דיושג'אר שלידי מישקולץ מאת ר' יהודה אלטמאן אב"ד מעזא־טשאטה. "במקומך שהמנהג להוציא המת בעגלה מיוחדת

אחת", אינו ברור, שכן לאחר הפילוג הוכר כל מחנה בידי השלטון כבעל אמונה מיוחדת. שמא היתה הקהילה אורתודוקסית בראשית התהוותה ועדיין לא זכתה להכרת השלטונות.

מונקאטש... ובין המון תקנות שתיקן... החל ג"כ לעבוד אז עבודת הקודש אודות חבורת נושאי המטה. כי המנהג הי' בכאן לשאת רק בעגלת סוסים (זולת לרב או תלמיד חכם גדול שנתמנה על הצבור)... ואם כי לא עלתה אז בידו לתקן זאת לשאת כל המתים ב"מ מחמת שהי' דבר שלא הורגלו בזה, על כל פנים הועיל שהחברא קדישא דפה שמעו לקולו ותקנו מטה לכל מי שיעמידו קרוביו נושאי המטה כדי צרכו עד הבית מועד לכל חי... ואכשיר דרא בזה בקהלתינו דכל מי שיראת ד' נוגע בלבבו יעשו קרוביו ואוהביו לכבדו וישאו את מטתו כראוי וכמעט בכל המתים ב"מ"⁵⁴.

עניין מציצה בפה העסיק אותנו בפרק ג, שכן עמד במוקד העניינים של הזרמים השונים ביהדות הונגריה החל בשנות הארבעים של המאה ה־19. בתקופה שבה אנו עומדים בפרק זה, כבר עבר נושא זה מן המאבק הציבורי במדינה. גם בתחום זה התייצב המצב וקבל את עיצובו הסופי. החרדים לכל גווניהם וסוגיהם המשיכו למצוץ בפה, לאחר שגזירת המלכות עברה ובטלה. המחדשים, ניאולוגים כסטאטוסקו, מצצו בדרך כלל באמצעים אחרים, בספוג או בשפופרת. מכל מקום לא מצאנו תשובות הדנות בעניין זה, החל מראשית המאה העשרים ועד למלחמה, פרט לשתיים, ושתיהן לצרכי "יצוא" מחוץ למדינה. במדינת שווייץ החל התהליך הידוע שחוגים ידועים עוררו את עניין המציצה בפה. רבה של העיר באדן, ר' משה בונם קרויס, פונה אל רבו ר' יהודה גרינוואלד ומבקש סעד הלכתי נגד הרוצים לבטל מציצה בפה. "נקראו נקראתי ממך לבוא לעזרת ד' בגבורים להסכים עמך לנגד הקמים שם במדינה לבטל ח"ו המציצה בפה שנהגו בה ישראל מימות עולם". ר"י גרינוואלד מסתמך כמובן על שני גדולי הונגריה, מהר"ם שיק ור' יהודה אסאד, שעמדו, כזכור, בראש המאבק הזה, ש"העלו תרומיהו דהמציצה היא הלכה למשה מסיני גם בפה דווקא". ר"י אסאד אף מצא טעמים "על פי סוד ומייתי ראיה מתיקוני זוהר", שמציצה חייבת להעשות בפה. הוא מצייד את תלמידו גם בעובדה היסטורית: "עוד באתי לעוררך שזה איזה שנים הי' גזירה זו שלא למצוץ בפה גם באונגארן יע"א מטעם שרי המלך יר"ה וריחם ה'

אשר יזמינו לעת הצורך ב"מ מעיר מישקאלץ הסמוך לשם. ועתה נתרמי להקהל וחברה קדישא דשם מציאה לקנות עגלה כזאת... בזול. רק נפשך בשאלתך היות שהיו משתמשים עד היום לצורך מתי נכרים, אם אין קפידה גם מחמת זאת. חוץ ממה שיש מפקפקים על גוף הענין להוציא המת בעגלה מיוחדת משום בחוקותיהם לא תלכו". בהמשך התשובה מוזכרת פרסבורג "שהמנהג כן מקדמת דנא שמוליכין המתים בעגלות מכוסות המיוחדות לכך ולא הי' אדם פוצה פה על זה". אך מהר"ם שיק (או"ח סי' צב) מזהיר "שמשום מראית עין לכל הפחות על זה יהיו נזהרין שלא יעשו העגלה המיוחדת לזה דוגמת העגלה שעושיין העכו"ם ושלא יהי' כונתנינו להדמות להם". ואשר לשאלה הקונקרטית, כיון שבדיושג'אר נהגו גם לפני כן בעגלה "אין להחמיר עליהם". ואילו על השאלה "אם אין זה משום בזיון להמתים" כיון שאותה עגלה שימשה להובלת מתים נכרים, "צריך על כל פנים לשנות דמות ותואר של עגלה זאת אשר עד היום נשתמשו בה מתי נכרים... משום מראית העין... שינוי מעשה גמור ועל ידי תיקון זה יהי' פנים חדשות"⁵².

ר' חיים אלעזר שפירא נשאל מאת רב בעיר אחת⁵³ "בדבר הנהוג בעירם להוליך המתים ב"מ בעגלת סוסים ורצית לתקן שישאו על המטה בכתף... אך כפי אשר תראה אין באפשרי בעירכם לקיים זאת בכל המתים ב"מ... רק זאת תוכל על כל פנים לפעול לנהוג זאת בעירכם שאנשים חשובים תלמידי חכמים ויראי ד' ישאו אותם במטה". השאלה היא אם אין פגם בכך שמפלים בין מת למת, שהרי כבר נפסקה ההלכה "דאין קוברין המת בתכריכין יקרים אפילו לנשיא בישראל שלא לשנות בין המתים". רח"א שפירא אינו חושש לכך. יתר על כן "דגם בעיר שלא היו נוהגין כך עד עתה, כלומר, שלא הוציאו המת על הכתף אלא על עגלה, "מחמת איזה סיבה ומניעה אשר היו מוכרחין על ידי זה להוליך בעגלות. וכאשר עתה באפשרי להם לחזור למנהג אבותינו וחכמי הש"ס... בודאי ראוי וחובה עליהם לתקן כן". כהוכחה לכך הוא מביא את המצב במונקאטש: "ומעשה רב ידענא בעת כ"ק אאזמ"ו הגה"ק מוהר"ר שלמה זצלה"ה זי"ע בא להיות אבדפהק"ק

52 שו"ת מי יהודה י"ד סי' קח, תרס"ז.

53 כידוע השמיט ר' חיים אלעזר שפירא (וכן אביו) את כל שמות השואלים בספריו שו"ת מנחת אלעזר.

54 שו"ת מנחת אלעזר חלק א סי' כו. בעניין הובלת המתים במונקאטש ראה גם שו"ת זכרון יהודה חלק ב סי' מט. ור' גם "חכמי טראנסילוואניה" עמ' קפו והערה 186.

אשר יזמינו לעת הצורך ב"מ מעיר מישקאלץ הסמוך לשם. ועתה נתרמי להקהל וחברה קדישא דשם מציאה לקנות עגלה כזאת... בזול. רק נפשך בשאלתך היות שהיו משתמשים עד היום לצורך מתי נכרים, אם אין קפידה גם מחמת זאת. חוץ ממה שיש מפקקים על גוף הענין להוציא המת בעגלה מיוחדת משום בחוקותיהם לא תלכו". בהמשך התשובה מוזכרת פרסבורג "שהמנהג כן מקדמת דנא שמוליכין המתים בעגלות מכוסות המיוחדות לכך ולא הי' אדם פוצה פה על זה". אך מהר"ם שיק (או"ח סי' צב) מזהיר "שמשום מראית עין לכל הפחות על זה יהיו נוהרין שלא יעשו העגלה המיוחדת לזה דוגמת העגלה שעושין העכו"ם ושלא יהי' כונתנו להדמות להם". ואשר לשאלה הקונקרטית, כיון שבדיושג'אר נהגו גם לפני כן בעגלה "אין להחמיר עליהם". ואילו על השאלה "אם אין זה משום בזיון להמתים" כיון שאותה עגלה שימשה להובלת מתים נכרים, "צריך על כל פנים לשנות דמות ותואר של עגלה זאת אשר עד היום נשתמשו בה מתי נכרים... משום מראית העין... שינוי מעשה גמור ועל ידי תיקון זה יהי' פנים חדשות"⁵².

ר' חיים אלעזר שפירא נשאל מאת רב בעיר אחת⁵³ "בדבר הנהוג בעירם להוליך המתים ב"מ בעגלת סוסים ורצית לתקן שישאו על המטה בכתף... אך כפי אשר תראה אין באפשרי בעירכם לקיים זאת בכל המתים ב"מ... רק זאת תוכל על כל פנים לפעול לנהוג זאת בעירכם שאנשים חשובים תלמידי חכמים ויראי ד' ישאו אותם במטה". השאלה היא אם אין פגם בכך שמפלים בין מת למת, שהרי כבר נפסקה ההלכה "דאין קוברין המת בתכריכין יקרים אפילו לנשיא בישראל שלא לשנות בין המתים". רח"א שפירא אינו חושש לכך. יתר על כן "דגם בעיר שלא היו נוהגין כך עד עתה, כלומר, שלא הוציאו המת על הכתף אלא על עגלה, "מחמת איזה סיבה ומניעה אשר היו מוכרחין על ידי זה להוליך בעגלות. וכאשר עתה באפשרי להם לחזור למנהג אבותינו וחכמי הש"ס... בודאי ראוי וחובה עליהם לתקן כן". כהוכחה לכך הוא מביא את המצב במונקאטש: "ומעשה רב ידענא בעת כ"ק אאזמ"ו הגה"ק מוהר"ר שלמה זצלה"ה זי"ע בא להיות אבדפהק"ק

מונקאטש... ובין המון תקנות שתיקן... החל ג"כ לעבוד אז עבודת הקודש אודות חבורת נושאי המטה. כי המנהג הי' בכאן לשאת רק בעגלת סוסים (זולת לרב או תלמיד חכם גדול שנתמנה על הצבור)... ואם כי לא עלתה אז בידו לתקן זאת לשאת כל המתים ב"מ מחמת שהי' דבר שלא הורגלו בזה, על כל פנים הועיל שהחברא קדישא דפה שמעו לקולו ותקנו מטה לכל מי שיעמידו קרוביו נושאי המטה כדי צרכו עד הבית מועד לכל חי... ואכשיר דרא בזה בקהלתינו דכל מי שיראת ד' נוגע בלבבו יעשו קרוביו ואוהביו לכבדו וישאו את מטתו כראוי וכמעט בכל המתים ב"מ"⁵⁴.

עניין מציצה בפה העסיק אותנו בפרק ג, שכן עמד במוקד העניינים של הזרמים השונים ביהדות הונגריה החל בשנות הארבעים של המאה ה-19. בתקופה שבה אנו עומדים בפרק זה, כבר עבר נושא זה מן המאבק הציבורי במדינה. גם בתחום זה התייצב המצב וקבל את עיצובו הסופי. החרדים לכל גווניהם וסוגיהם המשיכו למצוץ בפה, לאחר שגזירת המלכות עברה ובטלה. המחדשים, ניאולוגים כסטאטוסקו, מצצו בדרך כלל באמצעים אחרים, בספוג או בשפופרת. מכל מקום לא מצאנו תשובות הדנות בעניין זה, החל מראשית המאה העשרים ועד למלחמה, פרט לשתיים, ושתיהן לצרכי "יצוא" מחוץ למדינה. במדינת שווייץ החל התהליך הידוע שחוגים ידועים עוררו את עניין המציצה בפה. רבה של העיר באדן, ר' משה בונם קרויס, פונה אל רבו ר' יהודה גרינוואלד ומבקש סעד הלכתי נגד הרוצים לבטל מציצה בפה. "נקראו נקראתי ממך לבוא לעזרת ד' בגבורים להסכים עמך לנגד הקמים שם במדינה לבטל ח"ו המציצה בפה שנהגו בה ישראל מימות עולם". ר"י גרינוואלד מסתמך כמובן על שני גדולי הונגריה, מהר"ם שיק ור' יהודה אסאד, שעמדו, כזכור, בראש המאבק הזה, ש"העלו תרומה ויהו דהמציצה היא הלכה למשה מסיני גם בפה דווקא". ר"י אסאד אף מצא טעמים "על פי סוד ומייתי ראיה מתיקוני זוהר", שמציצה חייבת להעשות בפה. הוא מצייד את תלמידו גם בעובדה היסטורית: "עוד באתי לעוררך שזה איזה שנים הי' גזירה זו שלא למצוץ בפה גם באונגארן יע"א מטעם שרי המלך יר"ה וריחם ה'

54 שו"ת מנחת אלעזר חלק א סי' כו. בעניין הובלת המתים במונקאטש ראה גם שו"ת זכרון יהודה חלק ב סי' מט. ור' גם "חכמי טראנסילוואניה" עמ' קפו והערה 186.

52 שו"ת מי יהודה יו"ד סי' קח, תרס"ז.

53 כידוע השמיט ר' חיים אלעזר שפירא (וכן אביו) את כל שמות השואלים בספריו שו"ת מנחת אלעזר.

יתברך על עם קרובו שנתבטלה הגזירה. אמנם כמה רבנים כתבו בזה ב,תל תלפיות' ו,וילקט יוסף'. ואם תכתוב למקומות ההם לבקש מהם שישלחו לך הדפים ההם בלא ספק יעשו כרצונך בזה למען המצוה"⁵⁵.

המקום השני הוא בוקארשט בירת וואלאכיי. מוהל אחד בבוקארשט, בהסתמכו לדבריו על תשובת החתם סופר שנדפסה, כזכור, בבטאון המשכילים "כוכבי יצחק" (ולאחר מכן בשו"ת יד אלעזר לר' אלעזר הורוויץ אב"ד ווינה, שאליו נכתבה התשובה), הפסיק למצוץ בפה. אחד מרבני בוקארשט, ששמו לא נמסר, מתה במוהל זה ואף הדפיס על כך קונטרס בשם "נקם ברית" ובו בירור הלכה המחייב מציצה בפה. ר' יעקב פראגר אב"ד אדא (כיום יוגוסלאביה) וחתנו של מהר"ם שיק, הגיב לקבלת קונטרס "נקם ברית" בעידוד משלו. "הנה בדבר המוהל אשר אינו מוצץ בפה וסומך עצמו ע"ד ח"ס שמובא בתשו' יד אלעזר. הלא הרבה צווחו על זה כל גדולי הדור שאין להאמין שיורה כן מרן הגאון ח"ס". והוא מזכיר את תשובות חותנו מהר"ם שיק, ר' יהודה אסאד, ר' יעקב עטלינגער, ר' דוד ליב זילברשטיין. "ובמ"ע תל תלפיות נדפס מכתב מהגאון מאונגוואר זצ"ל שהביא תעודת הפראפעסארן בדייטשלאנד דלית טוב מזה למצוץ בפה ולהוציא הדם ממקומות הרחוקים". ואשר למוהל שסרח, "על פי דעת כל הגדולים ראוי להעביר המוהל ההוא מאומנתו"⁵⁶.

נסיים פרק זה בדבר היחס לספרי קודש בלשון לעז. כידוע, אחד מסעיפי פסק דין מיהאלוויץ אוסר הכנסת לשונות לעז לבית הכנסת, אם בדרשות ואם ברישום כתובות ומודעות לציבור. כאשר נוסדה במחוזות המערביים של הונגריה חברת "מחזיקי הדת" "נתעוררו כמה אנשי לבב ע"ד המכשולות כי רבו בין המון עם באיסור נדה ר"ל מחמת חסרון ידיעתם דהני נשי. כי הספרים הנדפסים בענין זה כולם המה בכתב ולשון אשכנז ובגלילות ההם אינם מבינים זולת כתב ולשון המדינה [הונגרית]. וגם בדורות שלפנינו גדולים וטובים העתיקו דינים הללו בלשון המורגל בין ההמון... על כן עלה בהסכמה לפניכם להעתיק הדינים לכתב ולשון המדינה. ומכל מקום מחמת שקצת

אנשים יראים עלה מורה על ראשם פן אוהבי החדשות ילפי ממקלקלתא ויאמרו התיירו פרושים את הדבר על כן עלה בהסכמה לפניכם... לשאול חוות דעתי בזה". כך שואל ר' זאב כהנא אב"ד טשארנא שבמחוז שופרון את ר' משה גרינוואלד. עקרונית אין להכניס לשון לעז לחיי המשפחה היהודית, אך במקרה זה ניתן להתיר את הדבר. "כל היראים השלמים באמונתם יכירו וידעו כי לא עשו כן אלא לצד ההכרח לאפרושי מאיסורא על דרך עת לעשות לה' הפרו תורתך ולא יבואו למילף מזה להקל ולדרוש בלשון לאומים אלא קלי הדעת הרוצים לטעות ואין לחוש להם ולהמונם"⁵⁷.

ובאמת, כאשר שאל ר' שלמה זלמן קליין אב"ד מעזא־קערעסטור את ר' משה גרינוואלד, "ע"ד אשר עלה על דעת מעכ"ת להעתיק את ספר עין יעקב ללשון אשכנז צחה וקלה המדובר ברוב גלילות מדינתנו באותיות אשוריות" — לא התירו את הדבר. "הן כל יקר ראתה עינו במכתב פיתוחי קודש של מרן הגאון"ק מצאנו ז"ל... ומרעים בקולות וברקים על אותן שביקשו להדפיס בימיו ס' עין יעקב עם העתקה אשכנזית. וכתב דתורה הקדושה חוגרת שק על זה...וכן מילא אחרי הגה"ק הנ"ל גם הגאון מו"ה יח"ל מייזעלס האבדק"ק פרעמישלא בסוף ספרו תשו' תפארת יוסף". המסקנה איפוא ש"הגם שאין ספק אצלי שכוונת מעכ"ת לשם שמים לזכות את הרבים המה עמי הארץ. מכל מקום כשם שעל פי כוונתו הרצוי' היה מקבל שכר על הדרישה, כן לפי מה שמעשה כזה אינה רצוי' יקבל שכר על הפרישה"⁵⁸.

יחסו של ר' מרדכי ליב ווינקלר אל ספרות ההשכלה מתגלה מתשובתו אל ר' ישעיה נתן פרייליך. "נפשו בשאלתו ע"ד התנ"ך אשר התרגומים מפי המשכילים. והנה ודאי שומר נפשו ירחק מזה". ידוע למשיב שבשנים־שלושה הדורות שלפניו עיינו בתנ"ך של המשכילים מבית מדרשו של החכם משה מנדלסון רבים וטובים. אך "עכשיו אכשיר דרא בזה, כי מקדמת דנא לא הי' שכיח פירושי הראשונים כמו רמב"ן ואה"ע [אבן עזרא] ורשב"ם והם [המשכילים] הביאו אותם על כן הי' גם מגדולים שעיינו בהם. ובזמן הזה אשר מכל טוב ערכו שלחן... למה לנו לעיין בדבריהם אשר גדולי צדיקים הזהירו מזה"⁵⁹.

⁵⁸ שם סי' ריד.

⁵⁹ שו"ת לבושי מרדכי מהדורא תניינא יו"ד סי' קכה.

פרק שמיני

היחס לעבריינים; בין יהודים לגויים ועוד

א. היחס לעבריינים

היחס לעבריינים לסוגיהם בתקופה זו, ראשית המאה העשרים, הוא המשך ישיר לתקופה הקודמת; אותו סוג של עבריינות דתית העסיק את רבני המדינה בתשובותיהם לשאלות שנשאלו. נפתח במחללי שבת. ר' משה גרינוואלד נשאל מאת תלמידו האברך ר' צבי גולדשטיין מטיסא־פולגאר "אודות עבריין אחד שכבר חילל שבת בפרהסיא בפתיחת חנותו [בשבת] ועל ידי הפצרות ואיומים שמע לסגור חנותו. ושוב נשמע שלקח בשר טריפה מהמקולין ומחמת זה לא רצה הנחתום לקבל מביתו תבשיליו להטמינו בתנור עם הטמנה של שאר בעלי בתים... והעבריין הנ"ל מגזים שאם ידחו תבשיליו מלהטמינם באופן שאין מחזיקים אותו לישראל שוב יחזור לסורו לפתוח חנותו בשבת ויש לחוש פן על ידי זה גם אחרים קלי דעת יעשו כמתכונתו. ועתה נפשך לשאול הגיע אם להתיר הטמנת קדרותיו עם שאר הקדירות". בדרך כלל לא היו הרבנים נכנעים לאיומים ולסחיתות של עבריינים, כפי שכבר נוכחנו לדעת, בעיקר בפרק ד, אך בנדון זה מצא ר"מ גרינוואלד עצה, "ועצה היעוצה בזה לפענ"ד לעשות מחיצה של ברזל בין קדירות אותו עבריין לקדירות של היתר, באופן שלא יהיה חשש שע"י הרתיחות יזוב מקדירתו תחת קדירות היתר"¹.

כמה תשובות דנות אודות מחללי שבת אם מותר לצרפם למנין עשרה. האברך ר' ישראל וועלץ בשבתו בטארנאליא, לפני היותו רב בטיניע ולאחר מכן דיין בבודאפשט, שואל את ר' מרדכי ליב ווינקלר "ע"ד אנשי דלא מעלי מחללי ש"ק בפרהסי'... מהו לצרפם לכל דבר שבקדושה שצריכים עשרה". התשובה אינה מותריה ספק, בהסתמך על בעל פרי מגדים ש"כתב בפירוש דמומר לחלל שבת בפרהסי' אין מצטרפים

¹ שו"ת ערוגת הבשם יו"ד סי' קז, ג שופטים תרס"ד.

² שו"ת לבושי מרדכי מהדו"ק או"ח סי' קיג, ג יתרו תרע"ב.

³ שם מהדורא תניינא או"ח סי' ט, ה ויקרא תרע"ג.

⁴ שו"ת תורת יקותיאל סי' לד, ב ויצא תרע"ד. וראה "חכמי

דכמומר לעבודה זרה הוה"². ר"י וועלץ חזר לעניין זה כעבור שנה וניסה לרכך את פסקו של רמ"ל ווינקלר. בתשובה השניה מפורט יותר במה הדברים אמורים. "ע"ד אשר בישוב אחד מנין מצומצם ושנים מהם מחללי שבת בפתיחת חנות בש"ק במשא ומתן בעוה"ר". המשיב מזכיר לשואל "וכבר ידי כתובים אליו מדברי הפרמ"ג כי אין מצרפין אותו לדבר שבקדושה". אך השואל השיג על כך, שכן פתיחת חנות בשבת ומשא ומתן מסחרי אינם אלא איסור דרבנן ו"באיסור דרבנן לא חשבינן למחללי שבת בפרהסי'". על כך מביא המשיב את דברי החתם סופר "דעסק תדיר של משא ומתן הוה מחלל שבת מן התורה... ומעכ"ת הביא כל דעת המקילין דלא סבירא להו כשיטת החת"ס... אבל בפתיחת החנות תדיר עד שנעשה להם כהיתר אי אפשר כמעט בלא מלאכה דאוורייתא כמו מחתך ומכה בפטיש בורר וכיוצא בזה. על כן אין בידי להקל בזה"³.

בין המחמירים גם ר' יקותיאל יהודה רוזנברגר אב"ד ג'ערעש שבטראנסילוואניה, שבתשובתו לחותנו החסיד הנודע ר' מנשה גולדברגר בסטראפקוב, שדעתו היה להקל בזה. בסיכום התשובה כותב רי"י רוזנברגר: "א) המחלל שבת בפרהסיא מגעו מגע עכו"ם אפילו בלא גבית עדות בבית דין כיון שהוא מפורסם פתו פת כותי... ב) אפילו באיסור דרבנן הוי כמומר לכל התורה... ג) לצרף לדבר שבקדושה... דינו כנכרי וכנמחק שמו מישראל"⁴. כך גם ר' צבי הירש שפירא משיב לשואל אשר "במקומו שאין שם רק ששה אנשים כשרים ושאר העם הם פושעים מחללי שבת ר"ל אם יוכל לצרף אותם למנין עשרה" — תשובתו פסקנית: "בודאי אין לצרפם למנין ומוטב להתפלל ביחידות וכמ"ש הבדלו מתוך העדה הרעה הזאת"⁵.

טראנסילוואניה" עמ' רסז והערה 83, שבלחץ המציאות צידד להקל יותר "אבל במחלל שבת בפרהסיא לדעתי קשה להקל".

⁵ שו"ת צבי תפארת סי' לט.

פרק שמיני

היחס לעבריינים; בין יהודים לגויים ועוד

א. היחס לעבריינים

היחס לעבריינים לסוגיהם בתקופה זו, ראשית המאה העשרים, הוא המשך ישיר לתקופה הקודמת; אותו סוג של עבריינות דתית העסיק את רבני המדינה בתשובותיהם לשאלות שנשאלו. נפתח במחללי שבת. ר' משה גרינוואלד נשאל מאת תלמידו האברך ר' צבי גולדשטיין מטיסא-פולגאר "אודות עברייין אחד שכבר חילל שבת בפרהסיא בפתיחת חנותו [בשבת] ועל ידי הפצרות ואיומים שמע לסגור חנותו. ושוב נשמע שלקח בשר טריפה מהמקולין ומחמת זה לא רצה הנחתום לקבל מביתו תבשיליו להטמינו בתנור עם הטמנה של שאר בעלי בתים... והעברייין הנ"ל מגזים שאם ידחו תבשיליו מלהטמינם באופן שאין מחזיקים אותו לישראל שוב יחזור לסורו לפתוח חנותו בשבת ויש לחוש פן על ידי זה גם אחרים קלי דעת יעשו כמתכונתו. ועתה נפשך לשאול הגיע אם להתיר הטמנת קדרותיו עם שאר הקדירות". בדרך כלל לא היו הרבנים נכנעים לאיומים ולסחיטות של עבריינים, כפי שכבר נוכחנו לדעת, בעיקר בפרק ד, אך בנדון זה מצא ר"מ גרינוואלד עצה, "ועצה היעוצה בזה לפענ"ד לעשות מחיצה של ברזל בין קדירות אותו עברייין לקדירות של היתר, באופן שלא יהיה חשש שע"י הרתיחות יזוב מקדירתו תחת קדירות היתר"¹.

כמה תשובות דנות אודות מחללי שבת אם מותר לצרפם למנין עשרה. האברך ר' ישראל וועלץ בשבתו בטארנאליא, לפני היותו רב בטיניע ולאחר מכן דיין בבודאפשט, שואל את ר' מרדכי ליב ווינקלר "ע"ד אנשי דלא מעלי מחללי ש"ק בפרהסי'... מהו לצרפם לכל דבר שבקדושה שצריכים עשרה". התשובה אינה מותירה ספק, בהסתמך על בעל פרי מגדים ש"כתב בפירוש דמומר לחלל שבת בפרהסי' אין מצטרפים

דכמומר לעבודה זרה הוה"². ר"י וועלץ חזר לעניין זה כעבור שנה וניסה לרכך את פסקו של רמ"ל ווינקלר. בתשובה השניה מפורט יותר במה הדברים אמורים. "ע"ד אשר כישוב אחד מנין מצומצם ושנים מהם מחללי שבת בפתיחת חנות בש"ק במשא ומתן בעוה"ר". המשיב מזכיר לשואל "וכבר ידי כתובים אליו מדברי הפרמ"ג כי אין מצרפין אותו לדבר שבקדושה". אך השואל השיג על כך, שכן פתיחת חנות בשבת ומשא ומתן מסחרי אינם אלא איסור דרבנן ו"באיסור דרבנן לא חשבינן למחללי שבת בפרהסי'". על כך מביא המשיב את דברי החתם סופר "דעסק תדיר של משא ומתן הוה מחלל שבת מן התורה... ומעכ"ת הביא כל דעת המקילין דלא סבירא להו כשיטת החת"ס... אבל בפתיחת החנות תדיר עד שנעשה להם כהיתר אי אפשר כמעט בלא מלאכה דאורייתא כמו מחתך ומכה בפטיש בורר וכיוצא בזה. על כן אין בידי להקל בזה"³.

בין המחמירים גם ר' יקותיאל יהודה רוזנברגר אב"ד ג'ערעש שבטראנסילוואניה, שבתשובתו לחותנו החסיד הנודע ר' מנשה גולדברגר בסטראפקוב, שדעתו היה להקל בזה. בסיכום התשובה כותב רי"י רוזנברגר: "א) המחלל שבת בפרהסיא מגעו מגע עכו"ם אפילו בלא גבית עדות בבית דין כיון שהוא מפורסם פתו פת כותי... ב) אפילו באיסור דרבנן הוי כמומר לכל התורה... ג) לצרף לדבר שבקדושה... דינו כנכרי וכנמחק שמו מישראל"⁴. כך גם ר' צבי הירש שפירא משיב לשואל אשר "במקומו שאין שם רק ששה אנשים כשרים ושאר העם הם פושעים מחללי שבת ר"ל אם יוכל לצרף אותם למנין עשרה" — תשובתו פסקנית: "בודאי אין לצרפם למנין ומוטב להתפלל ביחידות וכמ"ש הבדלו מתוך העדה הרעה הזאת"⁵.

טראנסילוואניה "עמ' רסז והערה 83, שבלחץ המציאות צידד להקל יותר "אבל במחלל שבת בפרהסיא לדעתי קשה להקל".
5 שו"ת צבי תפארת סי' לט.

1 שו"ת ערוגת הבשם יו"ד סי' קז, ג שופטים תרס"ד.

2 שו"ת לכושי מרדכי מהדור"ק או"ח סי' קיג, ג יתרו תרע"ב.

3 שם מהדורא תניינא או"ח סי' ט, ה ויקרא תרע"ג.

4 שו"ת תורת יקותיאל סי' לד, ב ויצא תרע"ד. וראה "חכמי

על סמך תשובת הרב ממונקאטש ותשובות אחרות משיב גם ר' יששכר שלמה טייכטאל דיין בפישטיאן, בעיצומה של המלחמה, לר' חיים יעקב הכהן זאלצער, שהיה מגויס לצבא והתפקיד שהוטל עליו היה לעמוד "על המשמר לשמור שבויי רוסיה במחוז פּעסט". החייל זאלצער ישב במקום ש"רובן מחללי שבת בפרהסיא בחנות פתוח ועוסקים במשא ומתן בריש גלי, על כן נפשו בשאלתו אם טוב לישב יחידי ולהתפלל בלא מנין ושלא להתערב עמהם כלל או עדיף לעשות עמהם מנין ולהתפלל בעשרה". רי"ש טייכטאל מונה שורה של תשובות ובראשן תשובת הרב ממונקאטש, ש"כתב באזהרה יתירה שלא לעשות מנין מאותן האנשים המחללים שבת קודש ח"ו כי אינן נמנין כלל בקדושת ישראל ומוטב להתפלל ביחידות". הוא מביא גם את דברי בעל לבושי מרדכי אשר "שיבח מאד ליחידי סגולה שמונעים רגלם מבית תפלה שמצרפים אנשי הנעאלאגען למנין". לאחר הבאות נוספות מתשובות חתן סופר ופרי השדה, "כבר יאירו עיניו מה לעשות ויקבל שכר על הפרישה אם יפרוש מהם וישב בדד וה' בדד ינחנו ואין עמו אל נכר"⁶.

באחד המקומות השתתף מחלל שבת בפרהסיא בכתיבת אותיות בתורה, כנהוג בעת סיום כתיבת ספר תורה. ר' אליעזר דייטש הכשיר את ספר התורה בדיעבד וכתב על כך בירור הלכה בספרו "תבואת השדה" חלק ה (פאקש תרס"ב). על כך הגיב בחריפות ר' חיים אלעזר שפירא, עדיין רב צעיר. "ראיתי מילתא דתמוה בסוף תבואת השדה חלק ה מתיר ס"ת שנכתב בו אותיות ממי שמחלל שבת בפרהסיא ונבהלתי משתומם דהרי פשוט בש"ע יו"ד סי' רפא ובאו"ח סי' לט דגם ס"ת שכתבו מסור פסול מטעם שיצא מכלל ישראל ע"י פירוק עול... וכל שכן מחלל שבת בפרהסיא". בהיותו מודע לעובדה ש' אליעזר דייטש הוא גאון נודע ברחבי המדינה ומחבר פורה ומפורסם ואילו המשיג אינו אלא רב צעיר, אם כי שמו הלך לפניו, מוסיף רח"א שפירא בסוף התשובה דברי התנצלות: "מצאתי את עצמי כמחוייב לעוררו ומחמת אהבתו דמר הדר"ג שלא יצא ח"ו מכשול מתחת ידי חבר כמותו ירבו בישראל גדול

בתורה וישתו התלמידים ויחובו ח"ו. ומהנכון שבשאר חלקים שידפוס יזכור זה שהדברים בטעות נאמרו והס"ת פסול כנזכר. אשרי הדור שגדולים נשמעים לקטנים כמוני"⁷.

בדומה לכך שאלתו של ר' אשר אנשיל יהודה מילר אב"ד פעטראזשען שבטראנסילוואניה את ר' יהודה גרינוואלד אודות "איש אחד שתקע את כפיו לאחד מן המנין שנתייסד לפני ב' שנים שכל זמן שיתקיים המנין הזאת מוכרח הוא ג"כ להתפלל אצלם. אמנם בשעת התקיעת כף הי' במנין ההוא גם אנשים כשרים ושומרי שבת כהלכתו, אבל עכשיו הנאמנים היראים ההם אינם שם רק מעט מזער. על כל פנים לא נשאר שם מנין עשרה שהם כשרים, ע"כ רוצה האיש הנ"ל... להלוך משם ולהתחבר רק אל אנשי ביהכנ"ס השומרים את השבת... וכא לשאול אם יש מקום להתיר לו את התקיעת כף". בתשובתו מתיר ר"י גרינוואלד ששלושה אנשים שאינם תושבי העיר יתירו לו את תקיעת הכף⁸.

השאלה, אם לצרף עבריינים למנין נדונה גם במקרים שאינם חמורים כחילול שבת בפרהסיא, שדינו כגוי. לדוגמא, אדם שאינו מניח תפילין, שאמנם הוא "קרקפתא דלא מנח תפילין", אך אינו כמומר לכל התורה. שאלה זאת שאל ר' משה בונם קרויס אב"ד באדן שבשווייץ את ר' אליעזר דייטש. השאלה "נורקה מפי חבורה (געזעטצעס טרייע יודען)", כלומר, חבורה של שומרי דת שהיתה קיימת בעיר זו, "אם יש לצרף למנין עשרה אנשים אשר אין מניחין תפילין לא מחמת איזה טעם רק שמבזים מצות תפילין להכעיס בוראם". והשאלה היא "אם הם בכלל מומרים שאין מצרפין אותם למנין עשרה". בתשובתו מבדיל ר"א דייטש בין סתם עבריין שאינו מקיים מצוות, שאינו בגדר מומר ומותר לצרפו למנין, ובין עבריין שעובר את העבירה "בשעת תפלה ממש, דאפילו אם לא היה מומר שאין לצרפו", מכל מקום אם העבירה מתבצעת בשעת התפילה, שאליה הוא אמור להצטרף, אסור לצרפו. "ועוד שאפשר שעל ידי שיראו שאין מצרפים אותם לעשרה אולי יתנו לבם לשוב מחמת בושה"⁹.

טראנסילוואניה" עמ' ריד.

9 שו"ת פרי השדה חלק ג סי' ג, כא אלול תרס"ח.

לקרותו". על כך משיב ר"י גרינוואלד "אפשר סמכו ע"ד דאיתא בהג"ה סי' קלט ס"ג דמי שאביו מומר ר"ל קורין אותו בשם אביו היכי דאיכא למיחש משום איבה ומייתי כן ממהר"ם פדוואה ז"ל". כלומר, שבמקומות שקורין לתורה בעלי עבירה בתחום הגישואין, חוששים להתגרות בהם "משום איבה", דהיינו משום התוצאות שעלולות לנבוע מכך ופעמים שיש בכך סכנה לכלל. על כך משיב ר"י גרינוואלד שבמקור שהרמ"א מביא, דהיינו תשובות מהר"ם מפאדובה, "התיר מצד ב' טעמים, חדא שבניו של המומר היו כשרים ואיכא משום שלא לביישן ברכים וגם אביהם הי' שר וגדול ליהודים לעשות עמהם טובות גדולות ואין דנין מהפרט על הכלל. והיינו דוקא כשהעולה גופי' הוא רשע מפורסם לא שרינן משום איבה או משום כבוד אבותיו"¹¹.

ר' יהודה גרינוואלד נשאל גם אם יש לנדות נידוי חברת־קהילתי איש שנשא אשה בעבירה. אין התשובה מפרטת אם האיש נשא גויה או ישראלית האסורה עליו. הדבר אירע בעיר מארגרטן שבטראנסילוואניה והתשובה מופנית אל ר' יהושע הערץ ראש החברה קדישא שם. השאלה היא "אם מחוייבים הבעלי חבא קדישא להוציא אותו מתוך החבא". הרב מרא דאתרא נר' שמואל זלמן וויינברגר [ידיד נפשי הגה"צ ג"כ רוצה בכך", כלומר, שגם הוא בדעה שיש להוציא מחברותו בחברה קדישא, "ורק יען שאיזה אנשים משם עומדים נגד זה. והסכמתם לשאול גם אותי על כך". תשובת ר"י גרינוואלד כמעט מובנת מאליה: "ומכל הנ"ל מבואר שמחוייבים גם אתם לעשות ככל אשר לאל ידכם להקים התורה... שיבדל העושה עבירה מקהל הקודש ומה גם מחבא קדישא כשמה, שלא יבואו בה זרים ויחללוה ולקעקע ח"ו היסודות של הקהילה קדישא דשם"¹².

קרוב לעניין זה הוא השאלה שנשאל ר' מרדכי ליב ווינקלר מאת ה"קצין" ר' משה דוד גוטמאן גבאי דקהל היראים בעיר סארוואש. "באיש פלוני שהוא לוי רע מעללים, כמה פעמים הביא דברי ד"י [=דילטורין?] לערכאות ופלילים ופרש מן הצבור בתשלומים הראויים וגם בכשרות אכילתו שלכ"ד

עבריינים בתחום של גישואין אסורים, נדונו גם הם בספרי השו"ת, כיצד להתייחס אליהם במישור הסאנקציות החברתיות והקהילתיות שההלכה מחייבת לנקוט נגדם. לדוגמא, "כהן שנשא גרושה אם מותר לקרות בתורה ראשון או מפטיר ואם מגיע לו עלייה לגמרי" — נשאל ר' יהודה צבי בלום אב"ד האנשאוויץ שבסלובאקיה מאת ר' מנחם רובין גבאי בישוב קאפי, הסמוך כנראה להאנשאוויץ. "הנה אם לקרותו ראשון הדין מבואר באו"ח סי' קכח (סעיף מ) כהן שנשא גרושה לא ישא כפיו ואין נוהגין בו קדושה אפילו לקרות בתורה ראשון". ואשר לקרותו מפטיר או אחרון, "לא ראיתי בשום קהלה דהוי מזדהרי בהכי ואפילו במעמד רבני קשישאי ולא מיחו בדבר, אדרבה מכבדים הדאקטארן ואדוואקאטען בעליות אע"פ שהם מורדים ופושעים מחללי שבתות ובוועלי נדות אוכלי נבלות וטריפות שקץ ועכבר וכמעט עוברים בכל התורה כולה מאלף ועד תי"ו. והרבה שוטים נוהגים בהם עוד סלסול וקורין אותם בשם מורינו וכן שאר עבריינים מכבדים ביותר ואין פוצה פה ומצפצף". כיון שכבר רווח מנהג נפסד זה בכל הקהילות וביחוד "אם יש לחוש למחלוקת כמה שכתב מעלתו יש להקל לקרוא אותו מפטיר כדי שלא יהיו קטטות ומריבות בבית תפלתכם. כי אחר כך המנהג לילך בערכאות במחוז זה וגורם שבועות וחילול השם די והותר. והתורה דרכי' דרכי נועם וכל נתיבותיה שלום"¹⁰.

כיוצא בזה, "באחד שדר עם נכרית ר"ל אם רשאי לקרות אותו לתורה", שואל ר' נתנאל מייערזאהן שו"ב ומו"צ בזשארנאצא. בניגוד למשיב הקודם, דעת המשיב שלפנינו, ר' יהודה גרינוואלד, "הנה פשיטא שראוי מצד מגדר מילתא שלא לקרות אותו". כלומר, שאף אם ההלכה מתירה זאת וכפי שכבר ראינו שבמחוזות מסויימים כבר רווח הנוהג להתיר בהסכמתם האילמת של "רבני קשישאי", מחמיר ר"י גרינוואלד. נראה שבסביבתו לא היו גישואי תערובת חזיון נפרץ. ואם אירעו, ובוודאי שאירעו, מקרים של גישואי עבירה, לא היו בעלי העבירה הללו מבקרים בבית הכנסת וממילא לא עלתה על הפרק שאלת קריאתם לתורה. השואל מזכיר בשאלתו, "שיש מכל מקום איזה קהל שאין חוששין בכהאי גוונא

10 שו"ת שארית יהודה סי' יב, ה נצבים תרע"ה.

11 שו"ת זכרון יהודה חלק א סי' מה.

12 שם סי' קפח.

עבריינים בתחום של נישואין אסורים, נדונו גם הם בספרי השו"ת, כיצד להתייחס אליהם במישור הסאנקציות החברתיות והקהליות שההלכה מחייבת לנקוט נגדם. לדוגמא, "כהן שנשא גרושה אם מותר לקרות בתורה ראשון או מפטיר ואם מגיע לו עלייה לגמרי" — נשאל ר' יהודה צבי בלום אב"ד האנשאוויץ שבסלובאקיה מאת ר' מנחם רובין גבאי בשוב קאפי, הסמוך כנראה להאנשאוויץ. "הנה אם לקרותו ראשון הדין מבואר באו"ח סי' קכח (סעיף מ) כהן שנשא גרושה לא ישא כפיו ואין נוהגין בו קדושה אפילו לקרות בתורה ראשון". ואשר לקרותו מפטיר או אחרון, "לא ראיתי בשום קהלה דהוי מזדהרי בהכי ואפילו במעמד רבני קשישאי ולא מיחו בדבר, אדרבה מכבדים הדאקטארן ואדוואקאטען בעליות אע"פ שהם מורדים ופושעים מחללי שבתות ובוועלי נדות אוכלי נבלות וטריפות שקץ ועכבר וכמעט עוברים בכל התורה כולה מאלף ועד תי"ו. והרבה שוטים נוהגים בהם עוד סלסול וקורין אותם בשם מורינו וכן שאר עבריינים מכבדים ביותר ואין פוצה פה ומצפץ". כיון שכבר רווח מנהג נפסד זה בכל הקהילות וביחוד "אם יש לחוש למחלוקת כמה שכתב מעלתו יש להקל לקרוא אותו מפטיר כדי שלא יהיו קטטות ומריבות בבית תפלתכם. כי אחר כך המנהג לילך בערכאות במחוז זה וגורם שבועות וחילול השם די והותר. והתורה דרכי דרכי נועם וכל נתיבותיה שלום"¹⁰.

כיוצא בזה, "באחד שדר עם נכרית ר"ל אם רשאי לקרות אותו לתורה", שואל ר' נתנאל מייערזאהן שו"ב ומו"צ בזשארנאצא. בניגוד למשיב הקודם, דעת המשיב שלפנינו, ר' יהודה גרינוואלד, "הנה פשיטא שראוי מצד מגדר מילתא שלא לקרות אותו". כלומר, שאף אם ההלכה מתירה זאת וכפי שכבר ראינו שבמחוזות מסויימים כבר רווח הנוהג להתיר בהסכמתם האילמת של "רבני קשישאי", מחמיר ר"י גרינוואלד. נראה שבסביבתו לא היו נישואי תערובת חזיון נפרץ. ואם אירעו, ובוודאי שאירעו, מקרים של נישואי עבירה, לא היו בעלי העבירה הללו מבקרים בבית הכנסת וממילא לא עלתה על הפרק שאלת קריאתם לתורה. השואל מזכיר בשאלתו, "שיש מכל מקום איזה קהל שאין חוששין בכהאי גוונא

לקרותו". על כך משיב ר"י גרינוואלד "אפשר סמכו ע"ד דאיתא בהג"ה סי' קלט ס"ג דמי שאביו מומר ר"ל קורין אותו בשם אביו היכי דאיכא למיחש משום איבה ומייתי כן ממהר"ם פדוואה ז"ל". כלומר, שבמקומות שקורין לתורה בעלי עבירה בתחום הנישואין, חוששים להתגרות בהם "משום איבה", דהיינו משום התוצאות שעלולות לנבוע מכך ופעמים שיש בכך סכנה לכלל. על כך משיב ר"י גרינוואלד שבמקור שהרמ"א מביא, דהיינו תשובות מהר"ם מפאדובה, "התיר מצד ב' טעמים, חדא שבניו של המומר היו כשרים ואיכא משום שלא לביישן ברכים וגם אביהם הי' שר וגדול ליהודים לעשות עמהם טובות גדולות ואין דנין מהפרט על הכלל. והיינו דוקא כשהעולה גופי' הוא רשע מפורסם לא שרינן משום איבה או משום כבוד אבותיו"¹¹.

ר' יהודה גרינוואלד נשאל גם אם יש לנדות נידוי חברתי-קהילתי איש שנשא אשה בעבירה. אין התשובה מפרטת אם האיש נשא גויה או ישראלית האסורה עליו. הדבר אירע בעיר מארגרטן שבטראנסילוואניה והתשובה מופנית אל ר' יהושע הערץ ראש החברה קדישא שם. השאלה היא "אם מחוייבים הבעלי חברה קדישא להוציא אותו מתוך החברה". הרב מרא דאתרא [ר'] שמואל זלמן וויינברגרן "ידיד נפשי הגה"צ ג"כ רוצה בכך", כלומר, שגם הוא בדעה שיש להוציאו מחברותו בחברה קדישא, "ורק יען שאיזה אנשים משם עומדים נגד זה. והסכמתם לשאול גם אותי על כך". תשובת ר"י גרינוואלד כמעט מובנת מאליה: "ומכל הנ"ל מבואר שמחוייבים גם אתם לעשות ככל אשר לאל ידכם להקים התורה... שיבדל העושה עבירה מקהל הקודש ומה גם מחברא קדישא כשמה, שלא יבואו בה זרים ויחללוה ולקעקע ח"ו היסודות של הקהילה קדישא דשם"¹².

קרוב לעניין זה הוא השאלה שנשאל ר' מרדכי ליב ווינקלר מאת ה"קצין" ר' משה דוד גוטמאן גבאי דקהל היראים בעיר סארוואש. "באיש פלוני שהוא לוי רע מעללים, כמה פעמים הביא דברי ד"י [=דילטורין?] לערכאות ופלילים ופרש מן הצבור בתשלומים הראויים וגם בכשרות אכילתו שלכ"ד

10 שו"ת שארית יהודה סי' יב, ה נצבים תרע"ה.

11 שו"ת זכרון יהודה חלק א סי' מה.

12 שם סי' קפח.

[שלא כדת] שאוכל מזבחי הנעאלאגען, האם מותר באין לוי אחר בביהכ"נ שלא לקרותו אם יקרא כהן תחתיו כמו בשאין לוי בביהכ"נ". בתשובתו מביא רמ"ל ווינקלר את ספר "שערי אפרים" לר' אפרים זלמן מרגליות בהלכות קריאת התורה, ש"מי שחשוד על עבירות מותר לקרותו אם לא שהוא מפורסם לבעל עבירה שעשה בפרהסי' ולא ידע עול בושת או שמלגלג על דברי חכמים ורגיל לדבר דברי אפיקורסות... ועתה אם ידוע לפניכם שיש באיש הנ"ל א' מג' אנפין הנ"ל לענ"ד יקרא כהן במקום לוי¹³. בהמשך לתשובה זו כותב רמ"ל ווינקלר, והפעם לאב"ד סארוואש [ר' בן ציון בלוס], "הנה ראה יראה כת"ה מעבר לדף ובין יבין אשר לפניו. ומה שכתב כת"ה כי בניו הם בסעמינאר ודאי ראוי לקונסו כי גדול עונו מנשוא"¹⁴.

אב ובן, ר' צבי הירש שפירא ובנו ר' חיים אלעזר שפירא, שניהם אב"ד מונקאטש ואדמו"רים ידועים, מתנבאים בסגנון אחד. בספריהם הושמטו באופן שיטתי שמות האנשים והמקומות ש אליהם הופנו התשובות (וגם התאריכים) ולכן אין בידינו לקבוע את זהותם של האנשים והמקומות. הצד השווה בשתי התשובות, שהן באות לפגום, אם לא לאסור איסור כולל, סוג מסויים של יחידים וגם של ציבור. לשאלת אחד שקבע דירתו "בעיר פלוני ושם יש ביהכ"נ גדולה ואנשים בה הרבה אבל הם פשוטי עם והרבה מהם ריקים וקלי דעת ועוברי דת תורתנו בעוה"ר. ויש שם בית שיש מגין ערב ובוקר ושם הם אנשים בני תורה ויראי ה'... ואתה מסופק... ואולי נכון יותר להתפלל בביהכנ"ס שיש שם מעלה של כבוד עם הדרת מלך". רצ"ה שפירא שולל את התפילה בבית הכנסת הגדול "ובפרט עתה בדור הזה בודאי צריכין להזהר כל מי שיש בו ניצוץ יראת שמים להתפלל רק בין אנשים יראים דייקא בלי תערובות מינות שימצא דשימצא, כי הנסיון מעיד אשר אני מכיר אנשים שהיו מתחלה כשרים ונאמנים לד' ותורתו ולאחר שנכנס בהם רוח עות והתחילו לילך לביהכנ"ס

שמתפללים שם הרבה עוברי על דת משה ותורתו נתפקרו ל"ע וירדו שואל הם ובניהם"¹⁵.

ר' חיים אלעזר שפירא נשאל על יין שנקנה מדוקטור מחלל שבת בפרהסיא. השאלה היא "משום דרבים אומרים... שהמחלל שבת בפרהסיא יינו אסור היינו שאינו נאמן עליו אבל אינו אסור במגעו"¹⁶. המשיב שולל דעה זו מכל וכל. בהמשך התשובה הוא דן בדברי שו"ת אוריין תליתאי (סי' לט, מ), שכתב "צדדי היתר בדיעבד כשקנה כבר ישראל היין מדאקטאר יהודי וגודע לו אחר כך שהיין לא נשמר ממגע הדאקטאר שמחלל שבת בפרהסיא. וכתב שם דה"ל להיין חזקת היתר עד שנודע מהחשש איסור ממגע הדאקטאר שקנאו ממנו. ולענ"ד צ"ע אם שייך לומר שיש חזקת היתר להיין שנקנה מדאקטאר פושע ישראל כזה". וכאן בא המשיב לפסול את כלל הרופאים במדינה. שכן "סתמן של הדאקטאר שבימינו שלמדו בגימנאזיום המה בכלל בעו"ה כל בואי לא ישובון ר"ל כי לומדים שם בעניני הטבע דברי כפירה מהמורים הרעים, זולת מעט מזעיר נער יכתבם שעומדים על נפשם בנסיון (ובמדינת אשכנז ימצאו מהם כמה וכמה שמחזיקים עכ"ז באמונתם ובתומתם). אבל במדינתנו הנסיון הראוני בעו"ה כי כמעט גם מיעוטא דמיעוטא לא ינצל מהם לצאת בהכשר"¹⁷.

כאישור לדברי ר' חיים אלעזר שפירא, שבמדינת אשכנז מצויים רופאים יראי ה', תעיד תשובתו של ר' אלעזר לעזר לתלמידו ר' ברוך פישר שו"ב בעיר דורטמונד שבגרמניה. "בדבר הרופא השלם ביראתו אם מותר לקבל שכר מהחולים הבאים אצלו בשבת קודש. ואם לא יקבל יהי' הפסד מרובה". ראשית דן ר"א לעזר בהשוואת שכר רופא לשכר המשמשים בקודש בשבת. "הנה לדעתי לא גרע שכר רופא משכר חזנים... דמותר. וכן בתוקע [בשופר]... דליכא משום איסורא רק שאינו רואה בו סימן ברכה". ההשוואה של הרפואה לחזנים ולבעלי תקיעה "כי

13 שו"ת לבושי מרדכי מהדורא תניינא או"ח סי' כח, ב קרח תרע"ג.

14 שם סי' כט.

15 שו"ת צבי תפארת סי' נג.

16 זאת היתה גם דעתו של ר' משה שמואל גלאזנר, שו"ת דור

רביעי חלק סי' כט. הוא מביא מצדדים בהיתר זה, כגון ר' יהודה אסאד, ר' מנחם מענדל פאנט ואביו ר' אברהם גלאזנר. ראה גם לעיל פרק ד והערה 22.

17 שו"ת מנחת אלעזר חלק א סי' עד.

ואולי נסתפק מע"כ נ"י כיון שהרב הגאב"ד נ"י ג"כ היה שם אולי הוי כמורה הלכה בפני רבו. זה ג"כ אינו. חדא דמסתמא להרב הג' נ"י ג"כ הי' ניחא בזה ואולי לא הי' יכול למחות בהם ומי יודע מאיזה טעם שתק... ואם כן אין אני רואה שום איסור כמה שמחה ברבים שלא יעמדו במנעלים ביהכ"פ ואדרבא יפה עשה ויאשר כחו על זה כי עמד בפרץ"²⁰.

תשובה נוספת לארצות הברית שעניינה משוררים בעלי עבירה. ר' אלעזר לעזר משיב לר' מנחם כ"ץ שעהנברוין רב דקהל יראים בקליוולאנד. "א" אם נכון הוא יסייעו המשוררים המחללים את שבת קודש בפרהסיא את החזן בזמר בתפלה. תשובתי, כי תועבה היא... ב) אם רשאי לכפול התיבות והמלות ב' או ג' פעמים בתוך התפלה... אשיב, כי במקומות שאין לחוש להפסק כמו ביקום פורקן, מי שבוך וכיוצא בזה, דבר מאוס הוא, כי מי יהיין לדבר עלגים לכפול המלות הרבה פעמים לפני מלך בשר ודם ועל אחת כמה וכמה לפני מלך מלכי המלכים הקב"ה. ובתוך התפלה שאין רשאי להפסיק... הוי הפסק גמור וגם משנה ממטבע שטבעו חז"ל אבל מה אעשה אם בעוה"ר היראה נתמעטה והעזות גוברת עושים מה שלכם חפץ ואין משגיחים לדברי חכמים. וגם במדינתנו בהרבה קהלות נעשו פרצות כאלו. וכן בקהלתי פה [אונגוואר] וצוותתי ככרוכיא נגד זה ולית דמשגח בי. אנכי לא הלכתי עד הנה לבהכנ"ס בשעה שהקאנטור ומשוררים עושים השחוק"²¹.

לעומת זאת, חזן "אשר מתנהג כשורה וכל רואיו ומכירין אותו מעידים שהוא לעצמו ירא וחרד לדבר ה' רק אשתו הולכת בשער ראשה בגילוי ראשה כדרכם, אם מותר להיות ש"ץ בראש השנה ויום הכפורים". השאלה הובאה בפני ר' יהודה אלטמאן אב"ד מעזא"טשאטה. אין המשיב מחליט לא לאיסור ולא להיתר. שהרי "בגדון דידן שכתב מע"כ שהוא גבר ירא וחרד על דבר ה' ובודאי יודע גם חומר איסור זה דפרוע ראש" באשה. קרוב לוודאי שאין הדבר לרצונו "ומוחה באשתו רק היא מושלת עליו ואם כן אולי אנוס הוא בדבר" ואונס רחמנא פטריה. לפיכך "לא אחליט בדבר זה איסור ובפרט דעליו ליכא אלא איסור דרבנן", אף-על-פי "שהאשה עוברת

הרפואה ג"כ מצוה לרפאות ישראל וכן בעובדי עבודה זרה... משום איבה שרי... שיש לחוש שתבוא רעה על ידי זה על ישראל... הוי מצוה ג"כ. והאינם יהודים בזמנינו אינם עובדי עבודה זרה ושומרים ד' מצות ודאי איכא ברפואתם מצוה". לפיכך הוא מתיר בפשיטות. השוחט מדורטמונד שאל שאלה נוספת, "אם עורך הדיינים (אדוואקאט) מותר לו לסדר טענותיו בשבת קודש". על כך אין ר"א לעזר רוצה להשיב לשוחט, "זולת אם אהי' נשאל מרבנים מפורסמים שם ליראים. ובנידון שכר הרופאים השבתי יען שנראה לי פשוט להתירא"¹⁸.

גם התשובה הבאה נשלחה לשואל מחוץ למדינה, לר' יהושע בערגער במדינת אמעריקא. "ע"ד הספר תורה שנקנה ממעות שהרויחו חברת פועלי און ע"י עבירה שנעשית ברבים, שקבעו להם מקום וזמן לעשות מחול ורקודים... מתערובת נשים ואנשים ישראל עם אינם יהודים שקורין באאל ושאל מע"כ אם רשאי לקרות ממנו בציבור, אם אין זה בכלל לאו דקרא לא תביא אתנן וכו' בית ד' אלקיך". ר' יהודה גרינוואלד משיב לאיסור מכמה וכמה טעמים ומסכם: "מכל טעמים הנ"ל בוודאי ראוי לאסור מלקרוא בתוך הספר הזה שנקנה ממעות שהרויחו ע"י העבירה החמורה הנ"ל מעשה המתועב והמשווק והשנאוי בפרט בציבור ההוא. ויחרדו בנים ויגמרו בדעתם שלא לעשות עוד כדבר הרע הזה"¹⁹.

מה דינם של חזנים שאינם מתנהגים כראוי? בעיר וואגס-ערעד שבסלובאקיה לא חלצו המשוררים את נעליהם ביום הכפורים. הדיין ר' דוד וועסעלי נלאחר מכן ראב"ד בפרסבורג] "עמד בכח ביום הכפורים העל"ט נגד המשוררים בעמדם בבית הכנסת אצל העמוד במנעלים ועברו בפרהסיא על איסור נעילת הסנדל ביהכ"פ ונסתפק מע"כ נ"י אם טוב עשה". ר' אלעזר דייטש תמה "לא ידעתי מקום הספק בזה דאי משום לפי"ז נעשה קצת רעש בביהכנ"ס (ע"י איזה קלי דעת) והיה קצת הפסק בתפלה... והאשמה תלוי בכל האנשים העומדים שם שאין מוחים... מכל מקום הוי אפקרואת יתירה לעבור על איסור מפורש בביהכנ"ס ובפרט אלו המסייעים לחזן בשעת תפלה והאיך ירצה קולם לד' בשעה שעוברים עבירה...

18 שו"ת פקודת אלעזר סי' כט, ב חקת תרס"ג.

19 שו"ת זכרון יהודה חלק ב סי' קכו.

20 שו"ת פרי השדה חלק א סי' לג, ב וירא תרס"ג.

21 שו"ת פקודת אלעזר סי' כה, ד קרח תרס"ג.

הרפואה ג"כ מצוה לרפאות ישראל וכן בעובדי עבודה זרה... משום איבה שרי... שיש לחוש שתבוא רעה על ידי זה על ישראל... הוי מצוה ג"כ. והאינם יהודים בזמנינו אינם עובדי עבודה זרה ושומרים ז' מצות ודאי איכא ברפואתם מצוה". לפיכך הוא מתיר בפשיטות. השוחט מדורטמונד שאל שאלה נוספת, "אם עורך הדיינים (אדוואקאט) מותר לו לסדר טענותיו בשבת קודש". על כך אין ר"א לעו רוצה להשיב לשוחט, "זולת אם אהי' נשאל מרבנים מפורסמים שם ליראים. ובנידון שכר הרופאים השבתי יען שנראה לי פשוט להתירא"¹⁸.

גם התשובה הבאה נשלחה לשואל מחוץ למדינה, לר' יהושע בערגער במדינת אמעריקא. "ע"ד הספר תורה שנקנה ממעות שהרויחו חברת פועלי און ע"י עבירה שנעשית ברבים, שקבעו להם מקום וזמן לעשות מחול ורקודים... מתערובת נשים ואנשים ישראל עם אינם יהודים שקורין באאל ושאל מע"כ אם רשאי לקרות ממנו בציבור, אם אין זה בכלל לאו דקרא לא תביא אתנן וכו' בית ד' אלקיך". ר' יהודה גרינוואלד משיב לאיסור מכמה וכמה טעמים ומסכם: "מכל טעמים הנ"ל בוודאי ראוי לאסור מלקרוא בתוך הספר הזה שנקנה ממעות שהרויחו ע"י העבירה התמורה הנ"ל מעשה המתועב והמשוקץ והשנאוי בפרט בציבור ההוא. ויחרדו בנים ויגמרו בדעתם שלא לעשות עוד כדבר הרע הזה"¹⁹.

מה דינם של חזנים שאינם מתנהגים כראוי? בעיר וואג-סערעד שבסלובאקיה לא חלצו המשוררים את נעליהם ביום הכפורים. הדיין ר' דוד וועסעלי [לאחר מכן ראב"ד בפרסבורג] "עמד בכח ביום הכפורים העל"ט נגד המשוררים בעמדם בבית הכנסת אצל העמוד במנעלים ועברו בפרהסיא על איסור נעילת הסנדל ביהכ"פ ונסתפק מע"כ נ"י אם טוב עשה". ר' אלעזר דייטש תמה "לא ידעתי מקום הספק בזה דאי משום לפי"ז נעשה קצת רעש בביהכנ"ס (ע"י איזה קלי דעת) והיה קצת הפסק בתפלה... והאשמה תלוי בכל האנשים העומדים שם שאין מוחים... מכל מקום הוי אפקרואת יתירה לעבור על איסור מפורש בביהכנ"ס ובפרט אלו המסייעים לחזן בשעת תפלה והאיך ירצה קולם לד' בשעה שעוברים עבירה...

ואולי נסתפק מע"כ נ"י כיון שהרב הגאב"ד נ"י ג"כ היה שם אולי הוי כמורה הלכה בפני רבו. זה ג"כ אינו. חדא דמסתמא להרב הג' נ"י ג"כ הי' ניחא בזה ואולי לא הי' יכול למחות בהם ומי יודע מאיזה טעם שתק... ואם כן אין אני רואה שום איסור במה שמחה ברבים שלא יעמדו במנעלים ביהכ"פ ואדרבא יפה עשה ויאשר כחו על זה כי עמד בפרץ"²⁰.

תשובה נוספת לארצות הברית שעניינה משוררים בעלי עבירה. ר' אלעזר לעו משיב לר' מנחם כ"ץ שעהנברוין רב דקהל יראים בקליוולאנד. "א) אם נכון הוא שסייעו המשוררים המחללים את שבת קודש בפרהסיא את החזן בזמר בתפלה. תשובתי, כי תועבה היא... ב) אם רשאי לכפול התיבות והמלות ב' או ג' פעמים בתוך התפלה... אשיב, כי במקומות שאין לחוש להפסק כמו ביקום פורקן, מי שברך וכיוצא בזה, דבר מאוס הוא, כי מי יהין לדבר עלגים לכפול המלות הרבה פעמים לפני מלך בשר ודם ועל אחת כמה וכמה לפני מלך מלכי המלכים הקב"ה. ובתוך התפלה שאין רשאי להפסיק... הוי הפסק גמור וגם משנה ממטבע שטבעו חז"ל אבל מה אעשה אם בעוה"ר היראה נתמעטה והעזות גוברת עושים מה שלבם חפץ ואין משגיחים לדברי חכמים. וגם במדינתנו בהרבה קהלות נעשו פרצות כאלו. וכן בקהלתי פה [אונגוואר] וצווחתי ככרוכיא נגד זה ולית דמשגח בי. אנכי לא הלכתי עד הנה לבהכנ"ס בשעה שהקאנטור ומשוררים עושים השחוק"²¹.

לעומת זאת, חזן "אשר מתנהג כשורה וכל רואיו ומכירין אותו מעידים שהוא לעצמו ירא וחרד לדבר ה' רק אשתו הולכת בשער ראשה בגילוי ראשה כדרכם, אם מותר להיות ש"ץ בראש השנה ויום הכפורים". השאלה הובאה בפני ר' יהודה אלטמאן אב"ד מעזא-טשאטה. אין המשיב מחליט לא לאיסור ולא להיתר. שהרי "בנדון דידן שכתב מע"כ שהוא גבר ירא וחרד על דבר ה' ובודאי יודע גם חומר איסור זה דפרוע ראש" באשה. קרוב לוודאי שאין הדבר לרצונו "ומוחה באשתו רק היא מושלת עליו ואם כן אולי אנוס הוא בדבר" ואונס רחמנא פטריה. לפיכך "לא אחליט בדבר זה איסור ובפרט דעליו ליכא אלא איסור דרבנן", אף-על-פי "שהאשה עוברת

18 שו"ת פקודת אלעזר סי' כט, ב חקת תרס"ג.

19 שו"ת זכרון יהודה חלק ב סי' קכו.

20 שו"ת פרי השדה חלק א סי' לג, ב וירא תרס"ג.

21 שו"ת פקודת אלעזר סי' כה, ד קרח תרס"ג.

על איסור דאורייתא ודת משה וישראל". המשיב משאיר את ההכרעה בידי השואל, ששמו לא נזכר, שהוא מכיר את המצב לאישורו "ואין לדיין אלא מה שענינו רואות"²².

ר' יהודה אלטמאן נשאל גם אודות שוחט שאינו מתנהג כראוי: "ע"ד השו"ב דלייטשויא המשחק בקובי" קארטין בפרהסיא ועוד שאר קלות נמצא ב" ומבקש הסכמתי לאסרו". לפני שהוא משיב לגופה של השאלה, מבקש המשיב לברר את מעמדה של קהילת לייטשוי (Levoca) שבסלובאקיה מבחינת השתייכותה הארגונית. "הנה בזכרוננו דקהל לייטשוי אינו קאנשטאטירט לארטהאדאקסין". כנראה השתייכה הקהילה לזרם סטאטוסקו. ואם כן "מה לי לדבר משו"ב כזה הלא כבר דינו מבואר במהר"ם שיק חיו"ד סי' ב והבאים אחריו תפסו כן להלכה". במלים אחרות, שוחט כזה פסול מעיקרו, אף אם אין בו שום פסול אישי ומקצועי. "ומע"כ חתם עצמו בשם ארטה' דיין ובודאי יש לכם מניין וחברה בעל הגענאססענשאפט יכונה בשם ארטה' ובלי ספק יש לכם שו"ב אחר מיוחד רק לכם". הכוונה, כנראה, שאמנם קהילת לייטשוי אינה נמנית על המחנה האורתודוקסי, אך חלקים ממנה התארגנו ויסדו בית תפילה משלהם ולרשותם שוחט, אם כי לא פרשו מן הקהילה. לאחר בירור פרטים אלה מגיע ר"י אלטמאן לבירור השאלה לגופה. "ולדינא לא אמצא מקום לאסור שו"ב בשביל זה לחדר דמשחק בקובי", דמה דאמרינן דמשחק בקובי" פסול לעדות היינו רק באומנתו בכך... וגם יש להצדיקו אולי לא משמע לי' לאנשים שם דהאי מקום דבר זה לעבירה כלל. ועל כל פנים שזה קלות לשוחט שיהי' משחק ובפרט בפרהסיא בקאפפעהויז ולפי דברי מע"כ נמצאו בו עוד גם שאר קלות (ולא הזכיר במכתבו הקלות). לזאת לדעתי צריך שידון בדבר זה בית דין כנהוג ועליהם יהי' מוטל לברר מעשי שו"ב הנ"ל ותהלוכותיו... האם להעבירו או רק לקנסו". השואל הוא הדיין ר' מנחם גרשון [שם משפחתו הושטט]²³.

ב. בין יהודים לגויים

גם מבחינת היחסים הבין-דתיים מהווה ראשית המאה העשרים המשך ישיר לתקופה הקודמת,

שתחילה באמצע המאה ה-19. וכמעט לא חלו שינויים של ממש. בספר "חכמי טראנסילוואניה" כבר צויין שבתקופה זו שררו יחסים תקינים, ובמקרים לא מעטים גם טובים, בין יהודי הונגריה ובין השלטונות. תוארו שם כמה מקרים המצביעים על תנאים של קרבה יחסית בין יהודים לגויים. כגון מסיבה משותפת ליהודים ולגויים לרגל חנוכה ביתו של יהודי כפרי נכבד וירא שמים, שדן בה ר' משה גרינוואלד בשאלה האם ניתן לברך ברכת "מי שברך" למזכיר (נוטר) הכפר; או השאלה שנשאל ר' אליעזר דייטש "ע"ד נגיד א' שכיבדוהו ממקום גבוה באות של יותרת הכבוד שקורין אויסצייכנונג והוא מחט זהב ומצוייר בו שתי וערב"; וכן השאלה אל ר' עמרם בלום בדבר יהודים כפריים שיוזמו עריכת נשף ("באאל") לטובת סנאטוריום לחולי ריאות. ולעומתם יזמו הגויים נשף ריקודים לטובת בנין בית כנסת בכפר, שבתשובתו מקונן ר"ע בלום על היהודים אשר "התערבו בגוים וילמדו מעשיהם ואין כח בידנו להקים הדת על תילה", שכן "גוף המעשה רע ומר עלי מאד לעשות באאל לצורך דברים טובים"²⁴. כאן נצטמצם בתחומם של החבלים האחרים שהיו אז עדיין בתחומה של הונגריה.

בסוגיית היחסים עם השלטונות נביא את תשובת ר' ליב פרידמאן ראב"ד בפרסבורג לשאלת ר' מנחם גרינוואלד אב"ד אדענבורג (שופרון), "אם רשאין להדליק הנרות ע"י נכרי ביום ש"ק פ' ויגש שבוזה היום יכתירו את המלך יר"ה והג' נ"י ידרוש לכבוד המלכות ושם יקבצו גם שרי העיר לשמוע הדרשה". הדבר היה בשנת תרע"ז (1916), לאחר מות הקיסר פראנץ יוזף והכתרת המלך החדש. ר"ל פרידמאן מתקשה להתיר, שכן "הדלקת נרות ע"י אמירה לנכרי שלא בפני המלך אין כאן כבוד מלכות כל כך דנתיר איסור דרבנן". והוא מעלה זכרונות מנסיונו האישי במקרה דומה. "וזכורני דביום מלאת שבעים שנה להמלך פראנץ יאזאף הנפטר וחל יום זה בשבת קודש ודרשתי אני בבית הכנסת הגדול והיו שם כמעט כל ראשי ושרי העיר ולא התרנו להדליק הנרות בשבת קודש". הוא מאזכר גם את תשובת הכתב סופר (או"ח סי' לז) "בדין הנשאל לפניו אם

אי-אפשר להתיר. הוא מבקש מאחיו "שתדבר עמו ואלי כשתגיד דעתך לא יעשה הרושם"²⁶.

השאלה "אם מותר להעיד לפני ערכאות על ישראל שהוא בסכנה לשפטו במאסר חזק לכל הפחות ג' שנים", נשאלה מאת ר' אברהם יצחק גליק אב"ד טאלטשוואר על-ידי חתנו ר' יחזקאל בנעט אב"ד ווארהאל. "ויען כי בדיניהם ישביעו העדים נמצא שיהי' מוכרח ג"כ לישבע". נשאלת איפוא השאלה האם מותר להשבע בערכאות של גויים כדי להציל ישראל ממאסר "חזק". המשיב מתיר ללא היסוס. כיון שהדבר נעשה "להצילו מעונש ויסורין הקרובים למיתה שפיר יכול לעשות כן", שהרי הדבר בחזקת פיקוח נפש. "כמו דמחללים שבת וכיוצא בזה להצלת נפש מישראל הכי נמי כיון שהוא להצלה אינו שוב בגדר שבועה כלל". בסיום התשובה מזהיר רא"י גליק את חתנו "ומכל מקום צריך להיות בזה הצנע לכת שלא יהי' ח"ו חילול השם בדבר"²⁷.

הרוח הפאטריוטית שיהודי הונגריה, ושומרי תורה בכללם, היו נתונים להשפעתה, העלתה חשש מוחשי, שגם המחיצה הדתית החוצצת בין יהודים לשאינם יהודים, ינובעו בה פרצות. והרי כל עיקרה של המלחמה במחדשים למיניהם שורשו בחשש זה של התדמיות וחקיקי לדרכי הדת הנוצרית. מכאן תוכחתו הנמרצת של ר' אליעזר דייטש כלפי יהודים, מהם כנראה גם אורתודוקסים, שהרשו לעצמם להשתתף בטכסי תפילות והודיות בכנסיה, לכרגל אירוע לאומי הונגרי. אחד הרבנים, כנראה לא-אורתודוקסי, פסק שמותר להכנס לכנסיה שאין בה צלמים. נגד פסק זה, "שיהיה מותר ליכנס לבית תפלתם כשאין שם צלמים", יוצא חוצץ ר"א דייטש. "ואשר אנכי אחזה בזה" — כותב ר"א דייטש — "כי חטאו בכפלים, האחד כי הוא וודאי מאביזריהו דעבודה זרה ליכנס לבית תפלתם ובפרט בשעה שמתאספים לכבוד איזה אדם גדול והוי כיום אידיהן. דמה בכך שאין שם צלמים מכל מקום הרי מודים לאליל שלהם... ומכל שכן ליכנס לבית תפלתם ולהסיר הכובע לכבודם... הא חזא, ועוד דעל כל פנים לא גרע מחוקות הגוי שאסור. ומה לנו להתערב עמהם ביום שמחתם ואין

מותר לצאת ביום כפור שחל בשבת עם ספרי תורה מחצר שאינה מעורבת לכבוד המלך"²⁵.

עניין מיוחד בתשובה דלקמן, שיש בה להאיר את עובדת התערות יהודי הונגריה בחיי המדינה ושיתופם בבחירות המוסדות השלטוניים והפארלאמנטאריים של המדינה. בתשובת ר' יהודה צבי בלום לאחיו ר' בן ציון בלום אב"ד סארוואש הועלתה השאלה אודות "בחירת ציר המשולח לוועד המדינה שנקבע במקומך ליום שבת קודש, אם מותר לישראל לילך למקום הוועד להגיד דעתו לטובת אחד הקאנדידאטען [המועמדים] ויפרד לד' ראשים: א) אם אין בזה משום עובדא דחול, ב) יען שרבים מקבלין שכר עבור אמירת חוות דעתם אם אין בזה משום שכר שבת, ג) מפני שדעת הבוחרין נכתבין בספר בשבת קודש שהיא מלאכה דאורייתא, ד) הוואהלפרעזעס [יו"ר ועדת הבחירות] דשם הוא יהודי מחלל שבת בפרהסיא אם אין בזה משום לפני עוור". בתשובתו מתעכב ר"צ בלום קודם על עניין ה"רושם", דהיינו הסימן שמסמן היו"ר את שמות המצביעים לאחר הצבעתם. "והנה לפי הנסיון שלי אין הוואהלפרעזעס כותב בעצמו שום דבר רק עומדים לפניו שנים או שלושה סופרים והוא אינו עושה רק איזה רושם וסימן על הרעגיסטער [רשימת הבוחרים] אשר כתובין עליו אותן שיש להם רשות להגיד חות דעתם אם כבר אמרו דעתם. וצריך ביאור אם רושם אסור ואיזה רושם אסור". לעניין זה נראה למשיב "דבדבר המתקיים כמו שעושה הוואהלפרעזעס אפילו רושם אחד אסור". וכנראה אף חשש של איסור דאורייתא. השואל נטה להקל ב"רושם" משום איבה. על כך משיב אחיו ש"במחילה מכבוד תורתך טעית". שכן "איסור דאורייתא לא הותר משום איבה". אילו הוואהלפרעזעס לא היה יהודי "והנכרים כותבין על מי שהגיד ישראל את דעתו בכתב גלחות", דהיינו כתב לועזי, "נראה לי דצדקו דברי מר ידידי הגאון אב"ד מאד [ר' מרדכי ליב ווינקלר] נ"י דמותר לילך ולהגיד דעתו... דבכתב שלהם לא הוי רק שבות ובאמירה לנכרי לא הוי רק שבות דשבות וגם שאינו נעשה עפ"י ציווי ישראל". אך כיון שהוואהלפרעזעס יהודי והסימונים שהוא מסמן את הרשימות אשר לפניו יש בהם חשש איסור דאורייתא

25 שו"ת הריב"ד או"ח סי' כח, עש"ק ויגש תרע"ז.

26 שו"ת שארית יהודה סי' לז, ג קרח תרע"ה.

27 שו"ת יד יצחק חלק א סי' קפט.

24 "חכמי טראנסילוואניה" עמ' ריט — רכא.

23 שם יו"ד סי' ג.

22 שו"ת מי יהודה או"ח סי' יד.

על איסור דאורייתא ודת משה וישראל". המשיב משאיר את ההכרעה בידי השואל, ששמו לא נזכר, שהוא מכיר את המצב לאישורו "ואין לדיין אלא מה שענינו רואות"²².

ר' יהודה אלטמאן נשאל גם אודות שוחט שאינו מתנהג כראוי: "ע"ד השו"ב דלייטשויא המשחק בקובי" קארטין בפרהסיא ועוד שאר קלות נמצא ב" ומבקש הסכמתי לאסרו". לפני שהוא משיב לגופה של השאלה, מבקש המשיב לברר את מעמדה של קהילת לייטשוי (Levoca) שבסלובאקיה מבחינת השתייכותה הארגונית. "הנה בזכרוננו דקהל לייטשוא אינו קאנשטאטירט לארטהאדאקסין". כנראה השתייכה הקהילה לזרם סטאטוסקו. ואם כן "מה לי לדבר משו"ב כזה הלא כבר דינו מבואר במהר"ם שיק חיו"ד סי' ב והבאים אחריו תפסו כן להלכה". במלים אחרות, שוחט כזה פסול מעיקרו, אף אם אין בו שום פסול אישי ומקצועי. "ומע"כ חתם עצמו בשם ארטה' דיין ובודאי יש לכם מנין וחברה בעל הגענאססענשאפט יכונה בשם ארטה' ובלי ספק יש לכם שו"ב אחר מיוחד רק לכם". הכוונה, כנראה, שאמנם קהילת לייטשוי אינה נמנית על המחנה האורתודוקסי, אך חלקים ממנה התארגנו ויסדו בית תפילה משלהם ולרשותם שוחט, אם כי לא פרשו מן הקהילה. לאחר בירור פרטים אלה מגיע ר"י אלטמאן לבירור השאלה לגופה. "ולדינא לא אמצא מקום לאסור שו"ב בשביל זה לחדר דמשחק בקובי", דמה דאמרינן דמשחק בקובי" פסול לעדות היינו רק באומנתו בכך... וגם יש להצדיקו אולי לא משמע לי' לאנשים שם דהאי מקום דבר זה לעבירה כלל. ועל כל פנים שזה קלות לשוחט שיהי' משחק ובפרט בפרהסיא בקאפפעהויז ולפי דברי מע"כ נמצאו בו עוד גם שאר קלות (ולא הזכיר במכתבו הקלות). לזאת לדעתי צריך שידון בדבר זה בית דין כנהוג ועליהם יהי' מוטל לברר מעשי שו"ב הנ"ל ותהלוכותיו... האם להעבירו או רק לקנסו". השואל הוא הדיין ר' מנחם גרשון [שם משפחתו הושמט]²³.

ב. בין יהודים לגויים

גם מבחינת היחסים הבין-דתיים מהווה ראשית המאה העשרים המשך ישיר לתקופה הקודמת,

שתחילה באמצע המאה ה-19. וכמעט לא חלו שינויים של ממש. בספר "חכמי טראנסילוואניה" כבר צויין שבתקופה זו שררו יחסים תקינים, ובמקרים לא מעטים גם טובים, בין יהודי הונגריה ובין השלטונות. תוארו שם כמה מקרים המצביעים על תנאים של קרבה יחסית בין יהודים לגויים. כגון מסיבה משותפת ליהודים ולגויים לרגל חנוכה ביתו של יהודי כפרי נכבד וירא שמים, שדן בה ר' משה גרינוואלד בשאלה האם ניתן לברך ברכת "מי שברך" למזכיר (נוטר) הכפר; או השאלה שנשאל ר' אליעזר דייטש "ע"ד נגיד א' שכיבדוהו ממקום גבוה באות של יתרת הכבוד שקורין אויסצייכנונג והוא מחט זהב ומצוייר בו שתי וערב"; וכן השאלה אל ר' עמרם בלום בדבר יהודים כפריים שיזמו עריכת נשף ("באאל") לטובת סנאטוריום לחולי ריאות. ולעומתם יזמו הגויים נשף ריקודים לטובת בנין בית כנסת בכפר, שבתשובתו מקונן ר"ע בלום על היהודים אשר "התערבו בגוים וילמדו מעשיהם ואין כח בדינו להקים הדת על תילה", שכן "גוף המעשה רע ומר עלי מאד לעשות באאל לצורך דברים טובים"²⁴. כאן נצטמצם בתחומם של החבלים האחרים שהיו אז עדיין בתחומה של הונגריה.

בסוגיית היחסים עם השלטונות נביא את תשובת ר' ליב פרידמאן ראב"ד בפרסבורג לשאלת ר' מנחם גרינוואלד אב"ד אדענבורג (שופרון), "אם רשאי להדליק הנרות ע"י נכרי ביום ש"ק פ' ויגש שבוזה היום יכתירו את המלך יר"ה והג' נ"י ידרוש לכבוד המלכות ושם יקבצו גם שרי העיר לשמוע הדרשה". הדבר היה בשנת תרע"ז (1916), לאחר מות הקיסר פראנץ יוזף והכתרת המלך החדש. ר"ל פרידמאן מתקשה להתיר, שכן "הדלקת נרות ע"י אמירה לנכרי שלא בפני המלך אין כאן כבוד מלכות כל כך דנתיר איסור דרבנן". והוא מעלה זכרונות מנסיונו האישי במקרה דומה. "וזכורני דביום מלאת שבעים שנה להמלך פראנץ יאזאף הנפטר וחל יום זה בשבת קודש ודרשתי אני בבית הכנסת הגדול והיו שם כמעט כל ראשי ושרי העיר ולא התרנו להדליק הנרות בשבת קודש". הוא מאזכר גם את תשובת הכתב סופר (או"ח סי' לז) "בדין הנשאל לפניו אם

אי-אפשר להתיר. הוא מבקש מאחיו "שתדבר עמו ואלי כשתגיד דעתך לא יעשה הרושם"²⁶.

השאלה "אם מותר להעיד לפני ערכאות על ישראל שהוא בסכנה לשפטו במאסר חזק לכל הפחות ג' שנים", נשאלה מאת ר' אברהם יצחק גליק אב"ד טאלטשוואר על-ידי חתנו ר' יחזקאל בנעט אב"ד וואראהל. "ויען כי בדיניהם ישביעו העדים נמצא שיהי' מוכרח ג"כ לישבע". נשאלת איפוא השאלה האם מותר להשבע בערכאות של גויים כדי להציל ישראל ממאסר "חזק". המשיב מתיר ללא היסוס. כיון שהדבר נעשה "להצילו מעונש ויסורין הקרובים למיתה שפיר יכול לעשות כן", שהרי הדבר בחזקת פיקוח נפש. "כמו דמחללים שבת וכיוצא בזה להצלת נפש מישראל הכי נמי כיון שהוא להצלה אינו שוב בגדר שבועה כלל". בסיום התשובה מזהיר רא"י גליק את חתנו "ומכל מקום צריך להיות בזה הצנע לכת שלא יהי' ח"ו חילול השם בדבר"²⁷.

הרוח הפאטריוטית שיהודי הונגריה, ושומרי תורה בכללם, היו נתונים להשפעתה, העלתה חשש מוחשי, שגם המחיצה הדתית החוצצת בין יהודים לשאינם יהודים, ינובעו בה פרצות. והרי כל עיקרה של המלחמה במחדשים למיניהם שורשו בחשש זה של התדמיות וחקיקי לדרכי הדת הנוצרית. מכאן תוכחתו הנמרצת של ר' אליעזר דייטש כלפי יהודים, מהם כנראה גם אורתודוקסים, שהרשו לעצמם להשתתף בטכסי תפילות והודיות בכנסיה, לכרגל אירוע לאומי הונגרי. אחד הרבנים, כנראה לא-אורתודוקסי, פסק שמותר להכנס לכנסיה שאין בה צלמים. נגד פסק זה, "שיהיה מותר ליכנס לבית תפלתם כשאין שם צלמים", יוצא חוצץ ר"א דייטש. "ואשר אנכי אחזה בזה" — כותב ר"א דייטש — "כי חטאו בכפלים, האחד כי הוא וודאי מאביזריהו דעבודה זרה ליכנס לבית תפלתם ובפרט בשעה שמתאספים לכבוד איזה אדם גדול והוי כיום אידיהן. דמה בכך שאין שם צלמים מכל מקום הרי מודים לאליל שלהם... ומכל שכן ליכנס לבית תפלתם ולהסיר הכובע לכבודם... הא חזא, ועוד דעל כל פנים לא גרע מחוקות הגוי שאסור. ומה לנו להתערב עמהם ביום שמחתם ואין

מותר לצאת ביום כפור שחל בשבת עם ספרי תורה מחצר שאינה מעורבת לכבוד המלך"²⁵.

עניין מיוחד בתשובה דלקמן, שיש בה להאיר את עובדת התערות יהודי הונגריה בחיי המדינה ושיתופם בבחירות המוסדות השלטוניים והפארלאמנטאריים של המדינה. בתשובת ר' יהודה צבי בלום לאחיו ר' בן ציון בלום אב"ד סארוואש הועלתה השאלה אודות "בחירת ציר המשולח לוועד המדינה שנקבע במקומך ליום שבת קודש, אם מותר לישראל לילך למקום הוועד להגיד דעתו לטובת אחד הקאנדידאטען [המועמדים] ויפרד לד' ראשים: א) אם אין בזה משום עובדא דחול, ב) יען שרבים מקבלין שכר עבור אמירת חוות דעתם אם אין בזה משום שכר שבת, ג) מפני שדעת הבוחרין נכתבין בספר בשבת קודש שהיא מלאכה דאורייתא, ד) הוואהלפרעזעס [יו"ר ועדת הבחירות] דשם הוא יהודי מחלל שבת בפרהסיא אם אין בזה משום לפני עוור". בתשובתו מתעכב ר"צ בלום קודם על עניין ה"רושם", דהיינו הסימן שמסמן היו"ר את שמות המצביעים לאחר הצבעתם. "והנה לפי הנסיון שלי אין הוואהלפרעזעס כותב בעצמו שום דבר רק עומדים לפניו שנים או שלושה סופרים והוא אינו עושה רק איזה רושם וסימן על הרעגיסטער [רשימת הבוחרים] אשר כתובין עליו אותן שיש להם רשות להגיד חות דעתם אם כבר אמרו דעתם. וצריך ביאור אם רושם אסור ואיזה רושם אסור". לעניין זה נראה למשיב "דבדבר המתקיים כמו שעושה הוואהלפרעזעס אפילו רושם אחד אסור". וכנראה אף חשש של איסור דאורייתא. השואל נטה להקל ב"רושם" משום איבה. על כך משיב אחיו ש"במחילה מכבוד תורתך טעית". שכן "איסור דאורייתא לא הותר משום איבה". אילו הוואהלפרעזעס לא היה יהודי "והנכרים כותבין על מי שהגיד ישראל את דעתו בכתב גלחות", דהיינו כתב לועזי, "נראה לי דצדקו דברי מר ידידי הגאון אב"ד מאד [ר' מרדכי ליב ווינקלר] נ"י דמותר לילך ולהגיד דעתו... דבכתב שלהם לא הוי רק שבות ובאמירה לנכרי לא הוי רק שבות דשבות וגם שאינו נעשה עפ"י ציווי ישראל". אך כיון שהוואהלפרעזעס יהודי והסימונים שהוא מסמן את הרשימות אשר לפניו יש בהם חשש איסור דאורייתא

25 שו"ת הריב"ד או"ח סי' כח, עש"ק ויגש תרע"ז.

26 שו"ת שארית יהודה סי' לו, ג קרח תרע"ה.

27 שו"ת יד יצחק חלק א סי' קפט.

24 "חכמי טראנסילוואניה" עמ' ריט — רכא.

23 שם יו"ד סי' ג.

22 שו"ת מי יהודה או"ח סי' יד.

על איסור דאורייתא ודת משה וישראל". המשיב משאיר את ההכרעה בידי השואל, ששמו לא נזכר, שהוא מכיר את המצב לאישורו "ואין לדיין אלא מה שענינו רואות"²².

ר' יהודה אלטמאן נשאל גם אודות שוחט שאינו מתנהג כראוי: "ע"ד השו"ב דלייטשויא המשחק בקובי" קארטיץ בפרהסיא ועוד שאר קלות נמצא ב" ומבקש הסכמתי לאסרו". לפני שהוא משיב לגופה של השאלה, מבקש המשיב לברר את מעמדה של קהילת לייטשוי (Levoca) שבסלובאקיה מבחינת השתייכותה הארגונית. "הנה בזכרוננו דקהל לייטשוי אינו קאנשטאטירט לארטהאדאקסין". כנראה השתייכה הקהילה לזרם סטאטוסקו. ואם כן "מה לי לדבר משו"ב כזה הלא כבר דינו מבראר במהר"ם שיק חיו"ד סי' ב והבאים אחריו תפסו כן להלכה". במלים אחרות, שוחט כזה פסול מעיקרו, אף אם אין בו שום פסול אישי ומקצועי. "ומע"כ חתם עצמו בשם ארטה' דיין ובודאי יש לכם מניין וחברה בעל הגענאססענשאפט יכונה בשם ארטה' ובלי ספק יש לכם שו"ב אחר מיוחד רק לכם". הכוונה, כנראה, שאמנם קהילת לייטשוי אינה נמנית על המחנה האורתודוכסי, אך חלקים ממנה התארגנו ויסדו בית תפילה משלהם ולרשותם שוחט, אם כי לא פורשו מן הקהילה. לאחר בירור פרטים אלה מגיע ר"י אלטמאן לבירור השאלה לגופה. "ולדינא לא אמצא מקום לאסור שו"ב בשביל זה לחדר דמשחק בקובי", דמה דאמרינן דמשחק בקובי" פסול לעדות היינו רק באומנתו בכך... וגם יש להצדיקו אולי לא משמע לי' לאנשים שם דהאי מקום דבר זה לעבירה כלל. ועל כל פנים שזה קלות לשוחט שיהי' משחק ובפרט בפרהסיא בקאפפעהויז ולפי דברי מע"כ נמצאו בו עוד גם שאר קלות (ולא הזכיר במכתבו הקלות). לזאת לדעתי צריך שידון בדבר זה בית דין כנהוג ועליהם יהי' מוטל לברר מעשי שו"ב הנ"ל ותהלוכותיו... האם להעבירו או רק לקנסו". השואל הוא הדיין ר' מנחם גרשון [שם משפחתו הושמט]²³.

ב. בין יהודים לגויים

גם מבחינת היחסים הבין-דתיים מהווה ראשית המאה העשרים המשך ישיר לתקופה הקודמת,

שתחילה באמצע המאה ה-19. וכמעט לא חלו שינויים של ממש. בספר "חכמי טראנסילוואניה" כבר צויין שבתקופה זו שררו יחסים תקינים, ובמקרים לא מעטים גם טובים, בין יהודי הונגריה ובין השלטונות. תוארו שם כמה מקרים המצביעים על תנאים של קרבה יחסית בין יהודים לגויים. כגון מסיבה משותפת ליהודים ולגויים לרגל חנוכה ביתו של יהודי כפרי נכבד וירא שמים, שדן בה ר' משה גרינוואלד בשאלה האם ניתן לברך ברכת "מי שברך" למזכיר (נוטר) הכפר; או השאלה שנשאל ר' אליעזר דייטש "ע"ד נגיד א' שכיבדוהו ממקום גבוה באות של יתרת הכבוד שקורין אויסצייכנונג והוא מחט זהב ומצוייר בו שתי וערב"; וכן השאלה אל ר' עמרם בלום בדבר יהודים כפריים שיומו עריכת נשף ("באאל") לטובת סנאטוריום לחולי ריאות. ולעומתם יזמו הגויים נשף ריקודים לטובת בנין בית כנסת בכפר, שבתשובתו מקונן ר"ע בלום על היהודים אשר "התערבו בגוים וילמדו מעשיהם ואין כח בדינו להקים הדת על תילה", שכן "גוף המעשה רע ומר עלי מאד לעשות באאל לצורך דברים טובים"²⁴. כאן נצטמצם בתחומם של החבלים האחרים שהיו אז עדיין בתחומה של הונגריה.

בסוגיית היחסים עם השלטונות נביא את תשובת ר' ליב פרידמאן ראב"ד בפרסבורג לשאלת ר' מנחם גרינוואלד אב"ד אדענבורג (שופרון), "אם רשאי להדליק הנרות ע"י נכרי ביום ש"ק פ' ויגש שבוזה היום יכתירו את המלך יר"ה והג' נ"י ידרוש לכבוד המלכות ושם יקבצו גם שרי העיר לשמוע הדרשה". הדבר היה בשנת תרע"ז (1916), לאחר מות הקיסר פראנץ יוזף והכתרת המלך החדש. ר"ל פרידמאן מתקשה להתיר, שכן "הדלקת נרות ע"י אמירה לנכרי שלא בפני המלך אין כאן כבוד מלכות כל כך דנתיר איסור דרבנן". והוא מעלה זכרונות מנסיונו האישי במקרה דומה. "זכורני דביום מלאת שבעים שנה להמלך פראנץ יאזאף הנפטר וחל יום זה בשבת קודש ודרשתי אני בבית הכנסת הגדול והיו שם כמעט כל ראשי ושרי העיר ולא התרנו להדליק הנרות בשבת קודש". הוא מאזכר גם את תשובת הכתב סופר (או"ח סי' לז) "בדין הנשאל לפניו אם

אי-אפשר להתיר. הוא מבקש מאחיו "שתדבר עמו ואלי כשתגיד דעתך לא יעשה הרושם"²⁶.

השאלה "אם מותר להעיד לפני ערכאות על ישראל שהוא בסכנה לשפטו במאסר חזק לכל הפחות ג' שנים", נשאלה מאת ר' אברהם יצחק גליק אב"ד טאלטשוואר על-ידי חתנו ר' יחזקאל בנעט אב"ד וואראהל. "ויען כי בדיניהם ישביעו העדים נמצא שיהי' מוכרח ג"כ לישבע". נשאלת איפוא השאלה האם מותר להשבע בערכאות של גויים כדי להציל ישראל ממאסר "חזק". המשיב מתיר ללא היסוס. כיון שהדבר נעשה "להצילו מעונש ויסורין הקרובים למיתה שפיר יכול לעשות כן", שהרי הדבר בחזקת פיקוח נפש. "כמו דמחללים שבת וכיוצא בזה להצלת נפש מישראל הכי נמי כיון שהוא להצלה אינו שוב בגדר שבועה כלל". בסיום התשובה מזהיר רא"י גליק את חתנו "ומכל מקום צריך להיות בזה הצנע לכת שלא יהי' ח"ו חילול השם בדבר"²⁷.

הרוח הפאטריוטית שיהודי הונגריה, ושומרי תורה בכללם, היו נתונים להשפעתה, העלתה חשש מוחשי, שגם המחיצה הדתית החוצצת בין יהודים לשאינם יהודים, ינובעו בה פרצות. והרי כל עיקרה של המלחמה במחדשים למיניהם שורשו בחשש זה של התדמות וחיקוי לדרכי הדת הנוצרית. מכאן תוכחתו הנמרצת של ר' אליעזר דייטש כלפי יהודים, מהם כנראה גם אורתודוכסים, שהרשו לעצמם להשתתף בטכסי תפילות והודיות בכנסיה, לכרגל אירוע לאומי הונגרי. אחד הרבנים, כנראה לא-אורתודוכסי, פסק שמותר להכנס לכנסיה שאין בה צלמים. נגד פסק זה, "שיהיה מותר ליכנס לבית תפלתם כשאין שם צלמים", יוצא חוצץ ר"א דייטש. "ואשר אנכי אחזה בזה" — כותב ר"א דייטש — "כי חטאו בכפלים, האחד כי הוא וודאי מאביזריהו דעבודה זרה ליכנס לבית תפלתם ובפרט בשעה שמתאספים לכבוד איזה אדם גדול והוי כיום אידיהן. דמה בכך שאין שם צלמים מכל מקום הרי מודים לאליל שלהם... ומכל שכן ליכנס לבית תפלתם ולהסיר הכובע לכבודם... הא חזא, ועוד דעל כל פנים לא גרע מחוקות הגוי שאסור. ומה לנו להתערב עמהם ביום שמחתם ואין

מותר לצאת ביום כפור שחל בשבת עם ספרי תורה מחצר שאינה מעורבת לכבוד המלך"²⁵.

עניין מיוחד בתשובה דלקמן, שיש בה להאיר את עובדת התערות יהודי הונגריה בחיי המדינה ושיתופם בבחירות המוסדות השלטוניים והפארלאמנטאריים של המדינה. בתשובת ר' יהודה צבי בלום לאחיו ר' בן ציון בלום אב"ד סארוואש הועלתה השאלה אודות "בחירת ציר המשולח לוועד המדינה שנקבע במקומך ליום שבת קודש, אם מותר לישראל לילך למקום הוועד להגיד דעתו לטובת אחד הקאנדידאטען [המועמדים] ויפרד לד' ראשים: א) אם אין בזה משום עובדא דחול, ב) יען שרבים מקבלין שכר עבור אמירת חוות דעתם אם אין בזה משום שכר שבת, ג) מפני שדעת הבוחרין נכתבין בספר בשבת קודש שהיא מלאכה דאורייתא, ד) הוואהלפרעזעס [יו"ר ועדת הבחירות] דשם הוא יהודי מחלל שבת בפרהסיא אם אין בזה משום לפני עוור". בתשובתו מתעכב ר"צ בלום קודם על עניין ה"רושם", דהיינו הסימן שמסמן היו"ר את שמות המצביעים לאחר הצבעתם. "והנה לפי הנסיון שלי אין הוואהלפרעזעס כותב בעצמו שום דבר רק עומדים לפניו שנים או שלושה סופרים והוא אינו עושה רק איזה רושם וסימן על הרעגיסטער [רשימת הבוחרים] אשר כתובין עליו אותן שיש להם רשות להגיד חות דעתם אם כבר אמרו דעתם. וצריך ביאור אם רושם אסור ואיזה רושם אסור". לעניין זה נראה למשיב "דבדבר המתקיים כמו שעושה הוואהלפרעזעס אפילו רושם אחד אסור". וכנראה אף חשש של איסור דאורייתא. השואל נטה להקל ב"רושם" משום איבה. על כך משיב אחיו ש"במחילה מכבוד תורתך טעית". שכן "איסור דאורייתא לא הותר משום איבה". אילו הוואהלפרעזעס לא היה יהודי "והנכרים כותבין על מי שהגיד ישראל את דעתו בכתב גלחות", דהיינו כתב לועזי, "נראה לי דצדקו דברי מר ידידי הגאון אב"ד מאד [ר' מרדכי ליב ווינקלר] נ"י דמותר לילך ולהגיד דעתו... דבכתב שלהם לא הוי רק שבות ובאמירה לנכרי לא הוי רק שבות דשבות וגם שאינו נעשה עפ"י ציווי ישראל". אך כיון שהוואהלפרעזעס יהודי והסימונים שהוא מסמן את הרשימות אשר לפניו יש בהם חשש איסור דאורייתא

25 שו"ת הריב"ד או"ח סי' כח, עש"ק ויגש תרע"ז.

26 שו"ת שארית יהודה סי' לז, ג קרח תרע"ה.

27 שו"ת יד יצחק חלק א סי' קפט.

24 "חכמי טראנסילוואניה" עמ' ריט — רכא.

23 שם יו"ד סי' ג.

22 שו"ת מי יהודה או"ח סי' יד.

מותר לצאת ביום כפור שחל בשבת עם ספרי תורה מחצר שאינה מעורבת לכבוד המלך²⁵.

עניין מיוחד בתשובה דלקמן, שיש בה להאיר את עובדת התערוך יהודי הונגריה בחיי המדינה ושיתופם בבחירות המוסדות השלטוניים והפארלאמנטאריים של המדינה. בתשובת ר' יהודה צבי בלום לאחיו ר' בן ציון בלום אב"ד סארוואש הועלתה השאלה אודות "בחירת ציר המשולח לוועד המדינה שנקבע במקומך ליום שבת קודש, אם מותר לישראל לילך למקום הוועד להגיד דעתו לטובת אחד הקאנדידאטען [המועמדים] ויפרד לד' ראשים: א) אם אין בזה משום עובדא דחול, ב) יען שרבים מקבלין שכר עבור אמירת חוות דעתם אם אין בזה משום שכר שבת, ג) מפני שדעת הבוחרין נכתבין בספר בשבת קודש שהיא מלאכה דאורייתא, ד) הוואהלפרעזעס [יו"ר ועדת הבחירות] דשם הוא יהודי מחלל שבת בפרהסיא אם אין בזה משום לפני עוור". בתשובתו מתעכב רי"צ בלום קודם על עניין ה"רושם", דהיינו הסימן שמסמן היו"ר את שמות המצביעים לאחר הצבעתם. "והנה לפי הנסיון שלי אין הוואהלפרעזעס כותב בעצמו שום דבר רק עומדים לפניו שנים או שלושה סופרים והוא אינו עושה רק איזה רושם וסימן על הרעגיסטער [רשימת הבוחרים] אשר כתובין עליו אותן שיש להם רשות להגיד חות דעתם אם כבר אמרו דעתם. וצריך ביאור אם רושם אסור ואיזה רושם אסור". לעניין זה נראה למשיב "דבדבר המתקיים כמו שעושה הוואהלפרעזעס אפילו רושם אחד אסור". וכנראה אף חשש של איסור דאורייתא. השואל נטה להקל ב"רושם" משום איבה. על כך משיב אחיו ש"במחילה מכבוד תורתך טעית". שכן "איסור דאורייתא לא הותר משום איבה". אילו הוואהלפרעזעס לא היה יהודי "והנכרים כותבין על מי שהגיד ישראל את דעתו בכתב גלחות", דהיינו כתב לועזי, "נראה לי דצדקו דברי מר ידידי הגאון אב"ד מאד [ר' מרדכי ליב ווינקלר] נ"י דמותר לילך ולהגיד דעתו... דבכתב שלהם לא הוי רק שבות ובאמירה לנכרי לא הוי רק שבות דשבות וגם שאינו נעשה עפ"י ציווי ישראל". אך כיון שהוואהלפרעזעס יהודי והסימונים שהוא מסמן את הרשימות אשר לפניו יש בהם חשש איסור דאורייתא

אי־אפשר להתיר. הוא מבקש מאחיו "שתדבר עמו ואלי כשתגיד דעתך לא יעשה הרושם"²⁶.

השאלה "אם מותר להעיד לפני ערכאות על ישראל שהוא בסכנה לשפטו במאסר חזק לכל הפחות ג' שנים", נשאלה מאת ר' אברהם יצחק גליק אב"ד טאלטשווא על-ידי חתנו ר' יחזקאל בנעט אב"ד וואראהל. "ויען כי בדיניהם ישיבעו העדים נמצא שיהי' מוכרח ג"כ לישבע". נשאלת איפוא השאלה האם מותר להשבע בערכאות של גויים כדי להציל ישראל ממאסר "חזק". המשיב מתיר ללא היסוס. כיון שהדבר נעשה "להצילו מעונש ויסורין הקרובים למיתה שפיר יכול לעשות כן", שהרי הדבר בחזקת פיקוח נפש. "כמו דמחללים שבת וכיוצא בזה להצלת נפש מישראל הכי נמי כיון שהוא להצלה אינו שוב בגדר שבועה כלל". בסיום התשובה מזהיר רא"י גליק את חתנו "ומכל מקום צריך להיות בזה הצנע לכת שלא יהי' ח"ו חילול השם בדבר"²⁷.

הרוח הפאטריוטית שיהודי הונגריה, ושומרי תורה בכללם, היו נתונים להשפעתה, העלתה חשש מוחשי, שגם המחיצה הדתית החוצצת בין יהודים לשאינם יהודים, ינובעו בה פרצות. והרי כל עיקרה של המלחמה במחדשים למיניהם שורשו בחשש זה של התדמות וחקיקי לדרכי הדת הנוצרית. מכאן תוכחתו הנמרצת של ר' אליעזר דייטש כלפי יהודים, מהם כנראה גם אורתודוקסים, שהרשו לעצמם להשתתף בטכסי תפילות והודיות בכנסיה, לכרגל אירוע לאומי הונגרי. אחד הרבנים, כנראה לא־אורתודוקסי, פסק שמותר להכנס לכנסיה שאין בה צלמים. נגד פסק זה, "שיהיה מותר ליכנס לבית תפלתם כשאין שם צלמים", יוצא חוצץ ר"א דייטש. "ואשר אנכי אחזה בזה" — כותב ר"א דייטש — "כי חטאו בכפלים, האחד כי הוא וודאי מאביזורייהו דעבודה זרה ליכנס לבית תפלתם ובפרט בשעה שמתאספים לכבוד איזה אדם גדול והוי כיום אידיהן. דמה בכך שאין שם צלמים מכל מקום הרי מודים לאליל שלהם... ומכל שכן ליכנס לבית תפלתם ולהסיר הכובע לכבודם... הא חדא, ועוד דעל כל פנים לא גרע מחוקות הגוי שאסור. ומה לנו להתערב עמהם ביום שמחתם ואין

25 שו"ת הריב"ד או"ח סי' כח, עש"ק ויגש תרע"ז.

26 שו"ת שארית יהודה סי' לז, ג קרח תרע"ה.

27 שו"ת יד יצחק חלק א סי' קפט.

לך מייקר שם אלילים גדול מזה להראות ולהתדמות להם ביום שמחתם". לפיכך מי שהורה את ההוראה "להתיר במקום דליכא פיקוח נפש כלל וגם משום איבה ליכא אין הוראתו בקדושה וצריכים כפרה וסליחה. דאפילו משום איבה אין להתיר דבר שהוא משום אביזריהו דעבודה זרה ואפשר אפילו יהרג ואל יעבור". הרב חושש גם מן ההשפעה שבטכס הנוצרי על הבאים לכנסיה: "ומי יודע כמה אנשים הרהרו בעבודת אלילים לעת כזאת אשר ראו תפארתם והודם. אוי לדור שכך עלתה בימיו להתיר איסור חמור כזה ובוודאי צריכים כפרה גדולה. וכל מי שיש לו קצת יראת שמים צריך לקנוס עצמו ולא יוסיף עוד ככה ואז נסלח להם כי לכל העם בשגגה"²⁸.

מעין אותו עניין התשובה הבאה, הדנה במאורע שכבר נתקלנו בו עשרות שנים קודם לכן, "שהכומרים שם מקפידים שביום אידם כשמסבבים בצלמים שידליקו נרות בחלונות", מאורע שדנים בו כבר בשנת תרכ"ו (1866) בעל כתב סופר ור' יהודה אסאד, כנאמר בפרק ו (הערות 30 — 31) — העסיקה גם בשנת תרס"ט (1909) את ר' אליעזר דייטש לפי שאלת ר' יהודה גולדשטיין (נכד ר' יהודה אסאד) אב"ד קיש סעבען (סאבינוב) שבסלובאקיה. "יום איד" זה חל בדרך כלל בתוך שבוע של חג הפסח. במקרה שלפנינו "יהי" יום אידם באחרון של פסח. אם מותר להדליק ע"י משרת נכרי". מובן מאילו שהשואל ראה את התשובות הנזכרות בנדון, אך הוא "רוצה לידע דעתי בזה". דעתו של ר"א דייטש היתה במקרה זה לקולא. "והיטב אשר דבר בזה בשו"ת הגאון ר' יודא אסאד... דבזמן הזה שאינם בקיאים בטיב עבודה זרה מותר אפילו לשמח עמהם רק ליכנס לביתם אסור... ואם כן הכי נמי כיון שאינם מכוונים להעביר על הדת רק לכבודם בעלמא ליכא משום איסור עבודה זרה ולכל היותר יהי איסור דרבנן וכל שיש משום איבה יש להתיר באיסור דרבנן". ובסיום תשובתו: "ויש לנו סמך בזה מדברי קדשו של הגאון ר"י אסאד ז"ל ולאשר מע"כ נ"י הוא נכדו חוטר מגוע קדשו ז"ע וודאי צריך לעשות כפי הנראה מדבריו"²⁹.

יהודים שעסקו במסחר נודמן להם לסחור גם באביזרים שנשתמשו בהם לצורך פולחן הנוצרים, כפי שכבר נתבאר בפרק ו. אין צורך להוסיף שגם בתקופה הנדונה בפרק זה עלו שאלות בתחום זה. תשובה בעניין זה השיב ר' משה גרינוואלד לשאלת ר' שמחה בונם עהרנפעלד אב"ד מאטרסדורף, "על מה שנשאל מע"ת מע"מ וויען מיהודי שעובד בפאבריק ונעשים שם גם צלמים קטנים אי שרי להשכיר יום בפאבריק לעשות הצלמים שנעשים לנוי להטילם בצואר וביקש ממני לחוות לו דעתי בזה". בפתח התשובה מנסה המשיב לצדד ש"אותן שתולין בצואר לזכרון לא מקרי צלם ומותר. אם כן הי' נראה לכאורה דאין כאן איסור". אך בהמשך התשובה נאמר: "אחרי העיון נראה... דבכל צורה הנעבדת אפילו נעשית לנוי מכל מקום אסורה... דדוקא בידוע שלא נעבדו מותר. אם כן בפאבריק הנ"ל שנעשים צלמים כאלו למאות ולאפים פשיטא דלא ימלט דכמה וכמה מהם נעבדים אחר כך ואם כן העושה אותם הוי כאילו ברור שעושה צורה על מנת לעבדה". ולכן המסקנה הסופית: "ברור דמלבד איסורא דלפני עור מחייב נמי מדי"ש [?] אלאו דלא תעשה כן"³⁰.

יהודים בעלי מלאכה התקינו ארונות מתים וחרטו אותיות וסמלים נוצריים על מצבות. מה דינם של התקנות ארונות למתים גויים והסחר בהם? ר' ישעיה פולאק אב"ד וואדקערט (היום יוגוסלאביה) שואל את גיסו ר' שמעון גרינפלד, אז עדיין דיין במונקאטש, "אם יש היתר לישראל להשתתף עם עכו"ם במסחר ארונות של מתים עכו"ם ויש עליהם צורת שתי וערב. ומע"כ גיסי נ"י פתח בתחלה לאסור לאשר שהאליל הנעשה לעכו"ם אסור בהנאה אפילו אם לא נעבד עדיין. והכא בנידון דידן נעשה לצורך עכו"ם. ולבסוף רוצה להתיר יען כי נעשה רק למכור לא מקרי פסילי אלהיהם והוי כאילו נעשה לא לשם גוי ולא לשם ישראל". בתשובתו מנתח מהרש"ג את תשובת רבו מהר"ם שיק בנושא זה: "אלא שראיתי למורי הגאון זצ"ל שם בתשו' (מהר"ם שיק יו"ד סי' קנב) שהחמיר מאד בדבר... ובאמת הדברים קשים קצת לפענ"ד... אך מי אנכי לחלוק על מורי הגאון

30 שו"ת ערוגת הבשם יו"ד סי' קכט.

ובאמת הורה להקל בעניין כזה ר' ליב פרידמאן הראב"ד בפרסבורג לשאלת הבחור משה נתן יונגרייז אז בעיירה וואמאש-מיקאלא³², "אם מותר לבר ישראל לעשות ארונות למתי עכו"ם מפני שחוקקים על כיסוי הארון צורת שתי וערב ולעשות בהם אח"כ מסחר. אם שייך בזה משתכר באיסורי הנאה". גם הוא מביא את תשובת נהרי אפרסמון להקל. ר"ל פרידמאן מתנה את היתרו בכך שהארונות "נעשו ונגמרו ע"י פועל נכרי ואז שרי לבר ישראל לעשות בהם מסחר ולמכור אותן"³³.

ר' מרדכי ליב ווינקלר היה מן המחמירים. בתשובתו לר' ישראל גרינפלד מסערענטש, לא בארונות מתים, אלא "ע"ד אשר אחד דעתו לסחור באבנים אשר עליהם שתי וערב ודרכם להעמיד על קברן כידוע. וגם האומן ישראל חוקק עליהם שתי וערב בשקוע מה דינו אם מותר או לא". השואל הביא זה לעומת זה את תשובת מהר"ם שיק "שהחמיר מכמה טעמים, ובתשו' נהרי אפרסמון מהדר אהתירא". בסיכום "לא מצאתי שום היתר בנידון זה וכל שכן שרבו האוסרים"³⁴.

ר' יהודה אלטמאן אב"ד מעזא-טשאטה מצא את עצמו בדילמה משפחתית. חותנו בשו"ת נטע שורק החמיר בדבר ואילו אחי חותנו בשו"ת נהרי אפרסמון נטה, כפי שכבר ראינו, להתיר. בתשובתו לר' יהודה ליב גליקמאן בעיר זענטא (היום יוגוסלאביה) "האם מותר לבר ישראל להיות חוקק על אבני מצבות של שתי וערב הבאים מוכנים מהפאבריק" — מבטאות היטב עמדות שני הצדדים. גם הוא מביא את דעת מהר"ם שיק "דחקיקה אסור... אפילו על ידי נכרי". לעומת פסיקה זו עומדת המציאות, שהרי "מעשים בכל יום ובפרט בעירות גדולות ביהודים שיש להם עסק מכירות וחקיקות מצבות שעושים כזאת על ידי משרתים ופועלים" שאינם יהודים. אמנם מן המציאות אין ראיה "דאולי לא שאלו בדבר כלל ועושין כן מעצמן ושוגגים הם בדבר. או אולי שאלו והקילו להם כי המקל יש לו על מי לסמוך דהא גם בנהרי אפרסמון מתיר ע"י נכרי". המשיב משאיר

זצ"ל. אך מצאתי בשו"ת נהרי אפרסמון חיו"ד תשובה פ"ד שפשוט בעיניו שהשתי וערב שעושין על ארונות של מתים עכו"ם לאו בכלל עבודה זרה הוא ומביא שם כן בשם תשו' מהרי"א [אסאד] יו"ד תשו' קעז... ועל כל פנים נראה מדברי הגאונים הנ"ל בפשיטות דלא סבירא להו סברת מורי הגאון זצ"ל". כיון שהדעות חלוקות והוא עצמו נטה לדעתם של החולקים על רבו, בא מהרש"ג לידי מסקנה שפסיקת רבו מהר"ם שיק היתה שלא לגוף השאלה אלא לעניין נשוא השאלה. "ולבי אומר לי שגם מורי הגאון זצ"ל לא החמיר אלא בנידון שאלתו שנשאל שם שסופר סת"ם אחד שהי' כתב לישראל סת"מ... ומובן לכל בר דעת כמה מכוער הדבר כמה שכתב שם בראש דבריו דלמשמע אזנו דאבה נפשו איך יהי' ספריא כפחזיא לערב טמא וטהור יחד. ועל כן רצה לאסור לו, חתר למצוא סברות לאסור לו... ולא גילה להשואל שיש לפקפק על הסברות. וידעתי שכן הי' תמיד דרך הגדולים והצדיקים בענינים כאלו שהבינו שצריך לאסור להשואל, גילה צדדי האיסור ולא גילה צדדי ההיתר... וראי' שהרי בתשובה שאח"כ (סי' קנג) הקל בענינים כאלו ורק כתב שמכוער הדבר... נראה דרך רצונו היה לאסור להסופר הזה חקיקה זו ולכן חתר למצוא לו איסורים אף שידע שיש לפקפק עליהם. ולדעתי נמצא כזה הרבה במחברים. וכל זמן שההלכה רופפה בידינו פוק חזי מאי עמא דבר. ושמעתי מאחי הרב ר' שלמה נ"י שגם בסעמיהאלי נמצאים אנשים כשרים סוחרים בזה ולא מיחה בהם אאמ"ו הגאון [ר' יהודה גרינפעלד] נ"י. מסתמא ידע ושתק. ובעירנו [מונקאטש] ג"כ כמה בעלי מלאכות (בלעכנער [פחחים]) עושים שתי וערב לעכו"ם. הגם כי שמעתי מפקקים וקוראים תגר על כל זה לא נתפשטה ההוראה לאסור". לאור כל זה הוא מייעץ לגיסו בדבר השאלה הקונקרטי: "ולכן לדעתי יש לומר להם שמכוער הדבר וראוי לכל בעל נפש להחמיר כמה שכתב מורי הגאון בתשובה קנג. ואם לא ישיגחו על זה אין למע"כ גיסי נ"י לאסור להם ויניח להם אל רצונם. ויראה להשמט מהם שלא לומר להם לא איסור ולא היתר"³¹.

31 שו"ת מהרש"ג או"ח סי' קצא, א דסליחות תרע"ד.

32 סמוך לכך נבחר הבחור משה נתן יונגרייז לאב"ד בקהילה שליד קאשוי והמשיב מברכו על כך.

33 שו"ת הריב"ד יו"ד סי' נט, עש"ק וישב תרע"ח.

34 שו"ת לבושי מרדכי מהר"ק יו"ד סי' פה.

לך מייקר שם אלילים גדול מזה להראות ולהתדמות להם ביום שמחתם". לפיכך מי שהורה את ההוראה "להתיר במקום דליכא פיקוה נפש כלל וגם משום איבה ליכא אין הוראתו בקדושה וצריכים כפרה וסליחה. דאפילו משום איבה אין להתיר דבר שהוא משום אביזרייהו דעבודה זרה ואפשר אפילו יהרג ואל יעבור". הרב חושש גם מן ההשפעה שבטכס הנוצרי על הבאים לכנסיה: "ומי יודע כמה אנשים הרהרו בעבודת אלילים לעת כזאת אשר ראו תפארתם והודם. אוי לדור שכך עלתה בימיו להתיר איסור חמור כזה ובוודאי צריכים כפרה גדולה. וכל מי שיש לו קצת יראת שמים צריך לקנוס עצמו ולא יוסיף עוד ככה ואז נסלח להם כי לכל העם בשגגה"²⁸.

מעין אותו עניין התשובה הבאה, הדנה במאורע שכבר נתקלנו בו עשרות שנים קודם לכן, "שהכומרים שם מקפידים שביום אידם כשמסבבים בצלמים שידליקו נרות בחלונות", מאורע שדנים בו כבר בשנת תרכ"ו (1866) בעל כתב סופר ור' יהודה אסאד, כנאמר בפרק ו (הערות 30 — 31) — העסיקה גם בשנת תרס"ט (1909) את ר' אליעזר דייטש לפי שאלת ר' יהודה גולדשטיין (נכד ר' יהודה אסאד) אב"ד קיש סעבען (סאבינוב) שבסלובאקיה. "יום איד" זה חל בדרך כלל בתוך שבוע של חג הפסח. במקרה שלפנינו "יהי" יום אידם באחרון של פסח. אם מותר להדליק ע"י משרת נכרי". מובן מאילו שהשואל ראה את התשובות הנזכרות בנדון, אך הוא "רוצה לידע דעתי בזה". דעתו של ר"א דייטש היתה במקרה זה לקולא. "והיטב אשר דבר בזה בשו"ת הגאון ר' יודא אסאד... דבזמן הזה שאינם בקיאים בטיב עבודה זרה מותר אפילו לשמח עמהם רק ליכנס לביתם אסור... ואם כן הכי נמי כיון שאינם מכוונים להעביר על הדת רק לכבודם בעלמא ליכא משום איסור עבודה זרה ולכל היותר יהי איסור דרבנן וכל שיש משום איבה יש להתיר באיסור דרבנן". ובסיום תשובתו: "ויש לנו סמך בזה מדברי קדשו של הגאון ר"י אסאד ז"ל ולאשר מע"כ נ"י הוא נכדו חוטר מגוע קדשו ז"ע וודאי צריך לעשות כפי הנראה מדבריו"²⁹.

יהודים שעסקו במסחר נודמן להם לסחור גם באביזרים שנשתמשו בהם לצורך פולחן הנוצרים, כפי שכבר נתבאר בפרק ו. אין צורך להוסיף שגם בתקופה הנדונה בפרק זה עלו שאלות בתחום זה. תשובה בעניין זה השיב ר' משה גרינוואלד לשאלת ר' שמחה בונם עהרנפעלד אב"ד מאטרסדורף, "על מה שנשאל מעכ"ת מע"מ וויען מיהודי שעובד בפאבריק ונעשים שם גם צלמים קטנים אי שרי להשכיר יום בפאבריק לעשות הצלמים שנעשים לנוי להטילם בצואר וביקש ממני לחוות לו דעתי בזה". בפתח התשובה מנסה המשיב לצדד ש"אותן שתולין בצואר לזכרון לא מקרי צלם ומותר. אם כן הי' נראה לכאורה דאין כאן איסור". אך בהמשך התשובה נאמר: "אחרי העיון נראה... דבכל צורה הנעבדת אפילו נעשית לנוי מכל מקום אסורה... דדוקא בידוע שלא נעבדו מותר. אם כן בפאבריק הנ"ל שנעשים צלמים כאלו למאות ולאלפים פשיטא דלא ימלט דכמה וכמה מהם נעבדים אחר כך ואם כן העושה אותם הוי כאילו ברור שעושה צורה על מנת לעבדה". ולכן המסקנה הסופית: "ברור דמלבד איסורא דלפני עור מחייב נמי מדי"ש [?] אלאו דלא תעשה כן"³⁰.

יהודים בעלי מלאכה התקינו ארונות מתים וחרטו אותיות וסמלים נוצריים על מצבות. מה דינם של התקנת ארונות למתים גויים והסחר בהם? ר' ישעיה פולאק אב"ד וואדקערט (היום יוגוסלאביה) שואל את גיסו ר' שמעון גרינפלד, אז עדיין דיין במונקאטש, "אם יש היתר לישראל להשתתף עם עכו"ם במסחר ארונות של מתים עכו"ם ויש עליהם צורת שתי וערב. ומע"כ גיסי נ"י פתח בתחלה לאסור לאשר שהאליל הנעשה לעכו"ם אסור בהנאה אפילו אם לא נעבד עדיין. והכא בנידון דידן נעשה לצורך עכו"ם. ולבסוף רוצה להתיר יען כי נעשה רק למכור לא מקרי פסילי אלהיהם והוי כאילו נעשה לא לשם גוי ולא לשם ישראל". בתשובתו מנתח מהרש"ג את תשובת רבו מהר"ם שיק בנושא זה: "אלא שראיתי למורי הגאון זצ"ל שם בתשו' (מהר"ם שיק יו"ד סי' קנב) שהחמיר מאד בדבר... ובאמת הדברים קשים קצת לפענ"ד... אך מי אנכי לחלוק על מורי הגאון

30 שו"ת ערוגת הבשם יו"ד סי' קכט.

ובאמת הורה להקל בעניין כזה ר' ליב פרידמאן הראב"ד בפרסבורג לשאלת הבחור משה נתן יונגרייז אז בעיירה וואמאש-מיקאלא³², "אם מותר לבר ישראל לעשות ארונות למתי עכו"ם מפני שחוקקים על כיסוי הארון צורת שתי וערב ולעשות בהם אח"כ מסחר. אם שייך בזה משתכר באיסורי הנאה". גם הוא מביא את תשובת נהרי אפרסמון להקל. ר"ל פרידמאן מתנה את היתרו בכך שהארונות "נעשו ונגמרו ע"י פועל נכרי ואז שרי לבר ישראל לעשות בהם מסחר ולמכור אותן"³³.

ר' מרדכי ליב ווינקלר היה מן המחמירים. בתשובתו לר' ישראל גרינפלד מסערענטש, לא בארונות מתים, אלא "ע"ד אשר אחד דעתו לסחור באבנים אשר עליהם שתי וערב ודרכם להעמיד על קברן כידוע. וגם האומן ישראל חוקק עליהם שתי וערב בשקוע מה דינו אם מותר או לא". השואל הביא זה לעומת זה את תשובת מהר"ם שיק "שהחמיר מכמה טעמים, ובתשו' נהרי אפרסמון מהדר אהתירא". בסיכום "לא מצאתי שום היתר בנידון זה וכל שכן שרבו האוסרים"³⁴.

ר' יהודה אלטמאן אב"ד מעזא-טשאטה מצא את עצמו בדילמה משפחתית. חותנו בשו"ת נטע שורק החמיר בדבר ואילו אחי חותנו בשו"ת נהרי אפרסמון נטה, כפי שכבר ראינו, להתיר. בתשובתו לר' יהודה ליב גליקמאן בעיר זענטא (היום יוגוסלאביה) "האם מותר לבר ישראל להיות חוקק על אבני מצבות של שתי וערב הבאים מוכנים מהפאבריק" — מבטאות היטב עמדות שני הצדדים. גם הוא מביא את דעת מהר"ם שיק "דחקיקה אסור... אפילו על ידי נכרי". לעומת פסיקה זו עומדת המציאות, שהרי "מעשים בכל יום ובפרט בעירות גדולות ביהודים שיש להם עסק מכירות וחקיקות מצבות שעושים כזאת על ידי משרתים ופועלים" שאינם יהודים. אמנם מן המציאות אין ראיה "דאולי לא שאלו בדבר כלל ועושין כן מעצמן ושוגגים הם בדבר. או אולי שאלו והקילו להם כי המקל יש לו על מי לסמוך דהא גם בנהרי אפרסמון מתיר ע"י נכרי". המשיב משאיר

זצ"ל. אך מצאתי בשו"ת נהרי אפרסמון חיו"ד תשובה פ"ד שפשוט בעיניו שהשתי וערב שעושין על ארונות של מתים עכו"ם לאו בכלל עבודה זרה הוא ומביא שם כן בשם תשו' מהרי"א [אסאד] יו"ד תשו' קעז... ועל כל פנים נראה מדברי הגאונים הנ"ל בפשיטות דלא סבירא להו סברת מורי הגאון זצ"ל". כיון שהדעות חלוקות והוא עצמו נטה לדעתם של החולקים על רבו, בא מהרש"ג לידי מסקנה שפסיקת רבו מהר"ם שיק היתה שלא לגוף השאלה אלא לעניין נשוא השאלה. "ולבי אומר לי שגם מורי הגאון זצ"ל לא החמיר אלא בנידון שאלתו שנשאל שם שסופר סת"ם אחד שהי' כתב לישראל סת"מ... ומובן לכל בר דעת כמה מכווער הדבר כמה שכתב שם בראש דבריו דלמשמע אזנו דאבה נפשו איך יהי' ספריא כפחזיא לערב טמא וטהור יחד. ועל כן רצה לאסור לו, חתר למצוא סברות לאסור לו... ולא גילה להשואל שיש לפקפק על הסברות. וידעתי שכן הי' תמיד דרך הגדולים והצדיקים בענינים כאלו שהבינו שצריך לאסור להשואל, גילה צדדי האיסור ולא גילה צדדי ההיתר... וראי' שהרי בתשובה שאח"כ (סי' קנג) הקל בענינים כאלו ורק כתב שמכווער הדבר... נראה דרך רצונו היה לאסור להסופר הזה חקיקה זו ולכן חתר למצוא לו איסורים אף שידע שיש לפקפק עליהם. ולדעתי נמצא כזה הרבה במחברים. וכל זמן שההלכה רופפה בידינו פוק חזי מאי עמא דבר. ושמעתי מאחי הרב ר' שלמה נ"י שגם בסעמיהאלי נמצאים אנשים כשרים סוחרים בזה ולא מיחה בהם אאמ"י הגאון [ר' יהודה גרינפעלד] נ"י. מסתמא ידע ושתק. ובעירנו [מונקאטש] ג"כ כמה בעלי מלאכות (בלעכנער [פחחים]) עושים שתי וערב לעכו"ם. הגם כי שמעתי מפקקים וקוראים תגר על כל זה לא נתפשטה ההוראה לאסור". לאור כל זה הוא מייעץ לגיסו בדבר השאלה הקונקרטית: "ולכן לדעתי יש לומר להם שמכווער הדבר וראוי לכל בעל נפש להחמיר כמה שכתב מורי הגאון בתשובה קנג. ואם לא ישיגחו על זה אין למע"כ גיסי נ"י לאסור להם ויניח להם אל רצונם. ויראה להשמט מהם שלא לומר להם לא איסור ולא היתר"³¹.

31 שו"ת מהרש"ג או"ח סי' קצא, א דסליחות תרע"ד.

32 סמוך לכך נבחר הבחור משה נתן יונגרייז לאב"ד בקהילה שליד קאשו והמשיב מברכו על כך.

33 שו"ת הריב"ד יו"ד סי' נט, עש"ק וישב תרע"ח.

34 שו"ת לבושי מרדכי מהרו"ק יו"ד סי' פה.

28 שו"ת פרי השדה חלק ב סי' ד, כב אלול תרס"ב.

29 שם חלק ג סי' י, יח אדר תרס"ט.

לך מייקר שם אלילים גדול מזה להראות ולהתדמות להם ביום שמחתם". לפיכך מי שהורה את ההוראה "להתיר במקום דליכא פיקוח נפש כלל וגם משום איבה ליכא אין הוראתו בקדושה וצריכים כפרה וסליחה. דאפילו משום איבה אין להתיר דבר שהוא משום אביוזייהו דעבודה זרה ואפשר אפילו יהרג ואל יעבור". הרב חושש גם מן ההשפעה שבטכס הנוצרי על הבאים לכנסיה: "ומי יודע כמה אנשים הרהרו בעבודת אלילים לעת כזאת אשר ראו תפארתם והודם. אוי לדור שכך עלתה בימיו להתיר איסור חמור כזה ובוודאי צריכים כפרה גדולה. וכל מי שיש לו קצת יראת שמים צריך לקנוס עצמו ולא יוסיף עוד ככה ואז נסלח להם כי לכל העם בשגגה"²⁸.

מעין אותו עניין התשובה הבאה, הדנה במאורע שכבר נתקלנו בו עשרות שנים קודם לכן, "שהכומרים שם מקפידים שביום אידם כשמסבבים בצלמים שידליקו נרות בחלונות", מאורע שדנים בו כבר בשנת תרכ"ו (1866) בעל כתב סופר ור' יהודה אסאד, כנאמר בפרק ו (הערות 30 — 31) — העסיקה גם בשנת תרס"ט (1909) את ר' אליעזר דייטש לפי שאלת ר' יהודה גולדשטיין (נכד ר' יהודה אסאד) אב"ד קיש סעבען (סאבינוב) שבסלובאקיה. "יום איד" זה חל בדרך כלל בתוך שבוע של חג הפסח. במקרה שלפנינו "יהי" יום אידם באחרון של פסח. אם מותר להדליק ע"י משרת נכרי". מובן מאליו שהשואל ראה את התשובות הנזכרות בנדון, אך הוא "רוצה לידע דעתי בזה". דעתו של ר"א דייטש היתה במקרה זה לקולא. "והיטב אשר דבר בזה בשו"ת הגאון ר' יודא אסאד... דבזמן הזה שאינם בקיאים בטיב עבודה זרה מותר אפילו לשמח עמהם רק ליכנס לביתם אסור... ואם כן הכי נמי כיון שאינם מכוונים להעביר על הדת רק לכבודם בעלמא ליכא משום איסור עבודה זרה ולכל היותר יהי איסור דרבנן וכל שיש משום איבה יש להתיר באיסור דרבנן". ובסיום תשובתו: "ויש לנו סמך בזה מדברי קדשו של הגאון ר"י אסאד ז"ל ולאשר מע"כ נ"י הוא נכדו חוטר מגוע קדשו זי"ע וודאי צריך לעשות כפי הנראה מדבריו"²⁹.

יהודים שעסקו במסחר נזדמן להם לסחור גם באביזרים שנשתמשו בהם לצורך פולחן הנוצרים, כפי שכבר נתבאר בפרק ו. אין צורך להוסיף שגם בתקופה הנדונה בפרק זה עלו שאלות בתחום זה. תשובה בעניין זה השיב ר' משה גרינוואלד לשאלת ר' שמחה בונם עהרנפעלד אב"ד מאטרסדורף, "על מה שנשאל מעכ"ת מע"מ וויען מיהודי שעובד בפאבריק ונעשים שם גם צלמים קטנים אי שרי להשכיר יום בפאבריק לעשות הצלמים שנעשים לנוי להטילם בצואר וביקש ממני לחוות לו דעתי בזה". בפתח התשובה מנסה המשיב לצדד ש"אותן שתולין בצואר לזכרון לא מקרי צלם ומותר. אם כן הי' נראה לכאורה דאין כאן איסור". אך בהמשך התשובה נאמר: "אחרי העיון נראה... דבכל צורה הנעבדת אפילו נעשית לנוי מכל מקום אסורה... דדוקא בידוע שלא נעבדו מותר. אם כן בפאבריק הנ"ל שנעשים צלמים כאלו למאות ולאלפים פשיטא דלא ימלט דכמה וכמה מהם נעבדים אחר כך ואם כן העושה אותם הוי כאילו ברור שעושה צורה על מנת לעבדה". ולכן המסקנה הסופית: "ברור דמלבד איסורא דלפני עור מחייב נמי מדי"ש [?] אלאו דלא תעשה כן"³⁰.

יהודים בעלי מלאכה התקינו ארונות מתים וחרטו אותיות וסמלים נוצריים על מצבות. מה דינם של התקנת ארונות למתים גויים והסחר בהם? ר' ישעיה פולאק אב"ד וואדקערט (היום יוגוסלאביה) שואל את גיסו ר' שמעון גרינפלד, אז עדיין דיין במונקאטש, "אם יש היתר לישראל להשתתף עם עכו"ם במסחר ארונות של מתי עכו"ם ויש עליהם צורת שתי וערב. ומע"כ גיסי נ"י פתח בתחלה לאסור לאשר שהאליל הנעשה לעכו"ם אסור בהנאה אפילו אם לא נעבד עדיין. והכא בנידון דידן נעשה לצורך עכו"ם. ולבסוף רוצה להתיר יען כי נעשה רק למכור לא מקרי פסילי אלהיהם והוי כאילו נעשה לא לשם גוי ולא לשם ישראל". בתשובתו מנתח מהרש"ג את תשובת רבו מהר"ם שיק בנושא זה: "אלא שראיתי למורי הגאון זצ"ל שם בתשו' (מהר"ם שיק יו"ד סי' קנב) שהחמיר מאד בדבר... ובאמת הדברים קשים קצת לפענ"ד... אך מי אנכי לחלוק על מורי הגאון

ובאמת הורה להקל בעניין כזה ר' ליב פרידמאן הראב"ד בפרסבורג לשאלת הבחור משה נתן יונגרייז אז בעיירה וואמאש-מיקאלא³², "אם מותר לבר ישראל לעשות ארונות למתי עכו"ם מפני שחוקקים על כיסוי הארון צורת שתי וערב ולעשות בהם אח"כ מסחר. אם שייך בזה משתכר באיסורי הנאה". גם הוא מביא את תשובת נהרי אפרסמון להקל. ר"ל פרידמאן מתנה את היתרו בכך שהארונות "נעשו ונגמרו ע"י פועל נכרי ואז שרי לבר ישראל לעשות בהם מסחר ולמכור אותן"³³.

ר' מרדכי ליב ווינקלר היה מן המחמירים. בתשובתו לר' ישראל גרינפלד מסערענטש, לא בארונות מתים, אלא "ע"ד אשר אחד דעתו לסחור באבנים אשר עליהם שתי וערב ודרכם להעמיד על קברן כידוע. וגם האומן ישראל חוקק עליהם שתי וערב בשקוע מה דינו אם מותר או לא". השואל הביא זה לעומת זה את תשובת מהר"ם שיק "שהחמיר מכמה טעמים, ובתשו' נהרי אפרסמון מהדר אהתירא". בסיכום "לא מצאתי שום היתר בנידון זה וכל שכן שרבו האוסרים"³⁴.

ר' יהודה אלטמאן אב"ד מעזא-טשאטה מצא את עצמו בדילמה משפחתית. חותנו בשו"ת נטע שורק החמיר בדבר ואילו אחי חותנו בשו"ת נהרי אפרסמון נטה, כפי שכבר ראינו, להתיר. בתשובתו לר' יהודה ליב גליקמאן בעיר זענטא (היום יוגוסלאביה) "האם מותר לבר ישראל להיות חוקק על אבני מצבות של שתי וערב הבאים מוכנים מהפאבריק" — מבטאות היטב עמדות שני הצדדים. גם הוא מביא את דעת מהר"ם שיק "דחקיקה אסור... אפילו על ידי נכרי". לעומת פסיקה זו עומדת המציאות, שהרי "מעשים בכל יום ובפרט בעירות גדולות ביהודים שיש להם עסק מכירות וחקיקות מצבות שעושים כזאת על ידי משרתים ופועלים" שאינם יהודים. אמנם מן המציאות אין ראיה "דאולי לא שאלו בדבר כלל ועושין כן מעצמן ושוגגים הם בדבר. או אולי שאלו והקילו להם כי המקל יש לו על מי לסמוך דהא גם בנהרי אפרסמון מתיר ע"י נכרי". המשיב משאיר

זצ"ל. אך מצאתי בשו"ת נהרי אפרסמון חיו"ד תשובה פ"ד שפשוט בעיניו שהשתי וערב שעושין על ארונות של מתים עכו"ם לאו בכלל עבודה זרה הוא ומביא שם כן בשם תשו' מהרי"א [אסאד] יו"ד תשו' קעז... ועל כל פנים נראה מדברי הגאונים הנ"ל בפשיטות דלא סבירא להו סברת מורי הגאון זצ"ל". כיון שהדעות חלוקות והוא עצמו נטה לדעתם של החולקים על רבו, בא מהרש"ג לידי מסקנה שפסיקת רבו מהר"ם שיק היתה שלא לגוף השאלה אלא לעניין נשוא השאלה. "ולבי אומר לי שגם מורי הגאון זצ"ל לא החמיר אלא בנידון שאלתו שנשאל שם שסופר סת"ם אחד שהי' כתב לישראל סת"מ... ומובן לכל בר דעת כמה מכוער הדבר כמה שכתב שם בראש דבריו דלמשמע אזנו דאבה נפשו איך יהי' ספריא כפחזיא לערב טמא וטהור יחד. ועל כן רצה לאסור לו, חתר למצוא סברות לאסור לו... ולא גילה להשואל שיש לפקפק על הסברות. וידעתי שכן הי' תמיד דרך הגדולים והצדיקים בענינים כאלו שהבינו שצריך לאסור להשואל, גילה צדדי האיסור ולא גילה צדדי ההיתר... וראי' שהרי בתשובה שאח"כ (סי' קנג) הקל בענינים כאלו ורק כתב שמכוער הדבר... נראה דרך רצונו היה לאסור להסופר הזה חקיקה זו ולכן חתר למצוא לו איסורים אף שידע שיש לפקפק עליהם. ולדעתי נמצא כזה הרבה במחברים. וכל זמן שההלכה רופפה בידינו פוק חזי מאי עמא דבר. ושמעתי מאחי הרב ר' שלמה נ"י שגם בסעמיהאלי נמצאים אנשים כשרים סוחרים בזה ולא מיחה בהם אאמ"י הגאון [ר' יהודה גרינפעלד] נ"י. מסתמא ידע ושתק. ובעירנו [מונקאטש] ג"כ כמה בעלי מלאכות (בלעכנער [פחחים]) עושים שתי וערב לעכו"ם. הגם כי שמעתי מפקקים וקוראים תגר על כל זה לא נתפשטה ההוראה לאסור". לאור כל זה הוא מייעץ לגיסו בדבר השאלה הקונקרטי: "ולכן לדעתי יש לומר להם שמכוער הדבר וראוי לכל בעל נפש להחמיר כמה שכתב מורי הגאון בתשובה קנג. ואם לא ישיגחו על זה אין למע"כ גיסי נ"י לאסור להם ויניח להם אל רצונם. ויראה להשמט מהם שלא לומר להם לא איסור ולא היתר"³¹.

31 שו"ת מהרש"ג או"ח סי' קצא, א דסליחות תרע"ד.

32 סמוך לכך נבחר הבחור משה נתן יונגרייז לאב"ד בקהילה שליד קאשווי והמשיב מברכו על כך.

33 שו"ת הריב"ד יו"ד סי' נט, עש"ק וישב תרע"ח.

34 שו"ת לבושי מרדכי מהר"ק יו"ד סי' פה.

30 שו"ת ערוגת הבשם יו"ד סי' קכט.

28 שו"ת פרי השדה חלק ב סי' ד, כב אלול תרס"ב.

29 שם חלק ג סי' י, יח אדר תרס"ט.

זצ"ל. אך מצאתי בשו"ת נהרי אפרסמון חיו"ד תשובה פ"ד שפשוט בעיניו שהשתי וערב שעושין על ארונות של מתים עכו"ם לאו בכלל עבודה זרה הוא ומביא שם כן בשם תשו' מהרי"א [אסאד] יו"ד תשו' קעז... ועל כל פנים נראה מדברי הגאונים הנ"ל בפשיטות דלא סבירא להו סברת מורי הגאון זצ"ל". כיון שהדעות חלוקות והוא עצמו נטה לדעתם של החולקים על רבו, בא מהרש"ג לידי מסקנה שפסיקת רבו מהר"ם שיק היתה שלא לגוף השאלה אלא לעניין נשוא השאלה. "ולבי אומר לי שגם מורי הגאון זצ"ל לא החמיר אלא בנידון שאלתו שנשאל שם שסופר סת"ם אחד שהי' כותב לישראל סת"ם... ומובן לכל בר דעת כמה מכוער הדבר כמה שכתב שם בראש דבריו דלמשמע אזנו דאבה נפשו איך יהי' ספריא כפחזיא לערב טמא וטהור יחד. ועל כן רצה לאסור לו, חתר למצוא סברות לאסור לו... ולא גילה להשואל שיש לפקפק על הסברות. וידעתי שכן הי' תמיד דרך הגדולים והצדיקים בענינים כאלו שהבינו שצריך לאסור להשואל, גילה צדדי האיסור ולא גילה צדדי ההיתר... וראי' שהרי בתשובה שאח"כ (סי' קנג) הקל בענינים כאלו ורק כתב שמכוער הדבר... נראה דרך רצונו היה לאסור להסופר הזה חקיקה זו ולכן חתר למצוא לו איסורים אף שידע שיש לפקפק עליהם. ולדעתי נמצא כזה הרבה במחברים. וכל זמן שההלכה רופפה בדינו פוק חזי מאי עמא דבר. ושמעתי מאחי הרב ר' שלמה נ"י שגם בסעמיהאלי נמצאים אנשים כשרים סוחרים בזה ולא מיחה בהם אאמ"ו הגאון [ר' יהודה גרינפעלד] נ"י. מסתמא ידע ושתק. ובעירנו [מונקאטש] ג"כ כמה בעלי מלאכות (בלעכנער [פחחים]) עושים שתי וערב לעכו"ם. הגם כי שמעתי מפקקים וקוראים תגר על כל זה לא נתפשטה ההוראה לאסור". לאור כל זה הוא מייעץ לגיסו בדבר השאלה הקונקרטית: "ולכן לדעתי יש לומר להם שמכוער הדבר וראוי לכל בעל נפש להחמיר כמה שכתב מורי הגאון בתשובה קנג. ואם לא ישגיחו על זה אין למע"כ גיסי נ"י לאסור להם ויניח להם אל רצונם. ויראה להשמט מהם שלא לומר להם לא איסור ולא היתר"³¹.

ובאמת הורה להקל בעניין כזה ר' ליב פרידמאן הראב"ד בפרסבורג לשאלת הבחור משה נתן יונגרייז אז בעיירה וואמאש-מיקאלא³², "אם מותר לבר ישראל לעשות ארונות למתי עכו"ם מפני שחוקקים על כיסוי הארון צורת שתי וערב ולעשות בהם אח"כ מסחר. אם שייך בזה משתכר באיסורי הנאה". גם הוא מביא את תשובת נהרי אפרסמון להקל. ר"ל פרידמאן מתנה את היתרו בכך שהארונות "נעשו ונגמרו ע"י פועל נכרי ואז שרי לבר ישראל לעשות בהם מסחר ולמכור אותן"³³.

ר' מרדכי ליב ווינקלר היה מן המחמירים. בתשובתו לר' ישראל גרינפלד מסערענטש, לא בארונות מתים, אלא "ע"ד אשר אחד דעתו לסחור באבנים אשר עליהם שתי וערב ודרכם להעמיד על קברן כידוע. וגם האומן ישראל חוקק עליהם שתי וערב בשקוע מה דינו אם מותר או לא". השואל הביא זה לעומת זה את תשובת מהר"ם שיק "שהחמיר מכמה טעמים, ובתשו' נהרי אפרסמון מהדר אהתירא". בסיכום "לא מצאתי שום היתר בנידון זה וכל שכן שרבו האוסרים"³⁴.

ר' יהודה אלטמאן אב"ד מעזא-טשאטה מצא את עצמו בדילמה משפחתית. חותנו בשו"ת נטע שורק החמיר בדבר ואילו אחי חותנו בשו"ת נהרי אפרסמון נטה, כפי שכבר ראינו, להתיר. בתשובתו לר' יהודה ליב גליקמאן בעיר זענטא (היום יוגוסלאביה) "האם מותר לבר ישראל להיות חוקק על אבני מצבות של שתי וערב הבאים מוכנים מהפאבריק" — מבוטאות היטב עמדות שני הצדדים. גם הוא מביא את דעת מהר"ם שיק "דחקיקה אסור... אפילו על ידי נכרי". לעומת פסיקה זו עומדת המציאות, שהרי "מעשים בכל יום ובפרט בעירות גדולות ביהודים שיש להם עסק מכירות וחקיקות מצבות שעושים כזאת על ידי משרתים ופועלים" שאינם יהודים. אמנם מן המציאות אין ראיה "דאולי לא שאלו בדבר כלל ועושין כן מעצמן ושוגגים הם בדבר. או אולי שאלו והקילו להם כי המקל יש לו על מי לסמוך דהא גם בנהרי אפרסמון מתיר ע"י נכרי". המשיב משאיר

31 שו"ת מהרש"ג או"ח סי' קצא, א דסליחות תרע"ד.

32 סמוך לכך נבחר הבחור משה נתן יונגרייז לאב"ד בקהילה שליד קאשוי והמשיב מברכו על כך.

33 שו"ת הריב"ד יו"ד סי' נט, עש"ק וישב תרע"ח.

34 שו"ת לבושי מרדכי מהדו"ק יו"ד סי' פה.

איפוא את תשובתו ללא הכרעה. "אבל אנכי איני אומר היתר זולת בהסכמת גאוני זמנינו שיחיו. וימחול לשאול בדבר לשאר גאוני זמנינו שיחיו ועל פיהם יקום דבר"³⁵.

ר' חיים אלעזר שפירא אוסר גם לסחור במודעות אבל של הגויים שעליהן צורת סמלים נוצריים. "נשאלתי ממופלג אחד אם יש איזה היתר למכור הטאבלין [טבלאות] שתולין הנכרים על הכותלים בבתייהם שהם צורת בנ"א [בני אדם?] האלילים עבודה זרה שלהם והשבתי לאיסור". כבר לפני כתיבת תשובה זו הזהיר רח"א שפירא "על ככה בראותי כי איזה בעלי חנויות הקילו בזה ואמרתי להפרישן מזה"³⁶.

לשאלת ר' שבתי איש ליפשיץ דיין בארשיווא "באומן ישראל לכסוי גגים ע"י בלעך [פח] וכן קבל עליו לעשות מלאכה זו על הקלויסטער [כנסייה] ולא ידע שיש נדנוד איסור בדבר ונתן קאווציאן [ערבות] ב' אלפים כתר. ועתה כי שמע דאסור לעשות כן לבתי תפלה שלהם שואל ומבקש ע"ד כי אם לא יקיים קבלנותו יאבד מעות הנ"ל כדרכם" — משיב ר' מרדכי ליב ווינקלר לקולא. שכן ציפוי הגג אינו אלא "תשמיש דתשמיש דלא שייך ב' תקרובת... נראה דגם התוס' יודו דמותר... זה הנלע"ד". ושאלה נוספת, האם מותר "ליתן להם דרך בשדה לבית תפלה שלהם". במקרה זה אין זה בית תפלה של נוצרים אלא של כת שומרי שבת ו"כפי ששמעתי הסאמבאדניקעס אינם מאמינים בשום עבודה זרה ואינם דומים לכת קפיצינער שהביא מהרמשי"ק, דאם כי שאין להם שום צורה מכל מקום עבודתן עבודה זרה, כלומר, שמאמינים בנוצרי ימ"ש אבל הסאמבאדניקעס כאשר שמעתי במדינת זיעבענבורגן שהי' לפני זמן רב ישראלים ויהו' [והיו] מן האנוסים"³⁷.

נסיים את עניין הרחקת יהודים מפולחנם של נוצרים בתשובתו של ר' חיים צבי טייטלבוים אב"ד סיגט, שכתב בהיותו צעיר מאד לימים, בן כד לכל היותר. ר' שאול בראך, אף הוא צעיר לימים ואב"ד

מאגנזורף, פנה אל רבה של סיגט האדמו"ר ר' חנניא יו"ט ליפא טייטלבוים, "באיש אחד שפרנסתו היא שצריך להיות בבית נכרי כל היום והוא פנוי שם לעסוק בתורה. אמנם בחדר זה יש צורות וצלמים ושאל שאל האיש אם יוכל להביא שם ספרים וללמוד כדי שלא יתבטל כל היום מלמוד תורה". הנשאל לא היה פנוי כנראה להשיב ("יקרת מכתבו הגיע ליד כ"ק אאמו"ר שליטא") ולכן השיב בנו בכורו, לימים ממלא מקומו. והתשובה להיתר³⁸.

גרים וגיוור. נתקלנו גם בתקופה הנדונה בגיוור ובנסיונות גיוור. כגון תשובתו של ר' אליעזר דייטש לר' משה צבי פרידמאן רב בנייפסט, "באחד שהי' לו שפחה נכרית בביתו והיתה משכלת בכל שימוש צרכי הבית וגם במסחרו. והבנים היו כרוכים אחריה תמיד והיא היתה כאם לבנים. והנה עתה מתה עליו אשתו ר"ל ורואה שיהיה לו תועלת גדול אם תתגייר שיוכל לישא אותה כי יהי' תועלת לילדים הקטנים. ונפשו בשאלתו אם להתיר לו לישא אותה". ר"א דייטש מפרק את עניין גיוור של המשרתת הנוצרית לגורמיו השונים. אילו נחשד האיש על שפחה זו, שחי אתה בגיוותה, הרי כבר נגזר דינו במסכת יבמות כד ע"ב, שאסור לגיירה ולשאתה "משום דאתי לאחזוקי לקלא קמא". אולם במקרה זה "שמעולם לא היה עליו שום חשד עם הערלית הזאת לא שייך אפילו לזות שפתיים". מצד שני אסור לכתחילה לגייר גוי שכוונתו לשם אישות, אם כי בדיעבד הגרות תופסת. וכאן קיים חשש סביר שגויה זו תתגייר לשם נישואין עם היהודי הזה, שבביתו שרתה והיתה כאם לילדיו. כדי לעקוף דבר זה רצה השואל "ליתן עצה שתתגייר ותשב כך איזה חרשים שלא יאמר לה שישאנה ואם כן ממילא לא יהיה הגירות לשם איש... וממילא יוכל אח"כ לישא אותה". ר"א דייטש דוחה עצה זו, שכן "מסתמא בנדון דידן כבר נתפרסם שברעתו לישא אותה אם תתגייר... אם כן לא יועיל לנו רק לענין דיעבד אם כבר נתגיירה... ואז יהי' מותר לישא אותה אפילו לכתחלה כיון שלא נחשד עליה". ואם כן שום בית-דין ראוי לשמו לא יזדקק

37 שו"ת לבושי מרדכי מהדורא תניינא יו"ד סי' ט.

38 שו"ת עצי חיים או"ח סי' א. רח"ל טייטלבוים נפטר בשנת תרס"ד (1904). בנו רח"צ ט"ב שנולד בשנת תר"ם (1880) החל במילוי מקום אביו כאב"ד סיגט בהיותו בן 24.

ועתה הסכימו יחד שתתגייר היא והבנות ולחזור ולישאנה ביהדות ודופקין על פתחי יהודים ומבקשים ואם לא יצייתו להם ידורו כמו עד עתה כי בעוה"ר אי אפשר למחות בידם". העובדה ש"אי אפשר למחות בידם", שהיא שלילית כשלעצמה, היא דווקא המפתח להקל במקרה זה. שכן "אין ספק דאם לא נתיר שתתגייר ותנשא לו ידורו יחד כמו כמה שנים שעברו". וכיון שאין שום אילוצים על הזוג המעורב שיפרדו, לפיכך "כדי להצילו מאיסור תורה ודאי אין להחמיר אם לפי ראות עינים אם לא נתיר לה ידור עמה בגויתה בתמידות". יתר על כן כיון "שדר עמה בגויתה ואין מוחה בידו" ואף על-פי-כן חפצה האשה להתגייר "ודאי לשם שמים נתגיירה"⁴¹.

ומכאן למקרה הפוך, שאשה יהודיה מתגוררת עם גוי. "אשה אלמנה שנתחברה עם ערל א' בקרבות רוח זנונים, והשתדלות הקרובים לנתק קשר בוגדים לא הועיל. וכעת באו לפני מעכ"ת האלמנה הנ"ל עם הערל ונפשה בבקשתה לקבל את הערל בדת משה וישראל כדי שתוכל להשאר היא וארבעה ילדיה בדת יהודית. והוא גם הוא גילה דעתו שברצונו להתגייר. ההוא אמר שכבר עלה על לבבו לכנוס בדת ישראל זה כמה, אלא שלא הוציא מחשבתו מכח אל הפועל עד כעת... ונתייעץ מעכ"ת עמי אם שפיר דמי להזדקק לו" — משיב ר' משה גרינוואלד לר' יעקב צבי [קאלטמאן] אב"ד ווירטיש שליך דערעטשקע. מתברר שארבעת הילדים של האשה הם מבעלה היהודי. "וקרוב לוודאי שבאם לא יקובל הערל תדור עמו ע"י נשואי ציווילעהע ועי"ז הילדים שהם מזרע ישראל יתגדלו כנכרים גמורים, אולי בכי האי גוונא יש לקבל הערל הנ"ל". ר"מ גרינוואלד מתנגד לגיוור של הבעל. שכן "נראה פשוט וברור דמה שכתב הרב בית יוסף דהכל לפי ראות עיני הבית דין, היינו אם לבבם יבין דאף שסיבה חיצונית גרמה לו להתגייר מכל מקום על כל פנים יתנהג מיהת באורח מישור בנתיבות התורה ובקיום המצות... אבל במי שקרוב לוודאי שיחלל שבתות ויתנהג כגויי הארצות כמקדם, מה לנו להכניס עצמנו בזה... ואי משום הילדים שכבר נולדו להאלמנה מבעלה הראשון מה להם אם נקרא שם ישראל עליו ומתנהג בכל עניינים כגוי

לגייר גויה, שלכתחילה, אין לגייר אותה, "דהא בכל ענין יתודע לה קודם גירות שהוא רוצה לישא אותה ולכתחלה על כל פנים אין לקבל גרים אם הגירות הוא משום איזה דבר". אך כיון שר"א דייטש רוצה בתקנת האלמן וילדיו הקטנים, מצא עצה. כבר הראשונים (מובאים גם ב"בית יוסף") קבעו שלבית-דין שיקול דעת רחב בענייני גירות. וכדי "לפתוח שערי היתר" מעמיד המשיב את העניין על זיקתה של האשה לדת היהודית. "על כן אם מעכ"ת ג"י רואה לפי עין שכלו כי תשאר גירות באמת... אין לדחות אותה. אמנם רק בתנאי אם כפי הנראה תשמור חוקותיה ככל בנות ישראל בנדה וחלה והדלקת הנר". אם השואל ישתכנע בכך הוא רשאי לגייר אותה. אך הוא מדריכו ש"חכם עיניו בראשו ידע ויבין וישכיל כדת מה לעשות ולא ידחה אותה לגמרי", אך גם לא יחפוץ לקבל אותה מיד, "עד אשר יעמוד קצת על תוכן לבה וכוונתה"³⁹.

ר' שלמה ליב טאבאק משיב אף הוא בשאלה זו, אם כי אין בתשובתו שום סממן חיצוני, כגון שם או תאריך, המעיד על כך. אך אופן הצגת השאלה דיו להוכיח שמדובר במקרה זה עצמו. אף הוא מעלה את השאלה שמא הגיוור אינו לשם שמים "ויש לחוש שתתגייר כדי שתירש גבירתה". רש"ל טאבאק נוחת לניתוח דברי ספר המרדכי (הובא בבית יוסף סוף סימן רסח), שלפיהם "מי שבא להתגייר וידוע לנו שבשכיל תועלת דבר הוא עושה אין לקבלו. משמע דוקא ידידוע אבל באינו ידוע כמו כאן יש לקבלו" — זאת היתה עמדתו של השואל. המשיב מפרש את דברי המרדכי בצורה הפוכה, ש"אם יש לתלות באיזה סיבה אף דאין ידוע בבירור דמשום אותה סיבה מתגיירת אין להזדקק". והמסקנה מכאן לגבי השאלה הנשאלת: "אין לנו לעשות מעשה זולת בהוכחה ברורה או שאין לנו סיבה לתלותו שמתגייר שלא לשם שמים"⁴⁰.

לעיל בפרק ו, ייחדנו קטע מיוחד לנישואין אזרחיים ולנישואי תערובת. גם בתקופה שלפנינו עלו שאלות כתוצאה מנישואין מעורבים. נפתח בשאלה שנשאלה אף היא מר' שלמה ליב טאבאק, "יהודי נשא נכרית ודר עמה כמה שנים והולידו ארבע בנות

39 שו"ת פרי השדה חלק ב סי' ג, כב אלול תרס"ב.

40 שו"ת תשורת שי סי' תקכו.

41 שם מהדורא תניינא סי' ג.

מו"ר ר' חנניא
שפרנסתו היא
ווא פנוי שם
ירות וצלמים
שם ספרים
למוד תורה".
יקרת מכתבו
ן השיב בנו
תר³⁸.

נדונה בגיור
ליעזר דייטש
באחד שהי'
בכל שימוש
וכים אחריה
מתה עליו
אם תתגייר
ים הקטנים.
אותה". ר"א
תת הנוצריה
שפחה זו,
סכת יבמות
משום דאתי
שמעולם לא
לא שייך
חילה לגייר
עבד הגרות
תגייר לשם
והיתה כאם
"ליתן עצה
יאמר לה
לשם איש...
ייטש דוחה
ר נתפרסם
לא יועיל
. ואז יהי'
שלא נחשד
לא יודקק

נפטר בשנת
(1880) החל

לגייר גויה, שלכתחילה, אין לגייר אותה, "דהא בכל
ענין יתודע לה קודם גירות שהוא רוצה לישא אותה
ולכתחלה על כל פנים אין לקבל גרים אם הגירות
הוא משום איזה דבר". אך כיון שר"א דייטש רוצה
בתקנת האלמן וילדיו הקטנים, מצא עצה. כבר
הראשונים (מובאים גם ב"בית יוסף") קבעו
שלבית-דין שיקול דעת רחב בענייני גירות. וכדי
לפתוח שערי היתר מעמיד המשיב את העניין על
זיקתה של האשה לדת היהודית. "על כן אם מעכ"ת
נ"י רואה לפי עין שכלו כי תשאר גירות באמת... אין
לדחות אותה. אמנם רק בתנאי אם כפי הנראה
תשמור חוקותיה ככל בנות ישראל בנדה וחלה
והדלקת הנר". אם השואל ישתכנע בכך הוא רשאי
לגייר אותה. אך הוא מדריכו ש"חכם עיניו בראשו
ידע ויבין וישיכל כדת מה לעשות ולא ידחה אותה
לגמרי", אך גם לא יחפז לקבל אותה מיד, "עד אשר
יעמוד קצת על תוכן לבה וכוונתה"³⁹.

ר' שלמה ליב טאבאק משיב אף הוא בשאלה זו,
אם כי אין בתשובתו שום סממן חיצוני, כגון שם או
תאריך, המעיד על כך. אך אופן הצגת השאלה דיו
להוכיח שמדובר במקרה זה עצמו. אף הוא מעלה את
השאלה שמא הגיור אינו לשם שמים "ויש לחוש
שתתגייר כדי שתירש גבירתה". רש"ל טאבאק נוחת
לניתוח דברי ספר המרדכי (הובא בבית יוסף סוף
סימן רסח), שלפיהם "מי שבא להתגייר וידוע לנו
שבשביל תועלת דבר הוא עושה אין לקבלו. משמע
דוקא דידוע אבל באינו ידוע כמו כאן יש לקבלו" —
זאת היתה עמדתו של השואל. המשיב מפרש את
דברי המרדכי בצורה הפוכה, ש"אם יש לתלות באיזה
סיבה אף דאין ידוע בבירור דמשום אותה סיבה
מתגיירת אין להזדקק". והמסקנה מכאן לגבי השאלה
הנשאלת: "אין לנו לעשות מעשה זולת בהוכחה
ברורה או שאין לנו סיבה לתלותו שמתגייר שלא
לשם שמים"⁴⁰.

לעיל בפרק ו, ייחדנו קטע מיוחד לנישואין
אזרחיים ולנישואי תערובת. גם בתקופה שלפנינו עלו
שאלות כתוצאה מנישואין מעורבים. נפתח בשאלה
שנשאלה אף היא מר' שלמה ליב טאבאק, "יהודי
נשא נכרית ודר עמה כמה שנים והולידו ארבע בנות

ומכאן למקרה הפוך, שאשה יהודיה מתגוררת עם
גוי. "אשה אלמנה שנתחברה עם ערל א' בקרבות רוח
זנונים, והשתדלות הקרובים לנתק קשר בוגדים לא
הועיל. וכעת באו לפני מעכ"ת האלמנה הנ"ל עם
הערל ונפשה בבקשתה לקבל את הערל בדת משה
וישראל כדי שתוכל להשאר היא וארבעה ילדיה בדת
יהודית. והוא גם הוא גילה דעתו שברצונו להתגייר.
ההוא אמר שכבר עלה על לבבו לכנוס בדת ישראל
זה כמה, אלא שלא הוציא מחשבתו מכח אל הפועל
עד כעת... ונתייעץ מעכ"ת עמי אם שפיר דמי
להזדקק לו" — משיב ר' משה גרינוואלד לר' יעקב
צבי [קאלטמאן] אב"ד ווירטיש שליח דערעטשקע.
מתברר שארבעת הילדים של האשה הם מבעלה
היהודי. "וקרוב לודאי שבאם לא יקובל הערל תדור
עמו ע"י נשואי ציווילעהע ועי"ז הילדים שהם מזרע
ישראל יתגדלו כנכרים גמורים, אולי בכי האי גוונא
יש לקבל הערל הנ"ל". ר"מ גרינוואלד מתנגד לגיורו
של הבעל. שכן "נראה פשוט וברור דמה שכתב הרב
בית יוסף דהכל לפי ראות עיני הבית דין, היינו אם
לבכם יבין דאף שסיבה חיצונית גרמה לו להתגייר
מכל מקום על כל פנים יתנהג מיהת באורח מישור
בנתיבות התורה ובקיום המצות... אבל במי שקרוב
לודאי שיחלל שבתות ויתנהג כגויי הארצות כמקדם,
מה לנו להכניס עצמנו בזה... ואי משום הילדים
שכבר נולדו להאלמנה מבעלה הראשון מה להם אם
נקרא שם ישראל עליו ומתנהג בכל עניינים כגוי

39 שו"ת פרי השדה חלק ב סי' ג, כב אלול תרס"ב.

40 שו"ת תשורת שי סי' תקכו.

41 שם מהדורא תניינא סי' ג.

גמור... אדרבה אם ידעו שהוא אחד מגויי הארץ אפשר שלא ילמדו ממעשיו כיון שידעו שהוא נכרי". בתנאים אלה, כאשר "לפי הנראה ומוכן בעליל שהגוי הנ"ל בשירותו לבו ילך כלפנים על כן טוב להיות ידו מסולקת מזה"⁴².

מקרהו של ר' טוביה כ"ץ פשר אב"ד שארוואר במערב הונגריה, היה שונה בפרט אחד, שעצם הגיוור לא היתה עליו מחלוקת שהוא רצוי, אלא שהגיוור לא נתבצע בידי בית־דין הנמנה על המחנה החרדי. "על דבר ערל אחד שהוא עשיר נתן עיניו בבת ישראל עניה אחת ונתגייר לרצונה, דהיינו שבעיר פעסט מלו אותו ובעיר שטיינאמאנגער [סומבאהעלי] קבל עליו עול מצוות וטבל בפני הרב דנעאלאגען דשם. ועתה רוצה לישא אותה וגם אבי הנערה חפץ בו, ואדרכא נתן שמחה בלבן, שהיה ירא שלא יהיה להיפך שהיא תמיר דתה ח"ו". בשלב זה נתבקש ר' טוביה פשר לערוך לגר ולנערה סידור קידושין "ומע"כ מפקפק אם יהיה המסדר קידושין לאשר לא נתגייר באמת", שכן גם המילה וגם הטבילה וקבלת המצוות נעשו בידי בתי־דין ניאולוגיים. בתשובת ר' אליעזר דייטש נאמר "כיון שקבלת המצוות הי' בפני הרב הידוע"⁴³ וקשה לי להאמין שעשה כהוגן ובפרט שיש לדון על אלו הרע־בנים וכיצא שהם פסולים. וקבלת המצוות וודאי אפילו בדיעבד מעכב... על כן יראה מע"כ נ"י שיקבל עליו עוד פעם אחת עול מצוות וגם אם אפשר לו לטבול יטבול עוד פעם אחת בפני מע"כ נ"י בצירוף בית־דין"⁴⁴.

המקרה הבא הוא תוצאה שתחילתו במעשה רב ניאולוגי ממערב הונגריה וסופו בעיר מונקאטש. מעשה "ביהודי פושע שבא לתוך עירנו [מונקאטש] עובר אורח עם אשתו שלקח נכרית בת אל נכר כפי חוקי הציפילהה בעוה"ר עם בנם הילד זכר בן שנה ומת הילד ובא לפני החברא קדישא לקבור את בנו בקבר ישראל לאשר פשוט בעיניו הי'" שהילד יהודי, שהרי כך קבע החוזה שהזוג עשה ביניהם "בעת נישואם בתערובת", שהזכרים יהיו יהודים. "ועל כן נתן את בנו המת למולו" לשמונה ימים "במקום

מגורתו במחוז אייזנבורג לפני הראבינער הפרעדיגער מהנעאלאגען דשם ועל כן בא לקברו בקברי בני ישראל". ר' חיים אלעזר שפירא פוסק שאין לקברו בקבר ישראל, שכן התינוק גוי כדין בן הנוול לנכרית. העובדה שהתינוק נמול לשמונה ימים אינה מעלה ואינה מורידה⁴⁵.

בפני ר' יששכר שלמה טייכטאל דיין בפשיטאן שבסלובאקיה הובאה השאלה "בנכרית שדרה מזה כמה עם ישראל בלי נישואין אף בלי הציוויל טרויאונג. ועתה רוצית להתגייר ולהיות בת יהודית להנשא לו עפ"י דתוה"ק. והיא סוברת ומקבלת לכל אשר יאמרו לה ולנהוג עצמה כדת כל בנות ישראל. ונשאלתי אם ראוי והגון לספחה לנחלת ישראל". המשיב מעמיד את השאלה על שלושה סעיפים: "א) אי מותר לגיירה כיון דיש לחוש דכל הגירות הוא רק לשם אישות; (ב) דשגם אם נתיר לגיירה אי מותרת להנשא לו; (ג) באופן שתהא מותרת להנשא לו אם צריכה להמתין ג' חדשים ימי הבחנה". עקרונית נוטה המשיב להקל בכל שלוש השאלות, אך לא עשה מעשה, אלא שלח את תשובתו לשלושה מגדולי הרבנים, ר' אליעזר דייטש אב"ד באניהאד, ר' שמעון גרינפלד אב"ד סעמיהאלי ולר' מאיר אריק אב"ד טארנוב שבגליציה. הראשון "הסכים עמדי להתירא. אך להבחל"ח הגאון מסעמיהאלי והגאון מטארנוב שליט"א לא הסכימו... לכן ביטלתי דברי נגד דבריהם ולא עשיתי מעשה"⁴⁶.

ג. נושאים מפורזים (ארץ ישראל; המצאות טכנולוגיות; ענייני מלה"ע הראשונה)

בראש קטע זה, שבאים בו כמה נושאים, שאין ביניהם קשר ענייני, נציג את שלוש התשובות הדנות בארץ ישראל. בתקופה זו, לאחר כמה קונגרסים ציוניים, כשהציונות התפשטה והיתה מן הנושאים הבורערים בעולם היהודי בכל הארצות, אין היא תופסת מקום בספרי השו"ת של חכמי הונגריה, שרובם ככולם התנגדו התנגדות נמרצת לציונות, לרבות הציונות הדתית. הציונות נדונה הרבה

45 שו"ת מנחת אלעזר חלק א סי' ה.

46 שו"ת משנה שכיר חלק א סי' נג, ג קרח תר"ע. בשו"ת אמרי יושר לר' מאיר אריק, חלק א סי' קעו תשובה בעניין זה.

הם מאילנות שנטועים שם, אבל בספק אם הפירות הם מאלו האילנות, אין שום מקום לחומרא זו"⁵⁰.

המצאות טכנולוגיות. בשורות הבאות נביא כמה תשובות הדנות בהמצאות הטכנולוגיות של סוף המאה ה־19 והשלכותיהן ההלכתיות. כגון חשמל, טלפון, אופניים, אוירון. השימוש במאור החשמל בשבת התעורר כבר בשנת תרנ"ד (1893), אך כל התשובות האחרות שראינו הן כנראה מראשית המאה העשרים. ר' אלעזר לעוו עונה "לאלופים דקהל יראים" בעיר אוהעל "אודות אור העלעקטריא אם מותר להאיר להם בבית הכנסת בלילי שבת קודש". עקרונית אין איסור בשימוש בחשמל בשבת "אם אינה נעשית בשביל ישראל... ונעשית בשביל רוב נכרים ליכא איסור בזה". אך קיים החשש, שאם היהודים המשתמשים בחשמל הם חלק ניכר מן המשתמשים, ירבה הגוי חומרי דלק למען היהודים. לכן המסקנה ש"טוב יותר בנרות שלנו מההוא אור, אולם אם יש די אור בבית הכנסת מנרות שלנו ורצון מעלתכם להרבות כבוד הבית בזה האור הרשות נתונה, אבל רק בתנאי שלא יהי' נעשית בשביל ישראל"⁵¹.

כעשרים שנה לאחר מכן משיב ר' אלעזר לעוו לר' דוד ליב זאלצער אב"ד הומנא. בינתיים רכש הרב המשיב ידיעות טכניות על תהליך ייצור החשמל. וכיון "שידוע כי באם עושים מלאכתם ומקבצים ניצוצי אש באקאמאלאטאר ובחוטסי המתכת אשר די לכמה שעות מתחלת הלילה לכל העיר. ומה שעושים עוד בלילה מלאכתם הוא מפני שצריכים להאיר כל הלילה. ובבית הכנסת ובבית המדרש בלילי שבת אינם שוהים שם אף ב' שעות שלימות, אם כן ריבוי המלאכה והולדת ניצוצי אש בשבת אינו בשביל ישראל". כלומר, כיון שכוח החשמל שיהודים משתמשים בו בבתי התפלה בתחילת הלילה נוצר כבר בערב שבת ואילו החשמל המופק בליל שבת אינו לצורך ישראל, מותר להשתמש בו. (ב) מה שאוסרים משום ריבוי נרות ישראל או משום שמא ירבה" בשביל ישראל, אינו שייך במקרה שלפנינו,

בהונגריה בעיקר מעל דפי העתונות היהודית וגם הכללית, לרבות העתונות וכתבי־העת ההלכתיים (ביחוד ב"תל תלפיות"), אך לא מצאה את מקומה בספרי השו"ת, אף־על־פי שההתנגדות לציונות נוסחה והתבססה גם על יסודות הלכתיים. מצאנו רק תשובה אחת שהוכנסה לספר שו"ת — של ר' יהודה גרינוואלד — בידי המביא לבית־הדפוס של הספר, אם כי ספק אם המחבר אמנם הועידה להדפסה בספרו. תשובה זו הופצה (כנראה בדפוס) בין רבני המדינה וראשי הקהילות, בצורת כרוז ו"קול קורא", שרבים דוגמתו הופצו בהונגריה. בכרוז נאמר בין השאר: "נודע ומפורסם בעולם כי רבים מבני עמינו קמו והתעודדו להם, הם אומרים לקנא קנאת ישראל וקנאת ציון וכללית ארץ הקדושה ושמו להם ראשים אשר יצאו לפניהם בענין הזה... וקורא להם שם "ציאניסטען פעראיין" ותוכן הענין ידוע לכל". מסתבר גם מכרוז זה שרבנים לא מעטים כבר קדמוהו בכרוזים דומים. בסיום נאמר: "מכל הנ"ל מצטרף אנכי בעניי לאותם הרבנים הגדולים שיחיו שכבר קדמוני ואסרו להתחבר על החברא "ציאניסטען" הנ"ל ואל תאמרו קשר לכל אשר יאמרו הם קשר"⁴⁷.

כבר הבאנו בספר "חכמי טראנסילוואניה"⁴⁸ את תמיכתו של ר' משה הרש פוקס באתרוגי ארץ ישראל. במכתבו אל ר' אליעזר דייטש הוא כותב "בודאי כל מי שחבת אה"ק תובב"א יקר בעיניו יתן קדימה לאתרוגים הבאים מאה"ק אם גם אינם עדיין מהודרים כל כך כאתרוגי קארפו"⁴⁹. ור' אליעזר דייטש עצמו נזקק לשאלה שנושאה ארץ ישראל. ר' צבי פסח פראנק, חבר בית־הדין בירושלים (לאחר מכן רבה של ירושלים) שואל "בדבר הזיתים שהגויים נוטעים אילנות במקום קדשנו השמם בעוה"ר... ומוכרים אח"כ אותם הפירות לישראלים אם מותרים באכילה כיון שגדלים במקום הקודש ומע"כ נ"י נשא ונתן בפלפול אם זה וזה גורם מותר בהקדש ג"כ ורוצה לידע דעתי בזה". המשיב מכריע "דמעיקר הדין אין לאסור הפירות כלל". ואף אלה שירצו להחמיר על עצמם "שלא לאכול אלו הפירות, אין מקום להחמיר רק בוודאי שידוע שאלו הפירות

47 שו"ת זכרון יהודה חלק א סי' קפו, כו תמוז תרס"ב.

48 עמ' רלא־רלב.

49 שו"ת יד רמה חלק א סי' נא, ב בהעלתך תרס"ז.

50 שו"ת פרי השדה חלק ג סי' סג, ר"ח שבט תרע"א.

51 שו"ת פקודת אלעזר סי' כב, א דחנוכה תרנ"ד.

גמור... אדרבה אם ידעו שהוא אחד מגויי הארץ אפשר שלא ילמדו ממעשיו כיון שידעו שהוא נכרי". בתנאים אלה, כאשר "לפי הנראה ומוכן בעליל שהגוי הנ"ל בשרירות לבו ילך כלפנים על כן טוב להיות ידו מסולקת מזה"⁴².

מקרהו של ר' טוביה כ"ץ פישר אב"ד שארוואר במערב הונגריה, היה שונה בפרט אחד, שעצם הגיור לא היתה עליו מחלוקת שהוא רצוי, אלא שהגיור לא נתבצע בידי בית־דין הנמנה על המחנה החרדי. "על דבר ערל אחד שהוא עשיר נתן עיניו בבת ישראל עניה אחת ונתגייר לרצונה, דהיינו שבעיר פעסט מלו אותו ובעיר שטיינאמאנגער [סומבאהעלי] קבל עליו עול מצוות וטבל בפני הרב דנעאלאגען דשם. ועתה רוצה לישא אותה וגם אבי הנערה חפץ בו, ואדרכא נתן שמחה בלבן, שהיה ירא שלא יהיה להיפך שהיא תמיר דתה ח"ו". בשלב זה נתבקש ר' טוביה פישר לערוך לגר ולנערה סידור קידושין "ומע"כ מפקפק אם יהיה המסדר קידושין לאשר לא נתגייר באמת", שכן גם המילה וגם הטבילה וקבלת המצוות נעשו בידי בתי־דין ניאולוגיים. בתשובת ר' אליעזר דייטש נאמר "כיון שקבלת המצוות הי' בפני הרב הידוע"⁴³ וקשה לי להאמין שעשה כהוגן ובפרט שיש לדון על אלו הרע־בנים וכיצא שהם פסולים. וקבלת המצוות וודאי אפילו בדיעבד מעכב... על כן יראה מע"כ נ"י שיקבל עליו עוד פעם אחת עול מצוות וגם אם אפשר לו לטבול יטבול עוד פעם אחת בפני מע"כ נ"י בצירוף בית־דין"⁴⁴.

המקרה הבא הוא תוצאה שתחילתו במעשה רב ניאולוגי ממערב הונגריה וסופו בעיר מונקאטש. מעשה "ביהודי פושע שבא לתוך עירנו [מונקאטש] עובר אורח עם אשתו שלקח נכרית בת אל נכר כפי חוקי הציפילעהע בעוה"ר עם בנם הילד זכר בן שנה ומת הילד ובא לפני החברא קדישא לקבור את בנו בקבר ישראל לאשר פשוט בעיניו הי'" שהילד יהודי, שהרי כך קבע החוזה שהזוג עשה ביניהם "בעת נישואם בתערובת", שהזכרים יהיו יהודים. "ועל כן נתן את בנו המת למולו" לשמונה ימים "במקום

מגורתו במחוז אייזנבורג לפני הראבינער הפרעדיגער מהנעאלאגען דשם ועל כן בא לקברו בקברי בני ישראל". ר' חיים אלעזר שפירא פוסק שאין לקברו בקבר ישראל, שכן התינוק גוי כדין בן הנוול לנכרית. העובדה שהתינוק נמול לשמונה ימים אינה מעלה ואינה מורידה⁴⁵.

בפני ר' יששכר שלמה טייכטאל דיין בפישטיאן שבסלובאקיה הובאה השאלה "בנכרית שדרה מזה כמה עם ישראל בלי נישואין אף בלי הציוויל טרויאונג. ועתה רוצית להתגייר ולהיות בת יהודית להנשא לו עפ"י דתוה"ק. והיא סוברה ומקבלת לכל אשר יאמרו לה ולנהוג עצמה כדת כל בנות ישראל. ונשאלתי אם ראוי והגון לספחה לנחלת ישראל". המשיב מעמיד את השאלה על שלושה סעיפים: "א) אי מותר לגיירה כיון דיש לחוש דכל הגירות הוא רק לשם אישות; (ב) דשגם אם נתיר לגיירה אי מותרת להנשא לו; (ג) באופן שתהא מותרת להנשא לו אם צריכה להמתין ג' חדשים ימי הבחנה". עקרונית נוטה המשיב להקל בכל שלוש השאלות, אך לא עשה מעשה, אלא שלח את תשובתו לשלושה מגדולי הרבנים, ר' אליעזר דייטש אב"ד באניהאד, ר' שמעון גרינפלד אב"ד סעמיהאלי ולר' מאיר אריק אב"ד טארנוב שבגליציה. הראשון "הסכים עמדי להתירא. אך להבחל"ח הגאון מסעמיהאלי והגאון מטארנוב שליט"א לא הסכימו... לכן ביטלתי דברי נגד דבריהם ולא עשיתי מעשה"⁴⁶.

ג. נושאים מפורזים (ארץ ישראל; המצאות טכנולוגיות; ענייני מלה"ע הראשונה)

בראש קטע זה, שבאים בו כמה נושאים, שאין ביניהם קשר ענייני, נציג את שלוש התשובות הדנות בארץ ישראל. בתקופה זו, לאחר כמה קונגרסים ציוניים, כשהציונות התפשטה והיתה מן הנושאים הבורערים בעולם היהודי בכל הארצות, אין היא תופסת מקום בספרי השו"ת של חכמי הונגריה, שרובם ככולם התנגדו התנגדות נמרצת לציונות, לרבות הציונות הדתית. הציונות נדונה הרבה

45 שו"ת מנחת אלעזר חלק א סי' ח.

46 שו"ת משנה שכיר חלק א סי' נג, ג קרח תר"ע. בשו"ת אמרי יושר לר' מאיר אריק, חלק א סי' קעו תשובה בעניין זה.

הם מאילנות שנטועים שם, אבל בספק אם הפירות הם מאלו האילנות, אין שום מקום לחומרא זו"⁵⁰.

המצאות טכנולוגיות. בשורות הבאות נביא כמה תשובות הדנות בהמצאות הטכנולוגיות של סוף המאה ה־19 והשלכותיהן ההלכתיות. כגון חשמל, טלפון, אופניים, אוירון. השימוש במאור החשמל בשבת התעורר כבר בשנת תרנ"ד (1893), אך כל התשובות האחרות שראינו הן כנראה מראשית המאה העשרים. ר' אלעזר לעוו עונה "לאלופים דקהל יראים" בעיר אוהעל "אודות אור העלעקטריא אם מותר להאיר להם בבית הכנסת בלילי שבת קודש". עקרונית אין איסור בשימוש בחשמל בשבת "אם אינה נעשית בשביל ישראל... ונעשית בשביל רוב נכרים ליכא איסור בזה". אך קיים החשש, שאם היהודים המשתמשים בחשמל הם חלק ניכר מן המשתמשים, ירבה הגוי חומרי דלק למען היהודים. לכן המסקנה ש"טוב יותר בנרות שלנו מההוא אור, אולם אם יש די אור בבית הכנסת מנרות שלנו ורצון מעלתכם להרבות כבוד הבית בזה האור הרשות נתונה, אבל רק בתנאי שלא יהי' נעשית בשביל ישראל"⁵¹.

כעשרים שנה לאחר מכן משיב ר' אלעזר לעוו לר' דוד ליב זאלצער אב"ד הומנא. בינתיים רכש הרב המשיב ידיעות טכניות על תהליך ייצור החשמל. וכיון "שידוע כי באם עושים מלאכתם ומקבצים ניצוצי אש באקאמאלאטאר ובחוטוי המתכת אשר די לכמה שעות מתחלת הלילה לכל העיר. ומה שעושים עוד בלילה מלאכתם הוא מפני שצריכים להאיר כל הלילה. ובבית הכנסת ובבית המדרש בלילי שבת אינם שוהים שם אף ב' שעות שלימות, אם כן ריבוי המלאכה והולדת ניצוצי אש בשבת אינו בשביל ישראל". כלומר, כיון שכוח החשמל שיהודים משתמשים בו בבתי התפלה בתחילת הלילה נוצר כבר בערב שבת ואילו החשמל המופק בליל שבת אינו לצורך ישראל, מותר להשתמש בו. (ב) מה שאוסרים משום ריבוי נרות ישראל או משום שמא ירבה" בשביל ישראל, אינו שייך במקרה שלפנינו,

בהונגריה בעיקר מעל דפי העתונות היהודית וגם הכללית, לרבות העתונות וכתבי־העת ההלכתיים (ביחוד ב"תל תלפיות"), אך לא מצאה את מקומה בספרי השו"ת, אף־על־פי שההתנגדות לציונות נוסחה והתבססה גם על יסודות הלכתיים. מצאנו רק תשובה אחת שהוכנסה לספר שו"ת — של ר' יהודה גרינוואלד — בידי המביא לבית־הדפוס של הספר, אם כי ספק אם המחבר אמנם הועידה להדפסה בספרו. תשובה זו הופצה (כנראה בדפוס) בין רבני המדינה וראשי הקהילות, בצורת כרוז ו"קול קורא", שרבים דוגמתו הופצו בהונגריה. בכרוז נאמר בין השאר: "נודע ומפורסם בעולם כי רבים מבני עמינו קמו והתעודדו להם, הם אומרים לקנא קנאת ישראל וקנאת ציון וכללית ארץ הקדושה ושמו להם ראשים אשר יצאו לפנייהם בענין הזה... וקורא להם שם "ציאניסטען פעראיין" ותוכן הענין ידוע לכל". מסתבר גם מכרוז זה שרבנים לא מעטים כבר קדמוהו בכרוזים דומים. בסיום נאמר: "מכל הנ"ל מצטרף אנכי בעניי לאותם הרבנים הגדולים שיחיו שכבר קדמוני ואסרו להתחבר על החברא "ציאניסטען" הנ"ל ואל תאמרו קשר לכל אשר יאמרו הם קשר"⁴⁷.

כבר הבאנו בספר "חכמי טראנסילוואניה"⁴⁸ את תמיכתו של ר' משה הרש פוקס באתרוגי ארץ ישראל. במכתבו אל ר' אליעזר דייטש הוא כותב "בודאי כל מי שחבת אה"ק תוכב"א יקר בעיניו יתן קדימה לאתרוגים הבאים מאה"ק אם גם אינם עדיין מהודרים כל כך כאתרוגי קארפו"⁴⁹. ור' אליעזר דייטש עצמו נזקק לשאלה שנושאה ארץ ישראל. ר' צבי פסח פראנק, חבר בית־הדין בירושלים (לאחר מכן רבה של ירושלים) שואל "בדבר הזיתים שהגויים נוטעים אילנות במקום קדשנו השמם בעוה"ר... ומוכרים אח"כ אותם הפירות לישראלים אם מותרים באכילה כיון שגדלים במקום הקודש ומע"כ נ"י נשא ונתן בפלפול אם זה וזה גורם מותר בהקדש ג"כ ורוצה לידע דעתי בזה". המשיב מכריע "דמעיקר הדין אין לאסור הפירות כלל". ואף אלה שירצו להחמיר על עצמם "שלא לאכול אלו הפירות, אין מקום להחמיר רק בוודאי שידוע שאלו הפירות

47 שו"ת זכרון יהודה חלק א סי' קפו, כו תמוז תרס"ב.

48 עמ' רלא־רלב.

49 שו"ת יד רמה חלק א סי' נא, ב בהעלתך תרס"ז.

50 שו"ת פרי השדה חלק ג סי' סג, ר"ח שבט תרע"א.

51 שו"ת פקודת אלעזר סי' כב, א דחנוכה תרנ"ד.

שהרי החשמל נוצר "לשם רוב גוים דמי ממש לגר לאחד נר למאה". "ג) דבמקום מצוה... יש מתירין". אמנם על כך בלבד "אין אנו סומכים על היתר זה". המשיב משתמש בו רק כדי "להסיר חשש הדר"ג נ"י שמא לימים יתרבו היהודים ויהיו הרוב"⁵².

כיוצא בכך התיר ר' מרדכי ליב ווינקלר "להניח פתוח הלאמפען [נורות החשמל] מעש"ק שיאיר בליל ש"ק. כי הגוים הפועלים צריכים להרבות עצים בהסקתו למען לא יפסיק להאיר. אך הרי ידוע שכל עצים שמרבים אינו בשביל נר מיוחד רק כל הנרות שרובן לגויים... ואם כן הכל נעשה בשביל הרוב". המסקנה הברורה איפוא "דברוב גוים ליכא איסורא". בין השאר מסתמך רמ"ל ווינקלר גם על כך "שאש העלעקטריק אינו אלא מדרבנן"⁵³. בתשובה סמוכה הוא שולל את דעתו של הרב מערלוי נר' שמעון סופר] שלפיו אור העלעקטריק הוא איסור דאורייתא בשבת. והוא מקדיש לנושא זה שלוש תשובות. לאחר שמברר הדברים הלכה למעשה מוסיף רמ"ל ווינקלר "והנה כל זה אשר הארכתי בס"ד להדר אהתירא היינו להלכה ולחפש זכות במה שאין מוחין בקהילות מפי מורים". אבל מוטב לא להשתמש בחשמל בשבת בבתי כנסת. בעיר מאד עצמה "בבית המדרש ספרדים אין מניחים להדליק אור העלעקטער וכאשר אמרתי להם דעתי להתקדש כמותו לך. וכאשר נוהגים בק"ק מונקאטש וסיגעט"⁵⁴.

בעיר סאטמאר היה השימוש בחשמל בשבת רווח כבר עם חישמול העיר. מכל מקום ר' יהודה גרינוואלד מעיד ש"כשבאתי לכאן"⁵⁵ כבר מצאתי כן שמדליקין בנר העלעקטריש בבית הכנסת הק' גם בשבת ויו"ט". הוא לא ניסה לשנות את המצב "כיון שיש גדולים שמתירין בתשובותיהם לא עשיתי מעשה להרעיש נגד זה. ובכל זאת בעירנו יש בלאו הכי מקום להקל יותר כי נאמר לי על בירור שיש להם להפאבריק זאמלונג בכל יום על יום של מחר כולו וממילא ליכא חשש כלל". ואף-על-פי-כן, כדי

לצאת ידי המחמירים "דברתי עם איזה ראשים לחקור כמה יעלה הסכום... לעשות בעד הקהל זאממלער מיוחד... ואם מפזרים הקהל על דברים שאין בהם צורך כל כך משום ייפוי והידור על אחת כמה וכמה שצריכין לפזר משום חשש איסור חס ושלום ואפילו משום מיגדר מילתא. ומי יודע מה יהי' בימים הבאים"⁵⁶.

בין הרבנים המחמירים בשימוש החשמל בשבת היה גם ר' נתנאל הכהן פריד אב"ד באלמאז-אויורוש. בתשובתו לר' ליב שטערן "אם מותר ללמוד בליל ש"ק אצל עלעקטרעשע בעלייכטונג". במקרה זה השאלה אם החשש של "שמא יטה" תופס גם בחשמל. בהסתמכו על פסק השלחן ערוך, ש"כתב לאסור אפילו בעשישות קבוע בחור שבכותל, שלא חילקו חכמים. ורק אם סגור במפתח דאי אפשר ליגע כלל מתיר המג"א... ואם כן בעלעקטער כיון דאפשר ליגע בשרויף [במפסק] נראה דלא חילקו חכמים אף באורו רב... ואם כן יש לומר דגם בעלעקטער דכיון דמשכחת חילול שבת יש ליהדר". החומרה מקבלת תוקף יתר בשל דעת המשיב, "כי לענ"ד הארכתי בעלעקטער ג"כ הוי מבעיר מן התורה"⁵⁷. תשובה נוספת בעניין חשמל בשבת השיב לר' יעקב שפירא אב"ד טארצאל "כאלה אשר חדשים מקרוב באו עלעקטרישע בעלייכטונג ויש בעיירות גדולות בבית הכסא כאשר יפתחו הדלת ידלוק האלעקטער וכאשר יסתם הדלת מכבה האלעקטער מה דינו בשבת קודש, אם מותר לבית הכסא הזה". אין להעלות על הדעת כמובן, שיהודי עצמו יפתח את הדלת המפעילה את החשמל. השאלה היא כיצד להפעיל את הדלת בידי גוי. אם "אין לו בית כסא אחרת אפשר לצדד להתיר ע"י עכו"ם שיכנס העכו"ם קודם לבית הכסא לצורכו אם צריך לו למאוד". ואחר שהגוי ישאיר את הדלת פתוחה ישתמש היהודי בבית השימוש. "ואם אי אפשר לו", כלומר, שאין גוי "הצריך לו למאד" לבית

בארץ ישראל, כאשר המפעילים יהודים, הוא עניין אחר, שאין כאן מקומו).

55 ר' יהודה גרינוואלד הגיע לסאטמאר בחודש אלול תרנ"ח (1898). (חכמי טראנסילוואניה, עמ' 46).

56 שו"ת זכרון יהודה חלק ב סי' ריט. נכתב לאחר תרע"ו (1910), שכן הוא מזכיר את הג' מבערזאן זצלה"ה שנפטר בשנת תר"ע.

57 שו"ת פני מבין או"ח סי' נו, א תשא תרע"א.

הרבים, אך גם במקום שיש עירוב, "מעולם לא נשמע שירכוב עליו א' בש"ק כי אם המוחזק לקל ואיך יבוא רב אחד להתיר בזה". הוא מכליל עניין זה בגדר שעליו כבר אמר החתם סופר ש"חדש אסור מן התורה. על כן אי אפשר להאמין שרב מורה הוראה שיש בו יראת ה' יהין להתיר כזה"⁶¹.

המצאת האוירון גררה אחריה שאלה מאת העיר האמבורג, כשאחד מתושביה, ר' יעקב גרוסמאן, שואל מאת ר' ליב פרידמאן ראב"ד בפרסבורג, "אם מותר ליטע לכהן בלופטשיף מהאמבורג לפראנקפורט, דניחוש דלמא במהלך רב כזה יעבור גם דרך בית הקברות ויאהיל על הקברות". בתשובתו מתיר ר"ל פרידמאן בפשיטות: "לפענ"ד אין כאן בית מיחוש דאותו לופטשיף לא גרע משידה תיבה ומגדול דחוצצת בפני הטומאה"⁶².

ידועה החלוקה המנטאלית בין יהודי "אויברלאנד", דהיינו המחוזות המערביים, הצפון-מערביים והמרכזיים; ויהודי "אונטרלאנד", שבצפון-מזרח. יהודי אויברלאנד מוצאם היה מוראביה וארצות אשכנז. יהודי אונטרלאנד מוצאם היה גליציה ורובם נטו לחסידות. וזאת בתוך היהדות האורתודוקסית עצמה⁶³. רבנים ותופסי ישיבות מאונטרלאנד לא ראו בעין יפה לימודם של בני אונטרלאנד בישיבות אויברלאנד, מתוך חשש של "התקלקלות". הבחור שמשון נייפעלד, לימים אב"ד דיושג'אר (לאחר מכן ראב"ד מישקולץ), שואל את ר' נתנאל הכהן פריד, בבחורים שתקעו כפם לרבם "שלא ילכו לאבער געגענד ללמוד... שלא רצה ללמוד עמהם באופן אחר". הבחורים שתקעו כף התנו "בלבם שלא יתנו כף רק אם ירצו אבותם וכן אמרו מקודם, רק בעת שנתנו תקיעת כף לא התנו בפירוש. והבחורים היו בני י"ג שלא הביאו ב' שערות. ועתה אבותיהם רצונם שילכו למדינת העליון ללמוד ואין יודעים אם רבם מוחל להם, מה דינם"⁶⁴.

השימוש, "אפשר דנוכל להתיר ע"י אמירה לעכו"ם" באופן ישיר שיפתח את הדלת, למרות שאמירה לעכו"ם שבות, שכן מצינו שהתירו איסור דרבנן משום "גדול כבוד הבריות"⁵⁸.

ומחשמל לטלפון. ר' אברהם יצחק גליק נשאל מאת ר' משה אהרן פריד בן הרב מטיסא-ליק, "באיש אחד שיש לו נחלה רחוק מעירו כמו ה' פרסאות ורוצה לשאול על הכלי הנקרא טעלעפאן בשבת אם ירד שם גשמים וכיוצא בזה ושואל אם מותר זאת בשבת ויו"ט. ואם תאמר אסור, אם לדבר דברי תורה או בענין שידוך הבנות ע"י כלי הנ"ל. והביא מעלתו רא' לאסור אפילו בענין מצוה כמו בענין שידוך וכיוצא בזה, דהא צריך לומר לנכרי לגלגל הגלגל ויש איסור השמעת קול ואף על גב דהוי שבות דשבות". המשיב מסכים עם השואל שאין להתיר ואף אם ניתן להתיר מצד ההלכה היבשה, "דבזמן הזה דיש פרצות רבות בחילול ש"ק בעו"ה ודאי ראוי להחמיר ולאסור בלי ספק"⁵⁹.

ולעניין "אם אחד שומע ע"י טעלעפאן קריאת המגילה וכן תקיעת שופר אם יצא ידי חובתו". שאלה זו שאל ר' ראובן חיים קליין, לימים אב"ד סנינא, מאת רבו ר' נתנאל הכהן פריד. "הנה בתקיעת שופר אין שום ספק דלא יצא דהוי כתוקע לתוך הבור או לתוך הדות דלא יצא דשמע קול הברה". אך לגבי קריאת המגילה וקריאת התורה "יצא כדיעבד ואין צריך לחזור ולקרות"⁶⁰.

בראשית המאה נפוץ גם השימוש באופניים. אחד הרבנים התיר להשתמש באופניים בשבת. על כך שואל הבחור משה גרינוואלד את ר' יעקב פראגר, "אודות המרכב שנתחדש בזמנינו שקורין ביציקעל שיושב אדם על הכלי המתגלגל ממקום למקום ע"י האדם היושב עליו אם מותר לרכוב עליו בשבת וכתב כמה טעמים לאסור בפרט במקום שאין עירוב. הנה זה ודאי דאסור במקום שאין עירוב", מסיק המשיב, שכן עצם גלגול האופניים הוא העברה כרשות

58 שם סי' נו. 59 שו"ת יד יצחק חלק ג סי' רסח.

60 שו"ת פני מבין או"ח סי' קג. בסוף התשובה נאמר "ועתה בעת ההדפסה הערני בני היקר הרב ר' עוזר שליט"א כי בשו"ת מנחת אלעזר סי' עב האריך ג"כ בשאלה זו יעו"ש היטב". שו"ת מנחת אלעזר חלק א נדפס בשנת תרס"ב (1902). נראה שכתיבת התשובה היתה לפני הדפסת מנחת אלעזר.

61 שו"ת שאילת יעקב סי' מה.

62 שו"ת הריב"ד יו"ד סי' ע.

63 על כך ראה פנקס הקהילות, הונגריה, עמ' 61, במבואו של נ' קצבורג.

64 שו"ת פני מבין יו"ד סי' קכד. התשובה נכתבה לפני תרס"ו (1906), שבה החל ר' שמעון נייפלד לשמש רבה של דיושג'אר.

השימוש, "אפשר דנוכל להתיר ע"י אמירה לעכו"ם" באופן ישיר שיפתח את הדלת, למרות שאמירה לעכו"ם שבות, שכן מצינו שהתירו איסור דרבנן משום "גדול כבוד הבריות"⁵⁸.

ומחשמל לטלפון. ר' אברהם יצחק גליק נשאל מאת ר' משה אהרן פריד בן הרב מטיסא-ליק, "באיש אחד שיש לו נחלה רחוק מעירו כמו ה' פרסאות ורוצה לשאול על הכלי הנקרא טעלעפאן בשבת אם ירד שם גשמים וכיוצא בזה ושואל אם מותר זאת בשבת ויו"ט. ואם תאמר אסור, אם לדבר דברי תורה או בענין שידוך הבנות ע"י כלי הנ"ל. והביא מעלתו רא"י לאסור אפילו בענין מצוה כמו בענין שידוך וכיוצא בזה, דהא צריך לומר לנכרי לגלגל הגלגל ויש איסור השמעת קול ואף על גב דהוי שבות דשבות". המשיב מסכים עם השואל שאין להתיר ואף אם ניתן להתיר מצד ההלכה היבשה, "דבזמן הזה דיש פרצות רבות בחילול ש"ק בעו"ה ודאי ראוי להחמיר ולאסור בלי ספק"⁵⁹.

ולענין "אם אחד שומע ע"י טעלעפאן קריאת המגילה וכן תקיעת שופר אם יצא ידי חובתו". שאלה זו שאל ר' ראובן חיים קליין, לימים אב"ד סנינא, מאת רבו ר' נתנאל הכהן פריד. "הנה בתקיעת שופר אין שום ספק דלא יצא דהוי כתוקע לתוך הבור או לתוך הדות דלא יצא דשמע קול הברה". אך לגבי קריאת המגילה וקריאת התורה "יצא בדיעבד ואין צריך לחזור ולקרות"⁶⁰.

בראשית המאה נפוץ גם השימוש באופניים. אחד הרבנים התיר להשתמש באופניים בשבת. על כך שואל הבחור משה גרינוואלד את ר' יעקב פראג, "אודות המרכב שנתחדש בזמנינו שקורין ביציקעל שיושב אדם על הכלי המתגלגל ממקום למקום ע"י האדם היושב עליו אם מותר לרכוב עליו בשבת וכתב כמה טעמים לאסור בפרט במקום שאין עירוב. הנה זה ודאי דאסור במקום שאין עירוב", מסיק המשיב, שכן עצם גלגול האופניים הוא העברה ברשות

הרבים, אך גם במקום שיש עירוב, "מעולם לא נשמע שירכוב עליו א' בש"ק כי אם המוחזק לקל ואיך יבוא רב אחד להתיר בזה". הוא מכליל עניין זה בגדר שעליו כבר אמר החתם סופר ש"חדש אסור מן התורה. על כן אי אפשר להאמין שרב מורה הוראה שיש בו יראת ה' יהיין להתיר כזה"⁶¹.

המצאת האוירון גררה אחריה שאלה מאת העיר האמבורג, כשאחד מתושביה, ר' יעקב גרוסמאן, שואל מאת ר' ליב פרידמאן ראב"ד בפרסבורג, "אם מותר ליטע לכהן בלופטשיף מהאמבורג לפראנקפורט, דניחוש דלמא במהלך רב כזה יעבור גם דרך בית הקברות ויאהיל על הקברות". בתשובתו מתיר ר"ל פרידמאן בפשיטות: "לפענ"ד אין כאן בית מחוש דאותו לופטשיף לא גרע משידה תיבה ומגדול דחוצצת בפני הטומאה"⁶².

ידועה החלוקה המנטאלית בין יהודי "אויברלאנד", דהיינו המחוזות המערביים, הצפון-מערביים והמרכזיים; ויהודי "אונטרלאנד", שבצפון-מזרח. יהודי אויברלאנד מוצאם היה מוראביה וארצות אשכנז. יהודי אונטרלאנד מוצאם היה גליציה ורובם נטו לחסידות. וזאת בתוך היהדות האורתודוקסית עצמה⁶³. רבנים ותופסי ישיבות מאונטרלאנד לא ראו בעין יפה לימודם של בני אונטרלאנד בישיבות אויברלאנד, מתוך חשש של "התקלקלות". הבחור שמשון נייפעלד, לימים אב"ד דיושג'אר (לאחר מכן ראב"ד מישקולץ), שואל את ר' נתנאל הכהן פריד, בבחורים שתקעו כפס לרבם "שלא ילכו לאבער געגענד ללמוד... שלא רצה ללמוד עמהם באופן אחר". הבחורים שתקעו כף התנו "בלבם שלא יתנו כף רק אם ירצו אבותם וכן אמרו מקודם, רק בעת שנתנו תקיעת כף לא התנו בפירוש. והבחורים היו בני י"ג שלא הביאו ב' שערות. ועתה אבותיהם רצונם שילכו למדינת העליון ללמוד ואין יודעים אם רבם מוחל להם, מה דינם"⁶⁴.

58 שם סי' נו. שו"ת יד יצחק חלק ג סי' רסח.

60 שו"ת פני מבין או"ח סי' קג. בסוף התשובה נאמר "ועתה בעת ההדפסה הערני בני היקר הרב ר' עוזר שליט"א כי בשו"ת מנחת אלעזר סי' עב האריך ג"כ בשאלה זו יעו"ש היטב". שו"ת מנחת אלעזר חלק א נדפס בשנת תרס"ב (1902). נראה שכתובת התשובה היתה לפני הדפסת מנחת אלעזר.

61 שו"ת שאילת יעקב סי' מה.

62 שו"ת הריב"ד יו"ד סי' ע.

63 על כך ראה פנקס הקהילות, הונגריה, עמ' 61, במבואו של ג' קצבורג.

64 שו"ת פני מבין יו"ד סי' קכד. התשובה נכתבה לפני תרס"ו (1906), שבה החל ר' שמעון נייפלד לשמש רבה של דיושג'אר.

ואם ברבנים עסקינן, נסמוך לכאן את תשובתו של ר' אלעזר לעזר "בענין ממלא מקום אביו, אם שורש הדין הוא מן התורה ומן דרו"ל, או דהוא דעת הפוסקים בלבד". דבר מינויו של בן רב לממלא מקום אביו, נדונה בספרות הפוסקים זה כמה דורות. גם בחיבור זה בא הנושא לידי ביטוי. בין השאר מבקש ר"א לעזר לברר "אם יש חילוק בין מינוי שררות על הציבור ובין רבנות... ועוד יש לחקור באם המינוי ירושה כשאר נחלה, אם גם בשכר שנוהגים לתת להממונה הוא בכלל ירושה או לא". התשובה נשארה קטועה ולא נגמרה בדפוס ("סיומא דהך מילתא חסר וחבל על דאבדין"), אולם ניתן אולי לגלות את נטיית לב המשיב מתוך הדברים דלקמן שנכתבו בסיום הפלפול: "ואנכי מעולם לא הסכמתי לדין ירושת הרבנות". ומביא רשימה של רבנים שלא נבחרו למלא מקום אבותיהם: "ומעשה רב הגאון רבן של ישראל מהר"ם בנעט ז"ל הניח בן גאון וצדיק מהר"י [ישעיה] ז"ל ולא מילא מקומו בניקלשבורג⁶⁵, וכן בווערבי אחרי פטירת הגאון מהר"ק [ר' קופל חריף] ז"ל הניח בן את הרב מבאנאוויץ נ"י⁶⁶. וכן באונגוואר אחרי פטירת הגאון הצדיק מהר"ם [מנחם] א"ש ז"ל הניח בן גדול וצדיק הרב הגדול מהר"ד [דוד] ז"ל אבדק"ק סאבראנץ ולא מילא מקום אביו באונגוואר והרבה כמוהם"⁶⁷.

האם רצוי לבקר בקרקס? שאלה זו שאל ר' נחום גרינוואלד משוב נינא את בן דודו ר' משה גרינוואלד. השואל מבקש להודיעו "אם מותר לילך אל צירקוס אשר שם יכולין לראות חיות ובריות משונות". דעת הציבור במקום השואל ובתוכם "אנשים תמימי דרך ההולכים בתורת השם ואומרים שלא לבד שאין איסור בזה אלא אפשר מצוה נמי איכא כדי לברך ברוך משנה הבריות". לא זאת דעתו של ר"מ גרינוואלד. "דע דדבר זה מפורש לאיסור בכמה דוכתי בש"ס"⁶⁸.

מצוקות המלחמה. מצאנו ארבע תשובות שתנאי המלחמה המציאן. בסוף המלחמה, בקיץ תרע"ח (1918), "בצוק העתים בעת היוקר הגדול מה יעשה

65 ר' אלעזר לעזר לא ידע כנראה שהתשובה בחתם סופר אור"ח סי' יג היא לאבי סבו (שבשמו נקרא), ר' אלעזר לעזר בעל שמן רקח, בדבר רבנותו של ר' ישעיה בנעט (חתן בעל שמן רקח) במקום אביו ר' מרדכי בנעט. ראה לעיל פרק ב והערה 15.
66 הכוונה לר' אברהם יחזקאל רייך אב"ד באנאוויץ (אביו של ר'

בעניני תכריכי המת, כי אין בידם ליקח ליינוואנד [פשתן] לצורך התכריכים כי אינו בנמצא... והחברה קדישא אשר עליה כמה פעמים מוטלים צרכי קבורה דמת עני ובפרט לפעמים המה מאנשי צבא... אם יש להתיר ע"פ דין תורה הקדושה ליקח פאפיערליינוואנד שנתחדש עשייתה ותיקונה בעת עתה" — שואל ר' צבי דיק דיין באוהעל מאת ר' ליב פרידמאן. השאלה היא האם "לא הוי בזיון למת עני" שקוברים אותו בבד מלאכותי העשוי מנייר בעוד ש"לעשירים יוקח ליינוואנד טוב ונאה". ר"ל פרידמאן אינו רואה בכך שום חשש, אולם אינו סומך על עצמו: "מאחר שהוא כעת דבר חדש ימחול מע"כ נ"י להציע ג"כ לפני הרב הגאון דק"ק מאד [ר' מרדכי ליב ווינקלר] או ק"ק ווייצען [ר' ישעיה זילברשטיין] שליט"א ואם הם יסכימו להתיר גם אני נטפל לדבר מצוה"⁶⁹.

שתי תשובות דנות בענייני שבווי המלחמה המצויים בתוך הונגריה. ר' יהודה אלטמאן משיב לבנו [ר' שמשון אלטמאן] אב"ד סענדרא "באיש פלוני אשר הוא עודנו צעיר לימים בר כ"ה שנים ומתעכב שם בעירך בתור געפאנגענער [שבוין] מאנשי הצבא דראמאניען ועיניו נתן בבתולה אחת דשם וברצונו לישאנה". השאלה היא, "היות שמראמאניען אין שום כתב תעודה לידע מהותו ומכשרותו". כלומר, מעמדו האישי של השבוי אינו ידוע, האם הוא רווק וכשר לנישואין או שמא הוא בעל אשה. בזמנים כתיקנם היה בית-הדין מתקשר למקום מוצאו של המועמד לנישואין ומברר את הדבר. גם במקרה זה נעשה נסיון כזה "וחותנך הרב הגאון [ר' שמעון סופר אב"ד פאקש] כבר כתב להרב הגאון דעיר יאסי שם לחקור אחריו אבל לא בא שום מענה וכפי הנראה... מחמת המלחמות הגדולות... והבי דואר אינו מסודר... מה לעשות בהסידור הקידושין האם אין לחוש לאיזה מכשול". המשיב מיעץ לבנו ש"מן הראוי לאיים עליו... ולדבר על לבו בחכמה ודעת". וכיון שהמצב הוא מצב של חירום, "דאין כעת לברר אפילו אחר טורח רב וקשה זיווגו של אדם", מותר לו לסדר קידושין לשבויו⁷⁰.

קופל רייך אב"ד בודאפשט).

67 שו"ת פקודת אלעזר סי' קסה.

68 שו"ת ערוגת הבשם אור"ח סי' לט.

69 שו"ת הריב"ד יו"ד סי' סד, ד עקב תרע"ח.

70 שו"ת מי יהודה אה"ע סי' א [תרע"ז-תרע"ח].

יש חשש שבלחץ המלחמה לא עמדו בנסיון גם במקרים שלא היתה הצדקה הלכתית לכך. ולכן שואל הרב מהומנא אם לא נכון לאחר שחרורם מן הצבא ולפני שהם חוזרים לעבודת הקודש, להעמידם על "כור הבחינה" ולבדוק את התנהגותם בצבא. ר"א לעזר מתנגד לכך בחריפות. ראשית הוא מברר את עניין ההלכה הפוסקת שברוב מצוות התורה — מלבד שלוש — אין לאדם למסור את עצמו להריגה אלא יעבור ואל יהרג. והפוסקים דנים אם מותר לו לאדם למסור את עצמו להריגה ולא לעבור על המצוות הללו. "ואף להשיטות דאם השעה צריכה לכך, או באדם גדול וחסיד וכו' דרשאי לקדש השם, נראה דהכא גם הם מודים דאינו רשאי, דעל ידי זה יש לחוש שיתחלל כבוד שמים שיאמרו [הגויים] שהיהודים אינם אוהבים המדינה ואנם חסים על כבוד מדינתנו ועל כבוד המלך יר"ה". ובהמשך התשובה מביע ר"א לעזר אימון מלא ב"השוחטים דמדינתנו [שהם] יראים וחרדים לדבר ד' יש להם חזקת כשרות שודאי לא יעברו על איסור באם אינם אנוסים לכך.

ועל כן מדינא לא אמצא טוב להעבירם ממצבם וגם אין להקהילות המדקדקים להחמיר בזה. חדא שלא לקפח פרנסתם". וטעם שני, שכבר נזכר לעיל, שעל ידי חומרא זו "יתחלל ח"ו כבוד ישראל כי יאמרו [הגויים] ראו היהודים שונאים אותנו ועונשין את העומדים בפרץ להציל אותנו... ובזה יתנו חרב ביד שונאינו". והרי "האמת שהיהודים אוהבים מלכינו המלך יר"ה ובני מדינתנו במאודם ובנפשם"⁷².

בשאלה השניה נדון עניין שבווי המלחמה מצד אחר. בתשובה לר' שעפטיל ווייס אב"ד שימאני דן ר' אלעזר לעזר "בענין הבאראקען", דהיינו הצריפים שהוקמו לשכונם של שבווי המלחמה, "כיון שהוא רק לזמן המלחמה הוי כיושבי צריפין וכן הדין באהלים קבועים אם אינם אלא לזמן". והשאלה אם דינם של צריפים הללו כדין בתי-דירות לעניין שבת, לעניין עירובי חצרות ושותפי מבואות. ר"א לעזר בדעה שהם כבתי-דירות לכל דבר, שהרי "פזרו עליהם הון רב, ודאי לא יסלקום וגם אם יסלקום לא יסלקו הכל ועל כל אחד יש לומר דישאר במקומו וכן ודאי ישאר להם לאיזה שמוש" גם בתום המלחמה. ולכן דינם כדירות ובתים קבועים. "ומה שמסתפק מעכ"ת נ"י כיון דהוא דירה בעל כרחם, דהשבוים אינם רוצים להיות שם רק בעל כרחם לא הוי דירה". גם עניין זה נדחה על-ידו. שכן "זה שהם רק בבאראקען משום דירה הם שם, מה לי אם ניחא להם או שרוצים לילך לארצם, כיון דכל זמן שהם שם הרי הם שם לשם דירה"⁷¹.

ואילו לר' דוד ליב זאלצער אב"ד הומנא משיב ר' אלעזר לעזר "בענין השוחטים שנספחו לצבא ויש לחוש שעברו על כמה לאוין ע"י כפיה, האם יש להעמידם אחרי עמדם על כור הבחינה בעניני שחיטות ובדיקות על מכונם". כלומר, כיון שהשוחטים שהיו מגוייסים לצבא נאלצו לעבור על איסורים כגון חילול שבת, מאכלות אסורות וכדומה,

71 שו"ת פקודת אלעזר סי' לד, בין כסא לעשור תרע"ו.

72 שם סי' סב, יז אייר תרע"ו.

בשאלה השניה נדון עניין שבויי המלחמה מצד אחר. בתשובה לר' שעפטיל ווייס אב"ד שימאני דן ר' אלעזר לעזר "בענין הבאראקען", דהיינו הצריפים שהוקמו לשכונם של שבויי המלחמה, "כיון שהוא רק לזמן המלחמה הוי כיושבי צריפין וכן הדין באהלים קבועים אם אינם אלא לזמן". והשאלה אם דינם של צריפים הללו כדין בתי־דירות לעניין שבת, לעניין עירובי חצרות ושותפי מבואות. ר"א לעזר בדעה שהם כבתי־דירות לכל דבר, שהרי "פזרו עליהם הון רב, ודאי לא יסלקום וגם אם יסלקום לא יסלקו הכל ועל כל אחד יש לומר דישאר במקומו וכן ודאי ישאר להם לאיזה שמוש" גם בתום המלחמה. ולכן דינם כדירות ובתים קבועים. "ומה שמסתפק מעכ"ת נ"י כיון דהוא דירה בעל כרחם, דהשבויים אינם רוצים להיות שם רק בעל כרחם לא הוי דירה". גם עניין זה נדחה על־ידו. שכן "זה שהם רק בבאראקען משום דירה הם שם, מה לי אם ניחא להם או שרוצים לילך לארצם, כיון דכל זמן שהם שם הרי הם שם לשם דירה"⁷¹.

ואילו לר' דוד ליב זאלצער אב"ד הומנא משיב ר' אלעזר לעזר "בענין השוחטים שנספחו לצבא ויש לחוש שעברו על כמה לאוין ע"י כפיה, האם יש להעמידם אחרי עמדם על כור הבחינה בעניני שחיטות ובדיקות על מכונם". כלומר, כיון שהשוחטים שהיו מגוייסיים לצבא נאלצו לעבור על איסורים כגון חילול שבת, מאכלות אסורות וכדומה,

יש חשש שבלחץ המלחמה לא עמדו בנסיון גם במקרים שלא היתה הצדקה הלכתית לכך. ולכן שואל הרב מהומנא אם לא נכון לאחר שחרורם מן הצבא ולפני שהם חוזרים לעבודת הקודש, להעמידם על "כור הבחינה" ולבדוק את התנהגותם בצבא. ר"א לעזר מתנגד לכך בחריפות. ראשית הוא מברר את עניין ההלכה הפוסקת שברוב מצוות התורה — מלבד שלוש — אין לאדם למסור את עצמו להריגה אלא יעבור ואל יהרג. והפוסקים דנים אם מותר לו לאדם למסור את עצמו להריגה ולא לעבור על המצוות הללו. "ואף להשיטות דאם השעה צריכה לכך, או באדם גדול וחסיד וכו' דרשאי לקדש השם, נראה דהכא גם הם מודים דאינו רשאי, דעל ידי זה יש לחוש שיתחלל כבוד שמים שיאמרו [הגויים] שהיהודים אינם אוהבים המדינה ואנם חסים על כבוד מדינתנו ועל כבוד המלך יר"ה". ובהמשך התשובה מביע ר"א לעזר אימון מלא ב"השוחטים דמדינתנו [שהם] יראים וחרדים לדבר ד' יש להם חזקת כשרות שודאי לא יעברו על איסור באם אינם אנוסים לכך. ועל כן מדינא לא אמצא טוב להעבירם ממצבם וגם אין להקהילות המדקדקים להחמיר בזה. חדא שלא לקפח פרנסתם". וטעם שני, שכבר נזכר לעיל, שעל ידי חומרא זו "יתחלל ח"ו כבוד ישראל כי יאמרו [הגויים] ראו היהודים שונאים אותנו ועונשין את העומדים בפרץ להציל אותנו... ובזה יתנו חרב ביד שונאינו". והרי "האמת שהיהודים אוהבים מלכינו המלך יר"ה ובני מדינתנו במאודם ובנפשם"⁷².

71 שו"ת פקודת אלעזר סי' לר, בין כסא לעשור תרע"ו.

72 שם סי' סב, יז אייר תרע"ו.